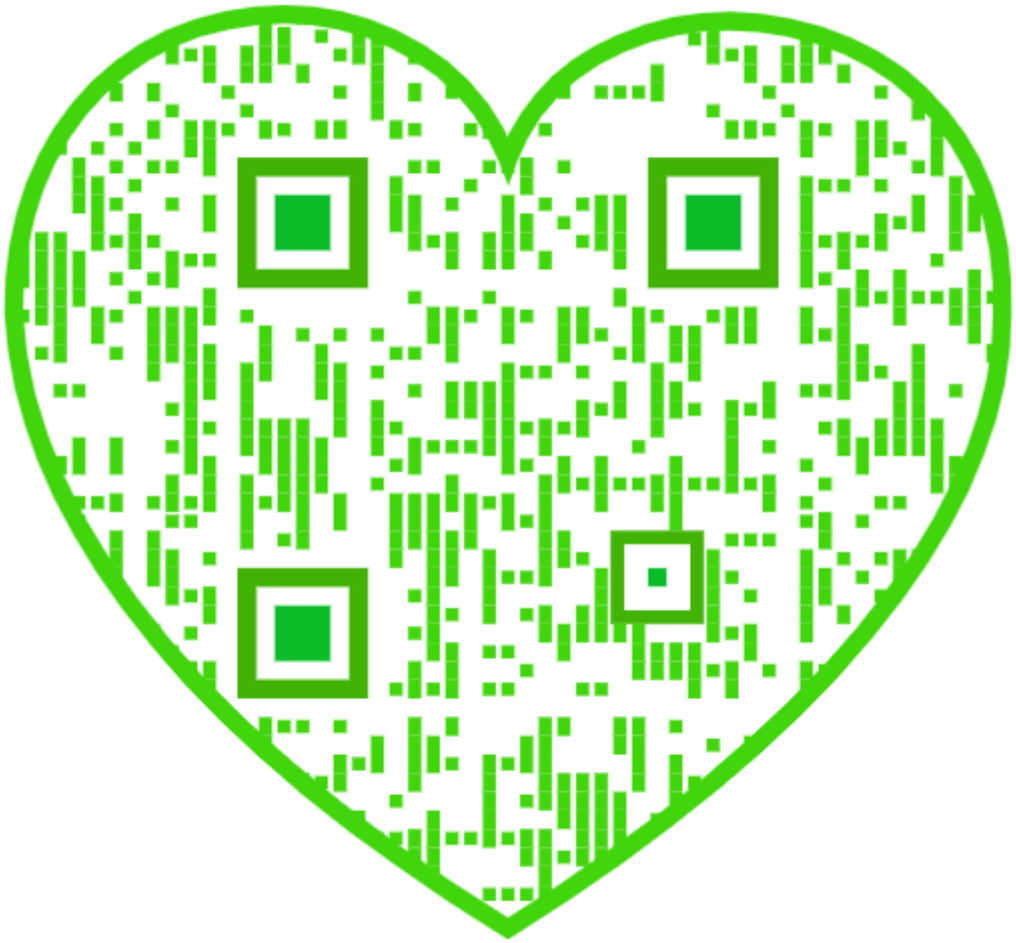

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

INHOUD VAN HET HONDERD-EEN-EN-DERTIGSTE DEEL.

(1907, I.)

(N.B. In deze inhoudsopgave zijn de dichtstukken met een * gemerkt).

Bladz.

De Heilige Synode der Russische Staatskerk 1
L. WESTERWOUDT, Pr.

Kunst en Apologie 21
M. A. P. C. POELHEKKE.

Tijdverdrijf 47

***De Waterlelie** 60
L. R.

***Russische Pelgrims** 62
P. fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

***Verzen: Najaarsavond. — Qui laetificat. — Stormnacht. — Lotus. — De beek** 66
K. M.

De Messianische Psalmen. (Verv. van Dl. CXXX, blz. 225 vv.).
VI. Psalm LXXI (Hebreeuwsch LXXII) 109
F. J. P. G. v. ETTEN, O. E. S. A.

Praedestinatie en katholieke geschiedschrijving 125
DR. G. BROM.

Vondel's overgang 135
H. W. E. MOLLER.

De Gulden Mis (Verv. van Dl. CXXX, bl. 438 vv.)
II. 158
III. 394
IV. 464
P. fr. B. KRUITWAGEN, O. F. M.

Bladz.

Geschiedenis van de „neutraliteit" in Nederland 189
G. M. A. JANSEN, Dir. K. Kweekschool.

***Voor de liefste** I—III 214
FELIX RUTTEN.

***Mijn liefde** 217
L. R.

***Avondbezoek aan het H. Sacrament**. 218
P. fr. M. VREESWIJK, O. F. M.

Het ontstaan van soorten door mutatie. Naar de onderzoekingen van Prof. Hugo de Vries. 261
Ing. J. SCHMUTZER.

De opgravingen in het Oosten en de godsdienst van Israël 280
P. v. d. TEMPEL, O. P., S. Th. Lect.

De bronnen der „Altaergeheimenissen".
I. 301
II. 379
B. H. MOLKENBOER, O. P.

***Sorrente. — Aan een communiebruidje**. 316
A. M. J. I. BINNEWIERTZ, Pr.

***In den Olijvenhof aan den Hosanna-weg. — Nacht van smart** 320
P. fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

***Carmel-legende. Vander bootscap aen die soete Maeght Marye**. 350
fr. BERTHOLD, Carm.

Tuberculose der longen.
I. 360
II. 445
H. J. DAMEN, Arts.

Lentewandel 421
P. fr. C. KOPS, O. F. M.

Het Roode Kruis in Japan 491
A. M. C. VAN COOTH.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

VIII. Dr. H. W. E. MOLLER, *De Heerlyckheit der Kercke van Joost van den Vondel* 505
B. H. MOLKENBOER, O. P.

IX. A. N. J. HUIJBERS, *Sonnetten en Liederen* 515
FELIX RUTTEN.

NIEUWE UITGAVEN.

Dr. F. RÜTTEN, *Martin Donk* (Martinus Duncanus) *1505-1590. Biographischer Beitrag zur Niederländischen Kirchengeschichte* . 69
BERNARD J. M. DE BONT.

Mr. Dr. D. A. P. N. KOOLEN, *Administratieve Rechtspraak.* — Mr. Dr. H. A. G. VAN GROENENDAAL, *Administratieve Rechtspraak* 87
Dr. G. J. LIESKER.

P. J. B. DE HERDT, *Praxis Pontificalis* (Editio altera) 93
M.

FR. DRIJVERS, *De Ware Godsdienst. — Kerkstemmen* 95
P. J. V. BEUZEKOM.

LEHMKUHL, *Bibliotheca ascetica mystica.* Fasc. I. ARVISENET, *Memoriale vitae sacerdotalis.* — CARD. BONA, *De Sacrificio Missae.* . 98
L. J. BOOGMANS.

H. THIEMAN, *De titels der Litanie van Jezus' H. Hart* 101
L. J. BOOGMANS.

J. KEMPF und K. SCHUSTER, *Das Freiburger Münster.* 104
JOS. VAN VEEN, Pr.

C. PESCH, *De inspiratione Sacrae Scripturae* 220
P. fr. R. PEETERS, O. F. M.

A. L. FEDER, *Justins des Märtyrers Lehre von Jesus Christus* . . 222
P. VAN DEN TEMPEL, O. P.

R. M. MARTIN, *De necessitate credendi et credendorum* 232
G. VAN NOORT.

Bladz.

Dr. A. H. L. HENSEN, *Het Roomsch-Katholiek Rotterdam* 236
J. M. J. VAN ROOY.

A. N. J. HUIJBERS, *Naar Jerusalem* 248
C. NUIJEN.

GUIDO GEZELLE, *De Doolaards in Egypten. — Van den Kleenen Hertog* 254
P. H. MEYNEMA.

W. VAN NIEUWENHOFF, *Bruynsma, Cools en Roelandsz* 257
G. v. d. B., Pr.

P. GOULMY, *Dynastieën en Staatshoofden* 259
G. M. A. JANSEN.

Dr. VAN GILS, *Een Lente in Italië en Hellas* 325
Dr. JOS. SCHRIJNEN.

M. MORAWSKY, *Bij het meer van Geneve* 326
A. M. C. VAN COOTH.

R. H. BENSON, *By what authority?* 336
E. GEELEN.

L. COLOMA, *Achter de schermen* 339
C. NUYEN.

Dr. SHEEHAN, *Succes door mislukking*. 344
M. S.

TH. NEERVENS, *Engelsch leerboek* 347
G. M. A. JANSEN.

Het Heilig Evangelie en de Handelingen der Apostelen 427
J. VAN DEN DRIES.

M. C. NIEUWBARN, *Het Heilig Misoffer en zijne ceremoniën* . . . 432
C. F. A. HUILMAND.

Annuarium der R. K. Studenten in Nederland A. D. 1907 . . . 433
J. M. L. KEULLER.

W. H. DE VEER, *Lezingen en toespraken.* Tweede Bundel 438
TH. J. VAN NOORD.

HALL CAINE, *De Verloren Zoon* 441
M. S.

Mrs. C. PREAD, *Nyria, Roman uit het oude Rome* 443
M. S.

Bladz.

V. CATHREIN, *Die Katholische Moral* 525
J. M. L. KEULLER.

P. DHORME, *Choix de textes religieux Assyro-Babyloniens*. 526
P. fr. R. L. JANSEN.

KLEINERE MEDEDEELINGEN AAN LEZERS EN SCHRIJVERS.

Een vaderlandsch pionier 106
C.

De Nederlandsche Beroerten en de briefkaarten 322
A. J. A. FLAMENT.

De uitdrukking „Filius Dei: Zoon Gods" volgens het spraakgebruik der Joden ten tijde van Christus 424
J. K.

Bericht aan onze lezers.

(Vereeniging van de *Geschiedkundige Bladen* met *De Katholiek* . 348

DE HEILIGE SYNODE DER RUSSISCHE STAATSKERK [1]).

In October van het vorig jaar (1905), veertig jaren na den dood des schrijvers, publiceerde men in Rusland [2]) een artikel van den orthodox-Russischen metropoliet Nicodemus, getiteld: »De Hoogheilige Synode".

Na te hebben bewezen, dat het kerkelijk bestuurslichaam, door Peter den Groote gesticht, elken rechtsgrond mist, toont de geleerde kerkvoogd, op gezag eener jarenlange ervaring, tevens aan, hoe die synode de Russische staatskerk van al haar vrijheid beroofde en dus onvereenigbaar is gebleken met een waar pravoslavisme [3]). »Ik ben niets, o mijn God — zoo besluit hij — maar ik waag het toch medelijden te hebben met de slavernij, waaronder onze kerk ten opzichte der burgerlijke macht gebukt gaat".

Teekenend voor den toestand der Russische kerk is het feit dezer publicatie. Teekenend, omdat men dus, na zoo langdurig zwijgen zelfs, de klacht niet onderdrukken kan; teekenend, omdat eindelijk de vrees voor een keizerlijke censuur schijnt te wijken en men zóó recht heeft aan een betere

---

1) Voor hetgeen in Rusland zelf over dit onderwerp gezegd werd verwijzen wij vooral naar: Vychee, *Het opperbestuur in de Russische kerk* (Moscou, 1905). — Tzertovnyia Viedomosti, *Het synodaal princiep toegepast in de organizatie der Russische kerk* (St. Petersburg, 1905). — L. Bagretzov, *Eenige bemerkingen aangaande de heilige synode, verbonden aan het Russisch patriarchaat.* In *Viere i Razum* (Kharkov, 1905) 1ste serie, II.

2) In *Bogoslovskii Viestnik* van Oct. 1905, p. 193—211.

3) Prawaslawje = rechtzinnigheid, rechtgeloovigheid, orthodoxie,

toekomst te denken [1]). In het vertrouwen dan, dat de poging om over deze quaestie een beter licht te doen schijnen onzen lezers welkom zal zijn, wagen wij het, in aansluiting bij een vorig artikel [2]), thans een korte beschouwing te leveren over de »dirigeerende synode" der Russen.

Voorop stellen wij de korte geschiedenis van haar *ontstaan* en de bepaling der haar gegeven *rechtsmacht*, om vervolgens te toonen in hoeverre zij met leer en traditie in strijd kwam en, zelfs daargelaten haar *wederrechtelijk bestaan*, *verwerpelijk* is om zich zelf.

* * *

Onder de machtige werken, die in Rusland de herinnering aan den grooten Peter, den genialen hervormer, bewaren, spreekt niet een zoo luid van zijn scheppend genie, als de keizerlijke residentie ter vervanging van het heilig Moscou door hem gesticht.

Het lag, zoo heeft men beweerd, in de bedoeling van haren bouwheer, om aldus een wijder, een gemakkelijker toegang te openen, waarlangs voortaan Westersche invloed weldoend tot het volk kon binnengaan, — doch wie St. Petersburg ook slechts eenmaal bezocht, hij weet beter.

Bij aankomst treft u al aanstonds het machtig ruiterstandbeeld [3]), dat op een geweldig graniet-blok steigerend zich verheft aan den oever der Newa. Zooals hij daar voor u staat, den blik naar het Westen gekeerd, spreekt trots en krachtsbewustzijn uit heel zijn verschijning, — en gaat gij

---

1) Dat men in Rusland deze verwachting deelt, blijkt o.a. uit: Evdokim, *Bij den dageraad van een nieuw leven in onze kerk* (Serghiev Posad, 1905). — P. Blagovidov, *Wat de publieke opinie voor de hervorming der Russ. kerk doet.* (Kazan, 1905). — Een verzameling van artikelen over: *De Opleving der Russ. kerk*, uitgeg. te Volotchek 1905. — De *Bogoslovskii Viestnik*, 1905, Tom. III en 1906, Tom. I, waarin artikelen over: *De hervorming*, van N. Kapterev en N. A. Zaozersky; en een verhandeling over: *De kerkelijke censuur in Ruslana gedurende de eerste helft der XIXde eeuw*, van A. N. Kotovitch.

2) D. CXXIX, blz. 357—376.

3) Eugen Zabel, *St. Petersburg* (Leipzig, 1905), S. 16 ff.

verder, dan lijkt ook weldra heel de stad u een monument van trotsch geweld en robuste wilskracht, — volkomen haar stichter gelijk.

Meer hechten wij daarom aan het woord van een Hugo Ganz [1]): »Nicht dem Westen den Zugang erleichtern, sondern dem Westen imponieren sollte die Haupt- und Residenzstadt St. Petersburg." — Zoo hij zijn volk al gunde de vruchten vreemder beschaving, nooit heeft Peter er aan gedacht, daarbij het offer van eigen grootheid te brengen. Uit *zijn* hand alléén mochten zij de nieuw gevonden schatten aanvaarden, en zóó juist konden zij opnieuw bewijzen, dat zij waren en bleven de *zijnen*, dat zij geen anderen meester kennen wilden.

De West-Europeeër zou mogelijk voor zich ooit het recht kunnen eischen, om *zelf* den kultuurstrijd binnen Rusland te leiden; dan zou wellicht de Rus op zijn beurt begrijpen, dat nog anderen, buiten den ouden meester, op den weg ten vooruitgang hem ten gids konden zijn. Peter voorzag dat gevaar; zijn titans-kracht zou het bezweren. — Bedreiging wachtte dengene, die uit den vreemde toegang zocht en tegelijk openbaarde zich binnen eigen gebied, naast zorg voor hooger ontwikkeling, een immer krachtiger streven naar allesomvattende en meest absolute heerschappij. — Zoo werd St. Petersburg, al mag het in schatten van kunst en beschaving wedijveren met de rijkste centra der W.-Europeesche wereld, zoo werd het, met zijn sombere kerkers en dreigende forten, toch vóór alles de groote staatsgevangenis en het bolwerk der czaren-autocratie.

Niet alleen echter op staatkundig, ook op kerkelijk gebied heeft de hervormer zijn gewelddaad gepleegd; ook daar moest hij verhoeden, dat ooit de eigen macht onder het eigen beschavingswerk zou schade lijden. Welnu, die gewelddaad op kerkelijk gebied was de stichting der later zoo fel bestreden synode [2]).

---

[1]) Hugo Ganz: *Vor der Katastrophe. Ein Blick in 's Zarenreich* (Leipzig, 1904) S. 38.

[2]) *Revue Augustinienne,* 1905, p. 589 etc. *Echos d'Orient,* 1906, p. 232 etc.

Wie den aanslag, welken Peter de Groote door middel dezer nieuwe instelling tegen het goddelijk recht der bisschoppen waagde, ten volle begrijpen wil, moet haar beschouwen in verband met de overige hervormingen door hem tot stand gebracht.

Sinds 1718 had hij de oude staatskanselarijen (prikasij) opgeheven [1]) en bij de verschillende takken van het Russisch rijksbestuur nieuwe collegiën daarvoor in plaats gesteld. Zoo had men sinds dien een college belast met de regeling der buitenlandsche aangelegenheden en andere, welke zorg zouden dragen voor het belastingwezen, voor justitie, voor het leger en de admiraliteit, voor handel, financiën, bergwerken en industrie. De rechtsmacht en bevoegdheid van elk dezer lichamen werd bij oekase van 12 Dec. 1718 vastgesteld, terwijl de algemeene methode, waarnaar alle gelijkelijk hadden te werken, nader omschreven werd door het zoogenaamd Algemeen Reglement (Generalnyi Reglament), waarmede Peter in 1720 zijn nieuwe stichting voltooide.

Het duurde niet lang of Peter zag dien arbeid met goeden uitslag bekroond, en nu trachtte hij zich zelf, of liever zijne omgeving, te overtuigen, dat hij door God ook tot hervorming der Russische kerk was voorbestemd. Hooren wij zijn eigen woord [2]).

»Te midden der talrijke zorgen — aldus in de oekase van 26 Jan. 1721 — die het goddelijk gezag tot hervorming van ons volk en der overige ons toevertrouwde rijken ons heeft opgelegd, hebben wij ook op den geestelijken stand het oog gericht. Daar wij er veel wanordelijks en menigen

---

[1]) P. Cäsarius Tondini: *Der römische Papst und die Päpste der Orthodoxen Orientalischen Kirche.* Uebersetzt von Gerhard Pesch (Mainz 1877) S. 26.

[2]) De tekst der keizerlijke oekase, die hier volgt, is gegeven volgens de Duitsche en Fransche vertalingen, die wij daarvan vonden bij Tondini a. pl., [Teiner] *Die Staatskirche Ruszlands* (Schaffhausen, 1853) S. 63 ff. en in de *Revue Augustinienne*, 1905, p. 591 etc. — De oorspronkelijke tekst vindt men in de *Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiajenii po Vedomstvon pravoslavnago ispovedaniia rosfiiskoi impeiii: Volledige codex der voorschriften en bepalingen van het departement der orthodoxe confessie in het Russisch rijk* (St. Petersburg, 1879) Tom. I, no. 1, p. 1 etc. of in de afzonderlijke uitgave van Moscou (1883).

misstand ontdekten, rees in ons hart de vrees ondankbaar te zullen schijnen jegens den Allerhoogste, wanneer wij een hervorming der kerk vergaten, na eerst bij de hervorming op militair en burgerlijk gebied zoo rijkelijk Gods hulp te hebben genoten.

»Wij vreesden het antwoord te moeten schuldig blijven, indien eenmaal God, die van geen aanzien der personen weet, ons rekenschap zou vragen van het ambt ons toevertrouwd.

»Daarom dan ook hebben wij, naar het voorbeeld veler vrome koningen, zoowel uit de geschiedenis des ouden als uit die des nieuwen Verbonds, ons voorgenomen voor de hervorming van den geestelijken stand te gaan ijveren.

»Tot bereiking nu van dit doel zal niemand een beter middel kunnen aanwijzen dan een collegiaal bestuur (de regeering immers in de hand van één enkele is voor den invloed der hartstochten nimmer veilig en wanneer bovendien zulk gezag niet erfelijk is, kan men er des te minder op bouwen).

»Hiervan overtuigd, richten wij bij dezen een geestelijk college op, d. i. een geestelijk conciliair bestuur, welks plicht het is zorg te dragen voor alle geestelijke belangen der kerk in gansch het Russisch rijksgebied, — alles gelijk in bijgaand »Reglement" omschreven staat. — Dringend bevelen wij allen, van wat rang of stand zij wezen mogen, hetzij geestelijk of wereldlijk, om het gezag en de rechtsbevoegdheid van dit bestuurslichaam te erkennen; het, wat betreft de eischen, besluiten of uitspraken van geestelijken aard, in hoogste instantie te hooren; zich te houden aan deszelf definitief oordeel en te gehoorzamen aan deszelfs decreten. Dit alles onder bedreiging met dezelfde straffen, die hen wachten, welke zich tegen een der overige collegiën durven verzetten of haar gehoorzaamheid weigeren.

»Op dit college zelf rust de plicht het gegeven »Reglement" aan te vullen met nieuwe wetten, naar gelang verschillende omstandigheden of belangen dit vorderen zullen. Nimmer echter zal het daartoe overgaan, tenzij eerst verzekerd van *onze* toestemming.

»Wij bevelen ten laatste dat dit geestelijk college bestaan zal uit de volgende leden: een president, twee vice-presidenten, vier raadslieden en vier assessoren. Heeft de president in eenig punt gedwaald, dan moet hij zich onderwerpen aan het oordeel zijner broeders, daarom zal hij slechts één stem hebben, evenals de overige leden.

»Bij de aanvaarding van hun ambt moeten alle leden van dit college den eed of de belofte op de heilige Evangeliën afleggen, zooals die in het hier bijgaand formulier staat aangegeven".

[Alsdus door Zijn Keizerlijke Majesteit eigenhandig onderteekend] PETER.

Gegeven te St. Petersburg den 25 Jan. 1721.

Dit schrijven ging vergezeld van het uitvoerig »Kerkelijk Reglement" (Duchownyi Reglament) [1]), door Theophanes Procopovitch, aartsbisschop van Pskow opgesteld en bepalende de verschillende voorwaarden, waaronder bij genadige beschikking van Zijn Majesteit, de Russische kerk kon blijven voortbestaan.

»Vom geschichtlichen Gesichtspunkte aus bildet die Publikation des »Geistlichen Reglements" die scharfe Grenzlinie zwischen dem alten und neuen ‚Recht der russischen Kirche", zegt Dr. Goetz terecht [2]). Met het Patriarchaat van Moscou was het gedaan, en dat zonder eenig recht op appèl, — ofschoon niet zonder tegenstand en evenmin zonder hoop op later herstel; niet zonder tegenstand, want gelijk wij straks zullen zien, viel het menigeen der bisschoppen en ook velen der lagere geestelijkheid al aanstonds te zwaar, een dergelijke inmenging van burgerlijk gezag in kerkelijke zaken te dulden;

---

1) Zie over dit *Kerkelijk Reglement* de beide artikelen van P. Jean Bois in de *Echos d'Orient* 1904, p. 85 etc. en p. 151 etc. — P. Tondini Quarenghi gaf te Parijs in 1874 een Fransche en Latijnsche vertaling. — Vgl. Dr. Nikodemus Milasch: *Das Kirchenrecht der Morgenländischen Kirche.* Uebersetz von Dr. Alex. R. v. Pessic (Mostar, 1905) S. 137—139.

2) Dr. Leopold K. Goetz: *Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts* (Stuttgart, 1905) S. 88.

niet zonder hoop op herstel, want de tijd schijnt nabij, dat de Russische kerk haar rechten en voor-alles haar onafhankelijkheid van den staat binnen eigen gebied dwingend zal weten op te eischen.

Hoezeer die onafhankelijkheid bij Peter's hervorming intusschen geleden had, bleek bovenal uit het straks genoemd eedsformulier [1]), waarvan de almogende czar zijn oekase deed vergezeld gaan. Al is het te lang om in zijn geheel te worden weergegeven, het slotwoord zegt ons genoeg: »Ik belijd en bevestig ander eede, dat de hoogste rechter van dit college geen ander is als de alleenheerscher aller Russen, onze allergenadigste keizer zelf".

Als dan, naar oud gebruik, het volk voortaan in gemeenschappelijk gebed (ektenia) nog den vertegenwoordiger van het hoogste kerkelijk gezag herdenken wilde, bestond er geen reden meer den naam des patriarchen nog te noemen; dat oud gebruik moest hervormd: in het vervolg had men Gods zegen te vragen over het door Peter gestichte college. Doch die naam »college" zelf, deed hij niet te veel denken aan des czaren hervormingen op burgerlijk en militair gebied? Wees dat woord niet al te duidelijk op een zekere gelijkstelling met bergwerken, industrie en dergelijke? Peter vreesde zulks terecht en hij was voorzichtig genoeg het al te profane spoedig te vervangen door het meer kerkelijk klinkend: »hoogheilige" of »heilige, dirigeerende Synode".

Daarmede stond nu, zoo meende hij, zijn stichting op veiligen grondslag: thans had hij, in antwoord op de voorstellen hem door de leden ingediend, door aanhangsels en nieuwe besluiten het eerst gegeven reglement slechts aan te vullen.

Juister werd in de eerstvolgende jaren de orde van werkzaamheden omschreven en scherper vooral werd in telkens nieuwe oekasen de grenslijn getrokken tusschen het rechtsgebied van den staat en het terrein, waarbinnen voortaan de kerkelijke jurisdictie beperkt zou blijven.

---

[1]) Tondini o. c. S. 47. — Dr. F. Knie: *Die russisch-schismatische Kirche, ihre Lehre und ihr Cult* (Graz, 1894) S. 75.

Het gewichtigste en merkwaardigste dezer keizerlijke stukken, toonbeeld tegelijk van scherpte, laconisme en despotische kracht, dagteekent van den 11^en^ Mei, 1722. »Wat de synode betreft — zegt Peter — wij zullen uit de officieren een streng en rechtschapen man kiezen, in staat hare zaken te leiden. Deze officier zal den titel voeren van »opper-procurator der synode. Voor hem zal een instructie worden opgesteld, gelijk aan die welke den generaal-procurator [der Senaat] werd gegeven" [1]) — Een leek, ja, een militair zelfs, bekleed met de hoogste geestelijke volmacht, belast met de opperste leiding in kerkelijke zaken! Duidelijker kon het vonnis niet worden gesproken.

In de dwingende hand van een keizerlijk commissaris zou de »*dirigeerende*" synode in waarheid slechts een willoos werktuig zijn; de hoogste kerkelijke autoriteiten zouden voortaan »het oog van den czar" (gelijk Peter den nieuwen dignitaris noemde) blindelings hebben te volgen.

Doch loopen wij onze stof niet vooruit. Voordat wij het synodaal bestuur naar zijn werkelijke waarde gaan schatten, vragen wij eerst welke jurisdictie, welke rechtsbevoegdheden werden, in naam althans, door Peter aan zijn synode gegeven.

Letten wij uitsluitend op wat in den aanvang theoretisch is vastgesteld, vergetend voor een oogenblik, hoe dat alles practisch te niet ging bij het optreden van den procurator, dan leert voornamelijk het zoogenaamd »Geestelijk Reglement" ons, over welke aangelegenheden van meer geestelijken aard de rechtsmacht der synodici zich uitstrekte. Vullen wij de aldus verkregen gegevens aan met wat door latere oekasen werd toegevoegd, dan zijn de gezamenlijke rechten en plichten der tegenwoordige synode het best als volgt weer te geven [2]):

1°. De synode kiest de bisschoppen, draagt zorg voor hunne wijding en richt, met goedvinden van den czar, nieuwe zetels op.

---

[1]) Tondini, o. c. S. 31; vgl. S. 51. — J. Gagarin: *Le clergé Russe* (Bruxelles, 1871) p. 240.

[2]) *Revue Augustinienne*, 1905, p. 595 etc.

2°. Zij heeft te waken over het stiptelijk naleven der kerkelijke wetten.

3°. Haar behoort, als een uitsluitend recht, de invoering van nieuwe kerkelijke plechtigheden en de canonizatie der heiligen.

4°. Op kerkelijk gebied is de h. synode de eenige wetgevende macht en als de burgerlijke wetten het kerkelijk belang mochten raken, is zij, wat betreft de samenstelling zulker gemengde wetten, gerechtigd zich te doen gelden.

5°. Zij bezorgt de uitgaven der gewijde en liturgische boeken.

6°. Alle werken van theologischen aard of die, welke eenigerwijze, hoe dan ook, godsdienstige zaken behandelen, zijn onderworpen aan de synodale censuur.

7°. Op de synode rust de verplichting, den keizer in alle nederigheid bekend te maken met de belangen en behoeften der pravoslavische kerk in Rusland.

8°. De wederrechtelijke handelingen der bisschoppen behandelt zij in eerste instantie, terwijl allen, die voor het bisschoppelijk tribunaal terecht stonden, bij haar in hooger beroep kunnen gaan.

9°. Ten slotte heeft de synode de zorg voor de officieele betrekkingen tusschen de pravoslavische kerk van Rusland en de overige autocephale kerken.

Krachtens dit alles is dus de synode in de Russische staatskerk het hoogste wetgevend, administratief en rechterlijk lichaam, in alles de opvolgster der vroegere patriarchen. Hij ten minste, die onvoorwaardelijk op den tekst der keizerlijke decreten vertrouwt, kan moeilijk anders denken. Wie echter zich weet vrij te maken van officiëele formulen, en de zaken bij het licht der werkelijkheid onderzoekt, komt weldra tot ander besluit. »Quand on dit le Synode, on dit équivalemment les bureaux d'un ministère", zegt Gagarin [1]).

Meent niet dat Peter, waar hij zijn kerkhervorming aankondigt, zulks doet in apostolischen geest, in verlangeu zich daarbij aller dienaar te toonen. »C'est un maître qui parle

[1]) J. Gagarin, o. c. p. 103.

sans respect pour ceux à qui il s'adresse, et même avec l'intention manifeste de les humilier" [1]).

In hoeverre hij de onafhankelijkheid van het kerkelijk gezag eerbiedigen wilde, in hoeverre men dus aan de gegeven volmacht waarde moest hechten, is aanstonds gebleken uit de bovengenoemde instructie van 13 Juni 1722, die de rechten van den procurator omschreef. Bij aandachtig beschouwen immers vinden wij daarin o. m. de volgende gewichtige punten:

»De opper-procurator — zoo heet het [2]) — heeft, als het oog van den czar, den plicht zich verdediger der staats-belangen te toonen, en daarin moet hij blijk geven van zijn heel bijzondere trouw" (art. 11).

»Tenzij voldoende reden het hem beletten moge, moet hij de zittingen der synode bijwonen, om zorgvuldig erover te waken, dat zij volgens onze statuten trouw en ordelijk hare verplichtingen nakome" (art. 1).

»Ontdekt hij iets, dat hiermede in strijd schijnt, dan zal hij terstond en onbeschroomd in hare vergadering zijn meening uiten, opdat men de fout verbetere; weigert men hem te hooren, dan schorst hij aanstonds de behandeling der zaak en stelle, indien spoed vereischt wordt, ons onmiddellijk van een en ander in kennis. Kan de zaak uitstel dulden, dan zorgt hij, dat zij na 8 dagen of hoogstens een maand in ons bijzijn worde behandeld" (art. 2).

Zoo behield dus, uit dit weinige ziet men het duidelijk, de czar voor zich alle vrijheid om, door zijn »wakend oog" geholpen, elk besluit te keeren, dat met zijn eigen inzicht mocht strijden. Geen kerkelijke wet kon verder worden gegeven, of eerst moest de toestemming des keizers door den mond van zijn procurator de mogelijkheid daartoe openstellen. En niet alleen wat de samenstelling der wetten, doch ook wat betrof de eenvoudige uitvoering daarvan, moest het der kerkelijke autoriteiten aan de meest elementaire vrijheid

---

1) I. L. Gondal: *L'Église Russe* (Paris, 1905) p. 43.

2) J. Tondini, o. c. S. 51. Vgl. Dr. Isidor Silbernagl: *Verfassung und gegenwärtiger Bestand sämtlicher Kirchen des Orients* (Regensburg 1904) S. 104.

ontbreken. »Onder den opper-procurator staat — aldus art. 5 — de kanselarij der synode met al de aan haar onderhoorige beambten" en »onder zijne leiding — zoo voegt art. 6 er aan toe — staat ook de executor der synode". De executor [1]) nu is degene, die voor het ten uitvoer brengen der synodale besluiten te zorgen heeft, terwijl onder »kanselarij" [2]) verstaan wordt het bureau, dat door publicatie der noodige stukken den executor in het afdoen der loopende zaken te hulp komt.

Maar indien de opper-procurator, èn waar het geldt het vormen der besluiten, èn tevens wat betreft de uitvoering daarvan, de hoogste macht in handen kreeg, wat bleef dan over voor de synode zelf, die toch de Russische kerk regeeren moest? Wanneer men het wel beschouwt, is haar tegen den willekeur van den procurator geen andere waarborg gebleven, dan uitsluitend de vrijheid van beroep op zijn keizerlijke majesteit zelf. »De opper-procurator zelf is aan niemand verantwoording schuldig, tenzij alleen aan Ons; mocht hij zich aan een grooten misslag schuldig maken, dan kan de synode, alleen indien wij afwezig zijn, een onderzoek instellen en zijn ambts-verplichtingen op een ander overdragen" [3]).

De procurator is dus in vollen zin een minister, de tusschenpersoon tusschen keizer en synode; niet slechts de hoogere kerkelijke autoriteiten maar al de lagere beambten zijn volkomen van hem afhankelijk; en zoo heeft hij op heel den gang der zaken binnen het kerkelijk rechtsgebied een alles overwegenden invloed.

In groote trekken staat hiermede het bestuurs-college der Russische staatskerk voor ons afgeteekend. Werd in samenstelling, in orde van werkzaamheden, residentie, gegeven volmachten enz., bij verloop van tijd al eenige wijziging gebracht [4]), in hoofdzaak beantwoordt ook de tegenwoordige

1) Tondini, o. c. S. 54.
2) *Revue August.* 1905, p. 603.
3) Tondini, o. c. S. 57.
4) *Revue August.* 1905, p. 596—598.

toestand nog aan de oorspronkelijke instelling van Peter den Groote; [1]) en daarom kunnen wij reeds nu, na deze korte beschouwing, de vraag stellen in hoeverre deze instelling strijdt met leer en traditie der Russische kerk zelf.

Hoe is zij in strijd met haar leer?

Het voornaamste verschilpunt tusschen Westersche en Oostersche kerk ligt in beider opvatting van het kerkelijk bestuur.

De Oostersche kerk loochent, dat Christus over heel zijn kerk *één zichtbaar* en algemeen opperhoofd zou hebben aangesteld. »Nadat Christus — aldus de orthodoxe bisschop van Zara [2]) — Zijn kerk op aarde gesticht had, gaf Hij aan al Zijn Apostelen een gelijke macht over haar, terwijl Hij de opperste leiding uitsluitend aan zich zelf hield en zich derhalve den *eenigen* oppersten Herder noemde".

»De individueele macht van een of ander der Apostelen over de *gansche* kerk heeft Hij uitdrukkelijk uitgesloten en Hij verwierp reeds de gedachte alléén, dat ooit een der twaalf naar voorrang boven de anderen streven zou".

»Gelijk nu onder de Apostelen geen voorrang bestond of zelfs bestaan kon, evenmin bestaat zulk een voorrang onder de bisschoppen, hunne opvolgers, en kan ook niet bestaan. Welken zetel de een of ander onder hen ook moge innemen, zij hebben allen gelijke macht en waardigheid".

Dat met deze geloofsleer der Oostersche kerk in het algemeen, de overtuiging der Russische kerk in het bijzonder ten volle instemt, blijkt o.a. uit het woord van Mgr. Macarius, bisschop van Vinnitsa en rector der geestelijke academie van St. Petersburg: »De bisschop is in zijn kerk de opperste bestuurder" [3]).

Om wille der duidelijkheid zou men hier een vergelijking

---

[1]) Over den tegenwoordigen toestand zie: A. Rabel: *Chronique religieuse de Russie. Echos d'Orient*, 1906, p. 41—49; *Revue du Clergé Francais* (Paris, 1906) p. 487—508.

[2]) Dr. N. Milasch, o. c. p. 207, 231 en 208.

[3]) Mgr. Macaire, *Theologie dogmatique orthodoxe* (Paris, 1859—60) T. II, p. 266.

kunnen ontleenen aan de burgerlijke maatschappij. De autocephale kerk van het Oosten, zoo zou men kunnen zeggen, is als een confederatie van verschillende kleinere en geheel onafhankelijke staten; slechts de wetgevende stem van één autoriteit heeft algemeen bindende kracht, die van het congres of concilie namelijk, waartoe de verschillende hoofden der onderscheidene staten vrijwillig samenkomen. Werd in verloop van tijd, bij het hiërarchisch bestuur aan metropolieten of patriarchen een eereplaats gegeven, dan heeft men dit te beschouwen als een louteren *eere*-voorrang, geheel vrijwillig en volgens menschelijk recht (jure humano) aan de voornaamste bisschoppen toegekend [1]).

Lijnrecht staat dus in deze de orthodoxe kerk tegenover de kerk der Pausen.

De katholieke Kerk van het Westen kent den Bisschop een onmiddelijke jurisdictie toe over het hem onderhoorig kerk-gebied, maar tegelijk gelooft zij in een van Christus zelf gesteld Primaat, van hetwelk over *heel* de kerk een werkelijke en opperste rechtsmacht gaat. — De orthodoxe geloofsleer moge, in woorden althans, aan de bisschoppelijke waardigheid een hoogere waarde geven, in werkelijkheid is bij ons die waardigheid, hoewel afhankelijk van Rome, veel veiliger dan in het Oosten. Zonder vrees, dat men te midden der lagere clerus hem tot een »primus inter pares" vernederen zal, weet de Westersche Bisschop, dat nimmer een vijandige rechtsmacht de zijne verdringen kan. Gemeenschap met den éénen Paus zal, als een onbedriegelijk criterium, ieder wijzen op het rechtmatige van zijn gezag.

In het Oosten heeft men zijn bisschop gesierd met den titel van regeerder en oppersten herder, tegelijk echter gaf men (en ziedaar de tegenspraak) in naam der vrijheid hem prijs aan willekeur van volk en vorsten.

In haar eigen liturgie heeft de staatskerk van Rusland de schoonste bewijzen voor een van God gesteld Primaat. De

---

1) Dr. Milasch, o. c. p. 234, 323 en 326.

Maistre [1]), von Hefele [2]), Wilmers [3]) e. a. toonden het haar allerduidelijkst aan. Doch dat duidelijk, dat telkens herhaald getuigen hebben Ruslands grootste mannen, heeft zelfs een Ssolowjoff nooit willen verstaan. In plaats van den Roomschen Paus heeft de schismatieke Rus het absolutisme gewild van zijn keizerlijken meester; zoo heeft hij in plaats van het Primaat door zijn eigen schuld het caesaro-papisme zien komen [4]).

Maar de »*dirigeerende* synode" dan?

Zij is niet anders dat het droevig caricatuur, het spotbeeld van een te hoog geprezen synodaal-princiep.

Zeker, als zij de verhouding van kerk en staat bespreekt, dan ontzegt ook de orthodoxe leer aan het burgerlijk gezag de bevoegdheid in kerkelijke zaken voor zich eenig recht te eischen. »God stelde — zegt Dr. Milasch [5]) — Zijn kerk een eigen en juist omschreven doel, zij moest dus in het streven daarnaar ook onafhankelijk en zelfstandig zijn". Wij stemmen er volkomen meè in, maar vragen toch, wat ooit die woorden baten zullen, wanneer men eerst door splitsing van het kerkelijk lichaam, door roekelooze scheiding van hoofd en leden, de van God gewilde eenheid brak en daarmeê de kracht heeft prijs gegeven om het heilig beginsel blijvend door ieder te doen eerbiedigen? Aanvankelijk hadden de Patriarchen en de Russische clerus zelf nog wel den moed zich tegen den heerschzuchtigen vijand te weren. Men heeft het voor Peter den Groote zelf niet altijd verborgen, welke gevaren men vreesde van zijn synode; maar toen was het kwaad reeds te ver, te lang reeds had het keizerlijk gezag zich over de afzonderlijke bisdommen doen gelden, men zou zich aan de gestadig gegroeide en reeds zoo geweldige overmacht nooit meer ontworstelen.

---

1) *Du Pape*, L. I, Ch. 2.

2) *Tübinger Quartalschr.* 1853.

3) *Geschichte der Religion* (Münster 1879) § 168, S. 369. Vgl. F. Knie, o. c. S. 72.

4) G. Drage: *Russian affairs* (London, 1904) p. 53: »There is no one, whose views are more characteriscally Russian, than the Procurator of the Holy Synod, whose position gives him an influence over the Russian Church and nation only comparable to that of the Pope in the Roman catholic Church".

5) O. c. S. 695.

Aanvankelijk, zeg ik, had men den moed zich te weren, men waagde het zelfs tegen Peter in verzet te gaan. Toen Voltaire op verzoek van keizerin Katharina II zijn *Histoire de Pierre le Grand* ondernam, werd hem uit het keizerlijk archief o. a. een document afgestaan, dat hiervoor het duidelijkst bewijs zou geven [1]). Nadat verhaald is, hoe Peter eigenmachtig het Patriarchaat van Moskou door de permanente synode verving, lezen wij in bedoeld gedenkschrift het volgende: »Eenigen der geestelijken opperden bezwaren. Zij beweerden, dat het Patriarchaat in Rusland was opgericht niet alleen volgens den wil van Peters voorgangers, maar met medewerking der Oostersche Patriarchen en dat het bijgevolg alleen met goedvinden derzelfde autoriteiten kon worden afgeschaft".

Vóór de regeering van Peter den Groote had men dergelijke motieven wellicht met vrucht kunnen aanvoeren, hij voor zich echter kende te goed de hem »bij goddelijk en menschelijk recht" gegeven macht, dan dat hij zich voor het gevoelen der geestelijkheid zou gewonnen geven.

Om aan zijn daad althans den schijn van recht te verzekeren vroeg hij vooraf de goedkeuring der geestelijkheid, door hem te Moscou in Concilie vergaderd. »Sans doute — zegt Gagarin [2]) — ceux qui y assistèrent ne consentirent pas tous et immédiatement à la proposition de Pierre .... mais la volonté du tsar, soutenue par quelques ecclésiastiques, l'emporta".

Ook de toestemming der overige Patriarchen van het Oosten meende Peter niet te kunnen ontberen, ofschoon het hem onnoodig scheen, de uitvoering der reeds zoo lang gevormde plannen alleen met het oog hierop nog langer uit te stellen. De Patriarchen van hunnen kant begrepen te wel,

---

[1]) Dit gedenkschrift werd in 1863 afzonderlijk te Leipzig uitgegeven onder den titel: *Mémoire inédit sur la réforme de l'église russe, envoyé par Catherine II à Voltaire.* Reeds in 1722 publiceerde J. G. King te Londen een Engelsche vertaling in zijn: *The rites and ceremonies of the church in Russia*, p. 433—468. Wij citeeren naar de Duitsche vertaling van Tondini, o. c. S. 36—37.

[2]) Gagarin, o. c. p. 292.

dat weigering de zaak niet keeren zou en ook zij dus stemden, al was het nood-gedwongen, toe. Den 23en Sept. 1723 ontving Peter het goedkeurend antwoord, dat eigenhandig, in naam der overigen tevens, door Jeremias van Konstantinopel en Athanasius van Antiochië was onderteekend. »Den 23en Sept. 1723", dat was dus twee jaren en acht maanden na de eigenlijke stichting der synode zelf: »Quand cette réponse arriva il y avait déjà plus de deux ans que le saint Synode travaillait, légiférait, désorganisait, réorganisait, le tout sous la surveillance de sa majesté" [1]).

Zoo kende de zelfzuchtige dwingeland zijn „théorie des faits accomplis", zoo paste hij die met onverbiddelijke gestrengheid toe [2]).

Uit hetgeen voorafging moet het thans een ieder duidelijk zijn, dat de h. synode, van orthodox-russisch standpunt beschouwd, terecht genoemd kan worden een wederrechtelijk bestuurslichaam, verwerpelijk omdat het in geen enkel opzicht beantwoordt aan datgene, wat, volgens de leer en de traditie der Russische staatskerk zelf, in zake het kerkelijk bestuur kan worden gevorderd.

Afgezien echter van dit anti-kanoniek karakter, bewijst bovendien de dagelijksche praktijk, hoe feitelijk door het synodaal college van Peter den Groote de Russische geestelijkheid en met haar de gansche staatskerk gebracht is tot algeheele dienstbaarheid; hoe de kerk, die nu reeds twee eeuwen onder zulken bestuursvorm zucht, volkomen haar vrijheid verloren heeft en tot de schandelijkste slavernij is vervallen. Ziehier wat wij tot besluit nog eenigszins nader hopen toe te lichten.

---

[1]) *Revue August.* 1905, p. 593. Tondini, o. c. S. 44—45. Silbernagl, o. c. S. 102. Gagarin, o. c. p. 292—293. Zie verder over den tegenstand, door Peter van den clerus ondervonden, de artikelen van M. P. Tikhonirov, in de »*Bogoslovskii Viestnik*", Jan. en Febr. 1904, getiteld: *De kanonieke waarde der hervorming van Peter den Groote.*

[2]) In zijn: *Die Staatskirche Ruszlands*, S. 359 ff. geeft Teiner »de brieven van den czar en die der Patriarchen betreffende de instelling der h. synode" Een Grieksche uitgave verscheen te Athene in 1844.

Alwie de hervorming van Peter den Groote in bescherming nemen, zullen ons aanstonds tegenwerpen, dat toch de czar volstrekt niet het hoofd der synode en dus evenmin de opperste bestuurder der kerk is, en dat uit geen enkele der *kerkelijke* »canones" die waardigheid voor hem valt af te leiden.

Uit het voorgaande is reeds gebleken, hoe ten volle ook wij hiermede instemmen. Maar, helaas, ook hier is als in zoovele zaken de vraag naar het *recht* een geheel andere geworden als de vraag naar hetgeen *feitelijk* is. — Peter stelde nu eenmaal zijn procurator, en dank dezen intrusus, dit »oog van den czar", zal het verlangen der synode om uitsluitend in belang der kerk te werken, immer afstuiten op de pijnlijke zekerheid, dat heel haar arbeid door den almogenden wil van dien ééne kan worden verijdeld.

Onmogelijk is haar een vrij overleg, beraadslaging naar apostolischen geest; onmogelijk ook de geheimhouding, die toch tot krachtige, gemeenschappelijke actie als eerste voorwaarde gelden moet. — Dringt het wakend »oog" van den vreemdeling bespiedend haar vergadering binnen, dan openbaren zich van zelf een zeker menschelijk opzicht en eerbiedige vrees. Als hoogste kerkelijk bestuurslichaam moest de synode in staat zijn zonder terughouding en onbevreesd in eigen boezem haar meening te uiten en oordeel te spreken; neemt echter, onder welken vorm dan ook, het staatsgezag in haar college zitting, dan is zij aanstonds gelijk aan een publieke vergaderzaal, van alle zijden voor vreemden invloed open.

Hoe dwaas zou het verder zijn te meenen, dat ooit de procurator zonder actief op te treden de hem gegeven taak vervullen kan. Vertegenwoordiger van zijn keizer, wiens toestemming toch voor elk der synodale besluiten als eerste voorwaarde telt, is het »oog van den czar" ook van zelf de souverein der synode.

Alleen wat hem zelf behagen kan, zal hij bij zijn meester aannemelijk maken. Vrij beschikt hij over de middelen om zijns meesters oordeel over dezen of genen der synodici naar eigen inzicht te wijzigen; en wie der leden zal ten slotte

durven weerstaan als een bepaalde meening hem als de meening des keizers zelven wordt voorgesteld?

Al is de procurator niet slechts een streng en ervaren militair, doch bovendien een onder de leeken bij uitstek deugdzaam Christen [1]), ook hij zal bloot staan aan bedrog en vergissing en nimmer zal zijn blik den toestand der kerk zoo helder kunnen doorzien als het oog der bisschoppen, die rechtens als haar bestuurders werkzaam zijn. Wanneer dus de czar alle onmiddellijke aanraking en persoonlijke verstandhouding weigert, om alleen het woord en den raad van zijn procurator te hooren, dan zal een minder juiste kennis, en vaak zelfs een valsch oordeel, daarvan het eenig en droef gevolg zijn.

Wat nu de eigenlijke leden, de vaders der »dirigeerende synode" zelf aangaat, ofschoon in actieven dienst der synode blijven zij toch als bisschoppen tevens met de zorg voor het eigen diocees belast. Ook zij dus kunnen, het spreekt vanzelf, zich nimmer onverdeeld aan de *algemeene* belangen wijden, — ofschoon toch in de Russische staatskerk die algemeene belangen juist de inspanning aller krachten vragen. In een honderdtal vergaderingen 's jaars moet worden afgedaan wat, wilde men een degelijke behandeling, nauwelijks in een driemaal grooter aantal bijeenkomsten kon worden voltooid. In de plaats der bisschoppen treden, voor wat onafgedaan moest blijven, de procurator en zijn beambten; gehoorzaam teekent de synodicus elk hem voorgelegd stuk, want mocht hij weigeren, het ware een beleediging voor den procurator d. i. voor den keizer zelf: »il pourrait être considéré comme un rebelle d'état" [2]). Zoo behaalt de bureaucratie ook hier gemakkelijk hare triomfen!

Niemand zal het dan ook verwonderen, dat de metropoliet Nicodemus zich gedwongen voelde tot een droeve uitspraak als deze:

---

1) Josef Melnik: *Russen über Russland* (Frankfurt, 1906) S. 195: »Im XVIII Jahrhundert wurden zu diesem Amte manchmal geflissentlich Atheisten und Freidenker ausersehen...."

2) *Echos d'Orient*, 1906, p. 234.

»Onderworpen aan de burgerlijke macht verliest de Kerk haar hoogste waardigheid, d. i. hare vrijheid, en zóó hebben feitelijk de geestelijke leden onzer synode, na 150 jaren, nagenoeg al hun gezag verloren. In vollen zin is de opperprocurator, hoewel een leek, de meester van allen" [1]).

Uit de ongeveer zeventig metropolieten, over heel zijn rijk verspreid, kiest de keizer, hoewel enkelen slechts hem persoonlijk bekend zijn, de nieuwe leden voor zijn synode, om straks, na willekeurigen tijd, hen ook zelf weer heen te zenden. Wie is daarbij zijn raadsman? Wie anders dan de alwetende en dus onmisbare procurator,.... die natuurlijk op zijn beurt door lagere beambten, leeken als hij, wordt ingelicht en zeker niet doof zal blijven voor de stem van particuliere vriendschap of vereering, voor de wenschen van grootvorsten of hovelingen. — En op wie valt dan ten laatste de keuze? Wie worden waardig bevonden het kerkelijk bestuur te dragen? Gelooft het vrij, het zijn de leidzamen en behaagzieken, het zijn dezulken, die zwijgen kunnen als moet gesproken worden, en spreken waar men beter zwijgen zou; het zijn alleen diegenen, welke aangaande kerk en godsdienst het geloof van den keizer belijden. »Ainsi le premier tribunal ecclésiastique et la principale autorité dans le gouvernement de l'église menacent la pureté de la pravoslavie à même temps que la sainteté de la justice" [2]).

En nu aan het eind van dit opstel, — als was het wellicht te beknopt bij het gewicht onzer stof, — zal men toch, naar wij hopen, niet aarzelen met ons te besluiten, dat van den eenen kant de kerk van Rusland geheel staat onder het bestuur der synode, terwijl op haar beurt dat college weer volkomen onderworpen is aan den autocratischen en *aldirigeerenden* keizer. Duidelijk immers is het een ieder gebleken o. m. uit den eed der synodici en duidelijker nog uit de aanstelling van den almogenden procurator; — en

---

1) *Echos d'Orient*, t. a. pl.
2) *Echos d'Orient*, 1906. p. 235.

dat alles terwijl wij toch de orthodoxe geloofsleer zelf zoo luide om opperbestuur voor den bisschop, om vrijheid voor het kerkelijk gezag, en in het bijzonder voor dat der Russische staatskerk hoorden vragen.

Welnu dan, kan zulk een kerk wel ooit de kerk van Christus zijn? Is *Zijne* kerk niet eer de kerk der Martelaren, die, waar zij haar vrijheid bevestigen wil, zelfs het bloed harer kinderen geeft? de kerk der Belijders, die in daden vooral de waarheid harer leer zal bewijzen?

Kan de slaafsche kerk van Rusland wel de kerk zijn van een Basilius of een Chrysostomus, twee helden door machtige keizers zelfs gevreesd, omdat zij niet schroomden ook dezen, tusschen wat recht en wat plicht van den staat is, de juiste grenzen te wijzen?

Voorzeker, wij allen antwoorden: neen!.

Maar, zoo vraagt men ons verder, zal dan in Rusland die droeve toestand duren?

Wij voor ons gelooven het niet. Wel blijft het onmogelijk te zeggen, wat ooit nog de toekomst zal brengen, maar zeker is, dat men door Rusland, en niet het minst in geestelijke standen, al luider en luider den roep om vrijheid hoort gaan, dat steeds meerderen er gebiedend den eisch van nieuw en voller leven doen gelden.

Moge God dan hun bede verstaan! Moge Rusland, al zoekend, in het einde nog vinden den weg naar wat voor ons als middelpunt van recht en waarheid geldt; dat de orthodoxe staatskerk nog eenmaal herwinne wat een harer vroomste prelaten genoemd heeft haar hoogste waardigheid, dat is haar vrijheid binnen eigen gebied, onafhankelijkheid van vreemd, bovenal van vijandig gezag!

Warmond, October 1906. L. WESTERWOUDT, PR.

KUNST EN APOLOGIE.

Bestaat er verband tusschen kunst en apologie?

Op het eerste gezicht is hier twijfel verklaarbaar. Apologie toch onderstelt de welbewuste bedoeling te strijden tegen dwaalbegrippen, te overtuigen door het uit-een-zetten van leerstukken; terwijl kunst haar eigen bestaansgrond heeft. Wel is zij niet onafhankelijk van andere levensuitingen, maar zij is allereerst geroepen schoonheid voort te brengen en heeft als kunst niet de taak strijd te voeren of te overtuigen.

Toch zijn genoemde begrippen niet zoo zeer met elkaar in strijd als oppervlakkig wel schijnt. Er is toch apologie en apologie. We zouden kunnen zeggen: Er is een directe apologie, nl. die, welke uitgaande van den stelligen wensch het geloof te verdedigen, als naaste doel heeft het overtuigen van anderen, — maar er is ook een indirecte apologie, nl. zij die het gevolg is van het voorbeeld, van het leven naar een beginsel, van het stellen eener mooie daad.

De laatste, de *indirecte* is de beste. Want de Daad gaat boven het Woord.

En ware kunst is *Daad.*

Bovendien ware kunst is diepe ernst. Geen liefhebberij, geen min of meer onschuldig of te verontschuldigen tijdverdrijf, zooals velen wel meenen, zooals zelfs Huygens dacht, maar ernstige daad, maar levensuiting in hoogste potentie.

De kunst is de bloei van het leven!

Is dit waar, dan volgt hieruit onmiddellijk, dat zij wortelt in het leven; dat zij het leven veraangenaamt; en het leven geeft.

Hierin liggen bevat: èn haar grootheid, èn haar samenhang met andere levensuitingen.

De bloem is àllereerst voortbrengingsorgaan. Om dat te

kunnen wezen, wortelt zij in de aarde, onderscheidt zij zich door vorm en kleur van de andere deelen der plant.

Evenzeer is de kunst ook allereerst levenverwekster.

Het sieren van het leven is haar tweede plicht.

»All the great arts have for their object either the support or the exaltation of human life, — usually both" [1]).

Duidelijk is dus het nauwe verband tusschen kunst en leven.

Krachtige kunst eischt krachtig leven.

Waar 't leven kwijnt, zien we ook de kunst kwijnen, ontaarden tot ijdel gespeel, tot nietig amusement, tot demoraliseerend zingeprikkel.

Maar ook, waar gezocht wordt en getwijfeld, waar de menschheid zich een wereldbeschouwing en levensleer moet verwerven, waar strijd is tusschen de geesten en zoo het leven wordt verdiept en stijgt in belangrijkheid, weerspiegelen zich dat zoeken en twijfelen, dat streven en die strijd in de kunst.

Dit gold voor alle tijden.

Dit geldt bijzonder voor onze heftig bewogen dagen, met hun herleving van het idealisme, met hun verlangen het geheele leven te kunnen omvatten, met de Sehnsucht naar de groote synthese. Zoo bijzonder geldt dit, dat velen zelfs de kunst niet alleen tot draagster en verspreidster der denkbeelden willen maken, maar den strijd willen doen beslechten door haar-alleen.

In 1894 dorst Allard Pierson een rede uitspreken met den titel: *Kunst het aangewezen strijdperk der geesten in onzen tijd* [2]). Dus niet alleen weerspiegeling van den strijd, maar de strijd-zelf!

We zullen weldra zien, dat deze opvatting de onze niet kan zijn, daar ze den invloed der kunst misschien wel niet, maar haar werkelijk vermogen tòch zeker stellig overschat. Maar al kunnen wij Piersons conclusies niet alle deelen, vele der feiten, die hij constateert, zijn er niet minder waar om en verluchten onze beweringen duidelijk.

---

[1]) Ruskin: *Lectures on art*, § 31.

[2]) Uit de *Verspreide Schriften* van Allard Pierson. (Tweede deel, blz. 422 vv.).

»De kunstvragen", zegt hij, „waarmee onze tijd zich bezig houdt, zijn geen technische, maar uitsluitend wijsgeerige vragen. Het goed recht van de klassieke kunst, van de realistische, de naturalistische, de symbolische of eenige andere . . . kan met vrucht niet anders dan uit een wijsgeerig oogpunt behandeld worden".

Dit kunnen wij beamen. Maar Pierson gaat verder: »Waar nu alle wijsgeerig zoeken zoo veel teleurstelling en ontgoocheling baart, vraagt men zich af: indien het eens mogelijk was een strijdperk te vinden, waarop deze ontmoedigende ervaring niet kon plaats vinden, zou dit immers het aangewezen strijdperk zijn voor den menschelijken geest, zooals hij thans geworden is". Want, argumenteert hij verder: »ten aanzien van de kunst komen vanzelf al de vragen te voorschijn die de filosofie van vroegeren of lateren tijd, met name de metafysika bij u doet rijzen. Zij komen nu evenwel te voorschijn, niet langer in een wijsgeerigen vorm, in den vorm der abstractie, maar op volkomen concrete wijze, en daaraan ligt het hoofdzakelijk, dat zij niet terstond door allen als wijsgeerige vragen worden herkend. . . . Ik geloof vast, dat de oplossing der wijsgeerige vragen slechts langs dezen weg moet worden gezocht en voorbereid".

Wel draagt Pierson hier de kunst iets op, dat haar taak niet kan zijn, maar er volgt toch ook uit, dat, wie als hij zoo veel verlangt van de kunst, ze wel tot de belangrijkste levensmotieven rekenen moet. »De kunst", vervolgt hij dan ook, »is in onzen tijd geroepen het beste in ons tot bewustzijn te brengen: edelen strijdlust en vast vertrouwen in den uitslag van den strijd. De kunst zij voor ons niet langer aanhangsel noch aanvulling, maar het onmisbare, dat meer en meer beheerschend elk gebied van ons weten, ons denken en ons trachten, ons redt van alle gemeenheid door ons als levensdoel te doen aanvaarden de heerlijke metamorfose die bestemd is op al ons doen en laten een nieuwen stempel te drukken, den stempel van den adel onzer natuur, van het beste in ons wezen".

Er leven veel zulke teleurgestelde zoekers, die elders niet

vindende, wat hun ziel verlangt: verdieping en daardoor verhooging van het leven, deze nu vragen aan de kunst, die ze zoodoende tot de hoogste levensdaad willen verheffen. Ik roep nog een getuige op, een van hen, die in de laatste tientallen van jaren ver-strekkenden invloed hebben geoefend, een, voor wien ook de kunst was levensverdieping en verhooging tevens. die, medestrijder bij de herleving van het idealisme der Prerafaelite Brotherhood, verder gaande dan Rossetti en zijn onmiddellijken aanhang, het leven dichter benaderde. Voor John Ruskin ook zijn kunst en leven onscheidbaar: »De kunst van een volk is de uitdrukking van zijn maatschappelijke en staatkundige deugden. Ze is een wiskunstig nauwkeurig exponent van zijn ethische levenskracht.... Een natie is eerst dan haar geërfden bodem en herinneringen werkelijk waardig, wanneer zij deze door voortreffelijke daden en kunsten nog schooner aan hare kinderen overlevert" [1]).

Natuurlijk stelt Ruskin, zulk een harmonie verlangend tusschen leven en kunst, ook hooge eischen aan 't volk, dat kunst maakt. »Als Engeland in staat wil zijn groote kunst voort te brengen, moet het zijn *majesty stainless* bewaren. Want de schoonheid der bereikbare kunst is de graadmeter voor de zedelijke reinheid en hoogheid der gemoedsbeweging, die ze geteeld heeft".

Groote kunst, zoo luidt de heerlijke les, die Ruskin ons geeft, is niet immoreel, kán het niet zijn, want: »the highest thing that art can do is to set before you the true image of the presence of a noble human being".

In waarheid: het grootste wat de kunst vermag is de schepping van een edel mensch.

Aldus Ruskin in zijn bezielend idealisme.

Is dat te verwezenlijken? hooren wij vragen.

Wij antwoorden: ja!

En als de vrager vervolgt: Door wie en waar? Waar is die hoogste uiting der kunst mogelijk? In welk land, bij

---

[1]) *Lectures on art* (passim).

welke menschen kan zij die bereiken? dan luidt ons wederwoord: Al het aardsche is onvolmaakt en alle menschenwerk gebrekkig. Maar is kunst inderdaad de bloei van het leven, wortelend in, sierend en gevend het leven, dan moet de hoogste kunst ook wortelen in de meest volmaakte wereldbeschouwing, d. i. in het katholicisme; — dan moet de hoogste kunst sieren het menschwaardigste leven, d. i. het echt katholieke leven; — dan moet de hoogste kunst geven en verbreiden het hoogstontwikkelde leven, dat is het katholieke leven, waarin de menschelijke vrijheid, overbroed door de Genade, kan stijgen tot heiligheid.

Wij, die dit weten, zijn niet verrast, zooals de studenten van Oxford door Ruskin's woorden: »De kunst brengt veredeling van den ethischen toestand". Wij toch weten dit ook door de historie der kunst zelf. Zou de vrager verder vragen: Groeide ooit een kunst uit zóó reine bedoelingen, verhief zij zich ooit met zóó edele aspiraties, ontplooide zij te eeniger tijd zóó weelderige levenspracht? Dan zeggen wij: Onze kunst getuigt het. Zij heeft den opgang, die hier vereischt wordt. Uit onze levensleer en eeredienst steeg zij op in alle uitingen: bouwkunst en liturgie, beeldhouwkunst en kerkzang, schilderkunst en dramatiseering der kerkelijke daden zelf.

In onze dichtkunst weerspiegelt zich het rijkste leven, zij geeft niet de lagere functies alleen, maar zij beeldt ook de hoogere uit. In haar zang grommen niet alleen de donkere tonen der zwarte passies, maar klinken luide ook de klare metaalgeluiden der edele hartstochten.

Zij wortelt in het leven, zij siert het leven, zij geeft het leven; maar bovendien nog: zij voert tot den Gever van het leven. Zooals de bloem het voedsel uit de aarde behoeft, maar haar rijke kleurenpracht vraagt aan het licht der zon, zoo trekt onze kunst uit de aarde sappen, maar dankt haar weelderigste schoonheidsontplooiing aan de bevruchtende bestraling van het eeuwige licht.

Hierin verschilt de katholieke kunst niet van het katholieke leven. En ook: evenzeer als wij overtuigd zijn dat het katholicisme *de* leidster moet zijn voor de maatschappij, wil

deze haar volste ontwikkeling verkrijgen, evenzeer moet het voor ons duidelijk wezen, dat de katholieke kunst *de* leiding dient te hebben in de kunstwereld. Niet alleen in het belang van het katholicisme, maar op de eerste plaats van de kunst-zelf.

Hoe moet het katholicisme die leiding voeren?

Ten eerste met het Woord.

Ten tweede door de Daad.

Met het Woord. Door mee te spreken, in zake kunstphilosophie en critiek. Mee te onderzoeken naar het wezen der kunst, haar ontstaan, doel en werking, haar relaties met andere levensuitingen, haar toepassing in de practijk.

Door de Daad, d. i. door het voortbrengen van kunstwerken.

Veroorloof mij op enkele der genoemde punten iets nader in te gaan.

Wie de kunstphilosophie en critiek grondig wil behandelen, komt noodzakelijk op wijsgeerig, en dus ook op apologetisch terrein, want de groote vragen der aesthetica staan in nauw verband met philosophische problemen. We kunnen zelfs zeggen: zooveel wijsgeerige stelsels, zooveel definities van kunst, zooveel opvattingen van haar wezen, doel en werking.

Lees eens in de reeds genoemde rede van Allard Pierson op bladzij 430 en 431 de opsomming van enkele der vele vragen, die voortvloeien uit de beide oorspronkelijke philosophische: is kunst μίμησις, nabootsing van zinnelijke waarneming, of μίμησις van de idee in de dingen? Ieder dier vragen voor zich geeft aanleiding tot breedvoerige verhandelingen. Niets natuurlijker nu, dan dat in onzen, zooveel meer gecompliceerden tijd de meeningen nog oneindig verder uiteenloopen en we moeite hebben alle opvattingen te kennen en te waardeeren, nog meer moeite misschien, uit de elkaar tegensprekende en soms weer samengaande definities de ons meest-waar-schijnende te nemen, laat staan de eenig ware te vinden.

Hugo Spitzer heeft onlangs getracht de verschillende opvattingen te groepeeren en onderscheidt dan, ten eerste hen, die het begrip van het aesthetische »so weit fassen, dasz

sie alle Eindrücke, die bei einem bestimmten, seit Kant mit Vorliebe als »interesselos" bezeichneten Verhalten des Subjekts, Lust over Unlust verursachen also auch einfache Sinnesempfindungen als ästhetische Impressionen betrachten".

Anderen, zooals Kant, Herbert, Wundt, Jodl enz. »fordern eine gewisse Erhabenheit des ästhetischen Objekts über die primitive Empfindung durch das Hervortreten gewisser formaler Momente in dem ersteren, so dasz sie nur Vorstellungen im Gegensatze zu elementaren Empfindungen den äesthetischen Charakter vindiciren".

De derde groep aesthetici echter »deren Stimmführer und vornehmster Repräsentant in unseren Tagen Volkelt ist, bilden einen so hohen Begriff des Aesthetischen aus, dasz sie ihn lediglich da verwirklicht sehen, wo alle Faktoren des vollendeten Kunstgenusses und der allseitigsten ästhetischen Naturbetrachtung gegeben sind" [1]).

Perkt Spitzer zoo de drie groepen af in hun opklimming van eischen, het is duidelijk, dat hiermede de zaak in de verste verte niet is afgedaan. Integendeel. In iedere groep vallen weer onderverdeelingen aan te wijzen. De nuanceeringen zijn uit den aard der zaak nog talrijker dan de hoofdkleuren. Van Kants »interesseloses Wohlgefallen" tot De Goncourts snobistische definitie: »Schoon is datgene, waarvan het publiek een onwillekeurigen afkeer heeft"; van Morris' misschien idealistisch bedoelde, inderdaad plat-materialistische kunsttheorie tot Gabriele d'Annunzio's eclectisch-aristocratische opvattingen; van de meening dergenen, die bij de dieren al kunstuitingen willen zien, tot Hello's hoogstijgende beschouwingen, — wat àl schakeeringen, wat al verschil van meeningen, wat al variëteiten van wenschen!

Doch als we dieper op de zaak ingaan en elke bepaling of theorie ontleden in haar oorsprong en bedoelen, stuiten we telkens op de vraag: »Is er een objectieve waarheid, ja of neen? en zoo ja, welke is die waarheid?"

Wie het bestaan dier objectieve waarheid ontkent, vervalt

[1]) *Der Begriff des Aesthetischen.* (*Deutsche Literaturzeitung*, 1906, n. 31, Sp. 1925—1926).

lichtelijk tot op de spits gedreven subjectivisme; wie dat bestaan aanneemt, vindt daarin de natuurlijke afbakening van zijn theorie.

Toch is er maar één absolute waarheid!

En ware kunst is onvereenigbaar met leugen.

»Le mensonge qui atteint la poésie envahit un sanctuaire", zei Hello met recht.

Dus moet er één antwoord bestaan op de vragen: Wat is kunst? Wat is schoonheid? Wat is poëzie? enz.

Naar dat ééne antwoord, zoo moeilijk te geven, zoo wichtig in zijn gevolgen, moet gezocht worden. En wij mogen bij dat zoeken ons licht niet onder de korenmaat zetten.

* * *

Niet minder meeningsonderscheid vernemen we, als wij de vragen stellen, die met het voorgaande nauw verband houden: Hoe is de kunst ontstaan? en Welke is haar werking?

Hier verklaart de materialist alweer anders dan de idealist of de spiritualist; de darwinist anders dan de aprioristisch-aangelegde geschiedphilosooph.

Dit zijn nu wel is waar zoo goed als louter theoretische vragen, en dus zouden de verschillende beantwoordingen niet zoo veel kwaad kunnen doen, wanneer uit die antwoorden niet voortvloeiden verschillende uitspraken omtrent de beteekenis, het doel der kunsten, en omtrent de middelen, welke de ontwikkeling en verbreiding der kunst kunnen bevorderen. Dat doel en die middelen worden vaak bepaald naar wat men van het ontstaan veronderstelt.

Hier zijn we dus op het terrein der practijk en van de onmiddellijke aanraking met het leven, zoodat het dringend noodig is dat ook hier klaarheid heersche.

Zeker, ik onderscheid. Er is gradatie. We mogen uitspraken als: »Il n'y a pas de grand art, il y a l'art", niet anders dan cum grano salis opvatten. Er is kunst en kunst. Kunstnijverheid, verbruikskunst, vermaakkunst. Ze mògen niet slechts bestaan, ze hebben recht er te wezen, ze steunen zelfs de

hoogere kunstuitingen in belangrijke mate. Màar, — op een enkel punt wil ik slechts wijzen, — nu is het juist voorgekomen, dat men de roeping der kunst in haar hoogste stijgingen neerhaalde, door ze te meten met de maat passend bij minder hooge uitingen. Ik verwijs naar het *Zeitschrift fur Bildende Kunst,* dat in 1905 een reeks uitspraken gaf van allerlei kunstenaars, waar de groote verscheidenheid van inzicht treffend bleek en waar ook omtrent de nu besproken zaak getuigenissen voorkomen. En om elders een aanhaling te ontleenen, verwijs ik naar Morris' werk, dat onder den titel *Kunst en Maatschappij* in nogal stroef Nederlandsch is vertaald en dat ons op blz. 141 te lezen geeft: »Het doel der kunst is het geluk der menschen te vermeerderen door hun schoonheid en afwisseling te geven, om in hun vrijen tijd te genieten en hen te beletten genoeg te krijgen zelfs van de rust en hun hoop en lichamelijk genot in hun werk te geven, of kort gezegd, 's menschen arbeid gelukkig en zijn rusttijd vruchtbaar te maken.... Daaruit volgt, dat echte kunst een ongemengde zegen voor het menschdom is".

Zie, deze omschrijving van het doel, let wel van het doel der kunst, is in haar algemeenheid een uiting van ontzettende beperktheid van horizon en een enorme platheid. Zeker wat Morris zegt is ook door de kunst te bewerken, en kan ook de menschen goed doen, maar er is zooveel meer, zooveel breeders, diepers en hoogers, waar Morris niet van spreekt, maar dat we o. a. hooren in het sonore stemgeluid van Ozanam als hij zegt: »l'Art est le moyen de faire l'éducation de l'homme, de civiliser les sociétés et d'honorer Celui qui est parfaitement beau, comme il est bon et vrai" [1]).

Hierin ligt alles, de levensverhooging en verdieping tegelijk; de verbruikskunst, de sierkunst, de vermaakkunst, maar ook de verheffingskunst, de louterende kunst, en, niet de minste onder de zusteren, de aanbiddende kunst. Deze is er ook, ja zonder haar zou de ring niet gesloten zijn. Geen breeder,

---

[1]) *Les poètes franciscains,* p. 13.

dieper, voller en wijder-klinkende toon dan die van het: Te Deum laudamus.

* * *

Waar het geheele gebied der aesthetica beheerscht wordt door de eenheid van het doel en de opvatting, verwondert het ons niet, dat bij zooveel verschil in meening aangaande de grondbeginselen, er eene niet-te-ordenen verwarring heerscht in de afgeleide begrippen en stellingen. Nog chaotischer wordt de toestand, wanneer wij de relaties der kunst tot andere levensuitingen willen bepalen, die elk weer op verschillende wijze worden beschouwd en nu, gekoppeld aan de wisselende meeningen omtrent kunstzaken, een oneindige reeks opvattingen het aanzijn schenken. Op het practische terrein der critiek komen daar nog zooveel subjectieve factoren bij, dat het een wanhopig beginnen is daar eenheid te zoeken. Volslagen eenheid trouwens zou hier volstrekt ongewenscht zijn. Maar wel moet er eenheid heerschen aangaande de hoofdzaken of liever: de opvattingen betreffende de hoofdzaken moeten strooken met de waarheid.

Merken we nu op hoe uiteenloopend gedacht wordt over moraal, godsdienst, maatschappij, politiek, natuurwetenschap, om maar enkele zaken te noemen, dan blijkt er uit, dat we niet verbaasd hoeven te staan, wanneer we over de verhouding van ieder hunner tot de kunst telkens anders hooren oordeelen. Wat heeft kunst met strekking te maken? hooren we vragen, zoowel met de stembuiging, die absolute ontkenning verwacht in 't antwoord, als die welke bereid schijnt te onderscheiden. Wat is de verhouding der critiek tot de kunst? Welke beteekenis heeft de hartstocht voor de kunst en welke zijn haar rechten? Hoe moeten we denken over: »l'art pour l'art"? Welke is de juiste verhouding van vorm en inhoud, van objectivisme en subjectivisme? Wat is leelijk, wat is mooi? Wat is de plaats van het tooneel in de kunst? . . . ik noem maar eenige van de voornaamste punten, en ieder ziet duidelijk, hoe groot het aantal antwoorden is, dat wij hier verwachten mogen.

Niet minder moeilijk is het de betrekking te bepalen van den kunstenaar tot de kunst. Wat kan en moet van zijn persoon geëischt worden? Hoe is zijn verhouding tot moraal, godsdienst, wetenschap, maatschappij? Allemaal vragen, die ons onmiddellijk brengen zoowel op sociaal, als op godsdienstig en wijsgeerig terrein. Is, mogen we nu vaak vragen, de ware kunstenaar inderdaad de Uebermensch, dien velen met alle geweld in hem slechts willen zien of waartoe ze hem willen opvoeren, of is hij de nederige dienaar van de schoonheid, die juist daardoor aan de schoonheid haar volle recht kan doen weervaren?

De punten aanstippen is toonen, hoe groot de verwarring is, hoe noodig ook hier orde moet komen in den chaos, klaarheid in de duisternis.

* * *

Misschien zegt iemand: Dat is allemaal theorie. De kunst heeft daar niets mee te maken. De kunst is leven, is daad!

Wij antwoorden: De kunst heeft hier veel, ja alles mee te maken.

Zeker de kunst is leven, is daad! Maar is ze leven, dan wortelt ze ook in het leven, van het volk niet minder dan in dat van den kunstenaar. Wat iemand is en kan, wordt vooral bepaald door zijn godsdienst, door zijn wereldbeschouwing en levensleer. »Niet uw wetenschap, die ook in het gunstigste geval altijd beperkt is, maakt u tot hetgeen gij zijt, maar wel uw wijsbegeerte", zegt Pierson terecht, al voegen wij erbij, dat er nog iets hoogers dan de wijsbegeerte bij moet komen. Maar onbetwistbaar is het, dat de wijsbegeerte op het leven der volken grooten invloed uitoefent, zoowel op de massa als op het individu. »Niets is bezield, zoolang het door haar niet bezield is geworden", zegt Pierson alweer. Men meent wel eens dat de groote denkers staan buiten het leven der volken. Dat is een dwaling. Integendeel geen strooming van eenige beteekenis of zij gaat van de groote denkers uit. Het volk weet dat meestal niet en ondergaat dien invloed, onbewust daarvan. Maar daarom is de uitwerking niet minder krachtig, soms zelfs nog krachtiger. Want worden de wijsgeeren vaak niet begrepen, gewoonlijk zelfs niet gekend door het groote

publiek, hun conclusies bereiken andere mannen, geleerden als zij, en ook weer anderen minder geleerd, en ze druppelen door tot derde, vierde, vijfde rangs-geleerden, die ze òf onvolledig, òf misverstaan overnemen en verder brengen tot de massa, voor wie de naam der eerste vinders meestal een onbekende klank blijft. En, dit is het gevaarlijke: wat door den ernstigen denker wordt uitgesproken na breedvoerige toelichting, met misschien herhaalde reserves, met ernstig voorbehoud of slechts als niet meer dan hypothese wordt gegeven, verliest in den mond der mindere geleerden, der half-weters, van de massa, al die beperkingen en wordt tot één woord, één term, die vaak een geheel anderen zin heeft gekregen in het vulgaire gebruik, dan in den mond des bedachtzamen wijsgeers. Bij ons snelle leven verdichten de groote problemen zich »zum Schlagwort", zegt Stein. »Man kämpft heute nicht mehr, wie ehedem mit durchdachten Theorien sondern nur noch mit dem abkürzenden Verfahren des Schlagworts" [1]).

Die »Schlagwörter", die korte conclusies, gecristalliseerd soms in bepaalde vormen, onafhankelijk van den wil des vinders en vaak strijdende met zijn bedoeling, of deze op z'n zachtst verminkend, zijn nagenoeg alles wat van de groote problemen doordringt tot de massa. Vraag eens wat de menschen denken bij woorden als conservatisme, individualisme, subjectivisme, realisme, naturalisme, feminisme, evolutie, bij of termen als »l'art pour l'art", en honderd andere! Wat al vaagheden en onjuistheden!

En nu worden deze juist in de kunstwereld zooveel gebruikt en geven daar zoo gereedelijk aanleiding tot misverstand. Populariseering van wetenschap brengt steeds hare gevaren mee, maar nergens komt dit zoo sterk uit, als waar de kunst zich tot draagster van half begrepen termen maakt, of ook wel den strijd zelf gaat voeren. Door haar schoonen vorm, door de macht van haar beeldspraak voert zij zoo licht mee, waar ze niet bewijzen kan, of verblindt zij den onervaren of

---

[1]) Dr. Ludwig Stein, *Nietzsche's Weltanschauung und ihre Gefahren*, S. 102.

oppervlakkigen toeschouwer. Hoe vaak laat b.v. Frederik van Eeden zich in een wijsgeerig betoog niet verleiden tot het volledig uitwerken van een beeld, dat ter verluchting mocht strekken, maar niet als inherent deel der bewijsvoering.

Ik kan hetgeen ik hier beweer niet beter bewijzen dan door nog een citaat uit Piersons genoemde rede, waarbij ik me zal veroorloven enkele woorden te onderstrepen en enkele vraagteekens in te voegen.

»De meest afgetrokken vragen, de vragen die de meesten nauwlijks begrijpen, wanneer zij op wijsgeerigen trant worden voorgedragen, worden terstond concreet en algemeen bevattelijk(?), zoodra zij als vertolkt worden op kunstgebied. De vragen blijven wijsgeerig, maar verliezen haar afschrikkend aanzien; zij blijven wijsgeerig, maar richten zich onmiddellijk tot ons *gevoel*, tot ons gevoel voor lust en onlust; zij nemen terstond een waarneembaren vorm aan, waardoor het ons mogelijk is onmiddellijk te beslissen of het praktische antwoord, op die vragen gegeven ons al dan *niet behaagt*.... Ik zou willen zeggen: de kunst spreekt een filosofische taal, waarin geen woord filosofie voorkomt, waarin geen enkel geleerd woord of abstracte formule wordt vernomen. Maar door het lokkende en behagelijke van hare werken heeft zij het publiek reeds *medegesleept* in de een of andere richting en met de daad partij doen kiezen voor hetgeen, waarin de denker niets anders kan zien dan de oplossing van een wijsgeerig probleem. Ik zou meenen, of liever ik geloof vast, dat de oplossing der wijsgeerige vragen *slechts* langs dezen weg moet worden gezocht en voorbereid" [1]).

Met verbluffende menging van scherpzinnige opmerking en gewaagde conclusies heeft Pierson hier zoowel practisch als theoretisch aangetoond, wèlke de werking is der »Schlagwörter" in kunstwerken. Met behulp van een methode, waardoor de zekerheidskansen in de redeneering even sterk verminderen als de aanschouwelijkheid stijgt, wil hij de groote wijsgeerige vragen oplossen. Dat wil Pierson, hetgeen beteekent,

---

[1]) T. a. p. bl. 433.

dat, waar een zoo veelomvattende geest tot dergelijke dwaling kan komen, toch zeker het groote publiek niet bevoegd is mee te praten in zoo ernstige zaken, waarbij abstraheeringsvermogen een der noodzakelijkste vereischten is. Met des te dringender kracht echter bewijzen zijn woorden hoe verstrekkend de invloed der kunst is op het denken, leven en doen der menschheid.

De feiten trouwens bewijzen hetzelfde. Als we de namen noemen van Darwin, Nietzsche, Ibsen, Tolstoi, Morris, Ruskin, Kloos, Multatuli, – ik doe maar een greep — dan herinneren we ons allen hoezeer hun geschriften, zoowel hun kunstwerken als de louter theoretische beschouwingen, heele geslachten hebben geleid, vaak verkeerd geleid, in het zoeken naar een levenswet. Wie kan het aantal noemen van de door Couperus' boeken verziekelijkte karakters en hersenen; wie het getal der slachtoffers, aan welke door den Kleinen Johannes de negatiezucht werd ingegeven, op zijn best de twijfel geleerd, zonder hen de gegevens voor een synthese te verschaffen?

* * *

Hier ligt een wijd veld te bewerken voor den katholieken aestheticus. Als hij op grond van, en in verband met zijn levensbeschouwing de vraagstukken gaat bestudeeren, kan hij veel bijdragen tot verheldering der hoofden en verklaring der begrippen. Hij exponeere zijn ideeën. Maar hij doe dat breed en diep. Vooral vermijde hij eenzijdigheid en houde rekening met alle factoren. Zijn wetenschap en zijn kunstgevoel moeten samen arbeiden.

Er zijn er, die sterk zijn in den opzet der allereerste wetten — iets wat voor ons niet moeilijk is — maar zwak in de uitwerking der postulaten, of zich verloopen in onvruchtbaar getheoretiseer over details, doordat ze uit het oog verliezen, dat kunst leven is, en als alle leven moeilijk te benaderen. Wie het leven ontleedt, snijdt zoo licht te diep en brengt den dood. Zoo drukt hun wetenschap vaak de poëzie dood. Anderen gaan soms te uitsluitend van feiten uit en veroor-

deelen elke wijsgeerige redeneering als aprioristisch getheoretiseer; terwijl zij die ik boven bedoelde, meenen, ook in de kunst alleen met geredeneer er te komen. Beide methoden moeten samengaan. Want het geldt hier uiterst verwikkelde vraagstukken, die diep inzicht en subtiel meevoelen eischen. En terwijl wij ons verheffen mogen op het voordeel, ons geboden door het vaste standpunt, vanwaar wij de veelheid der feiten ordenend kunnen overzien, moet ons des te scherper voor oogen staan de plicht, hier naar beste weten en met alle inspanning mee te werken.

Noodig zijn dus goed opgezette, breed uitgewerkte, volkomen zaakkundige principieele beschouwingen over de honderden punten. Vooral zaakkundig. Noch uitsluitend speculatief, noch eenzijdig empirisch, maar gebaseerd op het diepste inzicht, zoowel in het wijsgeerige denken als in het practische kunnen.

Naast dit op de eerste plaats theoretisch werk, de practische toepassing in een concreet geval: de critiek in den engeren, meer alledaagschen zin. Ook deze heeft veel te doen. Daarbij zij ze bijzonder doordrongen van haar verantwoordelijkheid en zorge niet alleen volkomen bevoegd te zijn met betrekking tot het meer uitsluitend technische deel der kunst, maar dringe ook door tot het dieper beginsel van elke kunstuiting, houde ook rekening met haar sociale en historische beteekenis, lette vooral op haar invloed op het zieleleven. Zij moet hoog staan in alle opzichten: technisch, zeker — dit is onmisbaar, maar moreel vooral, dat is nog noodzakelijker. Ze zij voorzichtig en rechtvaardig, rechtvaardig ook jegens tegenstanders, ook al kost het moeite zich in eene andere levensleer en kunsttheorie in te denken. Zij vergete niet, dat de wet der christelijke liefde evenzeer voor haar geldt, en dat er maar heel weinig menschen werkelijk te kwader trouw zijn. Er is geen critiek denkbaar die breeder van opvatting kan zijn en moest zijn dan de katholieke, wat ook tegenstanders in hun gewoonlijk verregaande onwetendheid betreffende katholieke zaken en roomsch leven wel beweren.

Vooral zij de katholieke critiek kiesch. Zij kenne liefde-

loosheid, noch zelfbehagelijke beterweterij, noch spotzucht. Grondige kennis en veel-begrijpen spotten niet licht, dan alleen misschien waar klaarblijkelijke kwade trouw moet worden bestreden. Maar zucht tot kwetsen, gebrek aan liefde, quasi-heroïsche zelfverheffing kunnen niet samengaan met diepte van inzicht, breedheid van opvatting, veelheid van weten en begrijpen, — met de wijsheid, welke zeker hij moet bezitten, die over anderer zieleleven en de uitdrukking daarvan wil gaan oordeelen.

* * *

Er is nog een terrein, 't welk vermeld moet worden: dat der Kunsthistorie. De geschiedenis gaf steeds den ontwikkelingsgang der volken weer en was zoo hun meesteresse. De kunsthistorie doet hetzelfde in heel bijzondere mate. Als ik mij ter verluchting dezer bewering mag beperken tot de letterkunde, wijs ik er op, hoe uit de vergelijkende litteratuurgeschiedenis 't menschenstreven in veelheid van lijnen opstijgt, hoe de letterkunde aller volken en tijden is als een fuga, naar Goethe's mooie woord, waar hetzelfde thema van strijd en verlangen, verzuchting en juichen, dan hier, dan daar en dan ginds weer, wordt gehoord en doorklinkt en samenkomt met andere stemmen, om weer weg te sterven en straks elders in nieuwe toonschakeering, in ander rythme te spreken van diezelfde onsterfelijke zielbewegingen.

Als ergens het overheerschen der wijsgeerige idee blijkt, dan hier. De kunstgeschiedenis toont ons: hoe de volken hun wezen hebben uitgedrukt in de kunst; hoe hun godsdienst hen dreef tot groote scheppingen; hoe hier machteloos werd geworsteld met het gegeven, doordat bij de artiesten het inwendig evenwicht ontbrak; hoe ginds een kunstenaar bezweek in den strijd met zijn stof, doordat hij in den strijd des levens, in de worsteling der geesten door twijfel en negatie werd verslagen; hoe elders de stof geheel werd overwonnen en gedwongen naar *zijn* wil, in *zijn* vorm door den meester, die na lang streven het eigen evenwicht gevonden had.

Bijzonder merkwaardig in dit verband is het na te gaan, hoe de groote sagen zich in verloop van tijd ontwikkeld

hebben. »Naar des menschen gemoed neemt alle ding zijn beelde", zei Coornhert. Dat woord is hier op zijn plaats. Vergelijk eens Wolfram von Eschenbach's christelijk epos *Parcival* met het gelijknamige muziekdrama van Richard Wagner. Draagt het eerste geheel den stempel van het katholicisme der 13e eeuw, Wagner wierp hetzelfde kleed om den modernen drager van *zijn* beslist-niet-christelijke wereldbeschouwing.

Tusschen Hartmann von Aue's *Arme Heinrich*, Longfellow's *Golden Legend* en Hauptmann's dramatische bewerking van hetzelfde gegeven, is niet minder verschil dan tusschen de bewerkingen door Silvio Pellico, d'Annunzio, Crawford, Phillips en nu onlangs door Cesareo geleverd van de door Dante in den vijfden zang van zijn *Inferno* voor 't eerst behandelde lotgevallen van Francesca da Rimini.

Elk dier bewerkingen draagt den stempel van haar tijd en haar maker. Elders toonde ik al aan hoe slaande de Faustsage dit bewijst. Waar een katholiek ze behandelt, is er een oplossing, wordt het streven gevolgd door het vinden; wie ze buiten het katholicisme heeft willen bewerken kan niet tot de bevrijding komen. Zelfs Goethe slaagde daarin niet, zoodat, volgens het woord van Görres de Faustsage nog steeds op haar slotzang wacht, terwijl de met haar zoo nauw verwante sage van Don Juan in de 19e eeuw haar afsluitende bewerking vond, toen de katholieke dichter Don José Zorrilla zijn *Don Juan Tenorio* scheef. In hetzelfde jaar 1844, terwijl Lenau vruchteloos trachtte deze stof te beheerschen, schreef Zorrilla in een paar weken zijn meesterwerk, dat van het ontstaan af tot nu toe voortdurend het Spaansche volk boeide als de uitbeelding van zijn innigste wezen. En dat intiemste wezen, met al zijn gebreken, is geloovig, zooals bij Don Juan, niet den opera-held natuurlijk, maar de huiveringwekkend schoone verschijning met zijn onbuigbaren trots en wit-laaiende passie, ook op den bodem van het gemoed het geloof ligt; zooals we bij Faust den twijfel vinden, en niets dan den twijfel. Inderdaad is Don Juan demonischer dan Faust, en toch niet minder psychologisch-diep. Zijn redding is dan ook geheel en al gemotiveerd en bevredigend, terwijl

Vischer geen derde deel der Fausttragedie behoefde te schrijven, om ons te overtuigen, dat Goethe zijn held toch eigenlijk maar — 't woord is van Lewis — »in den Himmel hineingeliebelt hat". Zet Dona Inés eens naast Gretchen, en zeg of het ewig-weibliche door deze Spaansche schepping niet inniger en verhevener tevens is uitgebeeld dan door het toch in alles in-burgerlijke Duitsche Gretchen.

Ook als we Zorilla's werk vergelijken met de andere Don Juan-drama's zien we dit. Molière haalde Don Juan naar beneden om hem de beperkte opdracht te geven den dichter te wreken op zijn tegenstanders. Byrons werk is niet af, maar of we, aan Manfred denkende, wel op een verlossend slot zouden mogen hopen, is zeker zeer twijfelachtig. En Lenau moge het zinnelijke element hebben kunnen aandikken tot perversiteit; hoe zwak en slap en gebrekkig zijn z'n slotscènes, hoe zenuwspannend tragisch en toch psychologisch-volkomen-bevredigend is het einde bij Zorilla.

Zorilla's werk heeft onvolkomenheden, — de dichter zelf erkende dit — maar zielkundig en moreel staat het zeer hoog en daardoor ook kon het aesthetisch zulke bijzondere qualiteiten vertoonen.

Zoo is de litteratuurgeschiedenis vol feiten van slaande kracht. Als de moderne wetenschap zich verheft op wat ze gedaan heeft, en sommigen vreezen, dat dit schaden zal aan de kunst en het geloof, wijzen we op den katholieken dichter Zanella, den eersten, die de wetenschap verheerlijkte om het dichterlijk schoone, waarmee ze de wereld verrijkte. Leopardi schold op den vooruitgang:

»Universale amore,
Ferrate vie, moltiplici commerci
Vapor, tipi e cholèra i più divisi
Popoli e climi stringeranno insieme" [1]),

[1]) Paul Heyse vertaalt:

»Allgemeine Liebe,
Des Handels Weltverbindung, Schienenwege,
Dampf, Presse, Cholera, die fernsten Völker
Und Himmelsstriche werden sie verschmelzen".

en rekende de Ginestra gelukkig, omdat ze niet denken kon en lijden als de menschen. Zanella bezingt de resultaten der geologie en paleontologie, verheerlijkt het vervolmaakte werktuig, juicht als het kanaal van Suez gegraven wordt, volgt met microscoop en telescoop de natuur in haar verste schuilhoeken, en raakt in verrukking, als hij, een tak rozen in Napels ziende, overweegt wàt de schepping aan weergalooze heerlijkheden bevat.

Te onzent hebben we beleefd, hoe beweerd werd, dat de verjonging van de kunst was uitgegaan van niet-geloovigen en dat is waar — maar er werd ook beweerd, dat die voortuitgang krachtens het niet-gelooven is gekomen en niet uit het geloof kon voortspruiten. Maar wij noemen het jaar 1858, we spreken eerbiedig den naam Gezelle uit, en we weten, — de historie leert het — dat hier een katholiek, katholiek en priester tot in het hart zijns harten, meer deed voor de schoonheid dan heele geslachten te zamen.

De kunsthistoricus kan verder gaan en wijzen op het innig verband tusschen de voortbrengselen der kunst en den persoon hunner scheppers; op hun godsdienst en levensleer. Hij laat de feiten spreken en het zal blijken, hoe adel van karakter bij den maker de oorzaak was van adel in het voortgebrachte, hoe zij de eersten werden onder de meesters, die de schoonheid dienden met volkomen overgeving van hun geheele persoon, die in het volle besef van de verhevenheid hunner roeping, wel zelfbewust, toch inderdaad waren de nederige dienaars van het ideale, welks onvervreemdbare rechten zij met gewetensvolle hulde eerbiedigden.

Als ik zoo dikwijls artiesten van allerlei rang en kwaliteit zichzelf hoor verheerlijken, en zich zie opblazen tot Uebermenschen en heroën, denk ik aan Michel Angelo, die na een lang leven in dienst der kunst, toen het lichamelijke gezicht hem verliet, schreef:

»Giunto è già 'l corso della vita mia
Con tempestoso mar per fragil barca
Al comun porto, ov' a render si varca
Giusta ragion d'ogni opra trista e pia.

Onde l'affettuosa fantasia
Che l'arte si fece idolo e monarca
Conosco ben quant'era d'error carca;
Ch'errore è ciò che l'uom quaggiù desía.

I pensier miei già de' mie' danni lieti,
Che fian or s'a due morti m'avvicino?
L'una m'è certa e l'altra mi minaccia.

Nè pinger, nè scolpir fia più che queti
L'anima volta a quell' amor divino,
Ch'aperse a prender noi 'n croce le braccia" [1]).

Michel Angelo wist het, wat de kunst beteekent, maar ook dat zij niet alles is, en dat boven haar nog lichter beelden stralen. Hij zou het woord van Hello hebben toegejuicht, toen deze ziener sprak: »Tout chef-d'oeuvre est une ébauche". Elk meesterstuk is toch nog maar een schets! De rijpe kunstenaar weet dat. Voor zijn geest heeft hij altijd meer gezien, dan hij vermag uit te beelden, en waar wij, zijn bewonderaars, verbaasd en ontsteld opblikken naar wat hij gemaakt heeft, en hem willen prijzen om zijn schepping, zal hij, wetende wàt hij maakte en wetende wàt hij wilde maken, ziende hoe groot nog het verschil is tusschen het

---

[1]) In Knackfusz, monografie vind ik (S. 100) de volgende vertaling van dit sonnet:

»Am Ziel der Fahrt ist angelangt mein Leben
— Wie schwach der Kahn, wie wild des Meers Gewalten —,
Im Hafen, wo der Landende gehalten
Ist, Rechnung über all sein Thun zu geben.

Die mich die Kunst zur Gottheit liesz erheben,
Zum einz'gen Herrn, die Freude am Gestalten;
Jetzt seh' ich, wieviel Irrtum sie enthalten,
Und wie wir gegen unser Bestes streben.

Die eitle, frohe Schaffenswonne endet,
Da sich ein zwiefach Sterben mir bereitet;
Ein Tod ist da, den andern seh' ich nahen.

Nicht mal' noch meiszl' ich mehr; die Seele wendet
Zur Gottesliebe ruhig sich, die breitet
Vom Kreuz die Arme aus, uns zu umfahen".

materielooze oerbeeld in zijn geest en het verstoffelijkte navormsel daarvan, zich klein voelen bij zijn werk en niet rusten voor hij door alweer vernieuwde inspanning en moeite het ideale iets dichter zal hebben benaderd. »Tout chef-d'oeuvre est une ébauche". Wie dit begrijpt, zal met alle vermogen streven naar eigen volmaking in technisch opzicht, maar ook in moreel.

Ook in moreel opzicht. Men hoort zoo dikwijls critieken als: »Hij heeft gestreefd zichzelf te geven en heeft dat gedaan". Met recht merkt Bruns op: »Das ist heutzutage die irrige Meinung, wenn einer nur sich gebe, so sei das schon etwas. Es fragt sich aber nur wer dieses Ich ist, das etwas gibt, ob er eine Persönlichkeit mit innerem Gehalt ist, and ob die Persönlichkeit versteht das, was sie in sich hat, so dichterisch wieder zu geben, dasz andere sich in ihn einfühlen können".

Zeer ware woorden. Loopen er niet veel proletenzielen met de schoonheid (!) van hun rijke (!) leven te koop, bewerende door hun producten het geestesleven van hun volk te verrijken? Dwaasheid! Rijker wordt de menigte alleen, wanneer ze beter wordt. Neen de kunst wordt niet gediend door lage zielen, noch door snobs en übermenschen of zelfbehagelijke surrogaat-heroën. »You can have noble art only from noble persons", zegt Ruskin in paragraaf 27 van zijn *Lectures on Art*, welke paragraaf ik wel in zijn geheel zou willen aanhalen. Wie nu geen »noble art" verlangt, moet dit zelf weten, maar hij kome hier dan ook rond voor uit en sta niet verbaasd, noch zette een hooge borst op, als er zijn, die hem met zijn onedele kunst de deur wijzen.

* * *

Onwillekeurig zijn we al gekomen tot de Apologie met de Daad, de apologie van het kunstwerk-zelf. We zagen hoe nauw de betrekking is tusschen iemands persoonlijkheid en hetgeen hij voortbrengt, tusschen den kunstenaar en zijn kunst. Hij moet hoog staan in alle opzichten: moreel hoog, technisch hoog.

Moet hij dan het leven niet kennen? Mag hij dan niet

weten wat strijd is? Zullen de hartstochten ook de lagere, ook de laagste, voor hem dan niet bestaan? Zal hij ons dan altijd rondleiden tusschen blanke tempelmuren en doen verkeeren tusschen asceten en heiligen?

Wie zoo vraagt bewijst zijn eigen bekrompen eenzijdigheid, weet niet wat hoogstaande menschen zijn, kent geen enkelen heilige. Heiligen zijn niet gelijk hun verheerlijkte beeltenissen, die de kerken en altaren sieren, ze zijn niet alleen de ontstoffelijkte zielen, juichende in het Eeuwige Licht. Heiligen zijn zij, die den strijd hebben gestreden tegen de donkerste machten rondom hen en in hen, die meermalen opgestegen, neen, opgekropen zijn uit de diepste afgronden, die de uiterste duisternis van zielsellende hebben doortast met angstig uitgespreide handen, die in verstikkende benauwdheid en verlatenheid van alle licht en leven hebben gezucht en gesteend en gekermd, die alle hulpmiddelen hebben moeten aangrijpen om zich op te werken uit de diepten, die, door lichthonger verteerd, maanden en jaren lang het licht moesten derven, dat zij toch wilden zien. Zij wilden, dat is hun leven. En doordat zij wilden, werd hun Wil geholpen door de Genade. Maar wie alleen de werking der Genade op en in hen ziet, miskent hen, weet niet wat heiligen zijn.

En wat zijn hoogstaande menschen anders dan zij die *willen?* Wie niet in de diepten is afgezonken, kent niet het branden van verlangen naar de hoogten. Wie de duisternis niet heeft geproefd, smaakt nooit ten volle de wellust van het licht. Hoog staan wil vooral zeggen: met moeite en angst en nood zijn opgestegen, en met volle kennis van alles, het kwaad zoowel als het goed, het goede willen.

Wie zoover is gekomen, kent alles: de schaduw en het licht, het goed en het kwaad, de smart en de vreugde. Onafhankelijk van partijen en richtingen kan hij zijn eigen lied zingen. Hij plaatst geen woorden onder noten van anderen, maar noten en woorden zijn van hem; daar hij weet, dat kunst één moet zijn in oorsprong en uiting. Zoo is hij Meester en geen dienaar, dwingt tot luisteren door de waarheid van zijn woord, door de echtheid van zijn vorm. Hij is niet van

zijn tijd, maar hij *is* zijn tijd. Niet als begeleider loopt hij met de menigte mee, als leider gaat hij haar voor. Want hij kent de wereld zooals zij inderdaad is. Niet alleen het lagere, maar ook het hoogere; niet alleen het natuurlijke leven, maar ook dat in de Genade. Hij weet wat realisme is, maar ook wat idealisme beteekent. Hij proefde den bitteren twijfel, maar smaakte ook het Geloof. In zijn borst gloeide de haat, maar ook verteerde hem de liefde. Hij weet wat kleinzielige modepop, wat prikkelende bekoorster, wat felle demon de vrouw kan zijn, maar ook en vooral, hoe breed haar ongepeilde liefde de armen weet uit te strekken, hoe zij zich kan geven in onbesmette reinheid, wat sterke en sterkende bescherm- en geleiengel zij juist in de verborgenheid vaak is. Hij ondervond, hoe benauwend de wanhoop persen kan, maar voelde ook zijn hart opengaan voor de koele vertroosting der hoop, wanneer hem in stille overweging de verlossende werking der smart zich openbaarde.

Zoo kent hij het leven in zijn onderste lagen, in zijn breedste uitgestrektheid, in zijn edelste stijgingen. Zoo weet hij ook wat de kunst als haar meestomvattende taak heeft te doen: opvoeden, beschaven, veredelen, verheerlijken, de schoonheid brengen in al haar uitingen, de schoonheid uitbeelden in al haar vormen, de Schoonheid aanbidden in haar oneindig talrijke toch in één Kern samenloopende stralen. »Il est temps que l'art proclame la beauté [1]).

* * *

Wie speurend onze tegenwoordige kunst nagaat, ontmoet heel veel schoons. Met blijdschap legt hij zijn oor te luisteren naar het gedruisch der groote massa's, die hard werken aan den bouw der moderne kunst. Maar hij moet ook waarnemen, dat lang niet alles goed is, wat gedaan wordt, ook al is de bedoeling de beste, ook al wordt gewerkt met de hand niet alleen, maar met het hart tevens, ook al worden er tallooze

[1]) Hello, 44.

levens gegeven met offerwaardige toewijding aan de zaak, die men dient. Want hoe velen de kunst met haar gaven zegent en verblijdt: één blijdschap brengt zij slechts zelden: de vreugde des levens om en door de verheffing des levens. Een bewijs? Waar is in onze dagen de humor in de kunst? Men versta mij wel. Dien humor bedoel ik, welke een der rijpste uitingen is van onzen geest, den humor, die uit diepte van gevoel, klaarheid van blik, vastheid van overtuiging voortkomt, den humor, die uit het volste levensbegrijpen sprekend, in den klank zijner woorden vertolkt de erkenning, dat alles hier toch maar betrekkelijk is, die de wereldgeschiedenis begrijpt als de ware Comédie-humaine, de Commedia in den zin als Dante dat woord opvatte; den humor, die, zoo nauw verwant met het optimisme, te voller levensvreugde brengt, naar mate zij te dieper het levensleed heeft gepeild. Die humor, dat optimisme moeten het *Laus vitae* zingen in honderdmaal ruimer zin dan d'Annunzio vermocht, het laus vitae, dat weet, zooals de katholieke Engelsche dichter Thomson zingt, dat na elken dag van leed, toch eenmaal een dag van blijdschap volgen zal:

»And if men ask you why ye smile and sorrow,
Tell them ye grieve, for your hearts know To-day,
Tell them ye smile, for your eyes know To-morrow".

Een zieke vogel zingt niet.

Toch: er zit zooveel muziek in het menschenhart. Laat de Kunst niet alleen gelijken op den vogel, die gewond met moeden, zwaren vleugelslag het nest zoekt, of steunende van pijn daarin wegkrimpt, machteloos zuchtende om 't verloren genot der blauwe oneindigheid; — laat zij ook, laat zij vooral gelijken den vogel, die in een roes van zelfbewuste kracht opstijgt met fikschen vleugelslag, die zijn levensvreugdig lied zegenend doet neerparelen op de aarde.

Gelukkig dringen deze begrippen door, langzaam nog, wel is waar, maar ze bereiken toch al meer hoofden en harten. Of moest ik zeggen harten en hoofden? Mij dunkt van ja! Want waar eenmaal de liefde is, komt het begrijpen van zelf.

Vooral in kunstzaken, waar zonder liefde niets begrepen kan worden.

Zie wat Verriest gedaan heeft op zijn wonderen tocht door ons land. Hoe heeft hij eerst de harten geopend voor het rijke leven van Gezelle, voor de warmte, die hemzelf doorgloeit, en hoe is het toen klaar geworden in veler hoofden.

Verriest heeft honderden den zegen van de kunst gebracht, en is grooter apologeet in zijn redevoeringen over den Vriend en Meester dan menig prediker in de lucht, die vergat dat adel en schoonheid niet te scheiden zijn. Eigenlijk is het beschamend te moeten vaststellen, dat Verriest's woorden ook bij ons, zijn geloofsgenooten, velen een openbaring waren. Want wat anders liet hij ons zien dan den echt katholieken dichter, wat anders dan de volmaaktste harmonie tusschen kunst en leven! Maar ook weer: gelukkig dat hij gekomen is, en gelukkig dat hij niet alleen staat, dat er hier en elders beweging komt in de massa, beweging in onze eigen gelederen.

Zie in Engeland Thomson, in Frankrijk René Bazin, in Italië Fogazzaro, bij wie de adel hunner kunst voortkomt uit den adel van het zieleleven. Moge die beweging groeien in kracht, groeien in uitwerking, tot stijging van de kunst, tot heil van de menschheid.

* * *

Er is nog iets. Zal de kunst geven, wat ze geven kan, dan moet zij worden gesteund. Dus niet alleen de kunstenaars dragen een groote verantwoordelijkheid, maar ook het volk begrijpe wel in wier handen vooral »der Menschheit Würde" gelegd is, dat de kunstenaars dus *recht* hebben op waardeering, steun, medewerking. Er zijn kunstuitingen, die volstrekt onmogelijk worden zonder directen materieelen steun, er zijn andere, die zonder dien steun òf maar weinig kunnen uitwerken, òf kwijnen. Maar alle behoeven den zedelijken steun, dien begrijpen en sympathie bieden. Men geve er zich toch vooral rekenschap van, dat zonder schoonheidshulde een volk niet leeft maar hoogstens vegeteert, en doordringe zich sterk van het besef der groote moreele en sociale beteekenis der kunst.

Laten alle groepen hun krachten inspannen. De voortbrengers en de genietende aanschouwers. Dan zal de katholieke kunst haar taak kunnen volbrengen, en een apologie worden van stevige kracht. *Niet* door het op den voorgrond geplaatste opzet van apologie te beoogen. Maar onwillekeurig, als direct gevolg van haar bestaan in schoonheid. De ware, groote katholieke kunst, opgedrongen uit de diepte van ons hart, uit de volheid van ons leven, uit de klaarheid van ons weten, bloesem van de nobelste levensbeschouwing, kristalliseering van de beste levensdaad, wordt noodzakelijk, de stralendste verheerlijking van ons geloof, in haar indirectheid de meest directe apologie.

»Die grosze Synthese ist die Sehnsucht unserer Zeit". Wij weten, waaruit die synthese moet worden opgebouwd.

Doordringen wij ons er diep van, dat een der krachtigste helpers bij dien bouw de Christelijke knnst moet zijn, die alleen geheel, zooals Ruskin dat verlangde »μετὰ λόγου ἀληθοῦς" kan spreken, die alleen de volmaakte bevrijding, de καθάρσις brengen kan, het gevolg van het leven in de groote synthese.

Dat is *de* taak.

En *het* middel?

Ada Negri, levende in de laagste kringen der maatschappij, doorworstelde hunkerend naar roem en naar levensgenieten allerlei leed en smart, en wierp haar van-haat glociende zangen de wereld in het gezicht.

Giovanni Pascoli, haar tijdgenoot, die niet minder zwaar geslagen werd door het lot, zoodat zijn gansche leven de striemen niet weggroeiden, zoodat al zijn zangen er de bloedende herinnering aan bewaren, zegt in de voorrede tot zijn bundel gedichten *Myricae*: »Questa parola potrebbe essere di odio, e è d'amore: Dit woord had een woord van haat kunnen wezen en het is er een van liefde".

En Giovanni Pascoli is een der meest beminde dichters van zijn volk.

M. A. P. C. POELHEKKE.

TIJDVERDRIJF.

Lief mevrouwtje keek met gespannen aandacht uit het raam, 't gebeurde niet dikwijls dat iets uit dit raam gezien mevrouwtje interesseerde. Hoe kon 't ook anders? Een stuk wal, hooge boomen, verder akkerland, goud golvend in den zomer, zwart stoppelig in andere seizoenen en nooit iets anders voorbij dan boeren en werklui.

Neen, 't was niets voor de mondaine Haagsche, 't stond haar tegen, zooals alles haar tegenstond in dit achterhoeksche grensstadje, waar haar man kantonrechter was. Zij kon er zich niet wennen, het was alles zoo klein, zoo burgerlijk, zoo peuterig, zij bleef er vreemd. Zij voelde zich bedompt, besnoeid, benepen, zij verveelde zich. Zij hield van niemand en wist, dat niemand van haar hield, en zij zoo gewoon bewonderd, gevleid, bemind te worden!

Men vond haar »raar", en een raar mensch in een kleine stad is veroordeeld, onherroepelijk veroordeeld.

Diep ongelukkig zou Suzette zich dus in die onsympathieke omgeving gevoeld hebben zonder haar Frits; als Frits thuis was dan leefde zij op. Hij was zoo gezellig, zoo vroolijk, zoo flink, hij had de rechte manier met haar om te gaan als met een groot kind, hij stoeide, lachte, dolde den heelen dag met zijn kind-vrouwtje.

't Was eigenlijk niet zooals het behoorde. Zij was toch een heusche, deftige rechtersvrouw. Maar prettig was het zeker, zoo gerust, als zij hem in de nabijheid wist — maar ach! Frits was zooveel uit, alleen 's avonds had zij hem heelemaal voor zich. Wat was de dag lang zonder hem! Het poppenhuishoudentje had zij met behulp der reeë meid gauw afgedaan. Zij rekte het kopjeswasschen en stof afnemen van haar prulletjes zoo lang mogelijk — dan ging zij zich

kleeden zoo omslachtig mogelijk, een beetje handwerken, wat lezen, brieven schrijven — in wandelen had zij geen zin, in visites nog minder. De dames hier hadden zoo'n manier haar op te nemen: druk pratend, bleef er geen ruche, geen strik van haar toilet onopgemerkt, onbesproken. — Zij had niets te doen en sleet meest haar tijd droomend vóór het raam, alleen denkend aan 't uur, dat Frits weer thuis kon brengen.

Frits merkte wel, dat zijn vrouwtje zich hier moeilijk kon schikken, maar hij kon er niets aan veranderen, hij was eenmaal hier geplaatst, hij kon goed opschieten met de lui en begreep niet, hoe Suzette, zoo lief en zoo zacht, nergens sympathie voor opvatte. Lief en zacht, dat was Suzette, en zij wist het. Die liefheid en zachtheid waren haar groote charme; nu de meeste vrouwen zelfstandig, kordaat, brutaal, vol durf optreden, trok zij aan juist door die ongewone zachtheid, door haar goed gesoigneerde liefheid van stem, van gebaren en oogopslagen, daarmede had zij als jong meisje altijd zoo'n succes gehad.

Suzette, zacht en lief als haar naam, Suzette altijd in lichte, teer gekleurde japonnen — Suzette met haar groote, smeekende oogen, overal steun en bescherming zoekend, met haar afkeer van fietsen en zenuwangst voor auto's, Suzette, die geen enkel examen had gedaan, die heel bescheiden aardige stukjes op de piano kon tokkelen, maar voor Wagner de ooren sloot en Tjaikowsky's naam niet kon uitspreken, lieve teere romances kweelde met zwak vogelstemmetje, flauw viel bij het zien van een spin of een muis — Suzette was in onzen tijd een abnormaliteit, en daar zij bovendien mooi, elegant en rijk was en zich dus veroorloven kon weeldepopje te zijn, omfladderden haar reeds vroeg aanbidders van allerlei soort, rang en stand.

Op een studentenbal had zij kennis gemaakt met Frits, den grooten, goedigen reus Frits; zij had hem diep aangezien met haar mooie, blauwe, zachte oogen, en Frits — modern ridder als hij zich voelde — achtte zich verplicht die stomme bede om bescherming te beantwoorden en haar aan te bieden op zijn armen door het leven te worden gedragen.

Suzette voelde zich veilig op die sterke armen en in triomf

droeg hij haar zijn huisje binnen. Een teleurstelling was 't hem, dat Suzette nu niet tieren wilde, dat zij 't kopje liet hangen, dieper dan zelfs Frits lief was. Had Suzette maar een baby gehad, een aardig dochtertje, een speelpopje, dat zij opgefrischt en opgemaakt uit de handen van Stien de flinke meid kon krijgen, want van schreeuwende, vieze kindertjes moest zij niets hebben — helaas! Baby verscheen nog maar niet, hoewel zij reeds twee jaar getrouwd waren.

Maar vandaag keek Suzette met heel andere gevoelens dan anders uit het raam, haar oogen vonkelden met meer levenslust, het bloed joeg sneller door haar aderen en wierp een lief blosje op haar leliewangen. Zij kon de oogen niet afhouden van het stuk singel voor haar; er stond een groene kermiswagen, met kleine raampjes bedekt door miniatuur gordijntjes achter roode geraniums, getrokken door een sukkelig, slecht onderhouden paardje.

De wagen werd bewoond door een donker gekleurde, donkerharige, donkeroogige familie, de vader in een half sleetsche groene houtvestersjas, de moeder in een rooden rok en goor wit jak met iets als een italiaansch hoofddeksel op de gekroesde haren, een kind op den rug, twee, drie, om haar heen dreinend — aardig dit huishoudentje te zien in hun gedoe. Suzette vergat er haar eenzaamheid, haar grieven, zich zelf door!

De jongetjes gingen uit met apen en marmotten op den arm, de meisjes riepen voorbijgangers aan om een cent en dreunden een liedje voor. Vader zat ketels te lappen of stoelen te matten, er werd een vuurtje gestookt, moeder speelde zoo gezellig keukentje, de ketel werd over het vuur gehangen, de aardappelen, de kool, een kip of worst erin geworpen, en alles druk doende, druk pratend of luid schreeuwend.

Maar 't meest keek Suzette naar een meisje van twaalf à veertien jaar, een blond krullekopje met door de zon goudgebruind gezicht, sterk afstekend bij al die zwartkoppen rondom haar, prachtige, donkere oogen onder gewelfde wenkbrauwen en gekrulde wimpers, een aardig mopsneusje en lief mondje — zij kon zoo moederachtig doen met die kleine heuvels rondom haar, zoo echt pittig; terwijl zij op

het trapje zat aardappelen te schillen beredderde zij allerlei met hen, 't was een lust haar te zien. Neen! dacht Suzette, 't kind hoort daar niet tusschen, 't is zeker gestolen, en alle mogelijke heidinnetjes en kermiskinderen uit romans en opera's kwamen haar voor den geest: Preciosa, Granida, Mignon. Zij bedacht allerlei mooie naampjes voor haar, zocht ouders voor haar uit, zelfs den tooverprins zag zij heel in 't verschiet.

Frits was verbaasd thuis komend in plaats van zijn kwijnend, hangerig vrouwtje, een opgewekt, levendig ding te zien, dat hem dadelijk vleide:

— Och beste man! Laat ons eens naar die menschen gaan kijken. Ik heb nog nooit een heuschen kermiswagen van binnen gezien.

Frits vond dit nu juist geen gebrek in haar opvoeding, maar hij was te blij, dat eindelijk iets haar warm maakte, en na 't eten gingen zij er dus heen.

Suzette stak alle fijne bonbons, waaraan zij zoo gaarne bij het dessert knabbelde, bij zich, en zoo in haar rose tea gown, een witte capeline over de blonde haren, fijne, dunne schoentjes aan de voeten, ging zij geleund op haar man — het singeltje op.

't Had geregend en de schoentjes werden door en door nat, al trippelde zij om de plasjes. — 't »Kamp" viel niet mee, 't was er een echte »boel". Zij moest hoog haar rokken trousseeren en een benauwde lucht prikkelde haar in den neus.

De kinderen grabbelden in den modder, maar lieten die interessante bezigheid om hen te omsingelen en centen te vragen. Preciosa — zooals zij 't mooie kind noemde — dribbelde heen en weer met een jammerlijk schreeuwend mormeltje om haar hals.

— Is dat geen snoesje? Er zit ras in, vind je niet?

't Eerste gaf Frits gaarne toe, het tweede vond hij niet — dat mopsneusje, nu ja. . . .

— Demandez son nom, vite! drong Suzette aan.

— Maar vrouw, waarom jij niet?

— Je n'ose pas.

— Zoo'n heldin!

Frits lachte en vroeg toen:

— Zeg eens, jonge dame, hoe heet je?

't Kind zag hem met haar prachtoogen verbaasd aan, als verstond zij niet; toen kwam de moeder met een ander-jeugdig zigeurinnetje dichter bij en nam de vraag over; in een onmogelijk Duitsch-lijkend taaltje kreeg het meisje eerst een standje en toen volgde het antwoord:

— Marfa!

— Wie alt is sie?

— Zwölf. — 't Kon ook elf zijn.

— Ist es dein Kind?

Een stortvloed van woorden. Frits merkte nu dat het een soort platduitsch was en hij begreep er zooveel van, dat het een kind was van een overleden zuster, evenals die en die wijzend op een paar groezelige, leelijke jongens.

— Ja, dat moet je gelooven, dacht Suzette, het kind is bepaald gestolen, en ofschoon alles in haar fijn organisme er tegen op kwam, begon zij moedig haar bonbons onder de vuile kinderen uit te deelen.

Voor dien avond had zij er genoeg van, maar den volgenden dag verliet zij het raam niet meer. Stien moest eten brengen naar den overkant. Ketels en stoelen waaraan niets mankeerde werden onderzocht, of er geen foutje aan was, en toen ter reparatie aan den baas toevertrouwd, alles voorwendsels om Preciosa te lokken, en eindelijk stond zij, tot Stiens groote verontwaardiging, in 't mooie wit en goud empire-salon. Verlegen en schuw bleef het meisje vóór haar staan en Suzette sprak haar toe lief, een weinig geaffecteerd in haar kostschool-Duitsch.

Marfa begon te antwoorden eerst wat verlegen, toen vlotter goed verstaanbaar. Zij was niet graag in dien boel, 't gaf zoo weinig, zij leerde waarzeggen en zij moest dansen met de tambourijn — dat vond zij wel prettig maar de menschen hier hielden niet van zingen, neen. De familie werd van de eene gemeente naar de andere gejaagd, en dan over de grenzen gezet. Maar — en hier flikkerden haar oogen ondeugend — zij

kwamen toch weer terug iets verder, zonder dat de »polies" 't merkte.

— Of men goed voor haar was?

— Tante wel maar Er niet.

Er dat was de baas, het kind, arm duifje, dat zij was, sidderde blijkbaar voor hem.

Zou Marfa dan niet graag in een mooi huis wonen, zooals hier, niet meer zwerven, zich netjes kleeden, goed eten, niet bedelen?

Daar lichtte het heelemaal op in de mooie oogen, het volle gezichtje schitterde ervan — geen slaag meer krijgen, hier blijven — en toen begon zij te vreugdedansen op het mooie wit en blauwe kleed, zoo gracieus en licht, dat Suzette moeite had, het onoogelijke schepseltje niet in de armen te nemen en aan het hart te drukken.

Met een gulden in de hand ging Marfa heen, en Stien kwam met stoffer en blik de sporen van haar balletkunst van het tapijt afschuieren, maar even later hoorde men erbarmelijk gillen. Aan den overkant werd Marfa begroet met een dracht slagen — zeker om den gulden van de rijke mevrouw, die zij in haar kleeren had verborgen om hem niet af te geven.

Frits vond zijn vrouwtje in tranen, nerveuzer dan ooit, o dat kind! zij moest het redden, het ging daar onder, zij wilde er voor zorgen, zij wilde er moeder voor zijn.

Frits was er niets geestdriftig voor, hij zag met zijn oog van practisch man te duidelijk alle bezwaren, maar Suzette verzekerde, dat niets haar gelukkig kon maken dan het bezit van Marfa, en om haar te kalmeeren ging Frits naar buiten en haalde het kind, dat, een hoopje vodden gelijk met den tambourijn aan haar voeten, in een hoek lag te snikken. Hij nam haar mee naar Suzette, en nu zagen zij haar bont en blauw geslagen armen, die Suzette schreiend kuste.

— Wat voor godsdienst heb je, vroeg Frits.

Een beetje onhandig maakte het kind een kruis. Stien nam haar mee naar de keuken en gaf haar een boterham met koek en onder het eten verstomde het huilen, maar

mevrouwtje lag doodsbleek tegen Frits' borst te trillen en te schokken en telkens hoorde hij haar snikken:

— Och mannie, lieve mannie toe, maak er werk van!

* * *

De wagen was weg, de politie had tot doorreizen aangemaand, maar kleine Marfa was achtergebleven. Suzette had haar zin, voor *f* 25 was 't kind haar afgestaan, en nu was zij netjes gefatsoeneerd. Een flink bad, de wilde haren afgekort, kousen en schoenen aan de voeten, een blauw katoenen jurkje, witte boezelaar, Suzette vond haar wat vreemd, niet zoo snoezig, Precioza-achtig meer.

Ernstig nam mevrouwtje haar taak op, zij probeerde haar zelf te leeren, maar reeds na een halve week gaf zij het op, ging met het kind naar de zusters, om haar buiten de schooluren les te laten geven in godsdienstleer, lezen, schrijven.

Suzette scheen een ander mensch geworden, zij had nu een levensdoel vertelde zij overal. Frits trok een leelijk gezicht... en hij dan? Och ja, jij — je bent zoo'n groote, goeie man, je kunt je zelf zoo goed helpen, maar zoo'n kind, dat geheel van mij afhankelijk is.

Zij maakte grootsche plannen om het kind te beschaven, te ontwikkelen, er iets bijzonders van te maken. Zij draafde door op haar stokpaardje, en Frits zag haar met plezier aan. Zoo'n heel nieuw vrouwtje; hij had het hart niet haar die illusies te ontnemen, 't was toch al een ontgoocheling geweest, dat Marfa geen gestolen prinses bleek maar eenvoudig een ketellappersdochter en gewoon Birch heette.

Alle dagen hoorde Frits wonderen van haar, zij kon reeds zoo aardig Hollandsch praten, zij kende al de letters, zij was zoo vlug, en de zusters bereidden haar voor tot de eerste H. Communie, ô 't wás een schat van een kind.

Maar wat Suzette het meest aantrok, dat was haar kinderlijke bewondering voor »Madame", zooals zij haar noemen moest. Zij kon met zoo'n vereering naar haar opzien, naar haar fijne, blanke, blonde damesschoonheid. Zij was zoo blij

met elke kleinigheid van haar, een afgedragen blouse, een dasje, een strikje; door dansen uitte zij haar dankbaarheid, anders kon zij niet.

De groote dag der eerste H. Communie naderde! In de stad werd druk gepraat over de laatste gril van het vreemde mevrouwtje, maar toch ieder wilde bij de plechtigheid zijn in de zusterskapel.

Marfa zag er allerliefst uit in het door Suzette voor haar uitgezocht los afhangend, wit jurkje, onder den wazigen sluier. Wit was ook het altaar, wit van leliën en rozen en azaleas: wit als haar kinderjurkje moest alles rondom haar zijn. Alles had Suzette zoo besteld. Zij zelf was in zwart en wit, zooals het de pleegmoeder van het bruidje paste. Te elegant, werd er toch gefluisterd door menschen, die altijd wat zeggen willen, zelfs op iets zoo stemmigs als zwartwit en witzwart.

De Rector sprak aandoenlijk tot het zoo bevoorrechte kind, hij prees haar edele weldoenster en wenschte haar geluk, want door haar had dit kind een nieuwe ziel gekregen. U heeft ze haar gegeven — want die ziel sluimerde in haar vorige omgeving — u heeft ze haar gegeven met haar liefde voor God, haar nieuw gevoel voor plicht, haar kennis van goed en kwaad, haar besef van verantwoordelijkheid, haar teerheid van geweten; door u is een jong zieleleven gaan bloeien; God geve haar schoone bloemen, Hem ter eere en u tot geluk!

En niemand die niet diep getroffen was, toen het verwaarloosde kermiskind, terwijl de zusters met haar reine stemmen het Adoro te devote zongen, nederknielde naast haar pleegmoeder en voor 't eerst haar God ontving.

Ja, 't was een heerlijke, een mooie dag, en Suzette schreef brieven vol opgewonden vreugde naar huis en naar haar vriendinnen. Marfa was een engel haar door God toegezonden. Zij was nu een moeder. Zij kon meejuichen en meejubelen, zij ook had een ziel aan den hemel geschonken.

* * *

Jammer dat zulke dagen morgens moeten hebben en overmorgens, dat van hen als ketenen uitgaan andere dagen, die zich schakelen en schakelen altijd verder.

Suzette's caprice voor Preciosa had zijn hoogtepunt bereikt op den grooten feestdag. Marfa liep »Madame" nog steeds vol vereering na, maar bij haar lessen was zij minder aandachtig, zij had buien van niet begrijpen, van neerslachtigheid, van wildheid. Soms was zij verdwenen, dan vond men haar terug dansend op het plat van het dak of huilend in een hoek van den tuin haar rozenkrans biddend.

De zusters klaagden over haar, het kind was moeilijk te behandelen. Suzette vermaande eerst zacht, toen strenger; zij sloot het kind op tot straf, maar zij sprong door het raam en kwam eerst 's avonds terug berouwhebbend in tranen. Maar Suzette kon den doorgestanen angst niet vergeten en zond haar zonder een vriendelijk woord naar bed. Zij begon genoeg van Marfa te krijgen, want een ander groot belang vervulde haar.

Baby kondigde zich aan, en Suzette was dikwijls ziek, zwak en lusteloos; het vreemde kind werkte op haar zenuwen, zij moest maar niet te veel binnen komen. Bij Stien in de keuken was zij goed — het meisje deed ook zoo vreemd, bepaald van goede afkomst was zij niet, en groot talent kon »Madame" ook niet in haar ontdekken, zij werd hoe langer hoe gewoner.

Baby vervulde Suzette's horizont: zij zond haar stralen vooraf, zij vergulde, zij verlichtte alles in en om haar, en toen zij er eindelijk was, zoo'n mooi, lief, blond dochtertje, toen besloot zij Marfa dienst te laten doen als kindermeisje.

Marfa was trotsch in haar nieuwe hoedanigheid, zij aanbad Baby, zooals zij 't de moeder deed. Baby liet zich aanbidden en vertroetelen, maar »Madame" was in den laatsten tijd zoo koel, zoo effen, zoo onverschillig. Marfa was er van overtuigd, dat zij ten volle voor haar taak berekend was. Hoevele zigeunerkindertjes had zij niet met succes behandeld en als zij uitmuntte in haar taak, dan kon het niet anders, of »Madame", zou haar prijzen en weer lief en hartelijk voor haar worden als vroeger.

Eenige weken later gebeurde er iets vreeselijks. Frits was uit, en daar kwam die angstwekkende man E r aan de deur. — Ongelukkig stond de huisdeur open, hij kwam binnen en vervulde het mooie vertrek met de jeneverlucht uit zijn keel en de ruwe, grove woorden uit zijn mond. Angstig drukte Suzette Baby aan het hart en Stien, pootig als zij was, trachtte hem met bedreigingen en goede woorden de kamer uit te krijgen.

Zooveel verstonden zij uit zijn koeterwaalsch, dat hij geld moest hebben of Marfa terug. Marfa had zich verstopt, was nergens te vinden. Van avond kwam hij weer om kind of geld te halen.

Toen Frits thuis kwam vond hij een zenuwachtig huilend, bevend vrouwtje.

— Och mannie, wat moeten wij beginnen? Die verschrikkelijke man met zijn akelige vieze lucht en zijn gemeene woorden! Laten wij hem Marfa teruggeven, dan zijn wij van alles af!

— Maar vrouwtjelief, dat meen je niet. Weet je dan niet meer wat de Rector zeide? Wij hebben immers c h a r g e d ' â m e, die nieuwe ziel van dat kind gaven wij haar, wij moeten zorgen, dat zij ze niet weer verliest in die bedorven omgeving.

— Ja, ja, ik weet het wel, maar och God! ik was zoo bang voor die wildeman, net een menscheneter. Hij zal mij en Baby kwaad doen, je zult het zien, en met het kind is toch niets aan te vangen. De bohême-aard komt weer boven, wij moeten ze ergens onder dak brengen in een gesticht voor verwaarloosde kinderen of zoo iets, heel ver van hier, maar eerst van dien kerel af zijn.

Frits zond den veldwachter naar den kermiswagen met een bangmakerij en Stien met een aalmoes. De zigeuners trokken af maar Suzette bleef ongerust; zij kon Marfa niet meer zien en vertrouwde haar het kind nauwelijks meer toe, totdat eenige weken later zij Marfa betrapte, naar zigeunermanier met Baby — haar Baby — op de schouders rondraaiend en zingend.

Dat liet den beker overloopen. Suzette barstte uit, zooals alleen lieve, zachte vrouwtjes het kunnen, als zij vergeten dat zij zacht en lief zijn; niets ontbrak, grieven, verwijten, bedreigingen, klappen zelfs — neen! er was niets aan te doen. De volgende week moest dat ellendige kermiskind naar een gesticht, dan kwam er misschien nog iets van haar terecht, hoeveel 't kostte kwam er niet op aan, als zij haar maar niet meer te zien kreeg, neen, nooit meer, en Baby mocht zij niet aanraken, niet meer naar haar wijzen, zij bracht haar ongeluk aan met haar zwarte vingers — weg — weg.... Stien — breng haar naar achter dat ongelukskind... ik kan niet meer, ik word ziek — gek!

's Avonds was Marfa verdwenen. Frits deed nog moeite iets van haar te hooren. Men wist alleen dat de kermiswagen een uur verder weer de grenzen was overgezet.

Suzette juichte. Dokter had moeten komen om te zien òf Baby niets geleden had van die zigeuner-behandeling. Goddank! Baby bleef frisch en opgewekt en zij herademde: 't was zoo het beste, daar bij die nare menschen, daar hoorde Marfa thuis. 't Hielp niets een parel — maar een parel was Marfa niet — uit het slijk op te visschen. Zij keerde er toch weer in terug.

Frits lachte om haar manke vergelijking. Spoedig had ook hij het Marfa-incident vergeten.

* * *

Een jaar was er voorbij, toen Suzette aan de telefoon werd geroepen.

— De Moeder van het gesticht wil mevrouw spreken. Kan u even komen?

— Ik? Nu dadelijk? Broer moet in het bad.

Baby was Baby af; zij had haar voorrechten en rechten moeten deelen met den nieuwen Baby, ook wel genaamd Broer, een prachtstuk van een stevigen, molligen jongen.

— Er is haast bij, mevrouw, dadelijk!

Suzette gaf Broer voor zijn badje over aan Juf, want zij

had nu een Juf, en in zijn zuigelingsverstand juichte Baby-Broer, omdat hij niet achteruit ging bij den ruil. Het lieve Mamaatje bracht een half uur door met van japon te verwisselen, toen een kwartier om het hoedje vast te prikken, vijf minnten voor de handschoenen, eindelijk was zij klaar en op straat.

Zij zag er lief uit in haar rose en witte blouse, met den hoed vol half ontloken rozen en rozenknopjes op het blonde kroeshaar, een jong meisje, geen indrukwekkende moeder van twee flinke kinderen, zelf zoo frisch en rozig.

— Wat die waarde moeder hebben mag; zeker zoo iets van de nonnetjes — een wissewasje van zingen in de kapel of een fancy-fair voor de weezen. — He já — dat zou leuk zijn. — Zij dat op touw zetten en dan een costuum kiezen, een bloemenmeisje — neen, dat was niet waardig genoeg — een Spaansche — daar was zij te blond voor — Gretchen?

Zij schelde aan, de portierster opende.

— Gelukkig dat u er is, mevrouw, 't zal niet lang meer duren, zegt dokter.

Suzette werd bleek.

— Wat niet lang duren, wat bedoelt u, zuster?

— O heeft Moeder 't u niet gezegd, 't is dat kind dat wij toen hier hadden — wij hebben ze nog voorbereid voor haar eerste H. Communie. Gisteravond kwam zij aanbellen, zoo verarmoed, met bebloede voeten en een wond aan het hoofd — zij had zich hierheen gesleept.

— Marfa?

— Ja juist, zoo heet zij. 't Was vreeselijk zooals zij toegetakeld was, wij brachten ze naar bed, zij had de koorts, ijlde. Dadelijk lieten wij den dokter komen en hij heeft haar laten bedienen — maar zij roept altijd om u en om Baby — zij wil u vergiffenis vragen.

De knieën knikten onder Suzette.

Maar waarom — waarom — stotterde zij, is zij hierheen gekomen?

— Zij dwongen haar bij die kermismenschen tot allerlei leelijke dingen en zij wilde niet — zij kon niet meer —

want zij mocht niet. Is dat niet mooi mevrouw? Onze lieve Heer had het verboden, zoo was haar geleerd; hier was zij ondeugend geweest, en zij was weggeloopen uit vrees van opgesloten te worden en omdat Madame niet meer van haar hield. Maar nu is zij teruggekeerd, want het was toch nog beter hier, daar hoefde zij niet Onze lieve Heer boos te maken, en werd niet geslagen en mishandeld als zij het weigerde.

De non veegde haar oogen af.

— Mijnheer de Rector zegt: zij is een martelares, en o zij was zoo blij en zoo gelukkig, toen zij gebiecht had en Ons Heer ontving — een engeltje leek zij reeds.

— Waar is zij, vroeg Suzette doodsbleek, van het hoofd tot de voeten bevend.

De zuster bracht haar in een kleine kamer haastig tot ziekenvertrek ingericht, en daar lag Marfa blank en rein op het sneeuw-witte bedje, en zij zag met haar koortsoogen Suzette aan — spreken kon zij niet meer. — En toen werd het in eens licht in lief mevrouwtjes ledig hoofd en voor een oogenblik zag zij nu heel duidelijk wat zij had gedaan, welke verantwoordelijkheid zij op zich had geladen, door een nieuwe ziel aan dit kind te geven, dat voor haar niets geweest was dan een speelpopje, een gril — een tijdverdrijf.

— Danke . . . danke . . . bracht het kind met moeite er uit. En zij dankte nog!

— Marfa — Marfa — snikte Suzette op haar knieën vallend voor het bedje. . . . vergeef mij!

Marfa hoorde niet meer, het zieltje was bij God!

DE WATERLELIE.

Non sunt condignae passiones hujus temporis....

Dat ik,
als een blad
en een bloem
op het water, zal staan
als een blad en een bloem op uw Wezen,
en Gij
boven mij,
onder mij,
in mij levend zult zijn,
en in U ik zal levende wezen!

Dat ik
in het licht
en den stroom
van uw wisselend Schoon,
zonder einde zal wiegen en wagen;
of stil
in het vlak
van uw een-
heid zal staan, en voldaan
naar geen enkele vreugd meer zal vragen!

Dat ik,
die uit stof
en zoo klein
en zoo niet-zijnde ben,
slechts in U en 't Oneindig kan leven;

dat Gij,
die zoo groot
en alleen
zijnde zijt, mij uw Zijn
en zijn vreugd te genieten wilt geven!

Nu zal
ik, o Heer!
in het slijk
van den donkeren grond
mijnen wortel gewillig versteken,
nu 'k weet
dat mijn blad
toch in 't licht
eens zal drijvende zijn,
en mijn bloem in genot uit zal breken!

D. L. R.

RUSSISCHE PELGRIMS [1].

I. NAAR HET H. GRAF.

Van ongelijke, gespleten trappen
komen ze af,
de Russen, met zware stappen
naar de kerk van 't Heilig Graf.
Hoe zouden die pelgrims zachter gaan,
met hun moede beenen,
in hun plompe laarzen met ijzer eraan,
over uitgesleten steenen!
Ze dringen, mannen en vrouwen,
met hun vettige jassen aan,
den wijd-open, nog veel te nauwen
ingang door, en blijven staan....
Ze moeten eeren den zalving-steen
met buigingen, kruisen en kussen,
en eeren de kandelaars daarom heen
en de sierlampen daar weer tusschen.

---

1) 't Volgende heeft minder de beteekenis van een opheldering dan van een bevestiging. Verzen staan altijd onder de verdenking, of het wel zoo is.

De H. Grafkerk en het plein daarvoor liggen merkelijk (een 20 treden) lager dan de zijstraat, die er op uitkomt.

Het recht van openen en sluiten der kerkdeur behoort erfelijk aan een Turksche familie.

De basiliek bestaat uit meerdere ineenloopende gebouwen. Aan den ingang bevindt zich ter aanwijzing van de plaats, waar het lichaam van Christus in lijnwaad en specerijen gewikkeld werd, de Steen der Zalving; links, onder den grooten koepel, ligt de kapel van het H. Graf, rechts van den Zalvingssteen is de opgang naar Calvarië. De nissen boven in den koepel hangen vol lampen.

De Russische pelgrims behooren bijna allen tot de mindere klassen. Jassen in plaats van mantels is een eigenaardigheid in de vrouwenkleedij. Iets minder bekend is misschien, dat de pelgrims hun laarzen (of zich zelf?) zoo met traan en vet insmeren, dat ze aan de lucht op een afstand te herkennen zijn.

Weer ijzeren spijkerslag op steen
en 't schuiflen van moeden. . . .
De Russen dringen om 't Graf opeen
en om hun leidsman, den vroede.
Met moeite worden ze uiteengezet
om het Graf des Heeren,
zonder gedachte en zonder gebed,
in droom, te vereeren.

Ze kijken met groot-open oogen
naar de Grafkapel,
dan 't hoofd achterover gebogen
naar koepel en lampenstel. . . .
Met glimmend-blij kindergezicht
blijven ze aldoor maar kijken
en wachten op kaarsen van zwaar gewicht,
eer hun devotie mag blijken.
Hun kaarsen, die ponden wegen,
hebben ze eindelijk één voor één
van roebel-vrome popen gekregen,
en zonder kaarse bleef er geen
dan hun geleider alleen.
Nu mogen ze allen ook kruisen slaan
en diep ten gronde zich neigen en knielen
en de steenen kussen en op weer staan
en opnieuw al voort . . . de goede zielen.
Ze gaan, moe-stappend, lijk ze kwamen.
Het Graf was leeg.
Of ze nog troostende mare vernamen
van die omhooge steeg?
Het donkert; ze zien niet goed waar ze gaan,
en ijzer schuurt knersend de steenen,
als hadden ze voetboeien aan
hun moede beenen.

II. NACHTWAKE.

De Turksche wachter is het wachten moe,
hij rammelt met 't ijzeren slot: de kerkdeur moet toe.
Over 't kerkeplein naar binnen komen
er nog haastig en haastig gaan er uit;
ze gaan waken of slapen de vromen
en de anderen. De wachter sluit.

Op Calvariën dicht saamgedrongen staan
veel Russen in een lucht van wierook en traan.
De laatkomers halen een morsigen lap,
met geld uit hun morsige kleeren;
het rammelt niet hard en 't hangt al slap,
maar 't lijdt nog 'n kaarsje ter eere des Heeren.

Begonnen is al en opnieuw begint het gezang,
dat doorgaat, herhaald, al uren, vijf uren lang.
Daar wisselen vrouwen en mannen, twee koren
in een vreemd-zacht lied;
wie verder afstaat, meent een orgel te hooren,
en wie kwam zien, gelooft zijn oogen niet.

Als 't cirkelend uit fonograafplaat gedreven geluid
Zingt mysterieus boven die groez'lige massa uit
hun klanklichte, klankreine liedstrofe zonder
een trilling van zielswillen of 'n zucht van wee,
stil-effen, iets zwakker, iets voller slechts, onder
den ademgang van hun droomenvree.

De wekbel klept op voor het monnikenkoor.
De Russen gaan slapen met 't lied in hun oor.
En ze slapen vast bij die klanken,
dat het is als lagen ze zacht
de gangen langs op de hardsteenen banken
hun droomen doordroomend in bede-nacht.

Nog 'n enkele Russische vrouw gaat rond,
maakt kruisen en buigt en kust den grond.
Zij heeft het den heelen dag al gedaan,
maar wil bij haar blinkende heilgen komen ...
Eén kan ook 't gebaren van kleinen verstaan
en onnoozelen vervromen.

Jerusalem. Fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

VERZEN.

NAJAARSAVEND.

't Is de kille, trieste najaarsavend
met gore lucht en vele hemelzuchten.
't Is treur en huiver, klacht zo klagend,
als stond alom een somber leed te duchten.

Ik ga, omhuld van schimmerig vervlieden,
langs water, wat zo zwart is als mijn stemming....
Er traagt een aak, geboomd door forse lieden —
de zeilen hangen slap en zonder stuwing.

't Is droef en doods, en flets en vagend,
de nacht aan 't matte hart des najaars klagend....

Hoor! aan het roer, bij kleine roef blijdt òp
een lied, dat licht en liefjes glijdt en vlijt op

't water grauw... O lieve lied, o zoete wijze!
Wàt blonde blijheid doet mijn ziel herrijzen!

QUI LAETIFICAT.

O Gij, die zijt de absolute vreugde
en jeugd die alle jeugd doet blijde zijn....
O naar U wendt mijn hart zijn sterke stuwing,
vóór 't slinkt en kwijnt van wereld-pijn....

Ik wil de vreugd en het verblijden,
de extase-zaligheid der stage heuvelen.
Ik wil de jeugd met reine, grote ogen,
met blijde lied en blanke vleugelen!

STORMNACHT.

Ik ga gaarne in den stormnacht,
als de sterke regen nederslaat,
en 't wilde waaien mij omwappert
en dwingt en duwt, als hoog in haat....

O, in den nacht... de grote storm
vol wilde weelden en gebaren,
met donkre wolken... en een stem
als strijdende groot-legerscharen....

O in den nacht, hoogmoedig trots
het hoofd den storm toewenden —
zich heffen hecht en recht en sterk;
veel sterker dan die waaiebenden!...

LOTUS.

Gij zijt de Lotus, waarvan de wijze peinzers denken
in stille nachten aan den heilgen vloed....
Gij, de Lotus, wondere der bloemen
die alle wijsheid op u staren doet.

Gij zijt de Lotus, met mysteriën van knoppen,
roodgevlekt als waren zij gewond....
Gij de Lotus, in het zwarte water,
zwijgend met uw bleken lijdensmond.

Gij zijt de Lotus, die de wijzen zoeken
ergens staande in den ongewissen stroom....
Gij de Lotus, in een stoet symbolen,
Werklikheid in alle vaag gedroom!

Gij zijt de Lotus, uit smarten-bloei geboren —
Lotus van Lijden! Bloem van bloemen uitverkoren!

DE BEEK.

De beek, — de beek neuriezacht murmelt
met drukke lippen in het lage bed,
en kust en strookt haar boord gebrokkeld....
en... huppelt voort met kabbellichte tred.

K. M.

NIEUWE UITGAVEN.

MARTIN DONK (MARTINUS DUNCANUS) 1505—1590 *Biographischer Beitrag zur Niederländischen Kirchengeschichte von* DR. FELIX RÜTTEN. Münster i. W. Druck und Verlag der Aschendorffschen Buchhandlung, 1906.

De schrijver van het hier aangekondigde boek is de jeugdige priester, Dr. Felix Rütten, geboren te Kempen 7 Januari 1881, thans »Religionslehrer" aan het gymnasium te Burgsteinfürt, die, ter verkrijging van den graad van doctor in de theologie, tot onderwerp zijner dissertatie koos *Martinus Duncanus*.

De overleden archivaris van Amersfoort, de ZeerEerw. Heer Van Rootselaar, schreef mij eens: »Om eene biographie van Duncanus te schrijven moet men zijn goed theoloog en latinist". Dr. Rütten beantwoordt aan die vereischten. Met een ontzaggelijk geduld heeft hij alles, wat door en over Duncanus geschreven is, gelezen en bestudeerd. Meer dan 42 schrijvers, waaronder 16 Nederlanders, heeft hij geraadpleegd ten einde een zoo juist mogelijke biographie te leveren van Martinus Duncanus, die den 10den November 1505 te Kempen is geboren en op lateren leeftijd in ons vaderland een bolwerk trachtte op te werpen tegen de leer van hen, die zich noemden de reformatoren van de Roomsch-Katholieke Kerk.

Niet als voorwerp van letterkunde behandelde Dr. Rütten zijne stof, want daaraan is gewoonlijk het gevaar verbonden, dat men historisch-romantische verhalen opdischt. Hij schreef zuivere historie, gestaafd door gezaghebbende bronnen.

Met de grootste belangstelling hebben wij de studie gelezen. En geen wonder. Martinus Duncanus, de laatste pastoor der O. L. Vrouwe Kerk, genaamd de Nieuwe Kerk, te

Amsterdam, en Meester Jacob Buyck, de laatste pastoor van de St. Nicolaaskerk, genoemd de Oude Kerk, zijn ons katholieken van Amsterdam lief, omdat zij in die troebele tijden standvastig zijn gebleven in het geloof en al hunne krachten hebben ingespannen om door hun voorbeeld en leer Holland in 't algemeen en Amsterdam in het bijzonder te wapenen tegen de zoogenaamde reformatiën en de daaraan verbonden politiek, den opstand tegen het wettig gezag.

Dr. Rütten beschrijft eerst het jeugdige leven van Martinus Duncanus, aldus genoemd naar zijn vader Hendrik Donk, die, behalve landbouwer, ook nog het ambt van notaris, advokaat en landmeter bekleedde en tevens het beroep uitoefende van kleermaker en rietdekker. Al deze ambten en beroepen werkten echter nadeelig op zijn geldmiddelen, zoodat hij meermalen daarover met zijne vrouw, Sophia Bosch, verschil had. Zij echter was »um so frommer" en bad God dagelijks, dat Hij haar een zoon mocht schenken, die priester zou worden. God verhoorde haar gebed en schonk haar een zoon, die bij zijn geboorte zoo klein was, dat de klomp zijns vaders hem tot wieg kon strekken. Op jeugdigen leeftijd werd hij door zijn moeder naar de latijnsche school gezonden, alwaar hij hoegenaamd geen vordering maakte. »Mein Geist war roh, blöde und stumpf", getuigt hij later van zich zelf. De vrome moeder spoorde haar zoon aan, dat hij toch zijn toevlucht mocht nemen tot God, de H. Maagd en S. Catharina, de patrones der wetenschap. Vurig bad de kleine Maarten, en met buitengewone krachtsinspanning werd hij weldra de eerste van zijn klas. De vader echter maakte van hem liever een kostwinner, nam hem van school en deed hem in de leer bij een pottenbakker. Zijn lust tot de studie kon hij evenwel niet onderdrukken, en toen hij twaalf gulden gespaard had, vluchtte hij in 1517 met goedkeuring zijner moeder naar Nijmegen, alwaar hij, ofschoon niet zonder eenige moeiten, in de Fraterschool werd aangenomen. Vlijtig doorliep hij de klassen der Broeders van het Gemeene Leven en hij was weldra rijp voor de universiteit. Geldgebrek noodzaakte hem echter twaalf jaar in Nijmegen te blijven, alwaar hij door het

geven van privaat-onderwijs zijn kommervol bestaan tot 1529 voortsleepte. Met vier gulden van zijn vader en vier thaler van een medelijdende vrouw reisde hij naar Leuven, in de hoop zijne studiën in de zoo beroemde hoogeschool verder te kunnen afmaken. Ofschoon hij voorzien was met een warme aanbeveling van het Fraterhuis, zoo gingen nog enkele maanden voorbij, alvorens hij als student werd ingeschreven. Ruard Tapper, met wien hij later meermalen in aanraking zou komen, en die destijds professor in de theologie te Leuven was, bezorgde hem een plaats in het Domus Pauperum Standonicae. De regels van het college van Standonk waren zeer streng, zoowel paedagogisch als wat betreft de studiën. Dr. Rütten wijdt enkele bladzijden aan de wijze, waarop in dat college geleeraard werd. De examens waren buitengewoon zwaar, en de examinandus had een vergelijkend examen te ondergaan met over de honderd medeleerlingen. Voor den graad van licentiaat was Duncanus in 1531 de tweede van de 103 mede-concureerenden. Onmiddellijk daarop begon Duncanus zijne theologische studie, welke hij een tijdlang moest onderbreken, daar hij tot sub-regent van het College-Standonk benoemd werd, omdat hij zich »soo vroom ende geschickelyck (ge)droeg ende hy alle vlyticheit dede om die schamele clercken in alle deuchden ende geleerdheyt 't onderhouden". In 1534 werd hij regent van het Standonkhuis te Mechelen, en in 1536, toen hij nog te Mechelen verbonden was, werd hem de H. Priesterwijding te Brussel toegediend. Duncanus bleef nog vier jaar te Mechelen en werd alsdan benoemd tot Pater Domus Standonicae te Leuven. Deze post gaf hem tijd tot verdere studiën, en hij behaalde binnen drie jaar den titel van bacalaureus in de theologie, voor welken graad minstens vier jaren studie gesteld werden. Den graad van licentiaat en doctor in de theologie heeft hij niet kunnen behalen, daar de kosten daaraan verbonden voor hem te zwaar waren.

In 1541, aldus op 36-jarigen leeftijd, werd hij op aanbeveling van Ruard Tapper benoemd tot pastoor te Wormer. Daar had de Reformatie wortel geschoten en de Wederdoopers

telden vele aanhangers. Tapper, de Groot-Inquisiteur, vond in Duncanus, die doorkneed in de theologie en streng opgevoed was, den rechten man op de rechte plaats.

Zijne komst te Wormer was niet van de aangenaamste. Men weigerde hem een woning, ja zelfs levensmiddelen, zoodat eene aanbeveling van zijn vroegeren studiemakker, Willem Pietersz. Cinnesius, pastoor der Nieuwe Kerk te Amsterdam, aan diens vader, den burgemeester van Wormer, hem zeer te stade kwam. Duncanus, die in zijn jeugd en ook op lateren leeftijd aan de grootste ontberingen gewoon was geraakt en zijn leven wilde wijden aan de zielezorg en het bestrijden der nieuwe leer, aanvaardde met mannenmoed zijn harde taak: Wormer te zuiveren van de Wederdoopers en de nog katholieke inwoners te wapenen tegen de meer gematigde, doch anti-katholieke beginselen van Menno Simonszoon.

Duncanus begon onmiddellijk met een school te openen voor de jeugd, waar onderricht gegeven werd zoowel in de vakken van lager onderwijs als in het latijn. Deze school werd langzamerhand druk bezocht, zoodat zij zelfs leerlingen uit andere plaatsen tot zich trok. Hoogst voorzichtig was Duncanus met de boeken, die hij zijn leerlingen in handen gaf en weerde uit zijn school de *Colloquia* van Erasmus, samenspraken, welke hij allerverderflijkst noemt. Hij schreef daarom een leerboek, dat hij aan zijn vroegeren leermeester Nicolaas de Castro opdroeg.

Professor Dr. A. H. L. Hensen, die in 1896 zijn *Martinus Duncanus* in de *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem* uitgegeven heeft, gebruikte in hoofdzaak voor zijne studie de *Corte beschrijvinghe van 't leven en sterven van den weerdigen Heer Meester Martinus Duncanus*. Dat boekske is een jaar na den dood van Duncanus opgesteld door de uitvoerders van zijn laatsten wil: Jacob van Hees, kapelaan te Amersfoort, en Hendrik van Westrenen. Ook Dr. Rütten putte voor zijn proefschrift uit de *Corte beschrijvinghe*. Hij vond echter de biographie te partijziek gesteld, en zij verdient daarom niet het volle vertrouwen. Belangrijk voor de geschiedenis is het derhalve, dat Dr. Rütten ook tal

van andere bronnen raadpleegde, waardoor het juiste licht valt op Duncanus.

Dr. Hensen eindigt zijne belangrijke studie met het jaar 1558, toen de groote Kempenaar naar Delft werd verplaatst. Daar besteedde Duncanus zijne vrije oogenblikken aan het schrijven van vele dogmatische verhandelingen en strijdschriften. Aangezien echter de vruchtbare werkzaamheden van Duncanus op dat gebied buiten de grens liggen van Dr. Hensen's studie, zoo breekt deze hier den draad zijner biographie af.

Maar Dr. Rütten geeft nog tal van bladzijden, die wij als een belangrijk vervolg van Prof. Hensen's studie mogen begroeten.

Met onze recensie zijn wij gebleven bij het leerboek, dat Duncanus voor zijne leerlingen schreef. Van dit boek bestaan drie uitgaven met aanbeveling van vier geleerde mannen, te weten van Pastoor Gerardus Christianus van Buiksloot, Crispyn van Arendonk, Joannes Cornelis Spaan van Amsterdam, rector van het Augustinessenklooster te Grootebroek, en van Claes Jacobsz van Rotterdam, prior van het klooster S. Maria bij Hoorn. In zijn samenspraken worden de sprekende personen telkens met naam en familienaam genoemd. Het zijn meest oud-leerlingen, als bijv. Mathias Hovius, de latere aartsbisschop van Mechelen. Ook ongeveer 40 oud scholieren uit Amsterdam, Alkmaar, Hoorn, Leuven, Mechelen enz. treden in zijn boek op; ja zelfs uit Kempen; hetgeen wel bewijst, dat de roep van zijn school ook tot zijn geboortestad was doorgedrongen.

Als nu Duncanus door zijn optreden het vertrouwen zijner parochianen gewonnen had, begon hij zijn strijd tegen de leer der Mennonieten, welke ook in Wormer wortel had geschoten. Zijn arbeidsveld was natuurlijk in den beginne zijn eigen parochie. Meer dan tien jaar heeft het echter geduurd, voordat Duncanus in een brief aan den abt van Gladbach kon schrijven: »Soviel weiss ich, dass unsere Gemeinde voll von Wirren war, jetzt aber ruhiger und in besserem Zustande ist, jedoch noch nicht ganz frei von Unkraut". In de provincie Noord-Holland evenwel was het

aantal Mennonieten niet minder geworden, en de leer van Menno Simons werd bij honderdtallen van geschriften in het geheim verspreid door Jan Clasz.: »coman [koopman] Jan Claessen". De pastoor der Nieuwe Kerk Nicolaas Cannius wist zulk een geschrift machtig te worden en zond het aan Duncanus, die daarop een weerlegging het licht deed zien. Hij deed zulks in het latijn, daar, zooals hij schrijft, hem het latijn gemakkelijker was dan het hollandsch. Hij droeg zijn boek, waarvan hij de hollandsche uitgave aan een ander overliet, op aan de stedelijke regeering en de burgerij van Amsterdam.

Dr. Rütten geeft dan den zakelijken inhoud van dit verweerschrift, waarmede hij bewijst, dat Duncanus niet alleen een apologie geschreven heeft, maar ook de leer van Menno in haar beginsel aangrijpt.

Na een hoogst vruchtbaren arbeid van zeventien jaar te Wormer werd Duncanus benoemd tot pastoor van de St. Hyppolitus-kerk te Delft. Zijn vaderstad Kempen had echter in 1553 zich reeds alle moeiten gegeven hem in haar midden als pastoor te doen optreden. De abt van Gladbach schreef aan Duncanus, dat in Kempen de geestelijken zich misdroegen en dat Herman von Wied de Hervorming wilde invoeren. Duncanus antwoordde, dat hij Wormer niet verlaten kon en dat bovendien »kein Prophet ist angenehm in seinem Vaterlande". Indien hij echter »legitime vocatus" wettig geroepen werd, dan zou hij komen. Daarop werd hij door den Aartsbisschop en den abt officieel uitgenoodigd. Hij predikte twee of driemaal in de kerk te Kempen en beloofde een beroep voor Kempen in overweging te nemen. Spoedig was hij terug bij zijne parochianen en schreef naar den Aartsbisschop, dat hem duidelijk gebleken was, dat zijne landslieden van hem niet gediend waren. »De brasserijen der Kempenaren en de macht der adellijken" zouden hem bovendien alle vrijheid ontrooven om te arbeiden. Tegen zulk een leven was hij niet meer bestand. Ofschoon slechts 47 jaar oud, zoo kon hij geen twee mijlen ver loopen, ook het paardrijden op onbegaanbare wegen viel hem te moeilijk, »dagegen

in Wormer werde man zu Schiff oder zu Wagen überall hingebracht".

Den 23 Juli 1558 werd hij door de Regeering te Delft beroepen. Hij aanvaardde zijn ambt den 17 September.

In Delft had hij echter met de grootste zwarigheden te kampen. Velen waren nog besmet met de opruiende leer van David Joris(z.); ook het opluikende Calvinisme en de berooide adel trachtten troon en altaar omver te werpen. Met ijver, doch zonder hoop, zooals Duncanus aan den Hove van Holland schreef, begon hij het bekeeringswerk. Groot geschil had hij evenwel met de Delftsche Magistraat, toen hij aan hen, die op hun sterfbed de genademiddelen der H. Kerk geweigerd hadden, geen kerkelijke begrafenis toestond. Ook als Censor librorum werd hij door de nieuwgezinden zeer gehaat, vooral toen hij de goedkeuring onthield aan een vertaling van het boek van Henrick Nicolaes, hem door Lambertus Hortensius voorgelegd. Duncanus stoorde zich evenwel niet aan al de hinderpalen, welke men hem in den weg wierp. Vol vertrouwen op de Goddelijke Voorzienigheid bleef hij dag en nacht arbeiden voor het heil der aan hem toevertrouwde kudde. Toch vond hij nog den tijd om een aantal controversen te schrijven, welke later in druk werden uitgegeven.

Het eerste boekje *Vant rechte Evangelische Avondmael*, verscheen in 1567. In tegenstelling van zijne vroegere pennevruchten, welke in het latijn zijn uitgegeven, schreef Duncanus nu zijne verweerschriften in het hollandsch, omdat hij met het »ongeletterde volk" rekening wilde houden. Zijn boekje *Vant rechte Evangelische Avondmael* diende »tot trooste van alle goede Christene-menschen tegen een valsch blasphemisch ende venijnich boecxken geheeten: »Den Val der Roomscher Kercken". Van dit »venijnich boecxken", »gedruct Anno 1556 by my Steven Wierdman", is de plaats van druk niet bekend. Duncanus meent Londen; Knuttel, in zijn catalogus der pamfletten-verzameling, Antwerpen. Ook de naam van den schrijver is niet bekend. Misschien kan mijne mededeeling, dat genoemd boekje in 1558 herdrukt is, aanleiding geven tot het vinden van den naam van den onbekenden

schrijver. In de boekenveiling van Jacobus Koning 1796 komt in den catalogus voor: »*Den Val* enz. *gheprint tot Utrecht by my Harmen van Borculoe 1558*". In 1558 trad men driester op dan in 1556, toen men anoniem en uit Londen een godlasterend geschrift op bedekte wijze in Holland moest verspreiden. Het boekje van 1558 geeft misschien meer licht.

Het tweede boek van Duncanus *Een cort onderscheyt tusschen Godlyke ende afgodische beelden* verscheen ook in 1567. Het handelt over de beeldenvereering, een onderwerp, waarover hij in 1566, het jaar der beeldstormerij, had gepredikt. Duncanus onderteekent zich hier voor het eerst: »Martinus Donk van de stadt van Kempen in Coelslant". Deze hollandsche onderteekening en de beknoptheid van den inhoud »zeigen uns — zegt Dr. Rütten — dass Donk diesmal recht populär sein will".

In 1576 verschenen nog twee geschriften van den onvermoeiden Duncanus. In het een worden besproken *Die vruchten der ecclesie Christi,* in het ander *Die warachtighe Ghemeijnte Christi.*

Het eerstgenoemde werk valt geheel uit den trant zijner gewone geschriften, ofschoon het wel eene apologetische strekking heeft. De titel op zichzelf klinkt reeds bizonder: *Van wonderlicke wonderheijden, dewelcken gevonden ende gedaen worden met Gods gratie in veel ende groote landen van Indien, en totten christelicken geloof nu dagelycx bekeert worden.* Hij schreef dit boekje, dat hij aan zijn vriend Cinnesius, pastoor der Nieuwe Kerk te Amsterdam, opdroeg, om te bewijzen, dat de Katholieke Kerk de ware kerk van Christus is. Hij behandelt Mexico, Japan, China, Turkeye enz. en verhaalt hoe door wonderen en martelaarsbloed de Katholieke Kerk in »Indiën" en in de nieuw ontdekte landen zich uitbreidt.

Die Warachtige Ghemeynte Christi draagt hij op aan Nicolaas a Nova Terra. Deze eerste bisschop van Haarlem had hem in 1566 verzocht een verweerschrift in de hollandsche taal te schrijven tegen de sekte der Mennonieten, die een boek hadden uitgegeven, betrekking hebbend op de Wederdooperij. Daar Duncanus reeds in 1549 zijn *Con-*

futatio in het latijn had uitgegeven, zoo gevoelde hij geen lust daarvan eene hollandsche vertaling te leveren. Hij schreef een geheel nieuwe verhandeling, waarin hij den lezer bewijzen wil, dat het ware geloof slechts in de ware kerk te vinden is.

In 1568 verscheen *Van die verghiffenisse der sonden ende van die rechtvaerdichmakinghe.* Thans is de opdracht van zijn werk, dat hij in 4 boeken verdeelt, aan den burgemeester en raad van Haarlem. Deze stad had hem vroeger, toen hij nog pastoor te Wormer was, meermalen in nood om hulp verzocht. Met zijn opdracht wilde hij de geloofstrouw der Haarlemmers in het licht stellen. Voor zijn geschrift »ontfinck [hy] van denselven Bisschop een hooghe silvere[n] cruesel [beker] weerdigh 25 gulden".

In 1569 zag het licht *Van die Kinderdoop. Het eerste Boeck, sprekende van die erfsonde.* Drie jaar later, en wel in 1572, verscheen *Het tweede Boeck, sprekende van die cracht ende vrucht des Doops.* De uitgave van *Het derde Boeck, verclarende dat men die kinderen moet doopen* werd eerst gedrukt in 1591, na den dood van Duncanus. Hij draagt in de voorrede van *Het eerste Boeck* zijn geheel werk op aan de stad Delft. Hij prijst Margareta van Parma met grooten lof; in mindere mate den Hertog van Alva. In zijn slotverzen toont hij nog eens duidelijk aan, dat hij zich niet kan vereenigen met een overijlden en bloedigen kamp tegen de nieuwgezinden, maar dat hij betere gevolgen verwacht van een vreedzaam optreden. Van een dergelijk gevoelen geeft Duncanus in zijn verder leven nogmaals blijk.

Het *Derde Boeck*, dat, zooals gezegd, na den dood van den schrijver werd uitgegeven, is door Duncanus geschreven in 1572, toen hij — zooals Dr. Rütten schrijft — slechts korten tijd deken van het kapittel van de Hofkerk te 's Gravenhage was. Dat Duncanus »nur ganz kurze Zeit" deken was, durf ik niet onderschrijven. Hij ontving den titel van deken den 30 Aug. 1571 en eerst na zijn dood in 1591 wordt als zijn onmiddellijke opvolger genoemd Sasbold Vosmeer. Wel was het kapittel in dat jaar reeds verstrooid,

maar Duncanus bleef tot aan zijn dood deken van het kapittel, al was het dan ook maar in naam.

Uit hetgeen hiervoor vermeld is, zien wij duidelijk, dat Duncanus onvermoeid zich bezighield met het schrijven en uitgeven van verschillende boeken, welke Dr. Rütten in Hoofdstuk VI zijner studie: *Donk als theologischer Schriftsteller* nader bespreekt.

Niettegenstaande het schrijven dier werken hem ongetwijfeld veel tijd vroeg, vond hij nog gelegenheid om de provincie Noord-Holland, en bij voorkeur zijn oude standplaats Wormer, te bezoeken. Ook bezocht hij het Standonker-College te Leuven, waar verschillende studenten van hem ondersteuning ontvingen. In Mei 1569 ging hij met zijn vriend Arnold Sasbout naar den Briel op uitnoodiging van den Magistraat, ten einde daar werkzaam te zijn voor de bekeering der Mennonieten. Bij al die werkzaamheden bezielde hem nog steeds de lust tot het geven van onderwijs, zooals blijkt uit zijn boek, waarin meermalen voorkomt: »honorium von 12 gulden vierteljährl ch".

Ofschoon Duncanus bij het begin zijner herderlijke bediening te Delft al de zwarigheden aan zijn ambt verbonden aan het Hof van Holland had blootgelegd, verbleef hij aldaar toch ruim dertien jaar, totdat eindelijk zijne voorzegging, dat noch hij, noch zijne ambtsbroederen in Delft zouden geduld blijven, in vervulling kwam. Door den val van Den Briel kwam in Delft en in vele andere steden zulk een beroering, dat de geestelijkheid op zelfbehoud moest passen. Hij vertrok uit Delft, nadat hij benoemd was tot deken te 's Gravenhage en tot raadsheer in het Hof van Holland.

Dr. Rütten schrijft, dat Duncanus in Januari 1572 tot deken is benoemd. Hij schijnt deze mededeeling te gronden op een paar posten in het kasboek van Duncanus, o.a. die van Januari 1572, betreffende de uitgaven voor onkosten aan zijne benoeming verbonden.

De benoeming tot deken is echter niet geschied »im Januar 1572", maar den 30 Augustus 1571, zooals Pater Van Lommel z.g. ons mededeelt [1]).

---

[1]) *Bijdr. B. v. H.* Dl. IV, blz. 378.

Duncanus bleef tot Mei in Delft, en nadat hij, als deken, zijn vroegeren kapellaan Ioannes Faber als opvolger geïnstalleerd had, vertrok hij naar 's Hage. Slechts eenige weken mocht hij aldaar verblijven. Na de mislukking van Bossu om Den Briel te heroveren, kozen vele steden de partij van Oranje, zoodat het zaak was, dat de spaansche troepen optrokken naar Rotterdam. Duncanus sloot zich bij hen aan. Als evenwel in laatstgenoemde stad het krijgsrumoer ook te sterk werd, vertrok hij na een verblijf van nauwlijks veertien dagen naar Utrecht, alwaar hij bij vrienden een schuilplaats vond. Doch ook daar bleef hij niet werkeloos en predikte in de kerk van de Balaye van Utrecht (waarschijnlijk omdat hij de duitsche taal machtig was).

In September benoemde de Bisschop van Haarlem hem tot pastoor der Nieuwe Kerk te Amsterdam; welke stad den koning nog getrouw was. Feestelijk »werd hij den 23 Septembris des nachts met toortsen ingehaelt".

Slechts zes jaar mocht hij in Amsterdam verblijven, doch ook daar gunde hij zich geen rust, want de partij van Oranje, de Calvinisten, liet geen oogenblik verloren gaan om de trouwgeblevenen tot zich over te halen. IJverig predikte hij tegen die secte, een wakend oog houdend op de handelingen van de nieuwgezinden, waartegen hij de Magistraat meermalen waarschuwde. Zijne buitengewone werkzaamheden ondermijnden echter zijne gezondheid, welke toch reeds zoo zwak was. Nadat hij in 1572 gedurende den Advent elken avond gepredikt had, werd hij ziek en moest tot Aschdag 1578 het ziekbed houden. In zijn gedwongen rust schreef hij, »siende die aenstaende perijkelen", »een devoot bedeboecxken", dat hij opdroeg aan Meester Jacob Buyck, den pastoor der Oude Kerk, die zijn goedkeuring den 4den Februari 1578 aan het boekje verleende: »Preces has utiliter imprimi ac utilius legi posse judico". Van dit boekje, te Amsterdam gedrukt, is geen exemplaar bekend.

In het voorjaar van 1578 verscheen onder den naam van Martinus Donckanus: *Corte confutatie ende wederlegginghe van een fenynich boeck des Byencorf der H. Roomscher Kercken*,

Ghemaect door den seer gheleerdeu heer H. Martinus Donckanus, pastoor tot Amsterdam. Ghedruct int jaar 1578.

Dr. Rütten zegt — en terecht — dat deze *Confutatie* niet op order van Duncanus het licht kan gezien hebben. De schrijver grondt zijne meening 1°. op het epitheton »seer geleerden heer", dat Duncanus toch niet aan zich zelf kon geven, 2°. op den naam *Donckanus*, onder welken naam hij nooit een boek heeft uitgegeven, want hij noemde zich steeds *Martinus Duncanus*, *Quempenes* of *Kempensis*, 3°. op het verzwijgen van den naam van den drukker, en ten laatste, omdat het *Voorwoord* een aanprijzing geeft van het boek *Van het nieuwe sacrificium des Christendoms*, een boek, dat eerst een jaar later het licht zag.

Duncanus deelt dan ook zelf in het *Voorwoord* van zijn *Sacrificium* mede, »dat de *Confutatie* zonder zijn voorkennis en tegen zijn wil is uitgegeven". Titel en Voorwoord zijn niet van hem en over de spotternij »seer geleerden heer," is hij niet best te spreken. Van zijn handschrift zijn soms »geheele regels weggelaten, zoodat de zin veranderd is".

De scherpzinnige Dr. Rütten tracht eene verklaring te geven van dien stand van zaken. Met die verklaring kunnen wij ons zeer goed vereenigen, uitgenomen daar, waar hij zijn vermoeden uitspreekt, dat pastoor Meester Jacob Buyck misschien wel de hand heeft gehad in de geheime uitgave der *Confutatie*. Jacob Buyck is volgens mijne overtuiging een te ridderlijk man om zich tot zulke praktijken te leenen.

Ziethier de verklaring van den schrijver.

Het antwoord van Duncanus op het schotschrift van Marnix *De Byencorf* lag reeds van 1569 in handschrift. Duncanus vond de uitgave ontijdig, omdat Michael Bajus in pennestrijd was over het H. Sacrament des Altaars met Marnix. Bajus doelde met zijn geschrift op een onderling eens worden met Marnix. Duncanus wilde met zijn scherpe polemiek tegen Marnix zijn vriend Bajus niet hinderen en vertraagde de uitgave. Zijne ambtsbroeders, die kennis droegen van het manuscript, schijnen het heimelijk weggenomen te hebben en lieten het, met weglating van enkele regels, drukken.

Dr. Rütten vermoedt nu, dat Jacob Buyck, die volgens den schrijver »überall schnell und ohne vorsichtigen Blick aüf die Geusen" optrad, waarschijnlijk de bewerker was. Deze zienswijze mogen wij niet onderschrijven. Wel ontstond later van de zijde van Buyck een scherp optreden tegen Duncanus, maar van een lage handelwijze, als hier het geval was, mogen wij hem niet verdenken.

De schrijver bespreekt nu verder de verhouding tusschen de beide pastoors. Groot verschil ontstond tusschen hen beiden over de gewetensvraag: mogen de katholieken van Amsterdam ook den eed op de Satisfactie afleggen? Duncanus als politicus had met alle kracht tegen de aanneming der Satisfactie zich verzet. Nu het echter een gewetensvraag gold, antwoordde hij, dat de eed geoorloofd was. Buyck daarentegen zeide, dat de aflegging van den eed volstrekt verboden was. Laatsgenoemde wendde zich toen tot den Bisschop van Haarlem en het schijnt, dat hij bij dat schrijven een particulieren brief, welken hij van Duncanus over deze eed-quaestie ontvangen had, bijgevoegd heeft.

Godfried van Mierlo verklaart zich in zijn antwoord onomwonden voor het geoorloofde van den toenmaals gevorderden eed, zoowel voor geestelijken als leeken. De bisschop prijst wel den ijver der beide pastoors, doch beschuldigt hen van weinig doorzicht. Hij bestempelt den particulieren brief van Duncanus zelfs als tamelijk dwaas »satis absurdo", doch laat er onmiddellijk op volgen, dat hij een anderen brief van hem gekregen heeft, welke van dat geschrift zeer verschilt.

Dr. Rütten schrijft verder: »Weil ausserdem die Rückkehr der Protestanten zugestanden war, glaubte er [namelijk Buyk] dem Eide auf die »Satisfactie" nicht zustimmen zu können. *So verliesz er* [Buyck] *vielleicht ganz kurze Zeit vor dem 26 Mai Amsterdam*". Hier vaart de geachte schrijver in het schuitje van professor Fruin. Ofschoon Dr. Rütten alles gelezen heeft, hetgeen door Fruin, Hensen, Alberdingk Thijm S. J. en door mij geschreven is, zoo kan ik op degelijke gronden mij toch niet vereenigen met hetgeen de doctor schrijft op blz. 72 (laatste alinea) en blz. 75 (noot 1). Het staat meer

dan zeker vast, dat Buyck en Duncanus, de eerste door het gepeupel weggejaagd, de tweede per schuit uitgevoerd, op denzelfden dag en wel op den 26 Mei Amsterdam hebben moeten verlaten. Beiden zijn evenwel onmiddellijk in de stad teruggekeerd, meenende dat het oproer gedempt was. Hun verblijf duurde kort. Buyck ging vrijwillig, Duncanus gedwongen (waarschijnlijk in Augustus)[1]). Nog verschil ik met Dr. Rütten als hij meent, dat Buyck in zijn vers *Ad miseram patriam* doelt op den eed van de Satisfactie. Die eed is meer dan waarschijnlijk in Amsterdam niet afgelegd, want zooals ik schreef in *De(n) Katholiek* (Dl. CXI, blz. 69—86): »De geschiedenis leert ons, dat vele katholieken en gereformeerden aan de oproeping tot aflegging geen gehoor gaven". De zin:

»Impia Quempenas tunc juramenta colorans,
Ad perjurandum civibus auctor erat",

heeft betrekking op den Matthias-eed. Deze eed maakte het geschilpunt uit tusschen de beide pastoors. Onmogelijk kon Buyck den Satisfactie-eed »goddeloos" noemen, want zijn kerkelijke overheid had hem geoorloofd genoemd, zooals hiervoor gezegd. Deze bemerking geldt ook voor blz. 79 (alinea 2). Den Satisfactie-eed heeft Duncanus nooit ongeoorloofd verklaard; wel heeft hij uit politieke inzichten geijverd tegen de aanneming der Satisfactie.

De dissertatie wijdt verder enkele bladzijden aan de heftige geschriften van Buyck tegen Duncanus. Reeds vroeger hebben wij gezien, dat Duncanus in zijn strijd tegen de nieuwgezinden aan een vreedzaam optreden de voorkeur gaf. Voorzichtigheid en toegeeflijkheid verkoos hij boven het vasthouden aan het onbereikbare. Buyck daarentegen had niet die ervaring van zijn ambtsbroeder, met wien hij dan ook 40 jaren in leeftijd verschilde. Zijn jong, opbruisend karakter deed hem sterke uitdrukkingen gebruiken, welke wij ons nu wel wachten zouden neder te schrijven. Dr. Rütten, en vóór hem Prof. Hensen, waarschuwen dan ook tegen een onvoorzichtig gebruik van

1) Zie mijn *Jacobus Buyckius*, blz. 31.

Buyck's handschriften in zake zijn geschil met Duncanus. Dat Buyck evenwel Duncanus hoogachtte en als een vroom priester eerbiedigde, blijkt wel uit zijn slotvers waarin hij verzoekt, dat Duncanus »hem behulpzaam moge zijn in het gebed, en dit kunt gij, daar gij heiliger zijt [dan ik]. Uw gebed is Gode aangenaam. Ik wensch dat gij mij daarin gedachtig zijt".

Hoofdstuk V der dissertatie betreft Duncanus' verblijf te Amersfoort, alwaar de katholieke godsdienst nog ongestoord uitgeoefend werd. Lang duurde de rust niet van den vier en zeventigjarigen grijsaard. Op den 10den Maart 1579 werd Amersfoort, dat geweigerd had zich bij de Unie van Utrecht aan te sluiten, door de geunieerde troepen ingenomen, en Duncanus, als verdacht van invloed gebruikt te hebben op het stadsbestuur, werd te Utrecht gevangen gehouden. Door goede voorspraak en tegen een losgeld van honderd gulden werd hij losgelaten.

In 1581 werd zijn vreedzaam leven opnieuw verstoord. Franciscus Polenburgius, rector aan de school te Hoorn, beschuldigde Duncanus en zijn lot- en metgezel, Pater Franciscus Silverschoen, dat zij Hoorn verraden zouden hebben. Beiden werden des nachts uit hun bed gehaald. Duncanus werd gevangen gehouden in het St. Agathaklooster; Pater Frans bij den wachtmeester. Zij werden beiden scherp ondervraagd, doch men vond geen schuld in hen. Polenburgius erkende later zijn schuld en verzocht vergiffenis, welke hem bereidwillig werd geschonken.

Duncanus' biograaf Van Hees, kapelaan te Amersfoort, die ooggetuige was van zijne levenswijze aldaar, verhaalt in zijn *Corte beschrijvinghe*, dat Duncanus als een kluizenaar leefde. Elken morgen stond hij om twee uur op en bad tot vier uur op zijn knieën voor al zijn weldoeners, vrienden, dienstboden, biechtkinderen enz. Daarna bad hij zijn brevier, en na zich gekleed te hebben droeg hij het H. Misoffer op. Het schijnt, dat, behalve de studie waaraan hij zich wijdde, Duncanus zich ook belastte met zielzorg, zooals blijkt uit zijn gebed voor zijn biechtkinderen. In zijn onderhoud voorzagen zijne vrienden, o. a. Lindanus, Torrentius en Bajus.

De eerstgenoemde bisschop bood hem een standplaats aan te Lottum, daarna te Gent, waarvoor hij echter bedankte.

Tijdens zijn verblijf te Amersfoort verschenen nog drie werken van zijn hand, namelijk *Van het nieuwe sacrificium des Christendoms, dwelck is het lam Godts* enz.; *Van het nieuwe sacrificium des Christendoms, dwelck is ons Paschlamm* enz., en *Hoemen het nieuwe sacrificium des Christendoms, dwelck is ons paesch-lam. die opgheofferde Christus sal nutthigen.* Deze drie boeken hebben allen dezelfde dagteekening en titel van den schrijver: *Authore Martino Duncano Quempenate quondam Guormarianorum, post Delphensium, postremo Amstelredamensium Pastore et Hagensium Decano, nunc tertium exulante ab omnibus. Tantwerpen bij Henrick Wouters op Onser Vrouwen Kerckhof in den gulden Sonne. Anno 1580.*

Dr. Rütten recenseert deze drie boeken en zegt »Duncanus gibt ein feierliches Bekenntnis seines Glaubens an die katholische Lehre über das Altarssacrament, wie er sie in der vorliegende Schrift darstelle. Der Titel des ganzen Werkes ist insofern nicht genau, als Donk in Wirklichkeit die ganze Lehre über die Eucharistie als Sacrament und Opfer erörtert".

Tot aan het laatste oogenblik zijns levens bleef Duncanus aan den arbeid, ofschoon zijne gezondheid, waarover hij in Wormer reeds klaagde, niet van de beste was. In den herfst van 1589, toen hij uit zijn studeervertrek kwam, viel hij van een paar treden, waardoor een beenwond ontstond. Dit ongeval wierp hem op zijn laatste ziekbed. Hij ontsliep in den Heer op 85-jarigen leeftijd, en werd in de kerk van het S. Agathaklooster te Amersfoort ter aarde besteld, waar ook zijn trouwe vriend Silverschoen een laatste rustplaats had gevonden.

Zooals in het begin gezegd, waren Hezius en Westrenus de uitvoerders van zijn laatsten wil. Aan hen had hij opgedragen zijne nog niet gedrukte geschriften uit te geven.

De executeuren wendden zich voor deze opdracht aan Michael Hetsroey, kanunnik en boekkeurder te Antwerpen, een oud-scholier van Duncanus. Voor zoover wij weten is de

Catholyke catechismus, met wederlegginghe van den Heydelbergsche enz., het eenigste boek, dat de executeuren lieten drukken. Gebrek aan de noodige gelden zal zeker wel de reden geweest zijn, dat de overige nagelaten handschriften niet in druk zijn verschenen. Achter genoemd boek voegden Hezius en Westrenus hun *Corte Beschrijvinghe van 't leven ende sterven* van Martinus Duncanus.

Hoofdstuk VI van het proefschrift is een zuivere theologische beschouwing over *Donk als theologischer Schriftsteller*. Aan de godgeleerden zullen wij de recensie van dit hoofdstuk overlaten. Ik ben niet competent om te verklaren of enkele geschriften van Duncanus besmet of niet besmet zijn met de leerstellingen van zijn vriend Michael Bajus, die zooals wij weten professor was aan de Universiteit van Leuven, waar hij leerstellingen verkondigde, welke in vele opzichten overeenkwamen met de beweringen der protestanten. In de *Histoire de l'Eglise Chrétienne* van Professor Clement Siemers, met goedkeuring van het Bisdom Doornik en van het vicariaat-generaal van Munster (1857), lezen wij: »Bajus considerait la liberté, non comme la faculté de choisir, mais comme une nécessité intérieure, qu'on ne peut appeler liberté que parcequ'elle n'est soumise à aucune conction extérieure. Il declarait, en même temps, la volonté de l'homme déchu entièrement corrompue, au point que toutes ses actions sont des péchés. D'autre part, il distinguait entre la justification et la sanctification, et faisait marcher celle-ci en première ligne, soutenant que ceux-là seulement sont justifiés de Dieu par la remision des péchés, qui auparavant déjà ont été sanctifiés par sa grace prévenante".

De faculteit te Parijs, de Sorbonne, verwierp vele stellingen van Bajus, waardoor een hevige theologische strijd ontstond. De zaak werd voor de pauselijke rechtbank gebracht, en Paus Pius V veroordeelde in 1567 de 76 stellingen van Bajus, zonder dat echter in de pauselijke constitutie de naam van den steller genoemd werd. Bajus draalde nog lang met zijn onderwerping aan de uitspraak van den H. Stoel. Eindelijk onderwierp hij zich, en hij stierf in 1589 op 77jarigen leeftijd

»avec la réputation d'un homme de grande érudition et d'une pureté de moeurs irréprochable" (Siemers).

Dr. Rütten roemt in Duncanus zijne groote kennis der H. Schrift, zijne eruditie in de vaderlandsche literatuur en zijne diepgaande kennis van het Hebreeuwsch en nog meer van het Grieksch. Ook prijst hij, dat Duncanus, in tegenstelling van zoo vele schrijvers van zijn tijd, gewoonlijk zeer hoffelijk schreef en grofheden vermeed.

Hoofdstuk VII geeft een lijst der boeken door Duncanus geschreven, samengesteld uit de catalogi der Nederlandsche, Belgische en Duitsche bibliotheken, alsmede uit de opgaven van Hezius in zijn *Corte Beschryvinghe*. De bibliotheek van de stichting *Amstelkring* en de mijne hebben de lijst ook aangevuld, daar zij drukken en exemplaren bevatten, welke Dr. Rütten niet waren tegengekomen. De schrijver maakt een zeer nauwkeurige vergelijking tusschen de verschillende uitgaven en stelt dan vast, welke werken, door Van Hees genoemd, noch in druk noch in handschrift bekend zijn. Tevens worden enkele geschriften van Donk opgegeven, welke Van Hees voornemens was te laten drukken.

Als slot laat Dr. Rütten een lijstje volgen van de portretten van Duncanus. Den Zeergel. Heer zijn bekend: 1°. het in olieverf geschilderde portret, berustend in het bisschoppelijk museum te Haarlem, afkomstig uit de pastorie van Wormer; 2°. een zeer slechte copie van N°. 1, met achtregelig vers, gemaakt na den dood van Duncanus, in de pastorie te Wormer; 3°. een koper-gravure bij Foppens *Bibl. Belgica* en 4°. een geschilderd portret, dat Duncanus in 1572 liet maken, volgens zijn kasboek: »Pro me ad vivum pingendo cum sancte Martino, 5 fl 6 st." Dr. Rütten heeft niet kunnen uitvinden, waar het berust.

* * *

Wij bevelen aan allen, wien de geschiedenis der katholieken van vóór 1578, het jaar der alteratie, lief is, het boek van Dr. Rütten ten zeerste aan. Met de grootste nauwkeurig-

heid heeft de schrijver ons het leven beschreven van hem, die zeker een der groote figuren was in de Nederlandsche kerkelijke geschiedenis der zestiende eeuw. Moge zijn werk, dat ook te verkrijgen is bij de firma C. L. van Langenhuysen, door velen gelezen worden!

BERNARD J. M. DE BONT.

MR. DR. D. A. P. N. KOOLEN, *Administratieve Rechtspraak.* — Leiden, Uitgevers-Vennootschap »Futura", 1906. 81 bladzijden. Prijs *f* 0.60.

MR. DR. H. A. G. VAN GROENENDAEL, *Administratieve Rechtspraak, Proefschrift ter verkrijging van den graad van Doctor in de Staatswetenschap aan de Rijks-Universiteit te Utrecht.* — Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 1906. IX en 432 bladzijden. Prijs: *f* 3.—.

Een geschrift over administratieve rechtspraak behoort niet tot de werken, in welke een leek op juridisch gebied gewoonlijk groot belang stelt. En ook onder hen, die in meerdere of mindere mate zich aan de studie van sociale vraagstukken wijden, zijn talrijk de groepen, welke aan een dergelijk onderwerp bij den eersten blik niet het noodige gewicht toekennen.

Nochtans: zal de invoering van administratieve rechtspraak het individu in den modernen Staat grooteren waarborg tegen onrechtmatige behandeling van den kant van de overheid, grooteren waarborg tegen rechtskrenking brengen, zoo is werkelijk de behandeling van een onderwerp als dat der administratieve rechtspraak eene taak, wel waard, de aandacht ook van leeken op juridisch gebied in grootere mate te trekken dan tot nu toe werkelijk het geval was.

Wel mag hier niet verzwegen worden, dat naar de opinie eener bepaalde rechtschool, welke in alle landen van ons werelddeel talrijke verdedigers telt, de invoering der administratieve rechtspraak geenszins ten doel heeft, de rechten der onderdanen tegen onrechtmatig ingrijpen der overheid —

met name der administratieve overheidsorganen — te beschermen. Maar op de eerste plaats wordt eene dergelijke bescherming toch werkelijk bereikt, en bovendien kan ook de aangevoerde opvatting wel niet anders worden staande gehouden dan door eene juridische gedachtenkonstruktie van zeer spekulatief karakter en door middel eener terminologie, welke door de massa nimmer zal worden aanvaard.

Beide geschriften, boven vermeld, behandelen hunne stof op een wijze, welke waardeering verdient. Doch beide behandelen ze naar een verschillend plan, en bieden ook verschillende gezichtspunten. Terwijl toch Mr. Koolen meer een overzicht van den inhoud en eene daarmede verband houdende beoordeeling der in te voeren regeling geeft, wijdt Mr. van Groenendael belangrijke gedeelten van zijn werk aan een onderzoek naar de rechtsphilosophische grondgedachten der administratieve rechtspraak.

I. Mr. Koolen zag zich voor eene taak gesteld, welke eigenaardige moeilijkheden biedt. Hij had voor de gewone lezers der »Futura"-uitgaven op bevattelijke en beknopte wijze een onderwerp uiteen te zetten, hetwelk uit zijnen aard allicht tot het behandelen van ingewikkelde nevenvraagstukken verlokt, en bovendien ook bij eene beknopte wijze van bewerking gemakkelijk aan duidelijkheid zou verliezen. Voor de samenstelling van zulk een werk was eene scherpe zelfkontrole noodig; doch de schrijver heeft door een bewust methodisch arbeiden een geschrift geleverd, dat niet alleen voor zijn doel uitstekend geschikt schijnt, doch ook buiten den kring, waarvoor het geschreven werd, van praktisch nut kan zijn. Hij zelf ging daarbij van de gedachte uit, »zonder in bijzonderheden af te dalen", den klemtoon te leggen op de »groote beteekenis, die de invoering der administratieve rechtspraak voor de rechten der onderdanen heeft", en zonder aanhaling van schrijvers en tevens zonder »pleidooi voor het min of meer wenschelijke van dit of dat stelsel" voor den niet-deskundige een overzicht te geven van dit voor het rechtsleven zoo gewichtig onderwerp (bl. 5—6).

Na eene korte inleiding ter vaststelling van eenige hoofdbegrippen (bl. 7—11) zet de schrijver in een historisch overzicht (bl. 11—26) uiteen, hoe vóór de grondwetsherziening van 1887 verschillende groepen van administratief-rechtelijke geschillen (vgl. bl. 17—20) niet meer in administratief beroep werden afgedaan, maar aan de beslissing der administratie waren ontrokken, om ze aan den gewonen rechter ter kennisname over te dragen. Hij behandelt dan de grondswetsherziening van 1887, waarbij den wetgever de bevoegdheid verleend werd, tot invoering der administratieve rechtspraak over te gaan (bl. 22), om na vermelding der werkzaamheden der staatscommissie van 15 September 1891, de aandacht te vestigen op de drie wetsontwerpen, den 17 Februari 1905 door minister Loeff ingediend, waarbij het tegenwoordige ministerie den 13 Januari ll. nog een vierde voegde (bl. 24—25).

Vragen, waarom eene specifiek administratieve rechtspraak wenschelijk geoordeeld wordt, en of en in hoeverre deze aan den gewonen of aan een administratieven rechter dient te worden opgedragen, zal een oningewijde meestal niet aanstonds of niet juist weten te beantwoorden. Toch bieden de gewoonlijk aangevoerde argumenten en gezichtspunten voor hem geene bijzondere moeilijkheden, en de schrijver heeft ze voor hem kort uiteengezet. Vooreerst zijn de administratieve organen reeds van nature geneigd, eerder met de belangen van den Staat dan met die der onderdanen voldoende rekening te houden. Dienovereenkomstig zal de onderdaan door administratief appèl in vele gevallen weinig bereiken, daar bij zijn beroep van een lager op een hooger orgaan het laatste, als van eenzelfden geest bezield, licht geneigd is, de eerstgegevene beslissing te handhaven, terwijl bovendien de administratie ten slotte steeds judex in propria causa is (bl. 14—15). Daarom is buiten de administratieve organen een rechter ter beslechting van administratieve geschillen wenschelijk. De gronden, welke voor en tegen de opdracht dezer geschillen aan den gewonen rechter pleiten, zet Mr. Koolen in het zesde hoofdstuk (vgl. bl. 43 vv.) uiteen. Hij komt daar tot de gevolgtrekking,

dat de regeering goed deed tusschen twee tegenovergestelde opinies een middenweg te kiezen en de benoeming van een administratieven rechter voor te stellen, die aan den gewonen rechter zou zijn verbonden (bl. 47).

Wat de schrijver verder in het zesde hoofdstuk omtrent deze vraag en omtrent eenige andere punten aanvoert, kunnen wij hier niet nader uiteenzetten. Evenmin kunnen wij ingaan op het vijfde hoofdstuk (praejudicieele geschillen bl. 36—39), het zevende hoofdstuk (konflikten bl. 57—61), het achtste (schorsings- en vernietigingsrecht der Kroon (bl. 61—62) en het negende (het proces bl. 62—81).

Een voor velen direkt belangrijker onderwerp behandelt de schrijver in het derde hoofdstuk, namelijk de vraag, welke geschillen ter kennisneming der administratieve rechtsmacht dienen te worden gebracht (bl. 26—32). De schrijver zet uiteen, dat deze geschillen, gelijk in het wetsontwerp geschiedt, tot de publiekrechtelijke rechtskonflikten dienen te worden beperkt, terwijl eenvoudige belangen, wier krenking gegrond is op schennis van publiekrechtelijke wetten of voorschriften, ter beslechting niet in aanmerking komen.

De administratieve rechter diene buitendien zelf uit te maken, of hij in voorkomende bepaalde geschillen ter zake bevoegd is, en dienovereenkomstig moge de wetgever niet verschillende rechtsgeschillen enumereeren, maar alle mogelijke konflikten onder een algemeene formule samenvatten, opdat de onderdaan zich in ieder voorkomend geval naar eigen verkiezing op den rechter kunne beroepen (Hoofdstuk IV, bl. 32—36).

Door het verspreiden van geschriften als het hier besprokene zullen de uitgevers der »Futura"-uitgaven er niet weinig toe bijdragen, den gedachtengang van meeruitgebreide kringen in aktueel-praktische richting te leiden en eenigszins breeder te maken.

II. MR. VAN GROENENDAEL verdeelt zijn lijvig boekdeel over administratieve rechtspraak in drie hoofddeelen. Hij bespreekt de wetsontwerpen van minister Loeff in het derde

deel (bl. 340—419), en geeft in het eerste deel een uitgebreid overzicht van de voornaamste litteratuur, welke in Nederland over het aanhangige onderwerp verscheen (bl. 17—238). In het tweede deel zet de schrijver den inhoud der buitenlandsche wetgevingen op administratief-rechtelijk gebied uiteen, en buitendien voegde hij aan zijn werk een inleiding toe, in welke hij zijne rechtsphilosophische ideeën in het kort uiteen zet (bl. 1—16).

Het boek van Mr. Groenendael heb ik met bijzondere belangstelling gelezen en het leeren kennen als een werk, dat door ernst van onderzoek en door konsekwenten gedachtengang indruk maakt. De schrijver merkt in zijn voorwoord op, dat het verzamelen van materiaal ter beoordeeling van het vraagstuk en van de aanhangige wetsontwerpen meer dan het uiteenzetten van eigen denkbeelden bij de samenstelling van zijn werk op den voorgrond heeft gestaan (bl. VIII, vgl. 417). Desniettemin heeft hij met de uiteenzetting en de staving van zijn eigen gedachtengang een stuk werk van werkelijke waarde geleverd, en beide hoofdafdeelingen van zijn boek mogen dienovereenkomstig met gelijke waardeering worden vermeld.

In zijne materiaalverzameling ruimt de schrijver nevens de buitenlandsche wetgevingen aan de Nederlandsche litteratuur een ruime plaats in. Hij verdeelt zijn materiaal in drie groepen, onder welke hij afzonderlijk de algemeene litteratuur, die over de aansprakelijkheid der gemeenschap wegens schade door hare organen veroorzaakt en die over bijzondere onderwerpen samenvat. Trekt dit overzicht reeds door den grooten rijkdom van het verzamelde materiaal de aandacht, zoo is ook de wijze, waarop de schrijver de aangevoerde werken analyseert en den gedachtengang kort en kernachtig weet weer te geven, eene verdienste, welke aan zijn boek zeer ten goede komt.

Bij de kenschetsing en de verdediging van zijn eigen standpunt legt Mr. van Groenendael den nadruk op de gedachte, dat de invoering der administratieve rechtspraak ten slotte slechts de bescherming der rechten van de onderdanen tot

doel kan hebben (bl. 354). Ook Mr. Koolen (bl. 15) maakte deze gedachte tot basis van zijn betoog en ging daarbij uit van de stelling, dat evenals de privaatpersoon tegenover zijne medeburgers rechten heeft, zoo ook de onderdaan rechten kan doen gelden tegenover de overheid. Het moge velen minder begrijpelijk toeschijnen, dat voor de verdediging van eene dergelijke stelling nog een betoog wordt noodig geoordeeld, maar toch baart dit onder hen, die in de juridische litteratuur eenigermate zijn ingewijd, geen bijzonder opzien. Daartoe is te zeer verspreid de meening, volgens welke van rechten der individuen tegenover den Staat eigenlijk geen sprake kan zijn, daar hun bestaan ondenkbaar en dus onaanneembaar is. Terwijl nu Mr. Koolen deze stelling, overeenkomstig den geheelen opzet van zijn geschrift, slechts kort vermeldt als eene, welke tegenover de andere, meer gangbare en door hem aanvaarde staat (bl. 15—16), wijdt Mr. Groenendael meerdere bladzijden van zijn geschrift aan de bestrijding daarvan (bl. 340—347 vgl. 347—361). Hoewel nu in vakkundige kringen aan de gewraakte these niet altijd dezelfde beteekenis als in leekenkringen wordt toegekend, en Mr. van Groenendael ook zelf wil toegeven, dat zij met bepaalde restricties desnoods »in zekeren zin« kan worden verdedigd (bl. 342), zoo zal het toch moeilijk zijn, deze these ooit als basis te aanvaarden en deed ook Mr. van Groenendael een verdienstelijk werk, met daarop de aandacht te vestigen en de stelling beslist te bestrijden.

Eene belangrijke uitbreiding zou Mr. van Groenendael aan de artikels 13 en 14 van de wet wenschen te geven. Hij stelt daarbij het beginsel op den voorgrond, dat de overheid, wanneer ze in strijd met de wet iemand gedwongen heeft, onrecht te dulden, eo ipso de verplichting heeft, dit onrecht te herstellen (bz. 357 vv.).

Deze verplichting werd tot nu toe niet systematisch erkend. Mr. van Groenendael wenscht daarom de toekenning van een algemeene aanspraak op herstel van schade, door onrechtmatig optreden der bestuursorganen veroorzaakt: en hij wenscht deze aansprakelijkheid niet, gelijk in de artikelen 13

en 14 geschiedt, tot bepaalde gevallen beperkt te zien. Hoewel deze artikelen ter bevordering eener niet al te ingewikkelde rechtspraak van werkelijke praktische waarde zijn, zoo is toch Van Groenendael's beroep op het misbruik, wat bijv. van de preventieve hechtenis gemaakt wordt (bl. 388), wel in staat, aan zijn betoog kracht bij te zetten.

Met het hierboven gezegde schijnt mij de richting van Mr. Groenendael's werk en ook zijn arbeidsmethode in voldoende mate voor de lezers van dit tijdschrift te zijn gekenschetst. Zijn boek mag beschouwd worden als eene aanwinst voor de bestaande litteratuur en zal door velen met vrucht kunnen worden ter hand genomen.

Een enkel woord nog over de »Inleiding«, aan welke de schrijver vóór het eerste hoofdstuk eene plaats inruimt. De schrijver geeft daar in het kort eene uiteenzetting zijner algemeene rechtsideeën. Enkele gedachten hadden daar door eene scherpere formuleering wel iets aan waarde kunnen winnen en het geheel is misschien ook wat al te schematisch behandeld. Maar daarentegen biedt deze inleiding een aantal van ideeën, welke van een scherperen philosopischen blik blijk geven dan in de meeste rechtskundige geschriften te bespeuren is.

Freiburg. DR. G. J. LIESKER.

Praxis Pontificalis seu Caeremonialis Episcoporum practica expositio auctore P. J. B. DE HERDT. Editio altera. Lovanii, J. van Linthout, 1904-1905.

De eerste uitgave van bovengenoemd werk verscheen in 1875. Zij was »summo studio elaborata", gelijk wijlen Kardinaal Dechamps bij de goedkeuring getuigde; en daaruit laat zich dan ook verklaren, dat de behoefte aan een nieuwe editie niet zoo spoedig gevoeld werd. Na de verschijning echter van de authentieke collectie der Decreten van de H. Congregatie der Riten (1898—1901), werd eene verbeterde en vermeerderde uitgave noodzakelijk.

Die wijzigingen en aanvullingen zijn vol dankbare piëteit jegens den hoogstverdienstelijken Mechelschen kanunnik, door een onbekende hand met de grootste nauwkeurigheid aangebracht. Noch de indeeling noch de volgorde van het boek is echter veranderd.

De *S. Liturgiae Praxis* van de Herdt was jaren lang en is nog voor de meeste priesters in ons vaderland de gewone bron voor caeremoniën en rubrieken [1]), alhoewel in den laatsten tijd het *Manuale Liturgicum* van Victorius ab Appeltern — in de *Ned. Kath. Stemmen* te recht hoog geprezen — meer en meer terrein verovert; doch de *Praxis Pontificalis* treft men uiterst zelden in pastoors- of kapelaans-bibliotheken aan.

Dit is wel uit te leggen. Immers daarin worden op de eerste plaats de »officia pontificalia" behandeld, waarmede slechts weinigen, en dan nog zelden, te maken hebben.

Toch is dit boek niet alleen voor de »geleerden" en de »geestelijken der curie". Gelijk bekend is, worden in het *Caeremoniale Episcoporum* te gelijk ook de koorcaeremoniën en de plechtige *officies bij afwezigheid van den Bisschop* beschreven; en deze beschrijvingen, door de *Praxis Pontificalis* van de Herdt nader toegelicht en uitgelegd, vormen de eenige veilige norma, volgens welke, in grootere kerken vooral, de plechtigheden overeenkomstig den geest der H. Kerk, en daardoor dan ook stichtend, verricht kunnen worden.

De *Praxis Pontificalis* is nl. gesplitst in drie afzonderlijke deelen; doch de uitleggingen volgen nauwkeurig de indeeling en volgorde van het *Caeremoniale.* In het derde deel volgt dan een uitgebreid artikel: *De praelatis* (waarin ook de allerjongste instructie over de Protonotarii Apostolici, van 21 Februari 1905, nog is opgenomen), en daarna een afzonderlijk »boek", bevattende »notae in Pontificale Romanum". Terwijl de *Praxis* in het algemeen genomen uitmunt door uitvoerigheid, ware hier een weinig meer uitwerking niet overbodig geweest. Nuttige aanwijzingen zijn naar onze meening

---

[1]) De tiende uitgave verscheen bij J. van Linthout 1902—1904.

achterwege gebleven b.v. bij Caput I: *De Confirmatione*, wat, in het geheel, ruim één bladzijde beslaat. Dergelijke capita zullen door den clerus curatus nog wel 't meest worden nageslagen, en dan zou de pastoor daar pro memorie gaarne aantreffen de »qualitates patrini", wat er gedaan moet worden, als de vormeling te laat komt of te vroeg heengaat enz. Overigens zijn bij deze nieuwe uitgave ook hier weer nuttige aanvullingen aangebracht. Zoo wordt III, n. 376 uitdrukkelijk geleerd: »Officium St. Martyrum pridie die consecrationis [Ecclesiae vel Altaris] non dispensare a recitatione officii diei currentis"; waarbij gevoegelijk herinnerd had kunnen worden, dat het niet geoorloofd is op den consecratiedag in de ecclesia consecranda de H. Mis te lezen, ook al is de kerk vroeger reeds ingezegend.

Ten slotte meenen wij nog te moeten opmerken, dat het volgen van enkele ritus en consuetudines in de omgeving van den auteur geobserveerd — al zijn deze zelfs door den H. Stoel »laudabiles" genoemd — in ons land meer bevreemding dan stichting zou verwekken.

Wij sluiten onze korte bespreking met den wensch, dat deze nieuw uitgegeven *Praxis Pontificalis* een dikwerf geraadpleegde vraagbaak worde voor clerici en sacerdotes, opdat daardoor de luister van onzen heerlijken eeredienst verhoogd worde en de geloovigen steeds meer bezield worden met diepen eerbied voor de Heilige Geheimen, die wij vieren.

M.

De ware Godsdienst opnieuw bewezen en toegelicht door Fr. Drijvers, pr. — Drukkerij P. Drijvers, Werchter (België), 1906. 176 blz. 8°; prijs 1 fr.

Nu allerwege, tengevolge van de herhaalde aanvallen van dwaling en ongeloof op de Katholieke Kerk, onder de katholieken het verlangen naar meerdere en diepere kennis der katholieke geloofswaarheden levendiger wordt, moet elke poging om dat rechtmatige verlangen te voldoen en de katholieke mannen en jongelingen op het gebied der apologie voor te lichten,

van harte worden toegejuicht. Van apologetische geschriften toch is de markt volstrekt nog niet te vol. Zulk een poging nu heeft de in Vlaanderen welbekende pater Drijvers S. J. voor het Vlaamsche volk gedaan en, het zij terstond gezegd, met veel talent.

Op korte maar klare wijze wordt de geest van den lezer gewapend tegen de aanvallen van het moderne ongeloof, in het eerste deel door het bewijs van den goddelijken oorsprong der Katholieke Kerk, in het tweede deel door meer diepere en wijsgeerige toelichtingen van door ongeloovigen en protestanten bestreden geloofswaarheden. Na voorop het bestaan van God voor het verstand te hebben aangetoond en de verplichting om Gods geboden te onderhouden, na de mogelijkheid en kenbaarheid der goddelijke openbaring bewezen te hebben, laat de schrijver volgens de methode van Kard. Dechamps, in duidelijke en bevattelijke taal den goddelijken oorsprong der Kath. Kerk zien door het uiteenzetten van deze drie stellingen: De Kerk vertoont zich als goddelijk: 1°. in het tegenwoordige; 2°. in de geschiedenis; 3°. in hare stichting. Daarna volgt het bewijs dat de Katholieke Kerk alleen de ware Kerk van Christus is, waaruit de schr. ten slotte besluit dat een ieder die dezen godsdienst als den waren kent, ook verplicht is dien te omhelzen[1]).

Vele ongeloovigen echter worden door een nevel van vooroordeelen belet deze bewijzen omtrent de Kath. Kerk in te zien. Zelfs geldt dit voor sommige afgevallen katholieken, omtrent wie de schrijver de volgende opmerkelijke verklaring ten beste geeft: »Toch zeggen wij niet, dat er onder onze vrijdenkers, die ofschoon nog Doopsel en H. Communie ontvangen hebbende, toch van jongsaf in een dampkring van ongeloof geleefd hebben, sommige niet te goeder rouw zijn en waarlijk onbekwaam, om door de nevelen heen te zien, die

---

1) Eén kleine bemerking slechts: Op bladz. 38 wordt gezegd: »De van de Kerk losgescheurde volkeren... bewaren er de hoofdwaarheden en vooral de zedenleer van. Ook *met* die verminkte leer kunnen vele Schismatieken en Protestanten... hunne zaligheid bewerken". Zou hier wellicht bedoeld zijn: *ondanks* die verminkte leer?

hen omringen". Voor hen nu tracht het tweede gedeelte van dit boekje eenige moeilijkheden op te ruimen, die misschien hun terugkeer tot de Kerk versperren.

Achtereenvolgens wordt daar gehandeld over God en zijn eigenschappen, over de ziel, het geloof, de bovennatuurlijke orde, de erfzonde, de mysteries, de H. Schrift, onfeilbaarheid, geloof en wetenschap, gezag en vrij onderzoek. Beknopt, maar duidelijk wordt het noodige van elk dezer punten besproken, somtijds zeer volledig: zoo worden bijv. in het hoofdstuk over de H. Schrift zelfs de jongste beslissingen der Bijbelcommissie vermeld.

Het boek is in het Vlaamsch geschreven, althans zuiver Hollandsch is het niet. Wat den druk aangaat: het papier en de uitgave zelve zien er niet uit, zooals wij in Holland gewoon zijn; als prijsboek voor jongens die van de lagere school komen, gelijk de uitgever zou willen, dunkt het ons te zwaar van stof; voor hen is het dan ook niet geschreven; beter zou het gebruikt kunnen worden op de godsdientslessen der patronaten. Moge het vooral in handen komen van zoekenden buiten de Kerk.

P. J. v. BEUZEKOM.

Kerkstemmen, of gebeden en gezangen der Roomsch Kath. Kerk door FR. DRIJVERS. — 568 bladz.; linnen band, *f* 1.25.

»Het beste kerkboek, dat we in Vlaanderen bezitten", zoo noemt de schrijver van het theologisch overzicht der *Dietsche Warande* deze uitgave. Het boekje mag ook onder de beste Hollandsche kerkboeken meetellen. Als motto koos de eerw. schrijver: »Bidden gelijk de H. Kerk bidt". Aan deze gedachte getrouw blijvend, heeft Pater Drijvers een boek samengesteld, dat in den vollen zin liturgisch is.

Behalve de gewone gebeden, die in ieder kerkboek gevonden worden, vindt men er tal van liturgische verklaringen, niet slechts van de H. Mis, maar ook van de feesten en plechtig-

heden der H. Kerk, alsook de gebeden en gezangen van alle Zondagen en hooge feestdagen en op de meest gevierde Heiligen. De hymnen — Eucharistische en andere — zijn allen in metrische vertaling, zoodat zij op Gregoriaansche wijze in het Hollandsch gezongen kunnen worden. Wat de vertaling betreft, zonder gewrongen te zijn, is ze over het algemeen nauwkeurig. Als voorbeeld mogen dienen de twee eerste strophen van het »Lauda Sion":

»Sion, loof uw Zaligmaker
Uwen Herder, uw Bewaker,
Loof Hem in gezang en lied.

Durf zooveel gij kunt Hem loven,
Allen lof gaat Hij te boven,
Hem volprijzen kunt gij niet".

Vooral aan ontwikkelde katholieken, die wat dieper willen doordringen in den geest der H. Kerk, is dit boek aan te raden. Op de jongste retraite der studenten van de Universiteiten in Nederland werd door sommigen de wensch geuit een boek met liturgische gebeden te bezitten. We gelooven, dat dit kerkboek aan hun wenschen zal tegemoet komen. Over enkele Vlaamsche uitdrukkingen zullen zij zich niet ergeren. Moge het niet slechts in Vlaanderen maar ook in Holland de gezonde godsvrucht bevorderen.

P. J. v. BEUZEKOM.

Bibliotheca Ascetica Mystica. Series operum selectorum, quae denuo edenda curavit A. LEHMKUHL S. J.

Fasc. I: *Memoriale Vitae Sacerdotalis auctore* CLAUDIO ARVISENET. *De Sacrificio Missae, auctore* JOANNE CARDINALI BONA, Ord. Cist. Friburgi, Herder, 1906. kl. 8°.

De firma Herder is van plan een reeks herdrukken van oude ascetische werken uit te geven en tegelijk eenige veel gebruikte

boeken in het Latijn te doen vertalen. Voorloopig zullen een 10 of 12 deeltjes verschijnen, later zullen er nog meerdere volgen.

Onder hooge bescherming dient deze uitgave zich aan. Zijne Eminentie Kardinaal Fischer, Aartsbisschop van Keulen, heeft er een aanbeveling voor geschreven en daarin deelt Z. E. mede, dat hij zelf de firma Herder daartoe heeft aangespoord. Het is ietwat beschamend te lezen, hoe Z. E. daartoe gekomen is: »Quippe dolendum videtur quam maxime a sacerdotibus, in quorum praecipue commodum haec »bibliotheca" paratur, libros asceticos superioris aevi easque primi ut dicitur ordinis passim ignorari... Quotus quisque e clero est, ut hoc exemplo utar, qui insignem tractatum S. Thomae Aquinatis »De perfectione vitae spiritualis" aut praeclarum ejusdem Angelici Doctoris opusculum »Contra pestiferam doctrinam retrahentium homines a religionis ingressu" noverit aut legerit". Als ge kleurt bij deze niet onverdiende terechtwijzing, dan zal de kerkvorst u tegelijk verontschuldigen. Want de meeste dier werken zijn uitverkocht of alleen te bereiken voor hen, die de opera omnia van de schrijvers bezitten. Het zij mij geoorloofd er bij te voegen, dat het spreekwoord »onbekend maakt onbemind" ook hier ten volle van toepassing is. Door deze *Bibliotheca* wordt thans de kennismaking met de anders ontoegankelijke werken gemakkelijk. In een handig formaat half lees- half devotieboek zijn als eerste deel verschenen: *Memoriale vita sacerdotalis,* van Claudius Arvisenet, en *De Sacrificio Missae,* van Kardinaal Bona.

Het eerste werk is te bekend om er veel van te zeggen. Arvisenet behandelt daarin het priesterschap, het leven en werken van den priester, de godvruchtige oefeningen en deugden, welke met het priesterlijk leven noodzakelijk moeten verbonden zijn. Door de indeeling in hoofdstukken en den aphoristischen vorm der zinnen doet het *Memoriale* onmiddellijk denken aan de *Imitatio* van Thomas van Kempen, en bij het lezen blijkt niet de vorm alleen, maar ook menig zinnetje aan de *Imitatio* ontleend. Als ge echter tusschen beiden een vergelijking maakt, vergeet dan niet, dat Thomas nog geheel tot de middeleeuwen behoort en Arvisenet leefde in de tweede

helft der achttiende eeuw. Dan zal het u ook niet verwonderen, dat het werk van Arvisenet dat kernachtige mist, wat de *Imitatio* zoo aantrekkelijk maakt en altijd nieuw doet blijven; dan zult ge het den Franschman en achttiende-eeuwer ook niet kwalijk nemen, als zijn vermaningen hier en daar een zoeten bijsmaak hebben; aan de groote waarde van dit werk doet dit alles geen afbreuk. De schrijver kent het priesterlijk leven, de pastoraal-theologie beheerscht hij, en ge voelt het bij iedere regel: het is geen theoretische kennis, deze priester heeft zelf beleefd waartoe hij anderen aanspoort.

Minder bekend, maar niet minder waard, is het tweede hier geboden werk: *De Sacrificio Missae:* »tractatus asceticus, continens praxim attente, devote et reverenter celebrandi". De schrijver is Kardinaal Bona, in geur van heiligheid gestorven den 28en Oct. 1674. In een inleiding, met de nederigheid van een heilige geschreven, wordt ons de oorsprong van dit werk verklaard. Zwaar drukte op den pas gewijden priester de verantwoording dagelijks het onbloedig Offer der Nieuwe Wet voor eigen en anderer zonden te moeten opdragen. Daarom las hij wat de H. Vaders en bijna alles wat lateren over het H. Misoffer hadden geschreven. Al lezend maakte hij aanteekeningen, verzamelde die later en voegde er van zichzelf eenige gebeden en beschouwingen bij. Oorspronkelijk was het slechts voor eigen gebruik bestemd, eerst later, op aandringen zijner vrienden, heeft hij het uitgegeven onder bovenstaanden titel. Aan dat »voor eigen gebruik bestemd" ontleent dit werkje zijn groote aantrekkelijkheid. Als wij dit boek lezen, doordringt ons telkens weer het innig verkeer van een heilig priester met God; wij mogen een blik slaan in zijne ziel en getuigen zijn, hoe hij zich voorbereidde voor het H. Offer; hoe hij door velerlei beschouwing de aandacht levendig wist te houden; hoe hij God dankte na iedere H. Mis. Ook had hij alles geordend om, als de bezigheden weinig tijd voor gebed lieten, toch het noodzakelijke niet te vergeten.

Dat alles deelt Kardinaal Bona ons mede, niet om van zich te laten spreken of eigen voortreffelijkheid te toonen, maar om aan anderen van eigen overvloed mede te deelen en daardoor

alleen tot navolging aan te sporen. De korte inhoud der zeven hoofdstukken mogen hier volgen: I *Over de H. Mis in het algemeen.* — II *Over hetgeen in den priester vereischt wordt om rechtmatig en godvruchtig te celebreeren.* — III *Verschillende overwegingen vóór de H. Mis.* — IV *Over de naaste voorbereiding* (met gebeden). — V *Over het lezen der H. Mis.* — VI *Wat te doen na de H. Mis.* — VII *Manier om de H. Mis te lezen, als men niet lang kan bidden.*

Moge deze *Bibliotheca* veel koopers en lezers hebben: opdat niemand de vermaning van Thomas van Kempen als tot zich gericht behoeft te beschouwen: »Wee den ongeletterden klerk zonder heilige boeken, want die is zichzelf en anderen dikwijls een oorzaak van dwaling. Want een klerk zonder heilige boeken is als een soldaat zonder wapens, een paard zonder teugels, een schip zonder riemen, een schrijver zonder pennen, een vogel zonder vleugels, een klimmer zonder ladder, een schoenmaker zonder priem, een regent zonder regels, een timmerman zonder hamer, een kleermaker zonder naald en draad, een barbier zonder scheermes, een schutter zonder pijlen, een reiziger zonder staf, een blinde zonder leidsman. Deze allen zijn weinig of niets waard en komen niet vooruit zonder werktuigen en een goed leermeester". En deze uitgave aanbevelend, zeg ik het onzen grooten asceet na: »Van al deze rampen en schade aan de ziel bevrijde ons de liefdevolle Heer Jesus Christus en Hij zij ons alles in allen nu en in eeuwigheid. Amen" [1]).

Amsterdam. L. J. BOOGMANS, Kap.

De titels der Litanie van Jezus' H. Hart in toespraken overwogen door Fr. HUGO THIEMAN, O. F. M. — Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 1906.

Den 27en Juni 1898 heeft de H. Congregatie der Riten goedgekeurd de litanie van het H. Hart van Jesus en den 2en April 1899 werd het gebruik dezer litanie aan de geheele

[1]) *Doctrinale Juvenum*, Cap. VII.

katholieke wereld toegestaan. Uit de bestaande litanieën, welke echter nooit door Rome waren goedgekeurd, koos de Congregatie er eene, welke reeds bijna twee eeuwen in Frankrijk in gebruik was en al in het jaar 1720 was gebeden door het volk van Marseille, toen de stad door de pest bezocht werd. Aan dit gebed ook schreef men het toe, dat de stad van deze ramp verlost werd. Deze litanie is samengesteld door de eerbiedvaardige zuster Maria Magdalena Rémusat, uit verschillende gebeden, welke in gebruik waren in de kloosters van de orde van Maria Visitatie te Paray le Monial, Dyon, Moulin en Lyon. Deze litanie eerbiedwaardig om haar oorsprong, geheiligd door vele wonderen, wilde de Congregatie behouden, maar om door 33 aanroepingen het getal levensjaren des Heeren te gedenken voegde zij bij de bestaande litanie een zestal aanroepingen uit verschillende oude kloosterlitaniën samengelezen.

Het spreekt van zelf, dat een litanie met zooveel zorg gekozen, na lang onderzoek goedgekeurd een onuitputtelijke bron is voor overwegingen over het H. Hart, terwijl men zeker is in zijn overwegingen te worden geleid, niet door gevoelsmenschen tot zoetsappige devotie, maar door de leer der H. Kerk tot het kennen en navolgen van het Goddelijk Hart. En als men tot anderen over het H. Hart moet spreken, wordt de gewijde redenaar door iederen titel gewezen op een nieuwe schoonheid van dit aanbiddelijk Hart.

Het is echter op verre na niet gemakkelijk van iederen titel aanstonds de juiste beteekenis te geven of de benaming aan het H. Hart gegeven op degelijke gronden te verklaren. Pater Hugo Thieman deed dus een nuttig werk een verklaring van »De titels der litanie van Jezus' H. Hart" in het licht te geven, en hij koos daarvoor den vorm van toespraken. Bevorderlijk voor de ruime verspreiding en lezing van dit boek is deze vorm zeker niet, het groote publiek leest geen preeken. Ware de vorm van overwegingen gekozen en, in plaats van de groote letter en het royaal 8^0, het formaat van een devotieboekje, het werk zou zijn weg gevonden hebben ook onder leeken; thans zal het wel grootendeels beperkt

blijven tot hen, die het gebruiken willen bij het samenstellen van preeken en toespraken over het H. Hart. Maar verdiende het nu wel aanbeveling ook voor hen reeds het materiaal in den vorm te kneden? Mgr. P. W. Keppler, bisschop van Rothenburg antwoord: »Neen". Sapienti sat! »Das hohe und heilige Interesse des Predigtamtes selbst verbietet alle Bestrebungen, welche darauf abziehen, den Verwalter desselben der eigenen Arbeit fast ganz zu entbinden".

Moge de vorm minder gelukkig zijn, de inhoud dezer toespraken verdient allen lof, ten minste, als ieder op zich beschouwd wordt. De schrijver beschikt over een groote godgeleerde en wijsgeerige kennis en weet die uitmuntend aan zijn onderwerp dienstbaar te maken. Velen zullen misschien zeggen, dat deze toespraken te geleerd zijn, dat de schoolsche betoogtrant niet genoeg vermeden is om ze tot echte volkspreeken te maken: het zij zoo; maar wie ze voor zich zelf gebruiken wil is er zeker van een degelijken grondslag te hebben om op voort te bouwen.

Niettegenstaande den degelijken inhoud bevredigt echter het werk als geheel niet. Er is iets eentonigs in, wat het doorlezen tot een zware taak maakt en het geeft ten slotte niet, wat wij zouden verwachten, een beeld van H. Hart. De oorzaak ligt, dunkt mij, hierin, dat de schrijver wel alle aandacht heeft geschonken aan de titels afzonderlijk, maar dat de litanie als geheel niet door hem verstaan is. De litanie van het H. Hart bestaat niet in een ordelooze opeenvolging van aanroepingen van het H. Hart, waarbij wij de eigenschappen en deugden van dat H. Hart opnoemen, zooals ze ons het eerst voor den geest komen, maar er heeft m.i. bij samenstellen dezer litanie zeker een leidende gedachte voorgezeten. De 33 aanroepingen kunnen gevoegelijk in drie groepen worden verdeeld. De titels 1—11 spreken van de voortreffelijkheid van het H. Hart in zich (1—7) en van de deugden, die het beoefend heeft (8—11). De tweegroep 12—22 stelt ons het H. Hart voor in zijn betrekking tot de menschen als het middenpunt, waarom wij ons allen moeten vereenigen (12—14), als het voorbeeld, waaraan wij gelijkvormig moeten

worden (15—18) en als de uitdeeler aller weldaden (19—22). De derde reeks toont ons den Zaligmaker in zijn lijden (22—27), in zijne verheerlijking (28—29) en als de voltooier onzer zaligheid (30—33). Misschien geven anderen aan een andere groepeering de voorkeur, de hier gegevene is slechts vrucht van een oppervlakkige beschouwing, maar orde is er onmiskenbaar. Dat dit aan den schrijver ontgaan is, heeft natuurlijk op het geheele werk een nadeeligen invloed uitgeoefend. Want zoo alleen is het mogelijk onderscheid te vinden tusschen titels, die oppervlakkig beschouwd hetzelfde schijnen te zeggen; zoo kunnen velerlei herhalingen worden vermeden en wordt een geleidelijke voortgang verkregen, waardoor ten slotte een beeld van het H. Hart, wel niet volmaakt, maar toch als geheel ons voor den geest staat.

De op- en aanmerkingen zouden misschien iemand afschrikken het werk zich aan te schaffen. Dat zou mij spijten: want het werk van pater Thieman is een degelijk boek, dat met veel vrucht gebruikt kan worden.

Amsterdam. L. J. BOOGMANS, Kap.

Das Freiburger Münster. Ein Führer für Einheimische und Fremde von FRIEDRICH KEMPF, *Münsterarchitect und* KARL SCHUSTER, *Kunstmaler.* Mit 93 Bildern. 12° (VIII u. 232) Freiburg, Herdersche Verlagshandlung, 1906. Geb. in Leinwand M 3.—.

De Freiburger bemint zijn kathedraal, en wie eens het geluk had, dit kunstwerk te genieten, begrijpt en deelt die liefde.

De Freiburger Münster draagt eerbiedig een overlevering van tijden, die groot waren door godsdienst, geestescultuur en aesthetisch leven.

Het is de eenigste groote gothische kerk, welke de middeneeuwen zelf voltooiden.

Er staat een heerlijke gedachte in steen opgebouwd, in evenmaat en rhythme klaar gezegd, nog altijd levend en

te begrijpen uit de ranke stijging naar omhoog van het gelijnte, dat opbloeit naar breede ornamenten-ontplooiing, teer-omvangen vensterrosetten en lenige sculpturen, — naar den allerfijnsten torenspits, waar de blauwe hemel henenschijnt door het open ornamentiek.

Bouwkundigen hebben het Mgr. von Keppler verweten, dat hij na de voleinding der Kölner Dom in '83, dit gebouw »der schönste Dom der Welt" noemde, en wellicht zullen dezelfden het mij euvel duiden, wanneer ik de Freiburger Münster een der meest innige en sierlijke gothische bouwwerken noem.

Het zij zoo, maar zeker is deze kerk het juweel van den Breisgau.

Bijgevolg is er hooge eerbied in die streek voor de kathedraal. Een goed teeken voor het volk, dat er woont.

Meestal vloog de koopman op de kerken toe. Dan bouwde hij in de hoeken (Winckel) zijne winkels tegen de kerk aan, of zette zijn magazijnen dicht bij de groote portalen, waar de menschen naar binnen en naar buiten stroomen.

De Freiburger hield zijn kathedraal vrij.

Op een groot plein staat zij alleen. De huizencirkel blijft op een eerbiedigen afstand terug. En als men dan op een kleine verhevenheid de kerk ziet, dan ligt zij daar zoo schoon; dan komt zij zoo vrij en triumfantelijk uit boven het kleine en drukke gewoel der menschenhuizen; dan komt de geheel doorsneden toren zoo luchtig en beweeglijk opvliegen uit de steenen macht der muren; dan kleurt het zachte rood der roode zandsteen zoo mooi samen met het groen van den dichtbegroeiden Schlossberg, die uit het Rijndal opgaande de eerste der Schwarzwalder bergen is en de achtergrond vormt van Freiburg.

Het fijne boekje, dat ons ter bespreking werd opgedragen, geeft een zeer minutieuse beschrijving van alles wat er waardevols gevonden wordt, hetzij op historisch hetzij op aesthetisch gebied, in, aan en rondom de besproken kathedraal.

Het werkje wordt kunstliefhebbers warm aanbevolen. Maar eerlijk zij gezegd, dat het op reis minder praktisch is; dan zal men meer hebben aan een simpel Wóerl-boekje. Als knap geschreven werk overtreft het echter, èn op kunstgebied èn op historisch, al zijn voorgangers.

Mogen de bearbeiders veel belangstelling ondervinden als loon voor hun zeer vele moeiten,

Rotterdam, October 1906. JOS. VAN VEEN, Pr.

KLEINERE MEDEDEELINGEN AAN LEZERS EN SCHRIJVERS.

EEN VADERLANDSCH PIONIER. — In *Dr. A. Petermanns Geogr. Mittheilungen* (1906, Heft VI) komt een belangrijk artikel voor van een onzer landgenooten J. M. M. van der Burgt, welbekend in de geleerde wereld door zijn *Dictionnaire Français-Kirundi* [1]). Het is de beschrijving van een tocht in het binnenland van Duitsch Oost-Afrika, toegelicht door een uitvoerige en zorgvuldig bewerkte kaart.

Van Mwansa ten Zuidoosten van het Victoria-Nyansa(meer) gaat de reis het binnenland in tot aan Uschirombo en de missie Mariahilf. Voor de aardrijkskunde dezer streek worden vele nieuwe gegevens verstrekt en vroegere verbeterd; want, zooals zich begrijpen laat, is er voor deze nieuwe land- en volkenkunde nog heel wat te doen.

Wat mij echter vooral aantrok, is de toekomst-muziek, die, zonder bepaald opzet van den schrijver, overal door deze bladen heenklinkt. Daar zijn er dan, Gode zij dank! nog, die zich niet terugtrekken in het verleden maar durven arbeiden voor de toekomst. Pater van der Burgt begint aldus:

---

[1]) Zie in *De Katholiek* v. 1904 (Dl. CXXVI, bl. 86) een bespreking daarvan door Dr. J. Schrijnen.

»Toen ik in Juli 1892 te Bagamoyo [1]) aan land stapte, had ik om over Kilimandinde-Bukumbi naar Uschirombo [2]) te komen een karavaanreis van tachtig dagen te maken. Elf jaren later, toen ik na een tweejarig verlof daarheen terugkeerde, bracht mij de spoorweg Mombasa—Port Florence [3]) in twee dagen naar Victoria-Nyansa. Zeker een geweldige vooruitgang!" Na dezen spoortocht ging de reis verder per zeilscheepje zuidwaarts de kust van het meer langs tot aan Mwanza, dat weder op Duitsch gebied ligt, en van daar het binnenland in: een voetreis van acht dagen. Daar heerschen nog de meest primitieve toestanden en zeden onder allerlei duodecimo-potentaatjes met onmogelijke namen. De missionarissen hebben er ontzettende moeilijkheden te overwinnen. Maar krijgen zij eenmaal vasten voet ergens, dan begint tegelijk met het christendom de ontwikkeling, langzaam maar zeker, ook in het donkerste gedeelte.

Zoo werd de reeds genoemde missie Mariahilf (Notre-Dame-Auxiliatrice) gesticht op 16 Februari 1891 te Uschirombo in het binnenland. Dat was toen een door rooftochten verwoeste en uitgeplunderde streek, waar malaria-koortsen het leven ondermijnden. Drie paters (Gerboin, Lombard en Capus) en twee broeders (Leo en Ernst) zetten er zich neder. »Men kan zich nauwelijks een voorstelling maken — zegt P. v. d. Burgt — wat het zeggen wil midden in een neger-millieu een europeesch cultuur-centrum te stichten. Dat moet iemand meegemaakt hebben". De beginselen waren dan ook jammerlijk.

Maar thans, twaalf jaar later, is het christen-geworden dorp het uitgangspunt van tien bloeiende missiën. De godsdienstige statistiek (van 1903) geeft hoogst bemoedigende cijfers en tevens is het heele aanzien veranderd. Ziehier de beschrijving: »De kerk met hare architectonisch onberispelijke lijnen, opstrevenden klokketoren en inwendigen

---

[1]) Een haven in Duitsch Oost-Afrika tegenover Zanzibar ongeveer.

[2]) Missie Mariahilf voornoemd.

[3]) Mombasa is een havenplaats in Engelsch Oost-Afrika door een spoorweg verbonden met Port-Florence aan den Noordoostelijken oever van het Victoria-Nyansa.

pijlerbouw maakt een goeden indruk. Overal in 't rond groeien ooftboomen van allerlei slag. Lange en goed schoongehouden lanen, met Mango boomen omzoomd, doorsnijden het dorp. Het missie-terrein (100 H.A.) is welig beplant. Vooral de moestuin is in goeden doen".... Een stuk moerasgrond in de natuurschap werd een prachtige aanleg van Bananen, Eucalyptus- en Kazar-boomen. De grootste zegen zijn de waterbronnen, die thans op elke missie-post gegraven worden. »In 't jaar 1895, toen ik te Mariahilf geplaatst was — zegt P. v. d. B. — kwam ik op de gedachte om midden in den tuin van het Zusterhuis op goed geluk naar water te graven. Iedereen maakte er zich vroolijk over, ook de Negers. Maar ik gaf 't niet op, en zie op een diepte van 6 M. vond ik uitstekend drinkwater en overvloedig ook. Of de Negers hun oogen uitkeken! Thans krijgt elke nieuwe missiepost zijn waterbron.... Deze ontdekking telt onder de gelukkigste oogenblikken die ik in Aequatoriaal Afrika beleefd heb"....

Men ziet, 't is de oude geschiedenis, die weer jong wordt. Een groote duizend jaar geleden ging het in Europa ongeveer op dezelfde manier toe. En al zijn de afstammelingen van die stoere barbaren door overbeschaving verouderd en heel wat zenuwslapper geworden, de Kerk is jong genoeg gebleven, om nog een nieuw werelddeel te beschaven. God zegene onze wakkere missionarissen! Met hen zeggen we: »Soli Deo gloria".

C.

DE MESSIANISCHE PSALMEN.

VI.

(Vervolg van Dl. CXXX, bl. 225 vv.)

PSALM LXXI (HEBREEUWSCH LXXII).

INHULDIGINGSLIED OP DEN KONING-MESSIAS.

1. Een psalm op Salomon [1]).
2. O God, geef den Koning uw oordeel,
   En den Zoon des Konings uwe gerechtigheid;
   Hij zal oordeelen uw volk naar recht
   En uwe armen naar billijkheid.
3. De bergen zullen vrede voortbrengen [2]) voor het volk
   En de heuvelen gerechtigheid.
4. Den armen uit het volk zal hij recht verschaffen, den verdrukten redding schenken,
   En den verdrukker zal hij vernederen [3]).
5. Zij zullen u vreezen, zoolang de zon schijnt [4])
   En zoolang de maan bestaat, van geslacht tot geslacht.

---

1) Aldus de Vulgaat en vele anderen. Dit heeft den zin, dat David dit lied heeft gedicht op Salomon's troonbestijging. Anderen vertalen *door Salomon*, en meenen dat hij dit lied toen evenals het hooglied op den Messias heeft vervaardigd.

2) *Nasah* beteekent *voortbrengen*. Vergelijk Ezechiël XVII : 8—23; Joël II : 22 enz.

3) De *Revue Biblique*, 1 Jan. 1905, werpt deze woorden uit den tekst, om eene zekere maat in den psalm te vinden. Om geen andere reden beschouwt hij dit versdeel als eene glossa. Hiertoe echter zou men moeten bewijzen, dat het metrum in den psalm vaststaat en geene afwijking toelaat. Zie echter v. 10, 15 en 16.

4) In 't Hebreeuwsch staat *jiraoecha:* zij zullen u vreezen. Zoo leest ook de H. Hiëronymus.

6. Nederdalen zal hij als regen op een weidegrond [1])
   En als druppelen, die ter aarde druipen.
7. Gerechtigheid zal ontspruiten in zijne dagen
   En volheid van vrede, tot de maan niet meer is.
8. En hij zal heerschen van zee tot zee
   En van den stroom tot de grenzen der aarde [2]).
9. Voor hem zullen de woestijnbewoners [3]) zich nederwerpen,
   En zijne vijanden het stof lekken.
10. De koningen van Tharsis en de eilanden zullen hem offergeschenken aanbieden [4]);
    De koningen van Arabië en Saba [5]) zullen hem gaven offeren.
11. En alle koningen zullen hem aanbidden,
    En alle heidenvolkeren zullen hem dienen.
12. Want hij zal den verdrukte redden, die om hulp roept [6]),
    En den behoeftige, die geen helper heeft.
13. Over den geringe en den arme zal hij zich ontfermen,
    En de zielen der noodlijdenden zal hij verlossen [7]).
14. Van verdrukking [8]) en geweld zal hij hunne zielen bevrijden,
    En kostbaar is hun bloed voor zijn oog.
15. En hij zal leven. En men zal hem geven Arabisch goud [9]),
    En men zal voor hem bidden onophoudelijk [10]),
    Den ganschen dag zal men hem zegenen.

---

1) *Gez* beteekent *afgemaaide weide* en ook *afgeschorene vacht*. De eerste beteekenis rijmt beter met het volgende versdeel. Symmachus en de H. Hiëronymus nemen het in de tweede beteekenis.

2) Voor *areds* ontbreekt het artikel, en het wordt terecht verstaan van gansch de aarde, vooral indien men let op de volgende verzen 9—11.

3) In het Hebreeuwsch lezen wij *tzijim*, van *tzij*, dat woestijn, wildernis beteekent. Vandaar vertaalt men het door woestijnbewoners. Zoo wordt het ook Ps. LXXIII : 14, door *woeste volkeren*, *woestijnbewoners* vertaald. De beteekenis *wilde dieren*, die men Is. XIII : 21 en Jerem. L ; 39 aantreft, past niet in den zin.

4) Tharsis was eene stad in Spanje, een der beroemdste handelplaatsen der Phenicièrs in het Westen. Het wordt als kustland der Middellandsche Zee genoemd naast hare eilanden.

5) In 't Hebreeuwsch staat *Schjeba* en *Seba*. *Schjeba* is gelukkig Arabië. *Seba* is waarschijnlijk Meroë.

6) *Meschaweah*, participium piël van *schawah*, om hulp roepende.

7) Josiah wijst op den naam Jesus: Verlosser.

8) *Mittoch* beteekent *van verdrukking*. In het tweede versdeel staat *bloed* voor *leven*. De Vulgaat heeft hier: in eere is voor hem hun naam.

9) Dit vers kan den koning en ook den arme tot onderwerp hebben. Wij verstaan het van den koning en vatten *wejitten* onpersoonlijk op: *men zal geven*.

10) Men zal voor hem bidden, namelijk voor zijne verheerlijking in zijn rijk.

16. En er zal vruchtbaarheid zijn van graan
In het land; op de toppen der bergen
Zal zijne vrucht golven en ruischen als op den Libanon [1];
Zij zullen opspruiten uit de stad als het gras uit de aarde.
17. Zijn naam zal zijn [2] tot in eeuwigheid;
Zoolang de zon schijnt, zal blijven zijn naam,
En in hem zullen zij gezegend worden [3];
Alle volkeren zullen hem zalig prijzen.
18. Gezegend zij de Heer, de God van Israël,
Die wonderdaden doet, Hij alleen;
19. En gezegend zij de naam zijner heerlijkheid voor eeuwig,
De gansche aarde worde vervuld van zijne glorie!
Amen! Amen!
20. Hier eindigen de lofliederen van David, den zoon van Jesse.

»Op Salomon", zegt de H. Augustinus, »wordt wel als titel van dezen psalm aangegeven; maar er worden zulke zaken in gezegd, die in 't geheel niet toepasselijk zijn op Salomon, den menschelijken koning van Israël, volgens hetgeen de schriftuur van hem getuigt. Doch op den Heer Christus zijn zij allertoepasselijkst. Vandaar begrijpen wij dan ook, dat het woord Salomon in figuurlijke beteekenis wordt genomen, en daardoor Christus wordt te kennen gegeven. Want Salomon beteekent vredemakend [4], en daarom wordt dit woord in een allerwaarsten en allergeschiksten zin gebezigd van Hem, door wien als Middelaar wij vijanden, die wij waren, vergeving der zonden ontvangen hebben en met God verzoend zijn".

Wij laten de vraag verder rusten, of wij het opschrift van den psalm moeten wedergeven *op Salomon*, als ware Salomon het onderwerp van het lied; of wel *door Salomon* als ware deze koning de vervaardiger. Bij de oplossing dezer vraag zal men bezwaarlijk tot eene zekere beslissing geraken.

---

1) Gelijk het golft en ruischt op den Libanon.

2) Letterlijk volgens het Hebreeuwsch.

3) Het Hebreeuwsche hithpaël: *wejitbarchoe* moet hier opgevat worden als passief of als niphal: *wenibrechoe*. Zoo vindt men in de beloften der aartsvaders niphal, in Gen. XII: 3, XVIII: 8 en XXVIII: 14; en hithpaël, in Gen. XXII: 18 en XXVI: 4. In hem zullen zij zich gezegend noemen, omdat zij werkelijk in hem gezegend zijn.

4) Pacificus.

Wel echter meenen wij als bewezen te mogen aannemen, dat de psalm, gelijk wij den beroemden kerkvader van Hippo reeds hoorden zeggen, rechtstreeks en in den letterlijken zin Christus en niet Salomon betreft. Dit leert ons de overlevering der joodsche rabbijnen, en de christelijke overlevering der vaders. Deze overtuiging dringt zich op, wanneer wij dezen psalm vergelijken met de overige plaatsen der schriftuur, waar spraak is van het koningschap van den Messias. Doch vooral blijkt dit door den ganschen inhoud van den psalm, gelijk wij zullen zien, en door de eigenschappen, die aan de heerschappij van dezen Koning worden toegekend. Deze eigenschappen kunnen aan geen ander rijk dan dat van Christus worden toegeschreven.

De psalm bevat vijf strofen. De eerste (v. 2—4) leert ons, dat gerechtigheid de kenmerkende eigenschap zal zijn van den Koning Messias. De tweede (v. 5—7) kondigt ons den eeuwigen duur en den voorspoed van zijn rijk aan. In de derde (v. 8—11) vernemen wij, dat zijn rijk al de volkeren der gansche aarde zal omvatten. De vierde (v. 12—15) stelt ons de liefderijkheid van den Messias-Koning jegens de armen en verdrukten voor oogen. De vijfde (v. 16—17) voorspelt den rijkdom, den roem en de zegeningen van het Messiaansche rijk.

De drie volgende verzen behooren niet tot den psalm. De twee eersten (v. 18—19) bevatten eene doxologie, waardoor het tweede psalm-boek [2]) evenals de overige boeken wordt besloten. Deze boeken vormden vijf verschillende verzamelingen van psalmen, die vroeger of later werden bijeengebracht. Vers 20 geeft te kennen, dat de lofzangen van David, die de verzamelaars totdusverre konden vinden, aan het einde zijn.

* * *

1) *Enarr.* in Ps. LXXI.

2) De psalmbundel bevat vijf boeken. Het eerste boek eindigt Ps. XL : 14. Het tweede eindigt Ps. LXXI : 18 en 19. Het derde eindigt Ps. LXXXVII : 53. Het vierde eindigt Ps. CV : 48. Eindelijk het laatste wordt besloten door Ps. CL : 6. Aan het einde der vier eerste boeken wordt eene kortere of langere doxologie aangetroffen. De geheele psalmbundel sluit met het woord: Alleluja.

2. O God, geef den Koning uw oordeel,
   En den zoon des Konings uwe gerechtigheid;
   Hij zal oordeelen uw volk naar recht
   En uwe armen naar billijkheid.
3. De bergen zullen vrede voortbrengen voor het volk,
   En de heuvelen gerechtigheid!
4. Den armen uit het volk zal hij recht verschaffen, den verdrukten redding schenken,
   En den verdrukker zal hij vernederen.

Naar alle waarschijnlijkheid werd naar aanleiding der troonbestijging van Salomon, terwijl David nog leefde, dit lied door dezen vervaardigd [1]). Het begroet den nieuwen koning zijn zoon, maar veel meer nog den Koning Messias, die mede zijn zoon zou zijn en als zoodanig door Salomon was voorafgebeeld. Dezen houdt hij uitsluitend voor oogen. Hij smeekt God, dat Hij aan den Koning Messias, die uit hem zal voortspruiten, en aan wien de Vader zijn zetel zal schenken, die eigenschappen verleene, welke Hem tot zijne hooge zending noodig zijn. Hij smeekt voor den Christus, die de groote Zoon is van David en moet heerschen over diens geestelijk rijk, de gerechtigheid af, die eigen is aan God [2]). Het is die gerechtigheid, die eenzelvig is met de heiligheid Gods, die de rechten van God doet gelden, die de rechten der deugd voorstaat, die het onrecht in elke zonde of overtreding bestrijdt, die aan iedereen recht doet en naar verdiensten loon of straf schenkt. Hij wenscht den Koning Messias Gods oordeelen [3]) toe; en die smeeking zal in vervulling gaan; want de Vader heeft aan den Christus alle oordeel gegeven [4]). Bij dien Koning

---

1) Zulks blijkt: 1°. uit het opschrift, dat door de meesten vertaald wordt: op Salomon; 2°. Uit het slot, dat onmiddellijk na dezen psalm volgt, en luidt: hier eindigen de loffiederen van David, den zoon van Jesse; 3°. Omdat in vers 2 van den koning spraak is, die zoon is des konings; 4°. Dit wordt bevestigd door vergelijking van den psalm met II Kon. XXIII : 3 en 4, die tot Davids laatste woorden behooren.

2) Er staat: *o God*, geef *uwe* gerechtigheid, dus de gerechtigheid die eigen is aan God.

3) In 't Hebreeuwsch staat het meervoud *wedsidkatcha*.

4) Vergelijk met de voorgaande aanteekening Jo. V : 22, *omne judicium*: alle oordeel.

zal geen onderscheid van personen zijn [1]). Hij zal allen oordeelen naar hunne werken. De armen en verdrukten zullen bij dien Koning, die in Davids stad als Koning der armen geboren is, niet ten achter staan.

Uit die heilige gerechtigheid zal de vrede voor het volk voortvloeien. Het land van Palestina, dat een land van bergen en heuvelen is, zal door dien Koning van gerechtigheid en heiligheid voor het volk vrede brengen. Boven den heuvel van Davids stad zal het engelen-woord weêrklinken: »Vrede aan de menschen van goeden wille" [2]). Op den berg der zaligheden verkondigde Jesus het zoete woord: »Zalig de vreedzamen, want zij zullen kinderen Gods genoemd worden" [3]). Op den berg Thabor verschijnt die hemelsche Koning als de welbeminde Zoon, die ons het welbehagen des Vaders brengt [4]). Op den Golgotha-heuvel verzoende Hij door zijn offer de aarde met den hemel en verwierf Hij als Middelaar den vrede tusschen God en den mensch [5]). Op den berg Sion sprak Hij: »Vrede zij u, gelijk de Vader mij gezonden heeft zoo ook zend ik u.... Ontvangt den H. Geest; wier zonden gij vergeven zult, zijn ze vergeven" [6]). Op den Olijfberg zond hij zijne apostelen als vredegezanten door het doopsel tot alle volkeren en voer hij op om den hemel te openen. Waarlijk: de bergen zouden door Hem vrede voortbrengen voor het volk en de heuvelen gerechtigheid. De zoon van David zou de trooster, de helper, de Zaligmaker, de Koning der armen zijn. In Bethlehem wordt Hij het eerst aan arme herders getoond. Tot Hem smeeken de blinden: »Jesus! Zoon van David, ontferm u onzer!" Voor Hem valt de Kananeesche neder, en roept: »Heer, zoon van David, heb medelijden met mij, mijne dochter wordt deerlijk door den duivel gekweld". Hij vernedert de duivelen, die het menschdom verdrukken. Hij werpt den boozen geest uit en de scharen vragen zich af: »Is deze niet de Zoon van David?" Hij vernedert de schriftgeleerden en Phariseën, die de tollenaars verachtten, de weduwen

---

[1]) Coloss. III : 25; Eph. VI : 9.
[2]) Lc. II: 14. [3]) Mt. V: 9. [4]) Mt. XVII: 5. [5]) Coloss. I: 20. [6]) Jo. XX: 21—23.

uitzogen, de barmhartigheid en gerechtigheid verwaarloosden en wier bekers vol roof en onreinheid waren. Ja de Koning Messias, de Zoon van David, zou een Koning vol gerechtigheid en heiligheid, een Koning des vredes, een Koning voor de armen en verdrukten zijn.

5. Zij zullen u vreezen, zoolang de zon schijnt,
   En zoolang de maan bestaat, van geslacht tot geslacht.
6. Nederdalen zal hij als regen op een weidegrond
   En als druppelen, die ter aarde druipen.
7. Gerechtigheid zal ontspruiten in zijne dagen
   En volheid van vrede, tot de maan niet meer is.

Terwijl de zanger den Koning Messias nu aanschouwt in de toekomst, geraakt hij in vervoering en richt tot hem woorden, die op geen Salomon noch eenigen sterfelijken koning passen. Hij zal zetelen op den troon van zijn vader David en heerschen *tot in eeuwigheid*, gelijk de engel tot Maria sprak [1]). Zijns rijks zal geen einde zijn; het zal duren, zoolang zon en maan zullen stralen aan den hemel. Van geslacht tot geslacht zal hij door zijne dienaren, met diep ontzag, als eeuwige Koning erkend en met godsdienstige vreeze vereerd [2]) worden. Zijne kerk, zijn rijk, zal blijven bestaan tot het einde der wereld, en met aanbiddend geloof, met nederige liefde, met smeekend vertrouwen zullen zij den Goddelijken Gezalfde huldigen tot aan de voleinding der dagen. Die eeuwige Koning is nog niet aanwezig; hij zal nederdalen, zegt de profeet. Vanwaar zal Hij nederdalen? Vanwaar anders dan van den hemel, dan uit den schoot des Vaders? [3]) Zoo zegt Hij werkelijk: »Ik ben van den Vader uitgegaan en in de *wereld* gekomen" [4]). »Ik ben nedergedaald van den hemel" [5]). »Hij zal nederdalen", zegt de zanger, als de regen

---

1) Lc. I : 32—33.

2) *Yijrahoecha:* zij zullen u vereeren, van *jareh*, dat vooral godsdienstig vereeren, God aanbidden, kinderlijk ontzag aan den dag leggen, gebezigd wordt. Zie Spreuken III : 7; Job I : 1 en 9; Ps. XXXII : 8; Is. XI : 2, 3 enz.

3) Jo. I : 18.

4) Jo. XVI : 28.

5) Jo. VI : 38.

die nederdaalt op het gras dat geschoren is [1]), als regendruppelen, die het land bevochtigen. Eene afgemaaide weide groeit weèr door den regen, en de grond, die er door bevochtigd wordt, brengt vruchten voort. Zoo zou het stille, zegenrijke, verkwikkende, genadevolle afdalen van den Messias zijn. Dauwt, hemelen van boven, roept Isaïas uit, en dat de wolken den rechtvaardige regenen; dat de aarde zich opene, en den Heiland doe ontspruiten [2]).

Op de aangehaalde woorden laat Isaïas onmiddellijk volgen: »En tegelijk ontspruite de gerechtigheid". Zoo ook zegt de psalmzanger na het afdalen van den Messias als een vruchtbare regen te hebben voorgesteld, dat in zijne dagen, namelijk wanneer hij als Messias de volheid zijner genade over het aardrijk zal uitstorten, de gerechtige zal ontspruiten. Ja schoon, liefelijk, heerlijk zal de rechtvaardige bloeien, gelijk de bloemen en kruiden met frischheid en hernieuwd leven, na door de regendroppelen besproeid te zijn, groeien en hunne bloesems ontsluiten [3]). Door de genade, die de Zaligmaker, door zijn goddelijk lijden zal verdienen, zal de gerechtigheid in de harten van velen worden aangekweekt, en hun een overvloed van vrede geschonken worden. Het rijk van den Messias-Koning zal een rijk van gerechtigheid en vrede zijn. Vrede verkondigen de engelen bij zijne geboorte aan de menschen van goeden wil [4]). Zoo zal het duren tot aan de voleinding der wereld, totdat de maan niet meer zal bestaan.

8. En hij zal heerschen van zee tot zee,
   En van den stroom tot aan de grenzen der aarde.
9. Voor hem zullen de woestijnbewoners zich nederwerpen,
   En zijne vijanden het stof lekken.

---

1) *Gez* beteekent een gras- of weidegrond, die afgeschoren, afgemaaid is. Deze beteekenis wordt hier vooral gevorderd door het tweede versdeel. *Gez* beteekent echter ook eene *vacht*. Zoo neemt het de H. Augustinus en legt het dan uit als eene zinspeling op het wonder van Gedeon, waarbij eerst de vacht en later de grond rondom bevochtigd werd. Door de vacht verstaat hij het joodsche volk, dat Christus eerst met zijne genade bezocht; door den drogen grond de heidenen, die door Hem na de verwerping der joden geroepen werden.

2) Is. XLV : 8.

3) Vergelijk Ps. I : 3 en 4; Ps. XCI : 13; Isaïas LXI : 11.

4) Lc. II : 13—14.

10. De koningen van Tharsis en de eilanden zullen hem offergeschenken aanbieden,
De koningen van Arabië en Saba zullen hem gaven offeren.
11. En alle koningen zullen hem aanbidden,
En alle heidenvolkeren zullen hem dienen.

Na gewezen te hebben op het altijddurend voortbestaan van Christus' rijk tot het einde der wereld, kondigt de zanger aan, dat Christus' rijk ook algemeen zal zijn en zich zal uitstrekken over de gansche wereld. De zee, die de profeet tot uitgangspunt neemt en evenzoo de stroom, zijn geen andere dan de Middellandsche Zee en de Euphraat, die door de Israëlieten bij voorkeur de zee en de stroom werden genoemd. De andere grenzen, die worden genoemd, zijn onbeperkt genomen of liever zijn geen andere, dan het uiterste einde der wereld. Ook de profeet Zacharias spreekt later op dezelfde wijze [1]). Zijne wet en heerschappij zullen zich doen gelden bij de onbeschaafdste volkeren; de nomaden der woestijn zullen zich voor hem nederwerpen en hem huldigen als hun heer. Zelfs zijne vijanden zullen gedwongen worden hem te erkennen, en zich voor hem vernederen in het stof. Overal zal hij als Messias-Koning vereerd worden. De vorsten van Tharsis en van de eilanden, de koningen van landen in en om de Middellandsche Zee, in het westen, de heerschers van Scheba en Gelukkig Arabië, van Saba of Meroë in het verre zuiden zullen hem aanbidden en dienen. Reeds korten tijd na zijne geboorte zullen de wijzen uit het oosten Hem hunne eerste geschenken aanbieden, goud, wierook en myrrhe. Ja, alle koningen en alle volkeren zijn Hem rechtens onderworpen. Zij moeten Hem aanbidden, zij moeten Hem dienen. De Vader sprak tot Hem: »Ik zal u de heidenvolkeren geven tot uw erfdeel en de grenzen der aarde tot uw bezit" [2]). »Mij is alle macht gegeven — zegde Christus — in den hemel en op aarde" [3]). »Alle knie moet zich voor Hem buigen", zegt de apostel [4]).

Dat eeuwige en algemeene rijk zal een zegen zijn voor allen, vooral voor de armen en ongelukkigen.

---

1) Zach. IX : 10. 2) Ps. II : 8. 3) Mt. XXVIII : 18. 4) Philip. II : 10.

12. Want hij zal den verdrukte redden, die om hulp roept,
    En den behoeftige, die geen helper heeft.
13. Over den geringe en den arme zal hij zich ontfermen,
    En de zielen der noodlijdenden zal hij verlossen.
14. Van verdrukking en geweld zal hij hunne zielen bevrijden,
    En kostbaar is hun bloed voor zijn oog.

De heerschappij van den Messias-Koning zal, gelijk wij in de vorige verzen zagen, den scheidsmuur tusschen joden en heidenen, tusschen volkeren en volkeren omverhalen, ze allen in één rijk van God en onder éénen schepter vereenigen, en ze allen doen deelen in de genaden en gaven, die Hij de eenige Middelaar en Verlosser hun verworven heeft door zijn bloed. Diezelfde Christus zal den scheidsmuur omverhalen tusschen vrijen en slaven, tusschen rijken en armen, tusschen machtigen en nederigen, tusschen menschen en menschen. Door Hem zullen allen kinderen Gods, broeders in één gezin, leden van één rijk worden. Hij zal door zijn goddelijk voorbeeld, door zijne schoone leer, door zijne goddelijke wet van rechtvaardigheid en liefde, door zijne beloften en belooningen het opnemen voor de armen, voor de hulpeloozen, voor de weduwen en weezen, voor de verdrukten. Hij zal hun helper, hun vriend, hun lotgenoot, hun redder, hun Koning worden. Het zal zijn leuze en regel zijn: al wat gij aan den minste mijner broeders zult hebben gedaan, zult gij aan mijzelven hebben gedaan. Een beker koud waters, in zijnen naam gegeven aan een dorstige, zal zijn loon niet missen. Hij is de barmhartige Samaritaan, die zich over den vreemdeling ontfermt, den hulpelooze bijstaat, den gewonde verbindt en hem niet verlaat zonder in al zijn nood hem gelenigd te hebben. Ziedaar de Koning der liefde, de Koning der barmhartigheid, de Koning voor wien het bloed of het leven der armen kostbaar is, omdat het het bloed is van zijne broeders, van hen, die geroepen zijn om eeuwig te deelen in zijne gelukzaligheid en heerlijkheid.

15. En hij zal leven; en men zal hem geven Arabisch goud;
    En men zal voor hem bidden onophoudelijk,
    Den ganschen dag hem zegenen.

16. En er zal vruchtbaarheid zijn van graan
In het land; op de toppen der bergen
Zal zijne vrucht golven en ruischen als op den Libanon;
Zij zullen opspruiten uit de stad als het gras uit de aarde.

Hij zal leven [1]), dat is, hij zal als Koning blijven optreden in welvaart en volle kracht. Hij zal zich verheugen in de liefde en verknochtheid zijner onderdanen; hetgeen blijken zal door de rijke geschenken en het goud van Arabië, het voortreffelijkste goud, dat zij hem brengen. Zij zullen onophoudelijk voor hem bidden [2]). Namelijk gelijk zij hem goud offeren, ofschoon hij het niet noodig heeft, zoo zullen zij onophoudelijk de beste heilwenschen voor en tot Hem uiten, en voortdurend den bloei afsmeeken voor zijn rijk. Zij zullen hunne verlangens tot God opzenden, dat zijne macht, zijne grootheid, zijne heerlijkheid, zijne heiligheid, die Hij gewis reeds zonder gebeden bezit, meer en meer mogen erkend, bemind en verheerlijkt worden. Eindelijk zal die liefde, behalve door offers en door heilbeden ook door lof van de zijnen den ganschen dag aan dien Goddelijken Koning betuigd worden. Dag aan dag, van den vroegen morgen tot den laten avond zal zijn naam worden geprezen, zal zijn lof worden verkondigd, weerklinken bij de plechtigheden, bij de H. Mis, in de getijden, de psalmen en gezangen ter zijner eer. Nooit zal men ophouden in zijn rijk Hem te verheerlijken.

En terecht! Overvloedig zijn de zegeningen en genaden der regeering van dien Goddelijken Koning. Zij worden ons voorgesteld door een rijkdom van granen, die groeien en en bloeien en vruchten dragen niet slechts in de dalen des lands, maar tot op de kruinen der bergen, en in hun weelde-

---

1) Op twee wijzen wordt dit vers verklaard. Men verstaat het van den arme, waarvan in de vorige verzen spraak was. Men verstaat het echter ook van den Messias-Koning. Deze laatste opvatting verdient onzes inziens de voorkeur: 1°. Zoo verstaan het de Vulgaat en de Septuagint; 2°. in den geheelen psalm is de Koning het subjekt; 3°. onmiddellijk vooraf in v. 13*b* en v. 14 zijn de armen meervoudig.

2) Het *voor hem bidden* in het Hebreeuwsch is eigenlijk *wegens hem bidden*. Dit beteekent het voorzetsel *be*, evenzeer als het Latijnsche *de* en het Grieksche περὶ.

rigen groei golven en ruischen, gelijk het geboomte zich beweegt en ruischt op den Libanon. Zoo overvloedig zullen de zegeningen en genaden zijn, die van dien Goddelijken Koning zullen uitgaan, en voedsel, kracht, leven en geluk aan de zielen van Christus' rijk zullen verschaffen. Zijn goddelijk woord zal zijn als een vruchtbaar graan op den akker, dat dertig-, zestig-, honderdvoudige vruchten zal dragen.

Onder den invloed van die zegeningen, van die genaden, van dat goddelijke woord zullen de onderdanen van Christus' rijk zich op ontzettende wijze vermenigvuldigen. Zij zullen in het rijk van Christus ontelbaar zijn evenals de grassprieten, die ontspruiten en opgroeien op een uitgestrekten weidegrond. Zij zullen ontspruiten en opgroeien uit de stad, zegt de profeet, evenals het gras uit de aarde. Thans volgt het slotvers:

17. Zijn naam zal zijn tot in eeuwigheid,
Zoolang de zon schijnt, zal blijven zijn naam,
En in hem zullen zij gezegend worden;
Alle volkeren zullen hem zalig prijzen.

Zoolang de zon de aarde zal bestralen, tot het einde der tijden, tot den jongsten dag, gedurende de eeuwen der eeuwen blijft zijn naam. Niettegenstaande het verzet der helsche machten, niettegenstaande de bestrijding van het ongeloof zal de naam van den Messias-Koning door zijn immerdurend rijk, overal in de wereld door ontelbaren erkend, bemind, vereerd, verkondigd, geprezen, geheiligd en aangeroepen worden. Geheel eenig is die naam; geen andere is aan hem gelijk; buiten hem is in geen anderen naam heil en zaligheid [1]). Die naam is als uitgegotene olie; hij verlicht, hij voedt, hij geneest de ziel. Die naam is heilig en ontzagwekkend. Het is een naam boven alle namen. Hij zal immer voor de onderdanen des hemelschen Konings vol zoeten troost, vol hemelsche verkwikking, eene bron van kracht, een voorwerp van zoete liefde, een voedsel van vrede, vreugde, leven, gelukzaligheid zijn. De naam van dien God en Koning is honig in den mond, welluidendheid in het oor, en gejuich in het hart.

---

[1]) Hand. IV : 12.

Zoo zullen alle volkeren in dien nazaat van Abraham, in dien zoon van David gezegend worden [1]). De beloften aan Abraham, Isaak en Jakob gedaan zullen in dien Goddelijken Koning vervuld worden. Allen, die dien Koning zullen erkennen, aanhangen en gehoorzamen, zullen uit zijnen mond het verblijdende woord vernemen: komt, gezegenden mijns vaders bezit het rijk, dat voor u bereid is van den beginne der wereld. En alle volkeren onder den invloed dier zegeningen zullen hem prijzen. Niet slechts bij den intocht van Jerusalem, maar over de gansche aarde zal het uit den mond aller volkeren eeuw in eeuw uit weerklinken ter eere van den Goddelijken Koning, die ons de zegeningen der verlossing en des heils heeft gebracht; hosanna den zoon van David!

18. Gezegend zij de Heer, de God van Israël,
Die wonderdaden doet, Hij alleen!
19. En gezegend zij de naam zijner heerlijkheid voor eeuwig,
En de gansche aarde worde vervuld van zijne glorie!
Amen! Amen!
20. Hier eindigen de lofliederen van David, den zoon van Jesse.

Deze woorden behooren eigenlijk niet tot den psalm. Zij zijn eene doxologie, waardoor dit tweede psalmboek evenals de andere psalmboeken wordt besloten. Zij is echter de breedvoerigste van die allen, en dit is mogelijk het geval, omdat ze onmiddellijk volgt op het verhevene lied, dat wij hebben uiteengezet. Om alles wat in de voorafgaande psalmen, maar vooral in den laatsten is uitgedrukt, wordt de God van Israël gezegend, dat is geprezen, gedankt en verheerlijkt. Aan Hem alleen, die als Schepper al de wetten der schepping beheerscht, zijn de vermelde wonderdaden en vooral dat der nederdaling en geboorte van den Koning-Messias, den grooten Verlosser, te danken. Met nadruk wordt de hoofdgedachte van het slotvers van den psalm herhaald: geloofd zij in eeuwigheid zijn naam boven alle namen, de naam, voor welke alle knie zich moet buigen! De gansche aarde zij vol van zijne heerlijkheid. Amen. Amen.

* * *

[1]) Gen. S. XX: 11—18.

Wanneer wij nu den inhoud van dit prachtige lied nogmaals samenvatten, dan vinden wij in de eerste stroof eene omschrijving van de bede: uw rijk kome. Door den Zoon des Konings, den grooten Zoon van David, die tevens de Zoon is van God, kome het Godsrijk, het rijk van Gods gerechtigheid, het rijk van Hem, die den vollen en waren vrede zal schenken, en de Redder der ongelukkigen zal zijn [1]).

Dat Godsrijk, dat rijk van gerechtigheid en vrede, hetwelk Hij komt stichten, die zal nederdalen van den hemel als een weldadige en vruchtbare regen op een dorren grond, zal immer duren op aarde tot aan de voleinding der dagen, zal blijven bestaan en onvergankelijk zijn, zoolang de zon zal schijnen en de maan haar licht zal geven [2]).

Het zal een rijk zijn, dat algemeen is. Zijn Koning zal heerschen over de gansche aarde, over alle volkeren en koningen [3]). Die Koning zal voor de ongelukkigen, de armen, de verdrukten, die Hem erkennen en Zijne hulp inroepen, een liefderijke helper, een medelijdende en innige vriend, een Zaligmaker en Heiland zijn [4]).

Die Koning zal heerschen in volle kracht. Hij zal zich mogen verheugen in de rijke offers, in de onophoudelijke heilwenschen, in den nooit zwijgenden lof zijner onderdanen; en door zijne heerschappij zullen hun wederkeerig de rijkste zegeningen geworden.

Zijn naam zal zijn een naam boven alle namen; een naam die blijven zal tot in eeuwigheid, een naam die de bron is van zegen voor alle volkeren, een naam die overal verheerlijkt wordt [5]).

Gewis, die voorspellingen werden niet verwezenlijkt in een aardschen koning of in een Salomon. Zij zijn slechts en ten volle vervuld in den grooten Zoon van David, in den Koning Messias.

Reeds eeuwen en eeuwen heft de kerk dezen heerlijken psalm op het hoogfeest van Kerstmis alsmede van de Epiphanie of van de verschijning des Heeren en gedurende het geheele oktaaf met ware feestvreugde aan ter eere van den pas-

---

[1]) v. 1—4. [2]) v. 5—7. [3]) v. 8—11. [4]) v. 12—14. [5]) v. 15—17.

geboren Messias-Koning, dien de wijzen kwamen aanbidden, en die kwam om de armen te troosten. In de metten van Kerstmis [1]) stijgt dat inhuldigingslied met juichende liefde en met hooge geestdrift op uit volle koren ter eere van den geboren Messias-Koning, dien de engel aan arme herders aankondigde met het woord: »Zie ik verkondig u eene groote vreugde, die aan het geheele volk zal zijn: Heden is u in de stad van David, de Verlosser geboren, welke Christus de Heer is" [2]). Met alle recht heeft het gedurende den advent, de voorbereiding van dit schoone feest, weêrklonken: »Dauwt hemelen van boven en dat de wolken den Rechtvaardige regenen, dat de aarde zich opene en doe voortspruiten den Zaligmaker". Want als een milde lenteregen, die uit de wolken nederdaalt, de dorre aarde bevochtigt en ze vruchten doet voortbrengen, zoo is uit den hemel op deze aarde nedergedaald het Koningskind van David, geboren uit den schoot van eene maagdelijke Moeder om de gansche aarde met zijne zegeningen te bevruchten. Hij is gekomen om te zetelen op den troon van David en te heerschen in het huis van Jakob in eeuwigheid [3]). Hij is gekomen om de vorst des vredes te zijn, den vrede te brengen aan de wereld; zijn rijk zal vermenigvuldigd worden en aan den vrede zal geen einde zijn [3]). Hij is de Koning der armen, arm geboren om de armen te troosten, de armen te bemoedigen, de armen te helpen, den armen het evangelie te prediken en het heil te schenken.

Maar vooral op het feest van de Epiphanie of van 's Heeren verschijning en gedurende het oktaaf is deze psalm het lied, dat de kerk als inhuldigingslied bij de komst van den Koning-Messias doet weerklinken. Reeds dadelijk bij den introitus der mis begroet zij den Goddelijken Koningszoon, die geboren is in dezer voege: »Zie de Heer is als Heerscher gekomen en in zijne hand is het rijk, de macht en het gebied. Heer schenk uw oordeel aan den Koning en uw gerechtigheid aan

---

[1]) Tweede nocturn, 2de psalm, in de metten van Kerstmis.
[2]) Luc. II : 10—11.
[3]) Isaïas IX : 6—7.

den Zoon des Konings!" In de metten klinkt deze psalm boven allen uit en verkondigt dankend en prijzend, dat het rijk van den Messias-Koning een rijk zal zijn van gerechtigheid en vrede, een rijk dat eeuwig zal voortduren tot aan de voleinding der dagen, een rijk, dat zich zal uitstrekken van zee tot zee en alle volkeren zal omvatten. Al de koningen der aarde zullen nedervallen voor den Koning van dat rijk; en zullen Hem aanbidden en de heidenvolkeren zullen Hem dienen. In de wijzen, die begeleid door eene wondersterre te Bethlehem dat Goddelijke Koningskind komen aanbidden, Hem goud, wierook en myrrhe als hunne geschenken komen aanbieden en als Zaligmaker vereeren, erkent zij de eerstelingen van de vorsten der heidenen, die later over de gansche wereld Christus als hun Koning hebben gehuldigd. De kerk houdt niet op dien dag en het geheele oktaaf dankend de woorden van den psalm te herhalen: »De koningen van Tharsis en van de eilanden zullen geschenken offeren; de koningen van Arabië en Saba zullen Hem hunne gaven aanbieden", en zij noodigt alle hare kinderen uit om evenals de eerstelingen der heidenen hunnen Koning door het kostbaarste goud te eeren, onophoudelijk Hem te aanbidden en Hem gedurig den geheelen dag te prijzen. Zoo moet het woord van den psalm in vervulling gaan: »Zijn naam zal blijven, zoolang de zon schijnt; en in Hem, den Zoon van David, zullen alle volkeren der aarde gezegend worden".

F. J. P. G. VAN ETTEN, O. E. S. A.

PRAEDESTINATIE EN KATHOLIEKE GESCHIEDSCHRIJVING.

Hieronder vermeld ik den breedvoerigen titel van het academisch proefschrift, waarmede onze landgenoot Th. van Oppenraay, priester van het aartsbisdom Utrecht, 10 Juli l.l. aan de Alma Mater van Leuven het doctoraat in de theologie behaalde [1]). Een zeldzame onderscheiding, wanneer men zich herinnert, dat sedert 1841 de Leuvensche universiteit slechts 57 uitverkorenen den theologischen doctorshoed waardig keurde, terwijl zich hieronder niet meer dan zes Noord-Nederlanders bevonden. Het feit-alleen dezer promotie, waarvan de plechtigheid werd opgeluisterd door de hooge tegenwoordigheid van Mgr. den Aartsbisschop en diens Vicaris-generaal, verdient dus op zich genomen al met eere te worden herdacht.

Maar ook de stof, welke de jonge doctor tot onderwerp zijner dissertatie koos, en de wijze van behandeling verdienen niet minder onze waardeerende aandacht.

Geen streng-dogmatisch of in wijderen zin theologisch onderwerp, dat zoo luttele kans van nieuwe gezichtspunten oplevert en om wetenschappelijk iets te beteekenen, nog andere en hoogere eischen stelt, dan waaraan zelfs een te Leuven pasgevormde doctor gewoonlijk kan beantwoorden. Neen, met een gelukkigen greep vond de Schr. zijne stof op het gebied der dogmen-geschiedenis, wier beoefening uitnemend past in het kader van onzen meer critisch-positief dan speculatief aangelegden tijd en zich daarom in de godgeleerde wetenschap hoe langer zoo ruimer baan weet te maken.

1) TH. VAN OPPENRAAY, *La doctrine de la prédestination dans l'eglise reformée des Pays-Bas, depuis l'orgine jusqu'au synode national de Dordrecht en 1618 et 1619* (Louvain 1906).

Nog gelukkiger wordt deze greep, wanneer hij zich niet vastzet op strijdvragen uit vèrafgelegen eeuwen en landen, zooals Gnosticisme en Manicheïsme, of uit de oude doos eener reeds verdwenen generatie, zooals de dwaalleer van Hermes en Günther, met welke soort van ons tegenwoordig volkomen-koud-latende controversen wij indertijd op het seminarie uit den treure werden vergast, doch wanneer hij welbewust zich bepaalt tot een stof van echt-vaderlandschen en nog altoos actueelen aard.

Mag als zoodanig niet de praedestinatieleer gelden, die jarenlang het schibboleth was en tot op onze dagen het meest-karakteristische leerstuk blijft der Gereformeerde Kerk in Nederland? Daar is een tijd geweest, en het was juist de tijd, waarin het thema van Dr. van Oppenraay's dissertatie zich beweegt, dat »misschien niet ééne zaak zóó spoedig geheel het »geloovige volk" in beweging en opgewondenheid bracht als het geschil der Leidsche professoren in de theologie." — »Als een loopend vuur sloeg de twist over van Leiden naar Amsterdam en naar alle andere steden van Holland. Afgelegen dorpen werden evenmin verschoond van het voortdurend redetwisten en elkander verketteren ter wille van de »praedestinatie en den aankleve van dien" [1]). Ja het scheelde maar weinig, of de nauwelijks gevestigde Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën ware door dit theologisch twistvuur in den lichtelaaien brand van een verwoeden burgeroorlog gezet, om daaraan naar menschelijke berekening geheel en al ten gronde te gaan.

Wat dezelfde praedestinatie-leer nòg beteekent in het Nederlandseh Calvinisme onzer dagen, behoef ik wel niet voluit te zeggen. Maar zonder overdrijving kan worden geconstateerd, dat zij niet slechts op het dogmatisch systeem, doch tevens op de christelijke levensopvatting der tegenwoordige Calvinisten een overwegenden, zoo al niet beslissenden invloed uitoefent.

* * *

1) Nuyens, *Geschiedenis der kerkelijke en politieke geschillen* (Amsterdam 1886) blz. 154.

Ziedaar in 't algemeen de verdienste geschetst, die aan Dr. van Oppenraay's dissertatie reeds om de keuze van het onderwerp eigen is.

Zijn wijze van behandeling verraadt overal een ernstig streven naar kalme en eerlijke objectiviteit. En gerust kon hij in zijn »Woord vooraf" de ruiterlijke verklaring geven: »Nous avons uniquement en vue de faire une oeuvre historique et nullement une oeuvre polémique" (p. XIII). Des te gemakkelijker viel hem deze objectiviteit, aangezien »nous n'avons nul interêt à défendre un groupe plutôt que l'autre" (t. a. p.). Reeds jaren geleden heeft Dr. Nuyens dit opgemerkt [1]): »Wanneer het den strijd tusschen Staats- en Prinsgezinden, Remonstranten en Contra-remonstranten geldt, dan staat de Katholiek geheel en al buiten de partij. Niet één van beiden, die hem lief is door herinnering aan vroegere dagen; niet één van beiden kan hij als geestverwant erkennen. Beiden hebben hem, ofschoon in verschillende mate, in zijne voorvaderen achteruitgesteld, verdacht verklaard, vervolgd. Mocht al de ééne partij hem minder vijandig zijn geweest, de andere heeft, in begrippen omtrent de vrijheid van de Kerk en hare verhoudingen tot den Staat, met hem meerdere gemeenschap".

Van dit gunstige standpunt is door den Schr. ruimschoots geprofiteerd, om dezen eens zoo heftigen partijstrijd met volkomen onpartijdigheid te behandelen. Zelfs niet de minste inspanning schijnt hem dit te hebben gekost. Want zóó uittermate koel en nuchter blijft aanhoudend zijn verhaal dezer van »odium theologicum" gloeiende verwikkelingen, zóó weinig gevoelt hij persoonlijk zich daarin betrokken — en van de lezers veronderstelt hij blijkbaar hetzelfde — dat hij meermalen den draad van zijne uiteenzetting onderbreekt, om onverwacht tot een uitteraard-dorre bibliographische uitweiding over te gaan.

Bibliographie schijnt trouwens zijn geliefkoosde studie te zijn en krijgt daarom in dit proefschrift een breede, misschien

---

[1]) *Onze Wachter*, 1876.

wel *te* breede plaats. Indien wat de Schr. dienaangaande voor wetenswaardigs heeft verzameld — hetgeen niet weinig is en soms uit verscholen hoeken verrassende dingen aan het licht brengt — ware verwerkt tot noten aan den voet of tot een bibliographisch aanhangsel, dan zou de tekst zeker veel aan leesbaarheid en aantrekkelijkheid hebben gewonnen.

Wat nu betreft de gevolgtrekkingen, waartoe dit speciale onderzoek heeft geleid, zoo kunnen wij die ongeveer aldus samenvatten.

Om het oorspronkelijk karakter van de Nederlandsch-Hervormde Kerk te kennen, moet men verder teruggaan dan gewoonlijk geschiedt, namelijk tot vóór 1566. Want reeds vóór genoemd jaar bestond er te Londen een Calvinistische gemeente van uitgeweken Hollanders, die haar eigen dogmatische geschriften had. Welnu, deze zijn lang niet den strengen kant uit, waar het de praedestinatie-leer geldt, doch veeleer gematigd, en somwijlen zelfs dubbelzinnig op dit punt.

Eerst na 1572 kwamen hier te lande in algemeen gebruik de Nederlandsche Confessie en de Heidelbergsche Catechismus. Ook deze zijn, wat de kern van het praedestinatie-leerstuk betreft, weliswaar in streng-Calvinistischen geest, maar laten nog verschillende strijdvragen, daarmêe samenhangend, open of daaromtrent verschillende opvattingen vrij. Niet weinig voorstanders der gematigde richting, d.w.z. der alleen-voorwaardelijke praedestinatie, zien wij dan ook, geheel onafhankelijk van elkaar, met minder of meer talent en succes, in de voornaamste plaatsen van ons vaderland den kansel beklimmen: zoo bijv. Hubert Duifhuis te Utrecht, Caspar Coolhaes te Gouda, Gellius Snecanus te Leeuwarden, om nog van andere predikanten en van strijdvaardige leeken als Dirk Coornhert te zwijgen. Het zijn de voorloopers van Arminius. Zij worden om hunne afwijkende meening in de leer der praedestinatie door hunne ambtsbroeders wel vermaand en berispt, doch geenszins uitgestooten. Nog heerscht onderlinge verdraagzaamheid.

Zoo was het in de eerste periode, van 1550 tot 1603, maar geenszins in de tweede, van 1603 tot 1619. Toen

kwamen de twee voornaamste kampioenen op het tooneel: Gomarus en Arminius. Door hunne vijandschap sloeg de reeds lang smeulende vlam naar buiten; geheel het protestantsche Nederland werd in twee partijschappen verdeeld, die elkaar bestreden op leven en dood. Eenerzijds de gematigde Calvinisten of Arminianen, die steun zochten en vonden bij de landsregeering; anderzijds de fanatieken of Gomaristen, die onder leiding hunner militante voorgangers het gewone volk in den rug hadden. Eenigen tijd zweefde tusschen beide partijen de weegschaal der overwinning, totdat het zwaard van prins Maurits haar ten gunste der Gomaristen deed overslaan. De grijze staatsman Oldenbarnevelt eindigde op het schavot, en de Synode van Dordrecht liet geen andere keuze, dan óf volle onderwerping aan hare geloofsdecreten, óf ontslag uit de »bediening des Woords", zoo geen ballingschap en gevangenis.

De onverzoenlijke richting heeft dus over de gansche linie gezegevierd. Met dit feit komen wij te staan voor een opmerkelijk verschijnsel: bij zijn eerste opkomst droeg het Nederlandsch Calvinisme een geheel ander karakter. Wanneer het uitdrukkelijk gewaagt van de »praedestinatie en den aankleve van dien", geschiedt dit aanvankelijk steeds in gematigde termen en heeft de richting, die Arminius naderhand zou voorstaan, blijkbaar de overhand. De omstreeks 1568 ingevoerde Nederlandsche Confessie en de Heidelbergsche Catechismus brengen hierin weliswaar verandering en prijzen de strenge praedestinatie-leer aan, maar ook daarnà wordt voorloopig aan de op dit stuk rijzende twistvragen nog geen overwegend belang toegekend. Jaren achtereen laat over en wêer de grens zich plooien en verschuiven, totdat op de Synode van Dordt, officieel en onverbiddelijk, de scheidingslijn zoo strak mogelijk wordt doorgetrokken.

Dit merkwaardig proces in zijne ontwikkeling te hebben gevolgd en beschreven, is de hoofdverdienste van Dr. van Oppenraay's geschiedkundig onderzoek. Nog grooter zou die verdienste zijn, wanneer hij ook ernstig had gestreefd naar een behoorlijke verklaring dezer evolutie van denkbeelden. Want de geschiedenis stelt zich niet alleen tot taak, een

aaneengeschakeld verhaal van het gebeurde te leveren, zij tracht ook het onderling verband en vooral de oorzaken dier feiten na te gaan. Wanneer hij aan dit gedeelte zijner taak, dat het meest belangrijk kon worden, is gekomen, laat de Schrijver eenvoudig het gordijn vallen en zijn publiek voor een groot vraagteeken staan. Eerst brengt hij allerlei vragen op het tapijt, die onze weetgierigheid prikkelen; maar ten slotte laat hij ze rustig liggen en maakt hij zich ervan af met de lakonische opmerking: »Le temps nous a fait défaut pour rechercher les causes qui ont opéré ce changement dans les doctrines de l'église réformee" (p. 259).

Toch zijn deze oorzaken, waar het vooral op aankomt bij een dergelijke studie, niet zoo moeilijk na te speuren. Reeds kwamen ze mij onwillekeurig voor den geest, terwijl ik met Dr. van Oppenraay's proefschrift en eenige andere, daaraan verwante literatuur kennis maakte. Om niet in dezelfde fout als die ik zooeven heb gewraakt te vervallen, dien ik althans de voornaamste dier oorzaken met een enkel woord aan te stippen.

Terstond trekt al het verschijnsel onze aandacht, dat de oorspronkelijk-Calvinistische gemeente in Londen, als het ware de bakermat der Nederlandsch-Hervormde Kerk, op het stuk der praedestinatie leer zoo gematigd is. Haar dogmatische geschriften ademen nog een echt-Hollandschen, d. i. kalmen en bezadigden geest, die afkeerig is van uitersten. De intransigentie komt eerst binnen met den invoer uit het buitenland, te weten met de Confessie, die aan den Franschen Calvinist Guido de Brès het aanzijn dankt, en met den Heidelbergschen Catechismus.

Zien wij verder niet van meet af die beide richtingen evenzoo tegenover elkander staan? Het zijn, reeds in 1566, de zoogenaamde »rekkelijken" en de »preciesen"[1]). Tot eerstgenoemde

---

[1]) Vgl. Fruin, *De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk van Holland*, *Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis*, V, (1895) blz. 18; *Verspreide Geschriften*, II, blz 235 v. v. Zie tevens Blok, *Geschiedenis van het Nederl. volk*, III, blz. 94 en IV, blz. 100.

partij behooren echte Hollanders als Laurens Jacobs Reael en de gebroeders Coornhert; tot de tweede uitgeweken Zuid-Nederlanders als de onstuimige Modet en Dathenus. Onder hùn en hùnner aanhangers heerschzuchtigen invloed zien wij reeds in 1571 de Synode van Embden naar den strengen kant uitgaan. Na 1572 komen »de woelige ballingen uit Vlaanderen en Brabant" [1]) zich bij honderden, ja duizenden in ons land vestigen. Zij vormen het toenemend contingent der »heftige menigte", die straks den fanatieken Gomarus zal erkennen als stichter van een reeds door Reael gevreesd »niew Pausdomme", en die grof-fulmineerende predikanten als »Smout den aartsberoerder" (door Vondel zoo gebrandmerkt) onvoorwaardelijk toejuichen zal. Op hun breeden zoom steunt prins Maurits, wanneer hij vierkant tegenover Oldenbarnevelt en de Statenregeering partij kiest. Met hun luidruchtigen bijval in den rug, hakt eindelijk de Synode van Dordt den Gordiaanschen knoop door, en maakt zij, die zich een nationale Synode noemt, de eigenlijk anti-nationale, immers van buiten af ingevoerde en tegen den gematigden Nederlandschen volksaard indruischende, praedestinatie-leer van Calvijn en Beza tot »fundament der Religie" [2]).

Daar zijn nog andere omstandigheden, welke deze verklaring helpen toelichten. Het geslacht der predikanten, waaruit Gomarus was voortgekomen, had grootendeels zijn opleiding aan buitenlandsche universiteiten genoten, bijv. te Génève, te Saumur en te Heidelberg. Bracht het vandaar niet den Calvinistischen zuurdeesem mêe? En Gomarus-zelf was een Vlaming, uit Brugge afkomstig; van huis uit behoorde hij dus tot de onverzoenlijke ballingen. Daarentegen stond de wieg van Arminius te Oudewater, en te Leiden ontving hij zijn theologische vorming.

Alweer dezelfde tegenstelling, tusschen het vreemde en het zuiver-hollandsche element.

Wij zien haar eveneens verpersoonlijkt in den Zuid-Neder-

---

1) Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog* ('s Hage 1904) blz. 227.
2) Nuyens, t. a. p. blz. 177.

lander Marnix van St. Aldegonde, den erkenden leider van de „fanatieken" eenerzijds, en in den Haarlemschen notaris Dirk Volkertsz. Coornhert, den talentvollen woordvoerder der »libertijnen", om welke twee hoofdfiguren immers de oorsprong van den fellen partijstrijd, die eens den boezem der Noord-Nederlandsch-Hervormde Kerk verscheurde, kan worden gegroepeerd. Niemand minder dan Fruin zag »in Coornhert den voorlooper der remonstrantsche regeering, die over de betwiste geloofsartikels het zwijgen oplegt, in Marnix den voorlooper der contra-remonstranten, die, verzekerd, dat hun meening ontwijfelbaar waar is, de tegenpartij tot zwijgen veroordeeld hebben en voor zichzelf alleen de vrije prediking vorderen" [1]).

Uit de wrijving dier twee groote factoren, welke het Calvinisme ten onzent hebben gevormd, de een opkomend uit de natie-zelve, de ander ingevoerd van buiten af, laat zich de klimmende strijd over de praedestinatie-leer in hoofdzaak verklaren. Dan wordt ons ook begrijpelijk, dat in den beginne het idee der vrijheid nog overheerscht en het systeem van confessioneelen dwang eerst geleidelijk veld wint. Dan behooren wij ons evenmin af te vragen, waarom de strenge leer, ofschoon door de Confessie en den Heidelbergschen Catechismus beslist voorgestaan, nog jarenlang zooveel afwijkende meeningen naast zich kon dulden. Want deze geloofsregels, hoezeer ook door verschillende kleinere Synoden aangeprezen, werden zelf eerst op de Synode van Dordt algemeen en definitief verplichtend gesteld.

Het vreemde element had immers geruimen tijd noodig, om zich geheel in ons land in te burgeren en daar volstrekt-overheerschend te kunnen worden.

* * *

Dr. van Oppenraay, wiens voorspoedigen eersteling wij oprecht en dankbaar waardeeren, zal ongetwijfeld deze opbouwende critek gaarne ten goede houden. Zijn werk verraadt, haast op iedere bladzij, den grondigen, nauwkeurigen,

[1]) *Tien jaren*, blz. 256.

over een rijke eruditie beschikkende geleerde, die zijn vorming kreeg aan het voortreffelijke »Séminaire historique" van professor Cauchie, zelf een meester in opbouwende critiek, maar natuurlijk in onze Noord-Nederlandsche geschiedenis minder thuis dan op het overige veld zijner uitgebreide wetenschap.

Mogen op dezen welgeslaagden eersteling nog veel andere rijpe pennevruchten van den Leuvenschen doctor volgen! Hij nam een gelukkig begin, dat immers het halve werk heet.

Aan de geschiedenis van het Nederlandsch Protestantisme is van onzen kant nog maar weinig gedaan. Met terzijdestelling van Dr. Nuyens' boven aangehaald boek en van enkele, door pater Allard geleverde *Studiën*, heeft de katholieke wetenschap hier een volslagen tekort. En hoeveel daarentegen heeft vooral onze middeleeuwsche kerkgeschiedenis te danken[1]) aan eminente geleerden als Moll en Acquoy, om van hun naaste voorgangers en talrijke volgelingen niet eens uitdrukkelijk te gewagen. Toch geloof ik stellig, dat van onzen kant zeer veel ertoe kan worden bijgedragen, om de geschiedenis der Hervorming in Nederland, die gelukkigerwijze reeds door de Apologetische Vereeniging »St. Petrus Canisius" in studie genomen werd, op het juiste standpunt, d. i. van een *juste milieu*, terug te brengen. Een uitnemend kenner van ons middeleeuwsch verleden, zelf niet-katholiek, de Utrechtsche Rijksarchivaris Mr. S. Muller Fz., heeft onlangs de stelling verkondigd, dat de geschiedenis der middeleeuwen het best kan worden gebaat door »ons *gemeenschappelijk* werk", die het produkt zou wezen der »liefde" van ons Roomschen, en van het »nuchter oordeel" der Protestantsche geleerden[2]).

Zoo deze stelling werkelijk grond onder de voeten heeft, dan geldt zij wederkeerig voor het onmisbare aandeel, dat wij, Katholieken, nemen kunnen en nemen moeten aan een behoorlijke geschiedschrijving van het Nederlandsch Protestantisme. Aan Dr. van Oppenraay de eer, met de verwezen-

---

1) Vgl. Jan Kalf in *Van onzen Tijd*, Jaarg. VI (1905) blz. 52.

2) Weekblad *De Amsterdammer* 31 Dec. 1905, No. 1488.

lijking dezer taak het eerst en voorgoed te zijn begonnen. Wanneer hij op denzelfden weg, en met even groot succes, blijft voortgaan, zal dit een zwaarwichtige reden te meer zijn om het katholieke Nederland, dat van Leuven uit reeds zooveel eminente geleerden ontving, aan de roemruchte Alma Mater met onvergetelijken dank te verplichten.

DR. GISBERT BROM.

VONDEL'S OVERGANG.

Vondel heeft eerst op een leeftijd, die voor velen al het einde begint aan te kondigen, voor hem echter een tijdperk was van rijker weliger bloei, de waarheid »de beste perle" in het katholiek geloof mogen vinden. Maar gezocht heeft hij haar zijn veelbewogen leven lang, in alles, overal. De waarheid wilde hij volgen, waar zij ook voor hem uitging; in het gewone maatschappelik zakeleven ten koste van welstand en rustige ouderdom, met de bitterste ontbering en versuffende broodarbeid; in de woelige strijd der staatgeschillen met gevaar van goed en leven; in de godsdienst ook met nooit verflauwende moed tegen alle menselik opzicht, in voortdurende verwikkelingen met machtige predikanten. Vondel's overgang tot het rooms-katholiek geloof vindt dan ook zijn menselike verklaring enkel en alleen in die zieledrang naar waarheid en recht.

De waarheid was Vondel's liefde, Vondel's hartstocht. Waar het gold haar te verdedigen, ontzag die ridderlike man niemand of niets. In zijn *Roskam*, die de logenprofeten al te ruw de schurftige huid schuurde, geeft hij in ommetrek zijn eigen beeld:

»Want waerheyd (dat 's al oud) vind nergens heyl nocht heul:
Dies roemtmen hem voor wijs, die vinger op den mond leyd.
O kon ick oock die konst: maer wat op 's harten grond leyd
Dat weltme na de keel: ick word te stijf geparst,
En 't werckt als nieuwe wijn, die tot de spon uytbarst".[1])

En blauwopzwellende striemen haalt zijn roede over de ruggen van hen, die dienaars van de waarheid heten, maar gebogen en gekropen hebben voor de logen:

[1]) *Roskam*, (1630), 62 vlgg.

»De lange mantels, en de breed gerande hoên:
Die, onder de gemeent, soo grove logens voên:
En sulck een' logentael betreed den stoel der waerheyd,
En schept er duisternis, wt middaghs heldre klaerheyd" [1]).

Wie nu in Vondel's zieleleven een dieper inzicht te verkrijgen wenst, zal schrijnende teleurstelling hebben gevoeld bij de beschouwingen, waarin Prof. Kalff van Vondel's Rooms worden verklaring heeft pogen te geven [2]). In zijn *Studiën over Nederlandsche Dichters der zeventiende eeuw*, geeft hij als eerste duiding van die zielsontwikkeling deze kenschetsing van Vondel's karakter:

»Wie als Vondel beurtelings zoozeer aangetrokken en afgestooten werd door de wereld, moest behoefte hebben vóór alles aan een vaste overtuiging, vasten grond voor zijne voeten van waar hij zijn oog in het rond kon laten gaan; doch voor iemand met zijn karakter, zijne neigingen en behoeften, was het niet gemakkelijk zich dien vasten grond te veroveren. Dat die grond moest liggen in de nabijheid van de eene of andere kerk — daarvan was hij, hoewel misschien onbewust, overtuigd; zich een levensbeschouwing te vormen, een zedelijk standpunt te kiezen, onafhankelijk van eenig kerkgenootschap — daarvoor was de tijd niet rijp en Vondel niet de man" [3]).

Zeker had Vondel behoefte aan een vaste overtuiging, als ieder man van karakter, maar meer dan anderen hij, voor

1) *Haec Libertatis Ergo*, (1630), vs. 65 vlgg.

2) Reeds in 1867 heeft Mgr. Drabbe, toen nog leraar op Hageveld, Vondel's zelfstandigheid van karakter verdedigd tegen Van Lennep, die in Vondel's overgang veel te veel invloed toekende aan uiterlike omstandigheden en opwekkingen van vrienden. (*De Katholiek*, 1867, blz. 352 vv.) In het XII[e] deel van zijn Vondel-uitgave geeft Van Lennep hierop een vrij onbeduidend antwoord (blz. 197, vlg.). Prof. Kalff heeft getracht op een andere manier Vondel's geloofsverandering te verklaren, maar ook deze bekwame en kunstgevoelige Vondelkenner heeft in zijn beoordeling van dit grootse feit, onwillekeurig Vondel's persoon verkleind en min achtenswaardig voorgesteld. Hoe dit mogelik is voor een schrijver, die zo hoge bewondering gevoelt voor Vondel, kan maar op één wijze worden verklaard: dat alleen een katholiek een katholieke ziel, een katholiek karakter ten volle begrijpen kan. Naar dat meer volkomen inzicht heb ik gestreefd; of ik het doel heb mogen bereiken, moet het oordeel van anderen mij leren.

3) Eerste Deel: *Vondel-Cats*. Haarlem 1901, blz. 104.

wie de waarheidszin geworden was een zieledrift, die hem geen rust kon laten, hem deed zoeken en streven nachten en dagen.

Zetten wij nu in enige klare woorden, wat volgens Dr. Kalff's mening de eigenlike richting heeft gegeven aan dat zielsproces, dan blijkt de uitkomst al droef-armzalig voor een geest van zo grote omvang als Vondel. Dan is bij slot van rekening heel de onderbouw, waarop zal steunen dat prachtwerk van Vondel's katholieke zieleleven, niets anders dan een aan zijn levenstijd te wijten achterlikheid van geest, en een aan zijn karakter eigen kleinheid van opvatting.

Maar Vondel was, de bewijzen zijn overvloedig in aantal, juist wel de man om »zich een zedelijk standpunt te kiezen, onafhankelijk van eenig kerkgenootschap". Laat Vondel zelf zich uitspreken, we zullen het horen in niet te misduiden helderheid van woorden.

In het treurspel, dat Oldenbarneveld wreekt en verheerlikt, getuigt Palamedes van zichzelf een karaktertrek, die ook geheel is van Vondel:

»De gulde vryheyd, die vast treurt, en slaet aen 't quynen
Ick reys aen reys dus lang, heb tegens 't ondermynen
Der boosen voorgestreên: ick blijf haer schutsheer noch,
En voorspraeck tegens list, en uytgemaeckt bedrogh,
Soo lang een' druppel bloeds sal uyt mijn' aders leecken:
Soo lang mijn' suyvre tong kan suyvre waerheyd spreecken" [1]).

De liefde voor de vrijheid stuwde Vondel even sterk als de drang naar waarheid. Zonder vrijheid kan hij niet leven:

»Ick dien geen' dwingeland, nocht geen vermetel hoofd:
Dat niets prijswaerdigh acht, als 't geen sijne harssen looft" [2]).

Diezelfde vrijheid eiste hij met onverzettelike wilskracht ook in het godsdienstige:

»Vergun' uw' mede-Christ vry oeff'ningh van't Gelooff" [3]).

---

[1]) *Palamedes*, 1047, vlgg.

[2]) *Pal.*, 917, 918.

[3]) *Bede, aen de opper vyanden van de voorstanders der vryheydt tot Leyden*, (1626), vs. 15.

En wie het als zijn recht beschouwt, te heersen over de zielen, roept hij toe:

»'t Is sielen tyranny,
Ghesmeet op 't aen-beeld van de Kerck'lijcke heerschappij" [1]).

Duideliker nog, in ronde Hollandse woorden:

»Die Christenen ontzeit den Christelijcken beker,
Dat's een geweldenaer in Christus Koninkrijck;
God Vader heeft syn feest bereit voor yegelijck
Die in den Soon gelooft, dat woort blijft vast en zeker" [2]).

En die vrijheid-verdedigende verzen ontspringen zijn overkropt gemoed, niet alleen als hij rechtstreeks hekelt de vervolging om het geloof, of als hij zich verblijdt over de vrijheid geschonken aan vervolgde Remonstranten; maar bij elke bizondere gebeurtenis die het beeld der vrijheid voor z'n verbeelding zet, in elk lied het vaderland ter eer gezongen, breekt die vrijheidzin in nieuwe klanken uit.

In zijn *Zegesang*, de door hem hoog vereerde stadhouder Frederik Hendrik toegezongen, heeft het enkele geluid van »vryheyd", een nieuwe wel-ader doen openschieten:

»Maer vryheyd, handvest, wat is dit?
Sijn 't enckle krachteloose klancken?
Niet, niet, ô edelste aller rancken!
Laet yeder eygnaer hier af sijn.
De vryheyd als een' sonne schijn'
Op allerhande slagh van menschen,
Die om 't gemeene beste wenschen.
Men maeck van 't Christelijck geloof
Geen' plondering en sielenroof:
Men onderdruck geen vroom gewisse,
Met boeten en gevangenisse:
Maer laet God rechter van 't gemoed,
Uw Vader storte hierom sijn bloed" [3]).

Zijn *Triomftorts*, ontstoken ter ere van de glansrijke overwinning op het Slaak, laait op in deze helrode vlammen:

---

1) T. z. pl. vs. 19, 20.
2) *Misbruick des kerckelycken bans*, (1623), vs. 1, vlgg.
3) *Zegesang* (1629), vs. 570, vlgg.

»En ghy, die hier te land 't gewisse plet,
En doemt uw' eyge wet,
En nypt, en grypt: sie toe, sie toe, sie toe:
Rechtvaerdigh is Gods roe" [1]).

En dan de bijtende spot, die hij uitgoot over de vijanden van die godsdienstvrijheid, in *Rommelpot* (1627), *De boeren categismus* (1629) en *Een otter in 't bolwerck* (1630), en zovele andere hekeldichten, die de felle uiting gaven van zijn hartstocht voor vrijheid van geweten.

Met dat alles voor ogen wilde ik wel vragen, of Vondel uit aard en neiging niet eer behoorde tot de »vrije geesten" of libertijnen, door wie reeds in die tijden gepredikt werd een kristendom boven geloofsverdeeldheid; tegen die vrijgeesten juist werd door het »priesterdom" het grauw aangehitst [2]):

»Verworght den vryen geest: of stort hem van een' rots" [3]).

Dat Vondel inderdaad door zijn tijdgenoten, als vrijgeest of libertijn werd begrepen, kunnen overvloedige schimpen bewijzen. In bijna elk schimpvers, dat aanblafte tegen Vondel's hekelingen, wordt die benaming hem toegeworpen. Mannen zonder godsdienst, riepen ze, waren de vrije geesten, en dus ook Vondel. In een stuk rijm dat een antwoord zijn moest op het slot van Vondel's *Triomftorts*, wordt hem verweten dat hij Gods daden geheel verduistert; en de volgende kanttekening moet het broddelvers ontwarren en de zin voor ieder openleggen:

»*Joost* dreygt de *Goden* ende andere met een siet toe etc. ende Godts rechtveerdighe roede, die selve de roede verdient, omdat hy niet alleen sonder Godt leeft ofte Godsdienst, maer omdat hij de *Goden* meest in alle syne gedichten ofte scheld, ofte streecken ende steecken geeft. O stoute, boose ende Godloose mensch! *Daerom o Joost sie toe, sie toe, hael niet u eyghen roe*" [4]).

---

[1]) *Triomftorts* (1630, vs. 25, vlgg.
[2]) *Palameaes*, 559.
[3]) T. z. pl., 565.
[4]) Bij Unger (1630—1636) blz. 368, aant. 3.

Een van de overtalrijke antwoorden op Vondel's bekende *Academie-vragen*, draagt tot opschrift: *Antwoordt op de acht voorghestelde vraghen vande Amsterdamsche Academy.*

Eerst gheweest Brabandtsche Camer, maer dien naam verlatende uyt haet, omdat de Brabanders sijn Liefhebbers van de Religie, ende sy vande Goude Vryheyt, dat is te segghen duldinghe van Dwael-Gheesten ende misverstanden [1]).

Een ander heet:

Volslaghen antwoordt op de acht Libertijnsche-Arminiaensche vraghen, van de Amsterdamsche Academi [2]).

Vondel had gevraagd:

»Of dwang van vrome Christen-sielen
Niet streckt om Hollandt te vernielen?" [3])

En zeker iemand antwoordt:

»Nu volght in sijn Cereens gesangh
Off't niet streckt Hollant te vernielen
De dwangh van alle Christen zielen,
Doch 'k meen hij meent consciensi-dwangh.
Hier wort by my van hem verbeyt
Hoe verd hy acht Conscienty dwinghen
Derft hy eens met dat stockjen springhen
Soo is zijn antwoort haest bereyt.
Noemt hy in Kerck, Kercks Polity
Dwangh! wie heeft oyt connen wijsen
Kerck sonder Wet, die was te prijsen,
En niet stond in Vry-geestery" [4]).

In felle woede voegt een ander hem toe:

»T'is de *Slimste Tong* van 't Land,
Die met smaetheyds laster-schand
God, en d'hooge *Macht* gaet schennen,
En tot liegen sich wil wennen:
Daer van 't Lybertijnsch gebroet,
Daeg'lix haer professi doet" [5]).

---

1) Bij Unger (1630—1636) blz. 269.
2) Bij Unger (1630—1636) blz. 279.
3) *D'Amsterdamsche Academi* (1630) vs. 5, 6.
4) Bij Unger (1630—1636) blz. 261.
5) Bij Unger (1630—1636) blz. 301, vs. 23, vlgg.

Zou nu inderdaad die man, door iedereen beschouwd als een geestverwant van Coornhert, als aanhanger van het vrije kristendom, in ieder geval een vrijheid-uitsluitend kerkgenootschap hebben gezocht? Volgde hij zijn aard en neiging, nooit was Vondel een kerkgenootschap ingetreden dat hem bond aan een vaste geloofsleer, en allerminst de Katholieke Kerk, die voor elk geloofspunt eist onweerspreekbare onderwerping aan haar gezag en haar uitspraak. Maar een andere stuwkracht dreef hem waar zijn vrijheidsdrift niet heen wilde, zijn machtige liefde voor de waarheid. Strijd zal er komen, maar de machtigste in hem, de waarheid, zal overwinnen.

Vondel zocht, en zijn karakter dwong hem te zoeken, zo lang tot hij z'n overtuiging zou vestigen op een vaste rotsgrond.

»De waerheyd als een rots in 's weerelds wilde zee
De woeste baren stuyt der sinnen, die oneven
Steeds worden van den wind der leeringen gedreven" [1]).

Hoe kwam Vondel er toe, die waarheidgrond te zoeken in de Katholieke Kerk? Ook hier wederom is de verklaring van Prof. Kalff een misverstand, een kleinering van Vondel's karakter als mens en als kunstenaar.

Hoe het oude geloof Vondel meer aantrok dan het nieuwe der Hervorming, wordt ons opengelegd in de volgende bespiegeling:

»Dat het oude geloof voor een dichter als Vondel veel aantrekkelijks moest hebben en dat hij ten slotte tot het Katholicisme overging, laat zich wel verklaren. Het Katholicisme, rekbaarder dan het nieuwe geloof, drong hem niet steeds en overal partij te kiezen tusschen hemel en aarde, liet hem vrij in zijne vereering der Oudheid, zijne liefde voor poëzie; de ondoorgrondelijke mysteriën des geloofs gaven hem gelegenheid tot bevrediging zijner behoefte aan het oneindige, zijner neiging tot contemplatie; de zinnenstreelende eeredienst met haar dramatisch karakter moest den kunstenaar liever zijn dan de eenvoud, verheven doch naakt, van het Protestantisme" [2]).

---

1) *Antidotum* (1626), vs. 4, vlgg.

2) T. a. pl. blz. 110.

Zeker is de uiterlike glans en majesteit van de Roomse Kerk voor Vondel geweest een aantrekking: hij was kunstenaar. Maar zou een kunstenaar als Vondel, een karakter als Vondel, zich tevreden hebben gesteld met de uiterlike praal, als aan zijn scherp onderzoekende geest was gebleken, dat die prachtvertoning het hulsel was van twijfel, dat ook die praal van buiten geen vaste onwankelbare waarheid waarborgde? Dan zou die geniale man na 54 jaren een geheel nieuwe levensweg hebben ingeslagen, verlokt door een kleurenschittering, als een kind door een bont-glimmende kapel.

»So paeytmen 't slechte volck: soo leydmen kinders slaepen" [1]).

De uiterlike godsdienstvertoning zonder de levenslag der waarheid brandt hij deze merken op het momaangezicht:

»De waerheyd eyscht het hart, en niet soo seer 't gebaer.
Dit laeste sonder 't eerst, dat maeckt een' huychelaer;
Die by een cierlijck graf seer aerdigh [2]) word geleecken:
Vol rottings binnen, en van buyten schoon bestreecken" [3]).

De vrome Vondel voelde eerder wantrouwen voor uitwendige godsdienstpracht, dan de kunstenaar in hem er door werd aangetrokken.

»O reuckeloos geslaght, die, met uw' guycheltroni,
Meent God te paeyen, door een' bloote ceremoni:
Wat stoft ghy, op uw' kerck, met cherubins bemaelt?
Der heemlen hemel self Gods grootheyd niet bepaelt" [4]).

En elders:

»De Heyligheyd hing noyt in kostelycke stof;
Al was de Tempel heel van louter goud gegoten,
Gesmeed van diamant. Wie anders denckt, is grof.
Oock word de Godheyd met kappel noch kerck besloten:
Se straelt in 't heyligh hart: waer dat is, daer is God.
't Eenkennig Bygeloof wil poppen, met den sinnen" [5]).

---

1) *Palamedes*, 788.
2) Eigenaardig.
3) *Roskam*, vs. 9, vlgg.
4) *Inwying van den Christen tempel t' Amsterdam* (1630), vs. 57, vlgg.
5) *Op 't afbeeldsel der selver tempel* (1630), vs. 1, vlgg.

Meer dan dertig jaren later vinden deze woorden hun weerklank in *De Heerlijckheit der Kercke* in deze volgende verzen van de Róómse Vondel:

»Zich aen cermonien, die ydel zijn, vergaepen,
Vernoeght aen dop en schors, en niet met kerne en pit,
Is loutere ydelheit. al hangt de boomgaert, wit
Van bloesem en vol geurs, in zon en frissche luchten;
Wat baet den boom de geur en bloesem, zonder vruchten?" [1])

Zonder twijfel werd Vondel getroffen door de naar buiten stralende schoonheid, die de Katholieke Kerk heeft neergelegd in haar eredienst voor Hem, die is de Oneindige Schoonheid in wezen. Maar niet eer zou hij zich buigen voor de begrippen en leerstellingen, die de dragers waren van dat ogenschoon, voordat aan zijn overtuiging was gebleken, dat deze aantrekkende schoonheid inderdaad was de splendor veri, de straleglans der waarheid.

»Men hangt vergeefs aen 't uiterlijck zijn hart.
Wat met tieras of koper wort gebonden,
Dat spat in 't eindt; hoewel het eeuwen tart.
Vergaept u niet aen hout of steen uitwendigh:
De ware Kerck staet vast, en duurt bestendigh" [2]).

Een enkele opmerking nog moet ik invoegen, naar aanleiding van enige zijdelingse beweringen in Dr. Kalff's aangehaalde woorden.

Dat de Kerk Vondel vrij liet in zijn liefde voor poëzie, is niet, omdat het Roomse geloof »rekbaar" is, maar eenvoudig omdat de Roomse Kerk geen dingen veroordeelt, die een veroordeling niet verdienen. Ook hier is de grondslag waarheid. En meent Dr. Kalff nu inderdaad, dat de Katholieke overtuiging Vondel niet drong »steeds en overal partij te kiezen tusschen hemel en aarde?"

Dan wil ik hem even herinneren, wat ik bij hem zelf heb gelezen over Vondel, pas Rooms geworden:

---

[1]) Eerste Boeck, vs. 962, vlgg.

[2]) *Klaghte over het verongelucken der Kercke van Sinte Katharine t' Amsterdam*, (1645) vs. 70, vlgg.

»Wel blijft Vondel tot zijn dood belangstellen in de dingen van dit leven, maar steeds zwaarder en voller van klank wordt de stem die de vergankelijkheid en verachtelijkheid van al dit aardsche predikt, die uitdrukking geeft aan het verlangen der ziel naar vereeniging met God. In de *Opdraght aen Eusebia* van het treurspel *Peter en Pauwels* klinkt het:

Wat is ons vleesch, dat toch in 't graf moet rotten?
Wat is het lijf, vermast van snoode pracht?
Der wormen spijze, en voetsel voor de motten;
Een hindernis van 't geen Godt dierbaerst acht.
Dat's 't wezen uit zijn aengezicht gesneden,
De hemelsche en in klay gevange ziel;
Die haeckt te spoên, met wyde en wisse schreden,
Naer 't zaligh honck, waer op haer liefde viel" [1]).

Behalve zijn twee reeds besproken verklaringen, heeft Dr. Kalff nog een derde reden genoemd, die Vondel tot zijn overgang zou hebben bewogen. En versta ik het wel, dan zal dit het eigenlike beginsel wezen van Vondel's hele levensrichting:

»Duidelijk bleek, dat Protestantisme en Katholicisme elk beantwoorden aan onderscheiden behoeften van den menschelijken geest, dat het verschil tusschen beider levensbeschouwing overeenkomt en samenhangt met menigerlei verschil van temperament en geestelijken aanleg" [2]).

Waar bloot natuurlik temperament en aanleg toe leiden, Vondel wist het al te goed, en bitter klaagt hij:

»'t Vernuft rust nimmermeer, maer in verandring leeft,
En noch op dese tyd Geestdryvers voedsel geeft.
. . . . . .
En Christus word een klucht, daer yder van ghelooft
Al wat hem schiet, en maelt in't los, en breynloos hoofd" [3]).

Die geen vaster grond hadden voor hun geloofsleven en godsdienstleer dan menselik zielsbewegen en natuurlike aanleg,

---

1) T. a. p., bl. 122.
2) T. a. p., blz. 109.
3) *Antidotum*, vs. 7 vlg. en vs. 39 vlg.

juist hun stoot Vondel in heilige verontwaardiging deze bazuinklanken in de oren:

»Samaritaenen, die Jerusalem verlaet,
Om Bethel en om Dan uw kalvers gieten gaet,
In vormen van uw brein, en, tegens Godts geboden,
Uw eigen zinlijckheên en nieuwicheên, als Goden,
Bewieroockt, offer en aertspriester zet ter zy,
Volvoert door 't schuim des volcks uw tempelschendery,
En Christus heiligh rijck baldaedigh scheurt aen deelen,
Ter schande van zijn' naem, door bloedige krackeelen
Gelastert, en ontwijdt; ô ongebonde rot,
Hoe kruistge, zonder endt, den eens gekruisten Godt" [1]).

En droef verwijt hij hun:

»Een kerckgenootschap, daer Godts liefde ons toeberiep,
Verworpt men op een waen, en elx byzondre driften" [2]).

* * *

Vondel begreep hoe langer hoe meer, dat z'n Gods-geloof geen vaste grond had. De kerkgeschillen, de verdeeldheid der niet-katholieke Kristenen, die altijd meer aan »scheurzucht" toegaven, pijnigden hem met onrust en onzekerheid. Hij zag de verbitterende twisten tussen de Remonstranten en Contra-Remonstranten, tussen Luthersen en Kalvinisten; in het kleine kerkgenootschap der Doopsgezinden zovele sekten en meningen. En in heel de Duitse stam overal dezelfde geschillen en verdeeldheden:

»Maer, och, ick schrey myn oogen uit,
En sal noch in een' vliet verkeeren,
Om datter sulck een Hydra spruit
Wt kerckgeschil en haet van Heeren;
Een helsche Hydra vol vergift,
Die 's Rijns gesonde en soete boorden
Vergiftight, en gants Duitschland schift,
En groeit in onversoenbre moorden" [3]).

---

[1]) *De Heerlijckheit der Kercke,* derde boeck, vs. 1111, vlgg.
[2]) T. a. p., vs. 1124, 1125.
[3]) *De Rijnstroom* (tussen 1629 en 1635), vs. 151, vlgg.

De Bijbel, Gods woord, waarop de protestantse Kristen steunde en steunen moest, gaf geen zekerheid voor denk- en levensrichting:

»vermids 's Geest-dryvers vier
Verteert d'aensienlyckheyd van het gewijd pampier,
Als hy in twijffel treckt, en listigh soeckt te planten:
Dat niemand als Gods woord 't gheschrift van Gods Gesanten
Omhelsen sal" [1]).

Iedereen geeft zijn eigen verklaring van de Schriften, en tracht het Bijbels woord

»op den leest
Te schoeyen van een drift, en innerlycken Geest:
Waer door noodsaeckelyck, die drinckt wt desen beker,
Syn vastigheijd verliest en tuymelt gants onseker" [2]).

Vroeger reeds klaagde Vondel over het lichtzinnig en misdadig trekken en scheuren der Heilige Bladen:

»Gy maekt schriftuurs rok nadeloos
Een beedlaers rok ten leste.
De letter is de geest te loos,
Als die dient tot uw beste:
Maer houdt de letter niet de proef,
Zoo verft gy schriftgeschillen
Of knypt die, als een valsche boef
Den terlingh, naer uw grillen" [3]).

Vondel begon te voelen, dat zijn begrip van vrijheid in geloofzaken, te volstrekt, te algemeen was. Hij de man met het grote karakter, de gevoelige ziener, doorschouwde beter dan anderen de noodzakelikheid van een vaste steun voor de mens, omdat hij met geniale blik dieper zag in het menselik leven en bewegen. De waarheidzucht in hem zoekt vaster bodem. Hij begreep dat een godsdienst zonder gezag, d. i. inperking van de vrijheid, niet kón bestaan. De waarheid

---

1) *Antidotum*, vs. 15, vlgg.
2) *Antidotum*, vs. 23, vlgg.
3) *Aendachtige betrachtinge over Christus lyden*, (tussen 1620 en 1625), vs. 153, vlgg.

kan niet wisselen en wankelen; zij alleen moet pal staan, al waggelt en wankelt alles om haar heen, wil zij waarheid blijven, en niet verkeren in logen en bedrog. De waarheid in geloofzaken moet uit haar aard steunen op gezag, omdat zij voor een te groot gedeelte ligt buiten de kring van het onmiddellik mensen-weten.

Moest hij dan toch het hoofd buigen voor die predikanten van het geuzen-Trente, van de Dordtse synode, tot dan toe zo fel door hem bestreden! Onmogelik. Een menselik goeddunken kon hem niet zijn een vaste grond; een onfeilbaar gezag was nodig en geen minder. Doch waar kon hij die onfeilbaarheid vinden? In al de protestantse kerkgenootschappen zag hij »vastigheit noch trou",

»Maer welzant, welx gebou door dwarrelwinden stort" [1]).

Hij ging dan terug naar de oudste tijden van het Kristendom. Ook toen rezen er kerkgeschillen:

»Een schadelycke pest, voor lang van d'oude vaders
Gepleystert, en geheelt, door hun geschreven bladers" [2]).

De oude vaders hadden hun licht doen opgaan over de Kerk in haar eerste tijden; ook Vondel's levensweg zouden zij verlichten:

»Wie twijfelt, vraege om raet den mont der oude vaderen" [3]).

Vondel vroeg hun raad, en zij wezen heen naar de Roomse Moederkerk, want:

»Die paeren 't Katholijck en Roomsch in hunne bladeren" [4]).

De Bijbel vond nergens hoger ere, en eerbiediger aanhankelikheid dan in diezelfde Roomse Kerk:

---

1) *De Heerlijckheit der Kercke*, 3, 1163, 1164.
2) *Antidotum*, vs. 9, 10.
3) *Heerl. der Kercke*, 3, 1145.
4) T. z. pl. 3, 1146.

»waer wort het heiligh bladt
Getrouwer voortgereickt, en netter, zonder kladt,
Ontvouwen, en bewaert, dan by de rechte moeder,
En outste moederkerck?" [1])

Onvermoeid blijft hij zoeken naar de bewijzen, of inderdaad de Kerk van Rome, de kerk van Christus is; hij zal in de Bijbel

»het heilighdom der zuiverste papieren
De beelden van de Kerck en printen gade slaen,
Om uit de schaduwen 't aenstaende licht te raên" [2]).

Door vorsende naspeuring schouwt hij dieper in het wezen van die Kerk, en zoekend ging zijn oog

»door de ry
Van heilbelofte en eedt en beeldt en profecy,
Om naer de steile Kerck te steigren, langs die trappen,
Haer oirsprong, en natuur, en gront, en eigenschappen
Te kennen, en al 't geen kan dienen tot een merck
Van zekerheit, om vast op deze onfaelbre Kerck
Te rusten" [3]).

In die Roomse Kerk vond hij, ook bij het loeien der stormen, de verheven rustige kalmte van Jezus, slapend op het Galilese meerschip te midden van angstige Apostelen; de kalmte van het grote geloof in Christus' machtwoord, dat door de eeuwen heen bewaren zal haar ongebroken eenheid. Van Petrus' tijden af was »het kerckkrackeel gestoockt en aengevoedt" [4]).

»Van d'eene in d'andere eeu: en zeker, zonder d'orden
Der Kercke, most de Kerck een woeste baiert worden" [5]).

Hij zag in haar geschiedenis de rotskracht die niet wankelt:

»z'Is eeuwigh, onbeweeght, wat storm, wat buy haer trof,
Zy staet, gelijck een rots" [6]).

---

[1]) T. z. pl. 3, 1031, vlgg.
[2]) T. z. pl. 1, 218, vlgg.
[3]) T. z. pl. 1, 791, vlgg.
[4]) T. z. pl. 3, 340.
[5]) T. z. pl. 3, 345, 346.
[6]) T. z. pl. 1, 812, 813.

Wij bezitten van Vondel uit de eerste jaren van zijn overgang tot de Roomse Kerk, een kostbaar prozawerk geheten: *Grotius Testament.* De dichter wordt rechtstreeks geloofsverdediger, die voor zijn goedwillende dwalende broeders verheldert en verklaart wat hun duister kan zijn; die de misverstanden tot goed begrip terugvoert, en de valse beschuldigingen weerlegt. Uit het laatste van Huigh de Groot's geschriften, zijn »oplossing" of ontwrichting van Rivet's verdediging der scheuring [1]), heeft Vondel »d'aenmerckelijckste hooftpunten bij-een versamelt, en 't gheen hier en daer verstroyt was, elck onder sijnen tittel ghebrocht, tot gherief des heylgeerigen Lesers, wien hy wenscht dat dit ten beste gedije" [2]).

Bij die bewerking van de Groot's boek, voegt Vondel een voorrede, waarin hij alle »goedtwillighen en verstroyden buyten de H. Catholycke Kerck", d. i. hen die de waarheid zoeken, inleidt tot de eigenlike uiteenzetting der bestreden Kerkleer. Vondel spreekt hier uit ondervinding. Bewijs zal het wel niet behoeven, dat juist die dingen hier worden vermeld, die hij in zich zelf had beleefd. Hij spreekt van het grote beletsel, dat de protestant van het Rooms worden afhoudt: het voor-oordeel tegen de Roomse Kerk, dat hem verblindt en maakt tot een mol »belust om in duysternisse d'aerde om te wroeten".

»Door dit Voor-oordeel ghebeurt het, dat Godtvruchtige en gheleerde Katholijcken, lichten der heylighe Kercke, hondert jaren lanck, voor menichten van menschen, in den windt schrijven, en met Christus hun toehoorderen ooren om te hooren toewenschen. 'T is al verloren reden gebruyckt, de Heilige Schrift ontvouwen, en die met Concilien, Outvaderen, Kerkelijcke Historien, gewoonten en overleveringen, van hant tot hant ontfanghen, oock met mirakelen bevestight: het Voor-oordeel luystert na Recht noch Reden, noch Heylige Schrift, noch Kerck, noch Concilien, noch Outvaders, noch Historien, overleveringen noch mirakelen: het houdt zijnen

---

[1]) *Rivetiani apologetici, pro schismate contra votum pacis facti, discussio.*

[2]) *Grotius Testament* (1645), slot van de inleiding. Ik heb de aanhaling een weinig verbogen om een goed zinsverband te krijgen.

tret: volght verkeerden of eygen raet, en roept sonder ophouden: Babel, Fabel, Antikrist, Papist; gelijck een wagen op hollen, buyten de heyrbaen invlieght, en na toom noch teugel luystert".

Van de denkredenen, die de »heylgeerighe zielen" kunnen brengen tot het Roomse geloof, heeft hij het meest naar voren gezet de verwarrende twisten over het Bijbelwoord, en de noodzakelikheid van het leergezag. De eerste beweegreden is de onmogelikheid om uit menselik inzicht alleen, de Bijbel te verstaan als het zuivere woord Gods.

»Wanneer ghy dan nu voortaen de trompetters van Babel, dat is (niet gelijck men blaet en bulckt de Roomsche Kerck) een verwarringe en dolhuys van tegen malkander roepende secten, hoort blasen en rasen: Godts woort, Godts woort, het suyvere woort; soo denckt eens na, of sy u niet, onder dien heerlijcken tittel van Godts woordt, hun eyghen woordt, hunnen eyghen sin, vermeten uyt Godts woort gevat, opveylen.... Joden en Christenen lesen beyde de Propheten; maer d'een vint hier een uytwendigh, d'ander een inwendigh Rijck belooft; d'een verwacht eenen heerlijcken; d'ander belijdt eenen eertijts verworpen en gekruysten Messias en Verlosser. Waarom toch? D'een leest de Propheten met een decksel op het hart; d'ander leest deselve Propheten met een leersaem gemoedt, en luystert na zijnen wettigen Philippus of uytlegger. Zo gaat het oock met het lesen van Evangelische Apostolische en Outvaderlijcke schriften: by den eenen met het decksel van Voor-oordeel; by den anderen in waerachtige ootmoedigheyt na den zin der Heylige Kercke en eendrachtigheyt der Outvaderen, ghelesen. Zonder dit drijft het gemoedt des menschen in een grondeloose zee van onghestuymige baren, van allerhanden winden der menschelijcke en noch erger leeringen omghedreven; want is elcks verscheyde en strijdighe uytlegginghe Heylighe Schriftuer en Godts suiver woort; staet het besluyt van een geschil, waer aen saligheyt of verdoemenis hangt, aen alle mans oordeel; zo is Godts woort wanckelbaer en strijdigh, de grondt van ons gheloof onvast, en het gantsche gebouw der Kercke bouwvalligh".

Een niet te ontwijken gevolg van het voorgaande is de volstrekte noodzakelikheid van een verhelderend nooit falend licht, om van de weg der waarheid niet te verdolen in de donkerte.

»Wilt ghy de nuttigheyt van het Primaetschap des Roomschen stoels kennen? Grotius ontdecktze u, en seyt: »Sonder sulck een Primaetschap kostmen niet uyt den twist geraecken; gelijck heden onder de Protestanten geen middel is, waer door men aen een endt der geschillen onder hun geresen, geraken kan". Wist ghy gaerne hoe hoogh die Primaetschap en het gesagh der Pausen ginck? Grotius meet die af en seyt: »Onder die uytsteeckende stoelen had de *Roomsche Stoel* d'eerste plaats, gelijck oock het ghesagh". Ondersoeckt ghy wat Schrift, welcke manieren van d'Apostelen zijn? Grotius wijstse u, en seyt: »Dese blijcken ons door een ghelijcke autoriteyt der Kercke, *sonder wie Augustyn de Schrift niet geloofde*" ".

Onmiddellik uit Vondel's klare woorden zelf zien wij dus bevestigd, wat ons al zijdelings uit zijn gedichten was gebleken omtrent de verstandelike beweegredenen, die hem zacht maar zeker leidden op de weg naar de Katholieke Kerk.

Even mag ik nog opmerken, dat onder de »aenmerckelijckste hooft-punten" door Vondel uit Huigh de Groot verzameld, weer voorop staan juist diezelfde dingen.

In de »Inhoudt" lees ik als eerste opschriften:

»Van Ketterijen, uyt misduydinge en verdraeyinge der H. Schrift ghebroet.

»Van de boecken der Machabeen, datse Canonijck, en niet Apocryph zijn.

»Van d'Authoriteyt of gheloofwaerdicheydt der ongeschreven traditien.

»Van d'Authoriteyt der H. Oudt-vaderen, ende hunne schriften.

»Van het Primaetschap en d'Opper-hoofdicheyt der Pausen, ende de preeminentie of onghelijcke waerdicheydt der Bisschoppen en Regenten der Kercke".

In het laatste gedeelte van *De Heerlijckheit der Kercke* geeft Vondel in één bewondering alles te samen, waarom hij in de Roomse Kerk de draagster der waarheid gevonden heeft:

»Waer wort d'eenstemmigheit der leeringe gevonden,
Uit bey de weerelden, door duizenden van monden
Eendraghtigh getrompet, en waer met grooter kracht,
En nadruck, [om de ziel te wecken, in den nacht
Der dwaelingen, zoo lang begroeit in mergh, en aderen,]
Dan aen den Tyberstroom? waer straelt het licht der Vaderen
Zoo schoon als in 't gewelf en koor van Vatikaen?
Wat ledemaeten zijn hun hooft dus onderdaen,
En volgen op zijn' wenck, en staen noch treên niet verder
Dan Jesus kudde, een' staf, en algemeenen herder
Gehoorzaemt eeu op eeu? waer wort het heiligh bladt
Getrouwer voortgereickt, en netter, zonder kladt,
Ontvouwen, en bewaert, dan by de rechte moeder,
En outste moederkerck? waer rust haer eerste hoeder,
De hooftapostel, en gekruiste martelaer,
Dan in haer' zachten schoot, en onder 't Roomsche altaer?" [1])

* * *

Jarenlang duurde de strijd in Vondel's hart: voor een man van zijn karakter mocht het zuiver zonlicht der waarheid door geen nevel van twijfel worden verzwakt. Op de vraag

»Wat eyscht ghy voor bewijs? hoe bondigh? of hoe kraghtigh?"

zal Vondel antwoorden:

»Dat klaer en helder licht gelijck de middagh doet" [2]).

Eén zaak vooral stond de volledige waarheid in het licht. Het eigenaardige van Vondel's protestantisme was de tot het uiterste doorgevoerde geest van het vrije onderzoek. Voor de vrijheid van geweten, zoo wijd mogelik uitgezet, streed hij onophoudelik tegen de predikanten der overheersende partij. Gewetensbeulen zijn ze, die in de geloofsleer alles willen voorschrijven:

»Gewetensbeulen, die, vermomt in rechters rocken,
D'eenvoude Gods-dienst plaegd met moord-geweer en stocken" [3]).

---

[1]) Derde Boeck, 1021, vlgg.

[2]) *Palamedes*, 852, 853.

[3]) *Bede aen de opper vyanden van de voorstanders der vryheydt tot Leyden* (1626), vs. 1, 2.

Alleen Christus' onmiddellike inwerking op de ziel erkent hij in het zoeken naar de waarheid:

»Swijght, hutte des bescheyds, oraklen, en Sibyllen,
Synoden, en Rabbijns: in nood en kerckgeschillen,
Blijft Christus 's menschen troost, die niemands recht verkort.
Wat Priester, wat Profeet was oyt soo overstort
Met gaeven vau den geest? Wijck, schriftgeleerde sotheyd:
Lichaemlijck woont in hem de volheyd aller Godheyd.
Waeck op dan, Burgery van 't nieu Jerusalem:
Gehoorsaem 't woord des soons, vereert door 's vaders stem:
Aenbid hem, die u, door sijn' salving, kan verstercken:
Vergaep u niet te seer, aen prael van sichtbre kercken" [1]).

En juist van de Katholieke Kerk heette het, dat zij de gewetens bond, en de zieledwang verhief tot wezenlik deel van hare leer. Zwaar moet voor Vondel geweest zijn de zielestrijd, voordat die hartstochtelik vrijheidlievende, die in merg en been demokratiese man, bijna tegen wil en dank het hoofd gebogen heeft voor het volstrekte gezag der Roomse Kerk. Zoo lang mogelik had Vondel gestreden, totdat hem dwong de klaargeziene waarheid, voor wier dwang alleen hij zwichtte heel z'n leven lang.

Jaren na zijn overgang lichtte soms in enkele woorden, als in helle bliksemflikkering, een enkele stip van dat zwaar doorleefd verleden. Telkens als hij die strijd gedenkt, komen voor zijn oog beeldingen van diepe zware inspanning.

In zijn *Geboortezang* zingt hij in dankbare herinnering tot Godt en »den Zoon,

»Die door de stralen van zijn bloet
Ons zuiver wiesch, en openbaerde
De beste Perle, die zoo diep
Begraven lagh, bestulpt met aerde,
Eer hy ons tot zijn Waerheit riep" [2]).

En wat herinneringen in deze woorden:

»De melck der voester, slimme wennis,
En d'eerste ploy van errefleer
Wort spa verleert door betre kennis" [3]).

---

[1]) *Inwying van den Christen tempel*, vs. 149, vlgg.
[2]) *Geboortezang* (1647) vs. 36, vlgg.
[3]) T. z. p., vs. 45, vlgg.

Enige jaren vroeger, kort na zijn bekering, deed hij ons zien de bijna niet te verwringen kracht van die »errefleer", in angstwekkende schildering:

»Ons voor-oordeel is dickwils soo krachtigh als schadelijck in menschelijcke, en allerkrachtighst en allerschadelijckst in Goddelijcke saken: want het benevelt sulcx het verstant, oock van andersins overkloecke en gheleerde harssenen, dat het licht van de reden, hoe klaer dit oock opga, qualijck kan doorschijnen: insonderheyt als 'er (ick segh nu niet voordeel van aenzien of genot) een averechtse opvoedinge en langdurige en quade gewoonte, gelijck een tweede natuer, bij kome, en het licht van d'oogen des harten geheel uytblusse, waer door sulcke verblinde menschen, niet als lichaemelijcke blinden, die sich noch van sienden laten leyden, maer als reuckeloozen, die zwaerlijck te raden zijn, den onwegh inslaen. Wanneer d'een blinde den anderen leydt, vallense beyde in de gracht. Wat raet, wat middel, om die ellendigen te helpen? Hier wordt wat groots vereyscht: hier staet een blintgeboren te genesen. Wie kan dien mol, belust om in duysternisse d'aerde om te wroeten, aen oogen des verstants helpen: so niet Godts en Christi voorkomende ghenade hier toe vloeye?" [1])

Als 76-jarig grijsaard voelt hij nog, wat hem gekost heeft zich los te scheuren van de dwaling, om vrij te gaan waar de waarheid is:

.... »d'erfgewoonte van een' godtsdienst, zwaer t'ontwennen" [2]).

en vooral in die reeds aangehaalde verzen, waar hij zegt, hoe duizenden van monden eendrachtigh de waarheid trompetten,

»om de ziel te wecken, in den nacht
Der dwaelingen, zoo lang begroeit in mergh en aderen" [3]).

Er is dus geen twijfel mogelik, dat Vondel door zijn »temperament" en geaardheid eer van de Katholieke Kerk

---

[1]) *Grotius Testament* (1645), begin van de Voorrede.
[2]) De *Heerlijckheit der Kercke*, 2, 427.
[3]) T. z. pl. 3, 1024, 1025.

werd afgestoten dan aangetrokken, dat juist hij met zijn vrijheidwillend karakter een harde strijd heeft moeten voeren. Maar die strijd werd kalmer, toen langzamerhand de duisternis wegtrok voor het komende daglicht. Het morgenrood klaarde, weldra vielen de eerste lichtstralen in zijn geest, en duidelik werd het hem, dat het goddelik gezag gevonden werd alleen in de Katholieke Kerk, dat zij niet duldde enige menselike invloed op geen enkel punt van hare leer. Zo had hij gevonden de ware vrijheid, die voor niemand buigt dan voor God, en niet voor gewetensdwang van mensen.

Toch was dit alles nog niet voldoende. Het Roomse geloor leert, dat het helderste inzicht in de waarheid der Katholieke Kerk, zelfs een edel karakter nog niet brengen kan tot de laatste stap, die voert binnen hare poorten. Een genade is het geloof, een genade die alleen verkregen wordt door ootmoed en gebed. Vondel nu droeg in zijn hart een te hoge liefde voor de waarheid, dat hij niet nederig zou zijn. Op hem had geen vat de geestelike hoogmoed, die hij met zo gloeiende spot had gebrandmerkt.

Het geldt iemand, die de vrome uithangt, die »Is een Munnick in sijn huyt", en om de vermeende heiligheid van zijn uiterlik doen, zich verheft boven de anderen, zooals de Farizeeër van het Evangelie: »Hij is", zo spot Vondel,

> ... aen 't klockseel vast gebonden,
> Acht elck minder als sich self,
> Hangt steeds boven aen 't gewelf;
> En 't gewijde heeft uytverkooren,
> En draeyt om de Kercke tooren,
> Als de kraeyen, 't wuft gespuys,
> Om de weerhaen, en het kruys.
> . . . . . .
> 't Is al heylich, wat hy wenscht,
> Wat hy spreeckt, bedenckt, beluystert:
> Alle menschen zyn verduystert,
> Blind en dom, en sonder reên,
> Soxes is verlicht alleen" [1]).

[1]) *Gezang op het Latijnsche woord: Trahit sua quemque voluptas*, (omstreeks 1620), vs. 58, vlgg.

Ook in een brief van 1667, aan Joachim Oudaen die met hem redetwistte over het geloof, wijst de tachtigjarige op diezelfde hoovaardij des geestes, als de oorzaak van alle afdwaling:

»Michel de Montagne, ridder van Sint Michiel, een uitgeleert en scherpzinnigh scepticus, of twijfelaer, en orakel by den drost Hooft, heeft wys en verziende d'oirzaek van deze verstroitheit der gezintheden en oordeelen aengewezen. Hy noemt de verwaentheit van het menschelyk verstant Nimroth: die zyn gebouw aen starren optrekt, om den hemel te beoorloogen, en ondertusschen in zijn werk verstroit wort, door de verscheidenheit der tongen en menschelyke oordeelen. *Perdam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium reprobabo.* Uit dien hoogmoedt des verstants, by elk int byzonder opgevat, volght deze straf van verstroitheit, en zoo spreekt elk eene byzondere tael. Dit getuigen heele stapels boeken, en zoo veelerhande strydige slaghordens en gedeeltheden. Elk voert zijnen eigen vont, gelyk eenen afgodt, ten altaere en bidt hem aen. Zulk een baiert leght hier van allerleie gevoelens zonder orde, en dit leert ons dat'er niet zekers is, buiten hetgeene Godt zelf eens zeker en vast gestelt heeft. Hemel en aerde zullen vergaen, myn woort zal niet vergaen".

Vondel bad in nederig gebed tot de Vader van het licht. Hij beschouwde zich als een blindgeborene, en was overtuigd dat hij van zijn blindheid niet genezen kon worden, »so niet Godts en Christi voorkomende ghenade hier toe vloeye" [1]).

Dankbaar erkent hij, dat Christus hem

»tot zijn Waerheit riep,
Uit geen verdienste, maer genade" [2]).

De waarheid, getuigt hij, kan niet zegevieren

»Zoo lang men d'Ootmoet noch ontbeer;
Die schiet te traegh haer eedle wortelen
In steen van 't eigenzinnigh hart,
Het welck verhardt in tegensportelen,
En by zijn opzet blijft verwart" [3]).

1) *Grotius Testament* (Voorrede).
2) *Geboortezang*, vs. 40, 41.
3) T. z. pl. vs. 48, vlgg.

Inderdaad Vondel was katholiek in geestesrichting en levenswillen, lang voor hij in de Kerk was binnengetreden. Immers zijn die kristenzielen, die jaren en jaren rondtasten in dikwels heldhaftig zoeken naar het licht dat niet wil dagen, zonen van diezelfde Moeder, al dragen zij nog niet de uiterlike trekken die haar gelijkenis tonen. Zo was ook Vondel, die onbewust leefde het geloofsleven, dat hij later met volledig begrijpen zo innig zou liefhebben.

De strijd was gewonnen, en Vondel had de gewichtige stap gedaan. »Vermoeit van ijdel dolen" [1]), vond hij rust in den schoot der Kerk. Die zielevrede werd de bron van nieuwe kracht. Vondel voelde zich katholiek kunstenaar, katholiek dichter. En de bekroning van de grootse gebeurtenis in zijn leven waren zijn Roomse prachtverzen.

De blijde dag van zijn overgang was het begin van een hernieuwde levenslente. De waarheid die zich aan hem had geopenbaard, ontwikkelde zich breder en breder, zijn oog schouwde altijd dieper in haar binnenste wezen, en uit die diepe kennis uit die volrijke ziening ontsprongen de heerlike schoonheidsopenbaringen, die zijn z'n Roomse gedichten.

H. W. E. MOLLER.

---

[1]) *Altaergeheimenissen*, 3, 1699.

DE GULDEN MIS.

(Vervolg van Dl. CXXX (1906, II), blz. 438).

II.

Het onderzoek naar den oorsprong van de Gulden Mis moet gesplitst worden in drie afzonderlijke vragen:

A. Waarom heet zij »Gulden" Mis.

B. Welke bijzondere beteekenis of kracht wordt eraan toegeschreven.

C. Waarom wordt zij gedaan op den Quatertemperwoensdag van den Advent.

Andere vragen van meer ondergeschikt belang, bijvoorbeeld: waarom wordt ze ook »Schippers-Mis" of »Reizigers-Mis" genoemd, waarom wordt ze steeds vroeg in den morgen en met ontsteking van veel licht gecelebreerd enz., zullen bij de behandeling der drie hoofdvragen successievelijk ter sprake komen.

A. WAAROM HEET ZIJ »GULDEN" MIS.

Met onverstoorbare hardnekkigheid heeft men minstens 150 jaar lang — en het zal nu ook nog wel niet uit zijn — herhaald: De Gulden Mis wordt zoo genoemd, omdat zij vroeger in het Missaal met een gouden letter begon, of gelijk anderen zeggen, geheel met gouden letters was geschreven, of ook, zooals de rubricist Hartmann vertelt, omdat de beginwoorden »Rorate coeli" in gouden letters »gedrukt" (!) werden [1]).

---

1) Hartmann, Ph., *Repertorium rituum*, 6e Aufl. (Paderborn 1890), S. 314 § 116

Mijn ordebroeder Herman Janssens is bij mijn weten de eerste geweest, die in 1755 dat idee op papier heeft gebracht [1]), en na dien tijd is het niet meer uit de boeken te slààn. Sommigen zeggen er voorzichtigheidshalve wel bij: »meent men", of zoo iets [2]), maar intusschen wordt het toch maar gezegd en voortverteld, zoodat bijvoorbeeld het *Kerkbericht voor Roomsch-Katholieken* te Rotterdam, in zijn nummer van 16 Dec. 1905, aan mijn brave stadgenooten datzelfde nog eens kwam vertellen, zonder »meent men" erbij, en Felix Rutten, ter wille van een meer ontwikkelden lezerskring, dat nog eens dunnetjes overdeed in de *Stemmen onzer Eeuw*, ook weer zonder de gebruikelijke veiligheidsklep »meent men" [3]).

Naar aanleiding van die gulden letters heb ik twee opmerkingen te maken:

1°. De G. M. is bijna overal en reeds eeuwen lang bekend onder die benaming »Gulden" Mis (Missa aurea). Wanneer nu werkelijk die benaming afkomstig is van die gulden letters, dan moet toch het gebruik van die letters óók eenigszins algemeen zijn geweest. En dan zullen we toch wel een of ander Missaal uit den ouden tijd voor den dag kunnen halen, waarin die gouden letters voorkomen.

Maar dan zeg ik: Afferantur codices: Voor den dag met de boeken!

Reeds de schrijver in de *Revue théologique* vond het in 1859 al zeer bevreemdend, dat tot dan toe nog niemand het

---

[1]) Janssens, H., o. f. m., *Explanatio rubricarum Missalis Romani* (Antverp. 1755), p. 25 n. 16: »Missa vulgo A u r e a, sic dicta, quia primitive, ob excellentiam Mysterii fuit litteris aureis exarata". Hetzelfde in de 3e uitgave (Antverp. 1757), p. 27 n. 9.

[2]) Zoo bijvoorbeeld [Dr. J. J. F. Wap], *De feestvierende katholijke Kerk in Nederland* (Venlo 1863), blz. 3; hetzelfde in den 5en druk (Venlo 1897), blz. 9. Van der Heijde, E., *Kerkelijk Mis- en Lofboekje*, 3e dr. (Turnhout 1899), blz. 217.

[3]) *Stemmen onzer Eeuw*, I (Amsterdam 1905), n. 50, blz. 395. — Het aangehaalde Rotterdamsche *Kerkbericht* voegt er nog bij, en wel in gespatieerden druk, dat de G. M. *»in de week voor Kerstmis"* wordt gevierd. Wat ook al niet waar is. Want als de 1e Zondag van den Advent op 27 November valt, dan komt de G. M. in de t w e e d e week voor Kerstmis te staan.

bestaan van die gulden letters met de stukken in de hand had kunnen bewijzen [1]). Hij vermeldde evenwel niet of iemand ooit opzettelijke nasporingen omtrent dit punt had gedaan. Om nu zooveel mogelijk zekerheid te verkrijgen, ben ik zelf eens op onderzoek uitgetogen. Het resultaat was... natuurlijk nul. Tusschen de 30 tot 40 oude Missaals, zoowel in druk als in handschrift, en geen van alle jonger dan de eerste helft van de 16e eeuw, heb ik aan den lijve gevisiteerd; maar gulden letters vond ik niet. Nog sterker. Pater Kronenburg, de bekende Redemptorist, heeft zich reeds 20 jaar lang voor die gulden letters geïnteresseerd, en nog heel wat meer Missaals doorgewerkt dan ik, maar ook hij vertelde mij, dat hij nog nooit iets van dien aard heeft gevonden.

2°. Maar verondersteld eens, dat die G. M. oorspronkelijk tòch met gulden letters geschreven was, of met een gulden letter begon, wat waren we dan nòg verder? Niets. Dan werd de kwestie eenvoudig verschoven en zou aldus luiden: Maar waarom werd juist die Mis en geen andere met gouden letters geschreven.

Janssens weet er wel raad op en zegt: Ze werd met gulden letters geschreven »ob excellentiam mysterii", d. w. z. om het groote geloofsgeheim, de Menschwording van Christus, waaraan zij was toegewijd. Maar dan vraag ik: Zijn de mysteries van Paschen, Pinksteren, Sacramentsdag of Kerstmis dan ook geen groote geloofsgeheimen? En als het soms juist om het mysterie van de Menschwording te doen was, waarom schreef men dan niet liever de Mis van Kerstmis met gulden letters in plaats van die Gulden Mis, die toch in allen gevalle maar een vóórfeest is van Kerstmis.

Weshalve ik tot het besluit kom, dat men die gulden letters, de »gedrukte" van Hartmann incluis, gerust naar het Brokkenhuis mag brengen.

Er bestaat echter nog eene andere verklaring van het woord »gulden", welke vooral bij niet-Nederlandsche schrijvers ge-

---

1) *Revue théologique*, IV (Paris 1859), p. 647—648; ongeveer hetzelfde in *Nouvelle revue théol.*, III (1871), p. 224.

vonden wordt. Volgens hen zou de benaming »gulden" haar oorsprong danken aan de pracht, waarmede de G. M. vroeger werd gevierd.

Ook daarmede kan ik geen vrede hebben. Doch voordat ik mijne bezwaren ga uiteenzetten, dienen wij eerst kennis te maken met de vermaarde Gulden Mis te Hildesheim, welke ons door Johannes Busch, die ze zelf in 1439 heeft bijgewoond, wordt beschreven. Het is deze beschrijving van Busch, welke aanleiding heeft gegeven tot bovengenoemde verklaring. En het Latijnsche *Glossarium* van Ducange — in zijn latere uitgaven, wel te verstaan — heeft ervoor gezorgd, dat die verklaring een rondreis maakte door alle mogelijke boeken: van rubricisten, geschiedkundigen, chronologen en lexicographen.

De Windesheimsche kloosterhervormer Jan Busch, dien wij reeds in ons eerste artikel hebben genoemd, vertoefde in 1439 te Hildesheim, om het klooster te Sulta bij Hildesheim te hervormen. Een onmisbaar element in iedere kloosterhervorming was, dat de kloosterlingen zich ook in hun kleederdracht zouden voegen naar de voorschriften van den nieuwen regel, dien zij moesten aannemen. En om nu aan heel Hildesheim te toonen, dat het klooster te Sulta in eer en deugd hervormd was, ging Busch aan het hoofd van alle beschikbare kloosterlingen, alle in het nieuwe habijt gestoken, naar de Gulden Mis, welker plechtigheid hij zelf aldus beschrijft:

»In Hildesheim en in Saksen wordt de hebdomada communis [1]) voor de overledenen gehouden op den eersten Zondag na Sint Michaël [2]). En op Zaterdag na communis wordt de Gulden Mis van de H. Maagd Maria gezongen met begeleiding van orgelspel, en bijgewoond door alle prelaten, kanunniken, wereldgeestelijken en

---

[1]) »Hebdomada communis" is de zgn. »Meindwoche" of »Gemeine Woche", waarin de overledenen werden herdacht. Zie Grotefend, *Zeitrechnung*, I, i. v. Meindwoche, en Ducange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, i. v. Communis. De onverstaanbare lezing »conciones" in plaats van »communis" wordt uit Leibnitz, G., *Scriptores rerum Brunsvicensium*, II (Hannover 1710), p. 494 overgenomen door Franz, A., *Die Messe im deutschen Mittelalter*, (Freiburg 1902), S. 286 Anm. 1.

[2]) Met het feest van Sint Michaël is bedoeld dat van 29 September. De G. M. te Hildesheim werd dus gevierd in het begin van October.

kloosterlingen van alle orden en uit de geheele stad: Benedictijnen, Reguliere Kanunniken, Predikheeren en Minderbroeders. Die Mis duurt bijna 3 of 4 uren wegens de groote staarten (propter caudas magnas), die men toen met zingen en orgelspelen placht te maken. Aan allen die tegenwoordig zijn, wordt dan een aanzienlijk honorarium als presentie-gift geschonken. Prelaten, zooals ik, kregen een kuiken [1]), fijn toebereid met kostbare specerijen en andere dingen, volgens de gewoonte van het land; daarbij nog een gebraden kuiken, een halve maat (stopa) wijn, een blank tarwebrood, zoo groot dat het voor ons allen aan tafel genoeg was, en vier Lubecksche geldstukken (solidi). Dat zijn de presentie-giften voor alle prelaten. De broeders kregen ieder twee Lubecksche solidi voor hun tegenwoordigheid" [2]).

Deze beschrijving van de Hildesheimsche G. M., door Jan Busch geleverd, werd in 1710 voor het eerst in druk uitgegeven door Leibnitz in zijn *Scriptores rerum Brunsvicensium*, en ging vandaar over in een der latere uitgaven van Ducange's *Glossarium*. waar, onder het slagwoord »Missa aurea", een groot gedeelte van den tekst uit Busch-Leibnitz werd medegedeeld, gevolgd door deze toelichting:

»Habes nominis rationem; quod iterum firmat Chronicon S. Godehardi Hildesheimense ibid. [d. i. bij Leibuitz] p. 408: *Item Missam singulis annis instituit de beata semper Virgine Maria, quam ob suam magnificentiam Auream vocamus*" [3]).

---

1) Zoo versta ik ten minste de woorden »pullus charitatis". *Pullus* is eigenlijk elk jong gedierte. Het appositum *charitatis* beteekent over 't algemeen, dat iets ten geschenke wordt gegeven, gelijk het woord *salutis* (galea salutis, porta salutis, cornu salutis) alles aanduidt wat heil aanbrengt,

2) Joh. Busch, *Chron. Windesh.* ed. cit., p. 417 s. Leibnitz (l. c.) geeft eene eenigszins andere redactie. De *Annalen u. Akten der Brüder des gem. Lebens... zu Hildesheim*, hrsg. von R. Doebner (Hannover 1903), deelen p. 326 niets nieuws over de G. M. mede.

3) Ducange, *Glossarium* etc., ed. Basileae 1762, i. v. Missa aurea. — In de oorspronkelijke editie, door Ducange zelven bewerkt, komt het woord »Missa aurea" niet voor. In welke latere uitgave het voor 't eerst verscheen, weet ik niet; ik denk in die van Frankfort 1710. Het bij Ducange aangehaalde *Chronicon S. Godehardi* werd uitgegeven door Leibnitz in zijn *Scriptt. rer. Brunsv.*, t. II; zie ald. p. 408 Het werd geschreven door Joan. Legatius O. S. B., die te Hildesheim op het eind der 15e eeuw leefde. — Over het invoeren der »Missa aurea" te Hildesheim zie *Chronicon episcoporum Hildeshemensium*, bij Leibnitz, *l. c.*, t. I (Hannover 1707), p. 759 en in de *Monumenta Germaniae*, SS., t. VII, p. 869; verder Franz, *a. a. O.*, S. 285 f., en *Chron. Windeshem.*, ed. Grube, p. 418 nota 1; cf. p. 409 nota 1.

Nu was de kwestie voor goed opgelost. De G. M. heette dus »gulden" omdat zij met zooveel pracht en luister gepaard ging. Het hooge gezag dat het *Glossarium* genoot en terecht nog geniet, was voldoende om aan de gegeven verklaring burgerrecht te verleenen, vooral daar het oude *Chronicon S. Godehardi*, door het *Glossarium* als bewijsplaats aangehaald, het uitdrukkelijk bevestigde. En zoo zien wij Haltaus [1]), Grotefend [2]), Menzel [3]), Binterim [4]), de beide uitgaven van het *Kirchenlexikon* [5]), Moll [6]), Falk [7]), Franz [8]), de tijdschriften *Revue théologique*, [9]), *Nouvelle revue théologique* [10]) en *Le Beffroi* [11]), benevens de rubricisten Merati [12]),

---

1) Haltausii, Chr., *Calendarium medii aevi, praecipue Germanicum* (Lipsiae 1729), p. 103, § XXXIX. — Aan datgene wat een andere chronoloog, Weidenbach, A. J., in zijn *Calendarium historico-christianum medii et novi aevi* (Regensburg 1855), pag. 184 over de G. M. zegt, is geen touw vast te knoopen.

2) Grotefend, *Zeitrechnung*, I, i. v. Missa aurea. Hij voegt er nog bij, dat de benaming »Gulden" Mis zijn ontstaan dankt wellicht »noch eher nach den an dem Tage gegebenen Präsenzgeldern". Over deze bewering zal straks in den tekst nader worden gesproken.

3) Menzel, W., *Christliche Symbolik*, I (Regensburg 1854), S. 121, i. v. Messe; vgl. S. 346.

4) Binterim, J., *Die vorzüglichsten Denkwürdigkeiten der christkatholischen Kirche*, IV, 3 (Mainz 1828), S. 238.

5) *Kirchenlexikon* von Wetzer und Welte, VII (Freiburg 1851), S. 102—103. 2e Ausg., IV (Freiburg 1886), Sp. 524, i. v. Engelamt.

6) Moll, *Kerkgeschiedenis*, II. 3, blz. 295.

7) Falk, F., *Marianum Moguntinum* (Mainz 1906), p. 201 f.; hetzelfde uitvoeriger in *Der Katholik*, 1903. II (Mainz 1903), S. 96.

8) Franz, *Die Messe* etc. S. 286. — Franz vergist zich waar hij zegt, dat Ducange het woord »Missa aurea" zou afleiden van de rijke presentie-giften. Ducange verklaart niet anders dan ik boven heb aangegeven; het bijgevoegde citaat uit het *Chron. S. Godeharai* laat daaromtrent geen twijfel over.

9) *L. c.*, p. 648.

10) Tome III (1871), p. 224.

11) *L. c.*, p. 169 note 3.

12) Merati, C. M., *Novae observationes ..... ad Gavanti Commentaria in Rubricas*, t. I, pars I (August. Vind. 1740), Observ. praelimin., n. XXXV, p. 52-53. — Merati schrijft den tekst uit het *Glossarium* van Ducange, zonder evenwel zijn bron te noemen, zóó letterlijk over, dat hij ook de verwijzing naar een andere plaats van het *Glossarium* zonder commentaar overneemt; zoodat men uit Merati niet goed wijs kan worden, als men niet weet, dat het *Glossarium* eigenlijk aan het woord moest zijn.

Zaccaria [1]), Romsée [2]), Van der Stappen [3]), Victorius van Appeltern [4]), enz. enz. in allerlei vormen herhalen: De G. M. heet »gulden" wegens den luister waarmede zij werd gevierd.

Maar naar mijn bescheiden meening, is die verklaring van het *Chronicon S. Godehardi*, en dus ook van allen die het *Glossarium* van Ducange hebben nageschreven, niet in den haak, evenmin als eene andere verklaring van Grotefend, welke ik daar juist in een noot heb aangehaald, dat namelijk de G. M. haar naam zou ontleenen aan de rijke presentiegaven welke er aan verbonden waren. Want er bestonden in de Middeleeuwen verschillende Missen, welke »Gulden Missen" werden genoemd, zonder dat daarbij van eenige uitwendige plechtigheid en nog veel minder van presentie-giften sprake was. Straks zal ik dat uitvoerig aantoonen, waar ik over de ware beteekenis van het woord »gulden" zal handelen.

Eén bewijs wil ik echter alvast leveren, omdat het hier het best op zijn plaats is.

Den 22sten Februari 1367 maakte eene zekere Richildis van Sobernheim, stiftsdame in het klooster Dalem bij Mainz, in haar testament verschillende bepalingen, waarvan de eerste aldus luidt:

»Ten eerste geeft en legateert zij [Richildis] terwijl zij hare ziel Gode aanbeveelt, aan iederen priester van het Cisterciënserklooster van den H. Disbodus in het bisdom Mainz één goudgulden, echter onder deze voorwaarde, dat ieder van hen op haren sterfdag de gulden Mis leze" [5]).

[1]) Zaccaria, F. A., *Onomasticon rituale selectum*, t. II (Venetiae 1787) p. 20. Zaccaria citeert ook al uit Ducange zonder hem te noemen, en verhaspelt daarbij de citaten op echt Italiaansche manier. Daarna maakt hij 't nog gekker door een debatje aan te gaan me den straks te noemen Willem Burius, die over de G. M. in België spreekt, terwijl Zacarria die van Hildesheim bedoelt.

[2]) Romsée, T. J., *Opera liturgica*, I (Leodii 1791), p. 26 nota.

[3]) Van der Stappen, J. F., *Sacra Liturgia*, II, ed. 2 (Mechliniae 1902), Q. 282, sub II. 1°, p. 265.

[4]) Victorius ab Appeltern, O. Cap., *Manuale liturgicum*, I (Mechliniae 1901) p. 152, nota 4.

[5]) Gudenus (V. F. Liber Baro de-), *Codex diplomaticus anecdotorum res Moguntinas, Francicas, Trevirenses.... illustrantium*, III (Francofurti 1751), p. 473—474. Het testament is daar geheel afgedrukt, p. 474 ss. Vgl. Falk, *Marianum Moguntinum* en in *Der Katholik*, ll. cc.

Uit het feit, dat hier van »lezen" gesproken wordt, en dat alle priesters van een en hetzelfde klooster op een en denzelfden dag de G. M. moesten opdragen, kan men, dunkt mij, wel met zekerheid besluiten, dat het geen plechtige Missen zijn geweest. Ook wordt er volstrekt niet gesproken van presentiegiften; de goudgulden, waarvan het testament gewaagt, is een gewoon stipendium. Tevens lette men er wel op, dat het testament dagteekent van het jaar 1367, terwijl het *Chronicon S. Godehardi*, welks verklaring wij boven hebben verworpen, eerst ruim een eeuw later werd geschreven (zie boven, blz. 162 noot 3), dus in een tijd, waarin men, vooral te Hildesheim, de ware beteekenis van het woord »gulden" best kwijt kon zijn.

Een derde verklaring van het woord »gulden" is, dat het zijn oorsprong zou hebben in de grootheid van het Mysterie — de Menschwording van Christus — waaraan de Mis is toegewijd. Aldus Burius [1]), Brassinne [2]), Kuckeisen [3]), en Van der Stappen [4]), welke laatste deze verklaring slechts als mogelijk voorstelt.

Doch hierop antwoord ik met de vragen, welke ik boven reeds heb gesteld: Waarom worden dan de Missen van Paschen, Pinksteren, Sacramentsdag, en vooral die van Kerstmis geen »Gulden Missen" genoemd?

* * *

Maar wanneer nu alle gangbare verklaringen van het woord »gulden" worden verworpen, wat moet dat woord dan wèl beteekenen?

Niets anders dan »voortreffelijk".

---

1) Burius, G., *Onomasticon quo voces obscuriores in Officio Ecclesiastico, Missali, Breviario ac Martyrologio Romano.... etymologice explicantur* (uitgegeven achter Burius' *Brevis Romanorum Pontificum notitia* etc.), Mechliniae 1675, p. 77. Hetzelfde in de ed. novissima, Augustae Vindelic. 1769, p. 491 s.

2) Brassinne, A., *Elucidatio dubiorum in celebratione Missarum praesertim votivarum.... occurrentium* (Lovanii 1733), p. 11, n. XV.

3) Kuckeisen, J., o. f. m., *Isagogicon ecclesiasticum* (Heidelberg 1760), p. 8.

4) *L. c.*, II, Q. 282 sub II. 2°, p. 265.

En daarvoor beroep ik mij op het algemeene en feitelijk aan iedereen bekende spraakgebruik van de Middeleeuwen en zelfs van de voor-christelijke tijden. Of liever, ik behoef nog niet eens zoover terug te gaan. Wij, twintigste-eeuwers, noemen ook nog datgene wat wij als voortreffelijk willen aanprijzen, in figuurlijken zin »gulden" of »gouden", en spreken dagelijks van een g u l d e n tijdperk, een g u l d e n woord of spreuk, een g u l d e n regel of voorschrift, een g o u d e n hart enz. De *Navolging* van Thomas van Kempen noemen wij allen een »gulden boekske", terwijl de firma Alberts te Gulpen onlangs nog herhaaldelijk voor den prijs van *f* 1.20 een wel wat onwelluidenden »Gulden bundel" annonceerde, zijnde een reeks ascetische verhandelingen. De aardrijkskunde kent de G o u d e n Baai, den G o u d e n Hoorn en het G o u d e n Schiereiland, allemaal zoo genoemd om hunne voortreffelijke ligging, vruchtbaarheid enz. De geschiedkundige kan u in de geschiedenis van ieder land een g o u d e n eeuw aanwijzen en u vertellen, welke de inhoud was van de g o u d e n bullen van Andreas II, Karel IV en paus Benedictus XIV, terwijl hij u desnoods nog wel zal mededeelen, dat de geslachtslijst van de edelen in de oude republiek Venetië het »Gouden Boek" werd geheeten, eene benaming, welke ook in onze dagen niet onbekend is. De teekenaar zal u verder vertellen wat de g u l d e n snede is, de klassiek-letterkundige den inhoud verhalen van den roman »De gulden ezel", en de cultuur-historicus u het zijne mededeelen over den Vantijd of G u l d e n-besjes-tijd.

Om nu eens een flinken sprong te doen, herinner ik eraan, dat de thans nog zoo moeilijk te vinden g u l d e n middelweg, voor meer dan 2000 jaren al even lastig te vinden was, toen Horatius dien nog »mediocritas a u r e a" noemde. Diezelfde Horatius spreekt elders over mores a u r e i, zijn collega Vergilius over saecula a u r e a, Ovidius over aetas a u r e a en Lucretius over dicta a u r e a.

Zoo komen wij weer terug naar de Middeleeuwen, waarin de *Dicta aurea* of *Verba aurea* van broeder Aegidius van Assisië vlijtig werden gelezen, ook in de Nederlanden, waar

ze *Guldene woerde* werden genoemd. Ja, in de Middeleeuwen noemde men compleet alles» gulden" oftewel »aureus" (a, um), wat in de oogen van een of anderen sterveling voortreffelijk was of scheen. Wie kent niet de *Catena aurea* van den H. Thomas van Aquino en de *Legenda aurea* van zijn ordebroeder den Z. Jacobus de Voragine? Wanneer men een of ander boek of geschrift voortreffelijk vond, dan was »gulden" of »aureus" een onmisbaar praedicaat. Zoo sprak men van een *Tractatus aureus, Sermo aureus, Directorium aureum, Materia aurea, Lectura aurea, Hymnus aureus* enz. Vooral boekhandelaars hadden daar slag van, en brachten allerlei »gouden" boeken in den handel, als daar zijn: *Breviarium aureum, Preces aureae, Repetitio aurea, Quadragesimale aureum, Compendium aureum etymologiae, Speculum aureum animae peccatricis, De gulden Litanie, Dat gulden Ghewichte, Die gulden Veter, Gulden Bescouwinghen, Een gulden Onderwijsinghe, Het gulden Opschrift* (allemaal gebedenboekjes) ja zelfs een *Gouden Orgel,* waarmede bedoeld wordt een liederen-boekje »geluyt maakende van Gods- en Christi-Eergesangen". Bekende antiphonen ter eere van de H. Maagd Maria werden in rijm omgezet of uitgewerkt en zoo kreeg men een *Alma aureum, Regina coeli aureum* en een *Recordare aureum.*

Dat ook bij de Grieken dit figuurlijk gebruik van het woord »gouden" bekend was, blijkt reeds genoegzaam uit de namen van de HH. Petrus Chrysologus en Joannes Chrysostomus, welke laatste bij ons in de Middeleeuwen heel familiaar »Jan Guldemont" werd genoemd.

Ook in de liturgie is het woord »gulden" in den zin van »voortreffelijk" ingeburgerd. Algemeen is het bekend, dat het Jubilé-jaar ook »Gulden jaar" werd geheeten. Tevens werd in vroeger eeuwen alles »gulden" genoemd, wat met de Quatertemperdagen in betrekking stond, waarschijnlijk wel omdat op die dagen oorspronkelijk de HH. Wijdingen werden toegediend. Men sprak daarom in Duitschland van Goldfasten, de Gulden Week, Gulden Zaterdag en Gulden Zondag (Zondag na de Quatertemper-week). Op Hemelvaartsdag sprak men van de »Gulden Noon", daar men verhaalde, dat

Christus omtrent het negende uur (hora nona) ten hemel was gevaren. Onze tegenwoordige »Goede Week" noemde men ook wel »Hebdomada aurea" of »Gulden Week", terwijl men ten slotte nog eene devotie kende van »die xij gulden vrydagen", welke daarin bestond, dat men op 12 afzonderlijk aangewezen Vrijdagen van het jaar op water en brood moest vasten, om allerlei genaden en gunsten te verkrijgen [1]).

Ik geloof, dat ik nu werkelijk met genoeg voorbeelden heb aangetoond, dat het woord »gulden" in figuurlijken zin ten allen tijde beteekend heeft »voortreffelijk". Daarover kan ik dus verder zwijgen (tusschen haakjes: zwijgen is ook al »goud").

Maar met dat al zijn we feitelijk nog niet veel verder gekomen. Want al weten we nu, dat »gulden" Mis beteekent »voortreffelijke" Mis, dan blijft toch nog altijd de vraag: Waarin bestond dan die voortreffelijkheid?

Mijn antwoord luidt: De voortreffelijkheid van de »gulden" Mis ligt daarin, dat men eene bijzondere kracht eraan toekende. Korter gezegd: »Gulden Mis" beteekent oorspronkelijk »Krachtige Mis".

Boven heb ik reeds gezegd, dat er in de Middeleeuwen behalve onze G. M. van den Q. T. Woensd. van den Advent, nog andere Missen bestonden, welke ook »Gulden Missen" werden geheeten. Daaruit blijkt dus alvast, dat de benaming »Gulden" een geslacht (genus) aanduidt, dat in meerdere soorten (species) wordt verdeeld.

Men had bijvoorbeeld de gulden Mis »Humiliavit" ter eere van de Vijf Wonden van Christus, en de zeven zoogenaamde gulden Missen van den H. Gregorius, welke voor de over-

---

[1]) Zie handschrift 101 E 15 (1729) van de Athenaeum-bibliotheek te Deventer (*Catalogus der hss.* enz., Deventer 1892, n. 24), fol. 304s. Over deze eigenaardige devotie, die men zelfs tot aan Paus Clemens I († in het jaar 99) doet opklimmen, spreek ik wellicht later. Vgl. ook Franz. *Das Rituale von St. Florian aus dem zwölften Jahrh.* (Freiburg 1904), S. 26 Anm. 1. — Het is natuurlijk niet mogelijk de bronnen aan te geven van alle voorbeelden, welke ik voor het figuurlijk gebruik van het woord »gulden" heb aangehaald. De noten zouden veel meer ruimte beslaan dan de tekst. Mocht iemand naar aanleiding van een der aangehaalde voorbeelden, vooral omtrent de titels van middeleeuwsche boekjes, verdere inlichtingen verlangen, dan zal ik hem die gaarne verschaffen.

ledenen werden opgedragen, terwijl men in Duitschland een Mis kende, welke geen andere benaming droeg dan »dy gulden mess", en die in haar formulier veel overeenkomst heeft met onze Gulden Mis.

In een geschreven Missaal uit de 15de eeuw, dat te Karlsruhe wordt bewaard, treft men bijv. een »Aurea missa *Humiliavit*" [1]) aan, en in een handschrift te München van het jaar 1591 de »Septem missae aureae beato Gregorio a Deo revelatae" [2]). Deze zeven Missen van Gregorius werden soms verminderd tot zes [3]), en eene eigenaardige devotie schreef voor, dat men bij die Missen zes verschillende gebeden moest verrichten. Deze gebeden vindt men o. a. in een handschrift van het Minderbroedersklooster te Maastricht onder deze rubriek: »Dit sijn ses deuote gebeden diemen lesen sel in die ses gulden missen voor die sielen" [4]). Diezelfde zes gebeden vond ik ook in ongeveer denzelfden vorm in een handschrift van de Athenaeum-bibliotheek te Deventer, doch daar behooren zij niet bij de zes Gregorius-Missen, maar bij de Mis »Humiliavit", die in het register van datzelfde handschrift (fol. 4 b.) vermeld wordt als: »Aurea missa cum suis orationibus" terwijl de gebeden zelf worden geregistreerd: »Admonitiones quaedam sex ad missam auream pertinentes" [5]).

Waarom werden nu die Missen »aureae Missae" of »gulden Missen" genoemd?

---

1) Franz, *Die Messe*, S. 157 Anm. 3. — Nog in ons hedendaagsch Missaal is de Mis »Humiliavit" voorgeschreven op het feest der 5 Wonden van Christus (pro aliquibus locis).

2) Franz, *a. a. O.*, S. 259 Anm. 1; vgl. S. 253 en 309 Anm. 2.

3) Franz, S. 259—261.

4) Handschrift n. 4, gebedenboekje, geschreven omstreeks het midden der 15e eeuw. Perk., 330 bladen, 85 × 120 mM. De rubriek bevindt zich fol. 323*a* in roode letters.

5) Hs. Deventer 11 H 2 (5396): *Libellus quarundam devotarum missarum scriptus Delffis apud fratres carthusianos Anno MDLXX*, fol. 3. De Mis »Humiliavit" bevindt zich met de 6 voorafgaande gebeden op fol. 50*a*—53*a*. Zij wordt daar niet gequalificeerd als »Missa aurea", doch zulks geschiedt wel in het register van het hs. (fol. 4*b*), zooals blijkt uit de woorden, welke ik boven in den tekst heb aangehaald.

Enkel en alleen omdat men daaraan een bijzondere kracht toeschreef. Dat zal ik aantoonen uit de rubrieken, welke in de oude Missalen aan deze Missen voorafgaan.

De Mis »Humiliavit" werd bijvoorbeeld ingeleid door een rubriek van ongeveer dezen inhoud: Wanneer deze Mis godvruchtig wordt gelezen (devote legerit) voor een zieke, dan zal deze zeker genezing verkrijgen; en wanneer zij voor een overledene wordt gedaan, dan zal deze aanstonds na de Mis uit het vagevuur worden verlost. Ja, de kracht van deze Mis is zoo groot, dat iedereen daardoor van elke wederwaardigheid kan bevrijd worden. En dit alles is zeker waar, want het is door een engel geopenbaard aan den Heiligen (sic) Paus Bonifacius II, toen deze ziek en den dood nabij was. Daarom heeft diezelfde Paus zich ook gehaast allerlei aflaten te verleenen aan diegenen, die de Mis »Humiliavit" vijfmaal zullen lezen of bijwonen [1]).

Ook aan de 6 of 7 Gregorius-Missen voor de overledenen werd eene bijzondere kracht toegekend. De Missen waren toepasselijk op verschillende mysteriën van het Geloof, en moesten op zes of zeven achtereenvolgende dagen worden gelezen. Als dat geschied was, dan werd de ziel, voor welke ze waren opgedragen, zonder twijfel uit het vagevuur bevrijd. En voor het geval dat zij werden gelezen voor een levende, die in lichamelijken of geestelijken nood verkeerde, dan was hij na het lezen van die voorgeschreven Missen zeker verlost van alle wederwaardigheid [2]).

Men ziet dus, dat de reden waarom die Missen zoo sterk werden aanbevolen en als voortreffelijk werden geroemd, dáárin gelegen was, dat zij zoo krachtig waren tegen alle nooden.

---

1) Vgl. Franz, S. 157—161 waar ook andere vormen van het verhaal worden medegedeeld. Het hs. te Deventer vertelt er nog bij, dat paus Joannes XXII aan die Mis 200 dagen aflaat heeft verbonden (fol. 50*a*).

2) Vgl. Franz, S. 253—259. De aanleiding tot het instellen van deze Missen was eene legende, verhaald door paus Gregorius den Groote (*Lib. dialog.*, IV. 55); vgl. Franz, S. 244. — Ook in het *Missale Traiectense* (ed. Antverp. 1540) komt deze reeks van 7 Missen voor (fol. 73*a*—74*a*), echter zonder de benaming »Gulden Missen". De volgorde is als bij Franz, S. 254 sub I

Nog veel duidelijker komt dit karakter van Nood-Mis uit bij de straks reeds genoemde Mis, welke zonder meer »dy gulden Mess" genoemd werd. Deze was onder alle middeleeuwsche Nood-Missen — want er bestonden nog veel meer Missen welke als krachtig golden tegen verschillende nooden, maar niet alle werden zij »gulden Missen" genoemd — deze Mis, zeg ik, was onder alle Nood-Missen de voornaamste. En, eigenaardig genoeg, zij heeft ongeveer hetzelfde formulier als onze tegenwoordige G. M. van den Q. T. Wd. van den Advent, en is dus ook toegewijd aan de Menschwording van Christus. Alleen is dit verschil op te merken, dat »dy gulden mess" op echt middeleeuwsche wijze met allerlei toevoegsels en ornamenten was verrijkt, terwijl onze hedendaagsche G. M., nu elke afwijking van rubrieken en decreten als uit den booze wordt beschouwd, streng gelezen wordt volgens het formulier van de »Missa votiva de B. M. V. tempore Adventus".

Het een en ander wil ik uit den tekst en de rubrieken van »dy gulden mess" mededeelen.

Welke groote kracht zij heette te bezitten, blijkt reeds uit de rubriek welke als inleiding vooraf gaat:

»Dy gulden mess; wer in grossen nötten sey der seel oder des leibs, des guetz, oder der eren, der lass im dyse mess sprechen [hij late deze Mis voor zich doen] als sy geschriben stet, und wiss für war, wirt sy mit andacht vollbracht, got und seine liebe muetter gewert dich nach deines leibes trost; und wiss auch für war, und war das muglich, daz got noch mensch solt werden, man erpat in mit disem gepet [1]); man sol auch VII almuesen geben in den eren des heiligen geistes, und sol auch VII leiht [lichten, kaarsen] haben yeglichz als ein daum ellen, und sol die liechter zuntten [aansteken] als der prester die mess anhebt und die antiffen; und spricht si vor der mess" [2]).

---

[1]) Dergelijke onzin is in het godsdienstig leven der latere Middeleeuwen helaas niet zeldzaam. En als men daarbij de vele andere treurige verschijnselen van dien tijd beschouwt, dan kan men ook duidelijk inzien, dat datgene wat men de »Hervorming" pleegt te noemen, toch wel losgebroken zou zijn, al had er nooit een Luther of Calvijn bestaan.

[2]) Zie dezen en de volgende teksten uit »dy gulden mess" by Franz, S. 282—284. Dat de Mis »Rorate" (of het juist «dy gulden mess" was, kan ik niet met zekerheid zeggen), evenals zoovele andere Nood-Missen, ook soms

Vóór den Introitus worden 2 antiphonen gebeden, waarin èn het karakter van Nood-Mis èn de vereering der Menschwording van Christus worden uitgedrukt:

»Ille est dies quam fecit Dominus. Hodie Dominus afflicciones populi sui respexit et redempcionem misit, hodie mortem quam femina intulit femina fugauit.

Hodie deus homo factus, cum quod fuit permansit et quod non erat assumpsit. Ergo exordium nostre redempcionis deuote recolamus et exultemus dicentes: Gloria tibi Domine" [1]).

Daarop volgt de Introitus »Rorate" waarna 7 Oraties worden gebeden (Maria-Boodschap, H. Geest, Kerstmis, H. Drievuldigheid, H. Anna, H. Joannes de Dooper en Alle Heiligen), en na elk der Oraties wordt de 2de antiphoon »Hodie deus" herhaald. Hetzelfde geschiedt bij de zeven Secretae en Complendae (Postcommuniones). Het Evangelie is natuurlijk »Missus est" (Luc. I. 26—38) [2]). Onder het Offertorium moest het volgende gebed worden gesproken:

»Herre got ich opfer dir und deiner lieben muetter Maria das gebet und pit [bid] dich herr das du mir gedenkts, das ich dein geschöpf pin und du mich erlost hast mit deiner menschheit; erloss mich heut von disen notten nach [tot] deinem lob und nach meinem trost. Amen".

En op het einde der Mis:

»Suesse Kuniginne, ich man [herinner] dich deyner eren, das dich Got aus aller der welt erwelt [uitgekozen] hat, das er sein Gothait

bij wijze van Septenarium, d. w. z. zeven dagen achtereen, gelezen werd, blijkt uit Joh. Busch, *Chronicon Windeshem.* etc., ed. Grube, p. 401: »Archiepiscopus Coloniensis dominus Theodericus de Murs venit ad nos in ieiunio dominica Letare, septem petens sibi legi seu cantari missas de beata Maria virgine, videlicet *Rorate celi*, quod et fecimus et summam missam in summo altari de beata virgine cantavimus. Ad singulas missas obtulit cereum unius talenti et denarium Coloniensem. Ego autem dixi Patri Arnoldo Huls priori ibidem nostro, quod id vix liceret in tali dominica tale officium pretermittere. Qui respondit: Archiepiscopus mandavit, cui in huiusmodi oportet obedire"(!).

1) Franz (S. 284) vermoedde dat deze antifonen aan een oud officie van Maria-Boodschap ontleend zouden zijn. Inderdaad is dit zoo. Zie Kronenburg, II. 175 en vgl. blz. 170.

2) Het Epistel is genomen uit Isaias: »Egredietur virga" (XI. 1—5. Dit is het Epistel van den Q. T. V r ij d a g van den Advent). Graduale »A summo coelo". Vers »Post partum". Sequentia »Ave praeclara maris stella" (Chevalier, *Repertor. hymnolog.*, I, n. 2045). Offertorium »Ave Maria". Communio »Ecce virgo". Het geheel is wellicht een oud Mis-formulier van het feest van Maria-Boodschap.

mit deiner menschait veraint had; nu pys heut mein pott [wees heden mijn voorspreekster] zw deinem lieben kindt, das er mich durch deinen willen erlöz von disen notten und von allen meinen notten. amen" [1]).

* * *

Naar aanleiding van de genoemde gulden Missen wil ik eerst het een en ander in het midden brengen.

De meeste lezers zullen uit datgene wat ik heb medegedeeld omtrent de kracht, die men aan de gulden Missen toeschreef, wel hebben opgemaakt, dat de dingen wel wat overdreven werden, en men zich daardoor niet weinig schuldig maakte aan superstitie of bijgeloovigheid. Inderdaad, dit is maar al te waar. Wie het interessante boek van Franz daarover wil

---

[1]) Franz, *a. a. O.*, S. 284. — Tevergeefs heb ik tot nu toe getracht in een of ander Missaal van Nederlandschen afkomst een afzonderlijk formulier van de middeleeuwsche Gulden Mis te vinden. Overal werd ik teleurgesteld. De volgende bibliotheken en musea heb ik doorzocht: Amsterdam, Univ. Bibl. en Begijnhof; Den Haag, Kon. bibl. en Mus. Meerm.-Westreen. Leiden, Univ. bibl. en Lakenhal; Utrecht, Univ. bibl. en Aartsbiss. Museum; Haarlem, Biss. Museum, en verder verschillende particuliere bibliotheken. Prof. Dr. Hensen had daarbij de welwillendheid voor mij te onderzoeken de Missalen der bibliotheek van het Groot-Seminarie te Warmond, en het Stadsarchief te Leiden. Toch moeten er, dunkt mij, Missalen hebben bestaan, waarin zich een speciaal formulier bevond. De stichting te Leiden van het jaar 1536 spreekt bijv. van »dat officy van den ghulden Misse voerseyt met drie profecyen, ende voert als 't bescreven staet in den groten Missael van 't hoghe altaer" (zie boven Deel, CXXX, blz. 455). Er wordt dus gezegd »met drie profecyen"; maar in de oude Missaals is er geen enkele Mis »Rorate" te vinden die er drie heeft. De Mis van den Q.T.Wd. van den Advent heeft maar twee Lectiones (Epistels, Prophetiae), en de Missa votiva de B.M.V. tempore Adventus maar één; dus juist zooals nog heden in onze Missalen. Men zou dus zeggen, dat het »grote Missael" te Leiden een afzonderlijk formulier van de G. M. heeft bevat. Toch is het mogelijk, dat het woord »profecyen" genomen moet worden in den zin van »lectiones", en dan zou daaronder ook het Evangelie van de Mis kunnen vallen; de »drie profecyen" zouden dan zijn: de twee Lectiones (Epistels) van den Q.T.Wd. en het Evangelie (Lectio Evangelii) van dienzelfden dag. Daarmede zou dan echter tegelijk aangegeven zijn, dat als formulier van de middeleeuwsche G. M. te Leiden genomen werd, niet zooals heden, de Missa votiva de B.M.V., doch de Mis van den Q.T.Wd. van den Advent.

nalezen kan zich ervan overtuigen. Et amplius. Dat men aan een of andere Mis eene bijzondere kracht toeschrijft, daar is natuurlijk niets tegen. Maar men moet het niet zóó voorstellen, alsof die kracht onfeilbaar zeker zal werken. De uitdeeling van bijzondere gaven en genaden geschiedt volgens Gods vrije beschikking.

Geen wonder dan ook, dat tal van ernstige mannen zich tegen dat sollen met die bijzondere Missen, speciaal met de 7 Gregorius-Missen (want deze waren de hoofdschuldigen), met kracht verzetten. Gerson, Nic. Jawor, Dionysius de Karthuizer, Jan Busch, Gabr. Biel, Paul Wann, Nic. van Cusa, het Concilie van Trente, provinciale Concilies enz. [1]) wezen herhaaldelijk erop, en met kracht, dat het zonde was, aan bepaalde Missen of Missen-reeksen een onfeilbaar-werkende kracht toe te schrijven, en daaraan nog gebeden, ceremoniën of andere dingen als noodzakelijke voorwaarden ter verhooring toe te voegen. Laat ik even een paar getuigen noemen, die in hun afkeurend vonnis de »gulden missen" uitdrukkelijk noemen. Daaruit zal dan tevens blijken, dat de ratio formalis, waarom die »gulden" missen werden afgekeurd, alweer geen andere was dan de inwendige kracht die men eraan toeschreef.

»Sommigen — zoo spreekt onze groote, doch maar al te weinig bekende landgenoot, de Eerbiedw. Dionysius de Karthuizer († 1471) — zeggen uit geveinsde godsvrucht, dat alwie zooveel of zooveel Missen, die men gulden noemt, leest voor een bepaalde ziel in het vagevuur, die ziel ook zeker zal verlossen. Men schrijft zoodoende aan dat bepaalde getal Missen of ook aan zekere gebeden een zoodanige en zoo groote kracht toe, en nog wel als 't ware ex opere operato, dat men zich daardoor schuldig maakt aan de zonde van bijgeloof" [2]).

Ook Luther, die de zwakke punten van zijne Moederkerk zeer wel kende, trok te velde tegen de bijgeloovigheden,

---

[1]) Franz, *a. a. O.*, S. 299—307.

[2]) Dionysius Carthus., *Contra vitia superstitionum quibus circa cultum veri Dei erratur*, art. IX, ed. P. Blomevenna (tegelijk met eenige andere werkjes van Dion. Carth.), Coloniae 1533, p. 612. Dionysius citeert hier eigenlijk de woorden van een »quidam doctor".

welke aan sommige Missen werden verbonden. In een van zijn smaadschriften tegen het H. Sacrificie der Mis roept hij spottend uit: »Da sein siben gülden messen erfunden." En even te voren stelt hij de bijtende vraag: »Wo wollen aber die elenden pffaffen unnd leyen [leeken] bleyben, die von dem vorstandt [begrip] der messen und glauben sso weyht kummen [gekomen] seyn, dass sie gleych eyn tzauberey darauss gemacht haben?" [1]) Inderdaad, Luther had wel eenig recht om zoo te spreken. Maar hij had tevens moeten bedenken, dat de zaak zelve en het misbruik, dat ervan gemaakt kan worden, twee verschillende dingen zijn. In de afkeuring van die »tzauberey" had hij echter volkomen gelijk, want ook het Concilie van Trente, dat echter het woord »Hervorming" in gezonderen zin opvatte, zag zich genoodzaakt den priesters in het algemeen op het hart te drukken, dat zij:

»in de Kerk geheel zullen uitroeien het bepaald getal missen en kaarsen, dat meer door een bijgeloovige vereering dan door waren godsdienstzin is uitgevonden; en dat zij het volk zullen leeren, welke de zoo kostbare en hemelsche vrucht is van dat allerheiligst offer [der Mis], en waaraan die vrucht hoofdzakelijk is toe te schrijven" [2]).

En nog in 1610 moest de Synode van Augsburg op het misbruik van die 7 Missen wijzen en ze absoluut verbieden:

»Niemand wage het die zeven Missen, welke men gulden noemt, te lezen, en niemand wende, ten gunste van wien het ook zij, eenige bijgeloovige gebeden of ceremoniën aan, al wordt zulks onder den schijn van godsvrucht gevraagd" [3]).

* * *

[1]) Luther, M., *Eyn sermon von dem newen Testament, das ist von der heyligen Messe*, in *Luther's Werke*, VI (Weimar 1888), S. 375.

[2]) Conc. Trid., Sess. XXII, *Decr. de observ. et evitandis in celebratione missae*, in fine.

[3]) Synodus Augustana, an. 1610, pars III, c. 10, n. 5 in *Concilia Germaniae*, ed. Schannat—Hartzheim—Scholl, IX (Coloniae 1771), p. 63 col. 2: »Missas illas septem, quas Aureas vocant, nullus dicere praesumat, neque ullas preces aut caeremonias superstitiosas in cujusquam gratiam usurpet, quantumvis sub specie pietatis ad id rogetur et requiratur, nec patiatur mappis altarium, dum sacrificat, herbas, cereos, aut alia, benedictionis aut alio nomine supponi".

Uit datgene wat wij tot nu toe omtrent de gulden Missen, welke in de Middeleeuwen in gebruik waren, hebben medegedeeld, worden de negatieve conclusies, tot welke wij reeds gekomen waren, bevestigd. De benaming »Gulden Mis" is namelijk

1° niet te danken aan gulden letters in het Missaal;

2° noch aan de voortreffelijkheid van het mysterie waaraan zij is toegewijd;

3° noch aan de pracht en de plechtigheid, waarmede zij werd gevierd;

4° noch aan de presentie-giften, welke somtijds werden verstrekt.

Van dit alles immers wordt bij de gulden Missen der Middeleeuwen niet de geringste melding gemaakt, ten minste niet als van een noodzakelijk vereischte.

Daarentegen zijn wij langs positieven weg, d. w. z. door navorsching van de beteekenis van het woord »gulden" in figuurlijken zin, en door analogie met andere gulden Missen, ook tot een positieve conclusie gekomen, namelijk:

1°. Dat het algemeene karakter van alle g u l d e n Missen is, dat zij eene bijzondere kracht bezitten tegen allerlei nooden.

2°. Dat dus het woord »gulden" niets anders beteekent dan »voortreffelijk", en dat speciaal door de benaming »Gulden" Mis, die voortreffelijkheid wordt aangeduid, welke gelegen is in de inwendige kracht welke die Mis bezit ter afwering van allerlei nooden.

Korter gezegd: »Gulden Mis" beteekent niets dan »Voortreffelijke Mis", of meer in concreto »K r a c h t i g e N o o d-M i s".

Nog eenige opmerkingen.

Daarstraks heb ik gezegd, dat alles wat met de Quatertemperdagen in betrekking stond, eertijds »gulden" werd genoemd (zie boven, blz. 167) en in den stichtingsbrief der G. M. te Brugge hebben wij gezien, dat den Q. T. Wd. in den Advent »gulden Metten" werden genoemd [1]), Zou het

[1]) Zie art. I (*De Katholiek*, Dl. CXXX [1906. II], blz. 448); de tekst van de stichting te Brugge luidt: »....ut feria quarta quatuor temporum qua in sancta Dei ecclesia canitur sacrum ewangelium *Missus est Angelus* in matutinis, q u e

dus niet zeer wel mogelijk zijn, dat onze G. M. juist daarom »gulden" wordt genoemd, omdat zij altijd op den Quatertemperwoensdag valt?

Ik meen deze veronderstelling te mogen afwijzen, omdat eerstens de andere Missen, welke vroeger »gulden" Missen werden genoemd, in volstrekt geen betrekking stonden tot de Quatertemperdagen. Ik herinner hier vooral aan de gulden Mis van Hildesheim, die begin October werd gedaan en aan de gulden Missen, welke voor de zielerust van de stiftsdame Richildis moesten worden opgedragen (boven, blz. 161 en 164). Daarbij komt nog dat de stichtingsbrief van de G. M. te Brugge, waarin ook van »gulden Metten" wordt gesproken, eerst omtrent het jaar 1535 werd opgemaakt. En daar toen de benaming »Gulden Mis" voor de plechtige Mis van den Q. T. Wd. reeds zeker een eeuw lang in gebruik was [1]), ligt het voor de hand, dat de benaming »Gulden Metten" niet aan den Quatertemperdag te danken is, maar aan de reeds lang bestaande benaming »Gulden Mis", welke volgens algemeen gebruik op het eind van de Metten werd gezongen.

Ten slotte nog een curiositeit, een dubbelganger van onze Gulden Mis, uit... de Arabische filosofie! Een Arabische overlevering verhaalt, dat de Raoâ ïl (brieven) van Pythagoras dáárom den naam »gouden" hebben gekregen, omdat Galenus ze met gouden letters zou hebben geschreven [2]).

Dat is dus juist dezelfde historie als van die gulden letters in het Missaal, alleen met dit verschil, dat men met die pennevruchten van Pythagoras niet zoo lang heeft liggen martelen als met onze Gulden Mis.

Of er dan nog nooit iemand geweest is, die het woord »Gulden" verklaard heeft als boven is geschied? Ik geloof

---

matutine vulgariter auree vocantur.... Missa de supradicta Virgine Maria ad summum altare dicte ecclesie, que [Missa] etiam aurea vocabitur, cum musica solemnius quo fieri possit.... [cantetur]". *Le Beffroi*, I. 169.

1) Zij bestond immers reeds te Delft in 1444. Zie boven, Dl. CXXX, blz. 458.

2) Vriendelijke mededeeling van Prof. Dr. T. J. de Boer, thans hoogleeraar te Amsterdam.

van neen. Een paar schrijvers heb ik ontmoet, die een eindje op weg waren, maar toen bleven ze weer steken. Zoo zegt onze brave Cornelis van Kiel († 1607), meer bekend onder den naam van Kilian, in zijn *Etymologicum:* »Gulden Misse... sic dicta ob excellentiam", d. i. »zoo genoemd om hare voortreffelijkheid" [1]). Maar waarin die voortreffelijkheid eigenlijk bestaat, en daar komt het voor een groot gedeelte op aan, zegt hij niet. Eveneens verwees de schrijver in *Le Beffroi* en na hem Van der Stappen [2]) voor de verklaring van »Missa aurea" zeer juist naar de parallellen »Legenda aurea" en »Litaniae aureae". Maar op hetzelfde oogenblik dwalen beiden weer van den weg af door te betoogen, dat het woord »aurea" wijst op de voortreffelijkheid van het Mysterie der Menschwording.

* * *

Wij zijn thans gekomen tot onze tweede vraag:

B. WELKE BIJZONDERE KRACHT WORDT AAN DE GULDEN MIS TOEGESCHREVEN.

De volksmond geeft hierop het antwoord: »Wie in de G. M. komt, krijgt het heele jaar geen ongelukken".

Hoe levendig dit geloof, ik zou haast zeggen: bijgeloof, nog in sommige kringen voortleeft, bleek mij dezer dagen, toen ik in een der grootere steden van Holland vertoefde. Een jonge man kreeg door een noodlottigen val een hersenschudding. Aanstonds was de volksmond erbij om te zeggen: »Kijk, Jan van Lisse — zoo zullen we hem maar noemen — is in de Gulden Mis geweest en heeft tòch een ongeluk gekregen". Of die redeneering ernstig gemeend was (er was maar één die het zeide) kon ik niet achterhalen. Mocht het zijn, dan is het gelukkig een witte raaf. De menschen kennen

---

1) Kilianus, C., *Etymologicum teutonicae linguae*, (Traiecti Batav. 1777), i. v. Gulden Misse. Kilian wordt gevolgd door Colvenerius (*l. c.*, col. 1351) en Henschenius (*Acta SS.*, l.c., p. 539).

2) *Le Beffroi*, I. 169 nota 3.—Van der Stappen, *l. c.*, p. 265.

dat praatje van geen-ongelukken-krijgen wel, maar als men op den man af vraagt: Gelóóf je het ook? dan beginnen ze minstens te lachen. Men neme de proef maar eens, ook met de katechismus-kinderen.

Niet overal zegt de volksmond hetzelfde. Bij Nijmegen wordt verteld dat wie de G. M. en daarbij de Nachtmis van Kerstmis heeft bijgewoond, het geheele jaar geen ongelukken krijgt, terwijl elders, met voorbijgaan van de G. M., hetzelfde wordt gezegd van hen, die de drie Missen van Kerstmis gehoord hebben. Op andere plaatsen kent men aan de G. M. ook voor andere behoeften en omstandigheden eene bijzondere waarde toe, bijv. voor zwangere vrouwen, voor de vruchten der aarde, of ook in 't algemeen voor een bijzonderen voorspoed in geestelijke en tijdelijke zaken [1]); maar van al deze volksmeeningen en devoties is de grondtoon steeds: De Gulden Mis is een bijzonder krachtige Mis. En dit denkbeeld vindt zijn meest praegnante uitdrukking te Houthem in België (West-Vlaanderen), waar men de G. M. eenvoudigweg noemt »de krachtigste Messe" [2]).

Hoe oud is nu die meening, dat de G. M. bijzonder krachtig is ter afwering van alle geestelijke en tijdelijke rampen?

Zeker is het dat zij reeds in de 15e eeuw in Duitschland bestond, zooals wij boven gezien hebben bij de beschrijving van »dy gulden mess" (zie blz. 171). Daar heet het immers: »wer in grossen nötten sey der seel oder des leibs, des guetz oder der eren, der lass im dyse mess sprechen". En datzelfde denkbeeld keert herhaaldelijk terug, zoowel in de Mis-zelve als in de rubrieken, die daaraan zijn toegevoegd. Of echter diezelfde meening reeds in de 15e eeuw ook in de Nederlanden in omloop was, kan ik niet zwart op wit bewijzen. Maar wanneer mijn vroeger betoog opgaat, dat namelijk het woord »gulden", aangewend als praedicaat van een of andere Mis, diezelfde Mis typeert als Nood-Mis, dan moeten wij besluiten, dat de bedoelde meening, volgens welke de G. M.

---

[1]) Verdere bijzonderheden zie boven, Dl. CXXX, blz. 453 v.

[2]) *Le Beffroi*, I. 177; vgl. boven, Dl. CXXX, blz. 454.

krachtig is tegen alle nooden, reeds in de 15e eeuw in Nederland in omloop was, omdat wij die benaming »Gulden Misse" reeds in 1444 te Delft aantreffen.

Men werpe mij niet tegen, dat ik hier met onbewezen veronderstellingen werk, en dat men slecht kan aannemen, dat de bedoelde overlevering reeds zoo vroeg in de Nederlanden bestond, wanneer men ze nergens in oude bronnen vermeld vindt. Want dat argument is slechts negatief; en hoe waardeloos een negatief argument soms kan zijn, zal ik even met een dicht-bij-de-hand-liggend voorbeeldje aantoonen. Het is zeker — iedereen kan er zich met eigen ooren van overtuigen — dat de volksmond hier in Noord-Nederland vrij algemeen zegt, dat wie de G. M. bijwoont, het geheele jaar geen ongelukken krijgt. Dat nu deze volksoverlevering aan alle schrijvers, die in de laatste jaren over de G. M. geschreven hebben, onbekend zou geweest zijn, kan men redelijkerwijze toch niet aannemen. En toch, bij geen van allen wordt er ook maar één syllabe van gerept![1])

Waaruit ik besluit, dat men ook het zwijgen van vroegere schrijvers niet zoo hoog moet aanslaan; ofschoon ik van den anderen kant, toch geenszins wil beweren, dat ik, wat de 15e eeuw betreft, het pleit zoo maar gewonnen heb. Verdere contrôle mag dus niet overbodig worden geacht.

Voor de 17e eeuw kan ik het bestaan van de bedoelde volksoverlevering wèl aanwijzen. Het is de reeds vroeger genoemde Mechelsche kanunnik Willem Burius (de Bury, † 1700), die ons daaromtrent eenig licht verschaft in zijn liturgisch *Onomasticon*, het eenige werk van ouderen datum, waarin, voor zoover ik weet, ex professo over de G. M. gehandeld wordt. In dat betoog — het beslaat echter slechts 2 bladzijden klein-octavo — haspelt onze kanunnik alles door elkaar, en wil ons zelfs doen gelooven, dat de zgn. *Micrologus*

---

[1]) Alleen het Belgische tijdschrift *Le Beffroi* zegt (*l.c.*, p. 177): »Les marins Flamands paraissent avoir eu aussi une grande confiance en la Messe d'Or; on nous dit qu'ils venaient à terre pour l'entendre et qu'y ayant assisté ils se croyaient assurés de ne pas faire naufrage pendant toute l'année".

de ecclesiasticis observationibns, een werk uit het eind der 12e eeuw, onze G. M. reeds zou hebben gekend.

Toch doet Burius ons nog eenige bruikbare gegevens aan de hand, die vooral daarom waarde hebben, omdat de schrijver zelf een Zuid-Nederlander was, en de eerste uitgave van zijn *Onomasticon* in 1675, dus 25 jaren vóór zijn dood, het licht zag. Met betrekking tot de volksmeening omtrent de kracht van de G. M. schrijft hij:

»Het volk stroomt van alle kanten samen en schrijft het aan het hooren van deze Mis toe, wanneer men het geheele jaar voorspoed heeft naar ziel en lichaam" [1]).

Hier heeft men dus de bestaande volksoverlevering, doch in hare positieve formuleering: men heeft het geheele jaar voorspoed naar ziel en lichaam. Wel is onze Noord-Nederlandsche formuleering negatief en dus ook scherper: men krijgt het geheele jaar geen ongelukken; maar in den grond zeggen beide hetzelfde. En vooral teekenend is het, dat Burius ook de woorden »het geheele jaar" gebruikt. Reeds daaruit alleen zou men zonder aarzelen tot de wezenlijke identiteit van de twee overleveringen kunnen besluiten.

Andere getuigenissen dan dat van Burius, kon ik voor het vroegere bestaan der bedoelde volksoverlevering in de Nederlanden, niet vinden, althans niet bij oudere schrijvers. Toch meen ik, op grond van eene meer nauwkeurige ontleding van de verschillende formuleeringen, waarin wij die overlevering ontmoeten, te kunnen bewijzen, dat zij reeds lang heeft bestaan, ook in haren negatieven, Noord-Nederlandschen vorm.

Laat ik voor de duidelijkheid de drie in omloop zijnde — of minstens in omloop geweest zijnde — formuleeringen ter onderlinge vergelijking eens naast elkaar plaatsen:

1. Men verkrijgt voorspoed naar ziel en lichaam (Burius).

---

[1]) »Ad missam hanc concurrente passim populo, eamque ita non negligente, ut totius anni tum corporis, tum animae prosperitas huius Missae auditioni accepta referatur". Burius, *Onomasticon*, ed. cit. (1675). p. 78.

2. Men wordt bevrijd van nooden naar ziel en lichaam (dy gulden mess).

3. Men blijft bevrijd van ongelukken, d. w. z. men krijgt geen ongelukken.

De eerste formuleering is de zwakste. Zij baseert zich op de gedachte, dat iedereen over het algemeen gelukkig wil zijn, zoowel in het tijdelijke als in het geestelijke.

De tweede formule is meer beperkt. Zij beantwoordt aan het idee, dat men reeds in tijdelijken of geestelijken nood verkeert, en daarvan bevrijd wil worden.

Nog meer beperkt is de derde formuleering. Zij veronderstelt dat het over personen gaat, die op 't oogenblik wel niet in lichamelijken of geestelijken nood verkeeren, maar die toch min of meer in gevaar zijn van ze te ontmoeten. En wanneer men daarbij het woord »ongelukken" in zijn dagelijksche beteekenis neemt, dan gaat het hier meer in het bijzonder over lichamelijke nooden. Met andere woorden: De derde formuleering beantwoordt aan de gedachte, dat iemand lichamelijke ongelukken min of meer voorziet.

Waaraan heeft nu deze derde formuleering haar ontstaan te danken? Het antwoord ligt in de benaming »Schippers-Mis".

Het Noord-Nederlandsche volk vormt een geslacht, dat midden tusschen groote en kleine wateren geboren is en getogen, en dat dus niet alleen in zijn volkskarakter, maar ook in zijn geheele folklore het kenmerk draagt van een geslacht van zeevarenden en schippers. Daarover uit te weiden acht ik overbodig [1]). Nu was er in de Middeleeuwen zeer zeker geen bedrijf, dat zoovele gevaren medebracht als dat der zeevaarders en schippers, vooral omdat men toen nog niet te beschikken had over de uitgebreide technische hulpmiddelen, welke onze eeuw kent.

Van den anderen kant is het van belang te weten, dat de kerkelijke Liturgie reeds vanaf de eerste eeuwen een officieele plaats heeft ingeruimd aan de belangen van reizenden en

---

1) Zie bijv. Kern, H., *Opmerkingen over het Nederlandsche volkskarakter* in *Studies in Volkskracht*, I, afl. 8 (Haarlem 1904), blz. 348.

zeevarenden. In de *Constitutiones Apostolicae* (3e—4e eeuw) wordt reeds gebeden: »Pro navigantibus ac iter habentibus" [1]). In het zgn. *Sacramentarium Gelasianum* en het *Sacramentarium Gallicanum* (5e—7e eeuw) vindt men Votiefmissen »Ad proficiscendum in itinere" [2]), en het *Sacramentarium* van Alcuinus (begin 9e eeuw) heeft een Mis »pro navigantibus" [3]). Zelfs in ons hedendaagsch Missaal vindt men een Votiefmis »pro peregrinantibus vel iter agentibus", terwijl de Kerk telken jare op Goeden Vrijdag bidt, dat God »peregrinantibus reditum . . . navigantibus portam salutis indulgeat".

Het ligt dus voor de hand, dat ons zeevarend volk wegens de vele gevaren, waaraan het te water was blootgesteld, zijn bijzondere aandacht vestigde op de van oudsher in de Liturgie bestaande gewoonte, om voor reizigers en zeevarenden te bidden. Dat blijkt reeds uit de boven besproken Bercher-vaerders-misse en de Schippers-misse, welke vroeger te Amsterdam bestonden [4]). Evenzeer is dus ook de gevolgtrekking gewettigd, dat de bestaande Gulden Mis, die toch reeds als krachtig geroemd werd tegen alle nooden naar ziel en lichaam, door onze zeevaarders en schippers meer bijzonder als voor hèn geëigend werd beschouwd, en langzamerhand »hun" Mis werd.

Daaruit volgt onmiddellijk, dat de overlevering: »bevrijd worden van nooden naar ziel en lichaam", onder dienzelfden invloed van zeevaarders en schippers alras beperkt werd tot enkel nooden naar het lichaam. En daar een zeevaarder,

---

1) Bäumer, S., *Geschichte des Breviers* (Freiburg 1895), S. 608. Uit de gebeden der *Constitutiones apostolicae* hebben zich langzamerhand onze »preces feriales" van het Brevier ontwikkeld. Omtrent de gebeden voor zeevarenden enz. in de 7e—9e eeuw zie Bäumer, S. 610, 611 en 613.

2) Franz, *a. a. O.*, S. 123, 127.

3) Franz, S. 132. — Andere missen voor reizenden zie S. 119 Anm. 3 en 134.

4) Zie boven, Dl. CXXX, blz. 459 v. — Walich Syvaertsz, die in 1604 het bestaan van de Schippers-Mis te Amsterdam vermeldt, spreekt daarvan, als van een oud gebruik. In hoever die Schippers-Mis te Amsterdam, toenmaals het centrum van onze scheepvaart, invloed kan hebben gehad op de verspreiding van die benaming door geheel Holland, zal slechts uit te maken zijn door speciale onderzoekingen, vooral in de oude kerkelijke en stedelijke archieven te Amsterdam.

wanneer hij rustig te land een H. Mis bijwoont, welke als bijzonder krachtig geldt tegen lichamelijke ongevallen, natuurlijk de toekomstige gevaren, welke hem te wachten staan, op het oog heeft, moest onder dien invloed het »bevrijd worden van lichamelijke nooden" zich natuurlijk wijzigen in »bevrijd blijven van lichamelijke ongevallen". En dat is juist hetzelfde als wat de volksmond nog heden zegt: »Wie de G. M. bijwoont, krijgt het geheele jaar geen ongelukken". Waarbij de woorden »het geheele jaar" tevens wijzen op het bestaan van een Mis, welke volgens vaststaand gebruik ieder jaar terugkeert.

Korter en duidelijker gezegd beweer ik dus dit: De G. M. gold oorspronkelijk als Nood-Mis ter bevrijding van bestaande of toekomstige lichamelijke en geestelijke nooden. Doch onder den invloed van het Noord-Nederlandsche zeevarende volk, werd deze overlevering gewijzigd in dien zin, dat zij 1°. beperkt werd tot alleen lichamelijke nooden, en 2°. die lichamelijke nooden wederom beperkt werden tot de toekomstige nooden. Zoo verklaar ik dus, hoe en waaruit onze Noord-Nederlandsche volksoverlevering in haar eigenaardigen vorm van »geen-ongelukken-krijgen" ontstaan is, en hoe tegelijkertijd de benaming »Schippers-Mis" is ontstaan. In den grond van de zaak zeggen beide precies hetzelfde.

Men zou ten slotte nog kunnen vragen: Hoe komt het, dat juist de Mis »Rorate coeli desuper", toegewijd aan de Menschwording van Christus, in de Middeleeuwen als bijzondere Nood-Mis werd uitgekozen?

Een bepaald antwoord zal hierop wellicht nooit kunnen gegeven worden. Het ontstaan van devoties, vooral het »waarom", ontsnapt meermalen aan elke contrôle, niet alleen wat de Middeleeuwen betreft, maar zelfs thans nog. Nu kan men het ontstaan van de Nood-Mis »Rorate" wel daardoor verklaren, dat de Menschwording van Christus zulk een voornaam geloofsgeheim is, en er tevens den nadruk op leggen, dat ook de H. Maagd Maria in diezelfde Mis juist in haar hoogste waardigheid, als Moeder Gods, wordt vereerd, maar

een alles afdoende verklaring geeft dit niet. Want met een beetje redeneeren kan men bijna elk geloofsgeheim en elke titel van Maria-vereering tot de voornaamste maken, Dat gebeurt dikwijls genoeg, net als met de deugden en ondeugden. Ook volstaat men niet met bijvoorbeeld er op te wijzen, dat in de Middeleeuwen aan de woorden »Et Verbum caro factum est. — En het Woord is vleesch geworden", waarin het geheim der Menschwording zijn klassieke uitdrukking vindt, een meer dan buitengewone kracht werd toegekend, tegen alles wat den mensch naar ziel of lichaam kon schaden; want dit is slechts een verschuiven van de kwestie.

Toch is er wellicht een aanknoopingspunt — maar ook niet meer dan dat — te vinden voor het ontstaan der Mis »Rorate" als Nood-Mis. In het hedendaagsch Romeinsch Missaal zijn er drie Mis-formulieren te vinden, welke met »Rorate coeli desuper" beginnen, nl. dat van den Q.T.Wd. van den Advent, dat van den 4en Zondag van den Advent, en dat van de Votiefmis ter vereering van O. L. Vrouw in den Advent[1]). Het formulier van den Q.T.Wd. is zonder twijfel het oudste; het dagteekent zeker van minstens 1300 jaar geleden. Nu komt daarin als eerste Oratie (Collecta) het volgende gebed voor:

Oremus.	Laten wij bidden.
Praesta quaesumus omnipotens Deus: ut redemptionis nostrae ventura solemnitas, et praesentis nobis vitae subsidia conferat, et aeternae beatitudinis praemia largiatur. Per Dominum nostrum Jesum Christum (etc.).	Geef, bidden wij, almachtige God, dat het komende feest van onze Verlossing ons bijstand verleene in ons tegenwoordige leven, en ons het loon der eeuwige gelukzaligheid schenke. Door onzen Heer Jesus Christus (enz.).

[1]) Ook de Mis van Maria-Boodschap (25 Maart) had in de Middeleeuwen den Introitus «Rorate". Behalve bij de drie bovengenoemde Missen, treft men in het hedendaagsch *Missale Romanum* nog een Mis-formulier »Rorate" aan voor het feest der Verwachting van O. L. Vrouw (18 Dec.). Dit feest wordt echter niet overal gevierd, en bevindt zich dus onder de »festa pro aliquibus locis".

In deze Oratie wordt dus gebeden om hulp voor het tegenwoordige en voor het toekomstige leven, wat men concreter zóó kan formuleeren: om voorspoed naar lichaam en ziel.

Zou dus in deze Oratie van den Q.T.Wd. de oorspronkelijke reden liggen, waarom de Mis »Rorate" als bijzondere Nood-Mis in gebruik kwam? Aan belangstellenden zij dit ter nadere overweging aanbevolen. Het denkbeeld zelf werd mij aan de hand gedaan door Burius.

Eén ding is ertegen. De Oratie is van den Q.T.Wd., terwijl het formulier van de Nood-Mis »Rorate" zich sedert eeuwen aansluit, ook wat de Oratie betreft, aan de bovengenoemde Votiefmis van O. L. Vrouw. Maar aan dat bezwaar zou desnoods wel te ontkomen zijn.

* * *

Tot besluit van dit artikel kan ik gevoeglijk nog eenige ondergeschikte punten behandelen, welke met de benaming »Schippers-Mis" in verband kunnen worden gebracht.

Dat men de G. M. soms ook »Reizigers-Mis noemt, verklaart zich vanzelf. Gesteld eenmaal, dat de G. M. bijzonder geëigend wordt geacht voor hen die te water reizen, dan ligt het voor de hand, dat zij ook van belang moet zijn voor hen die een tocht over land maken. Ook daaraan zijn vele gevaren verbonden, in de Middeleeuwen natuurlijk meer dan thans.

Als verklaring van de benaming »Schippers-Mis" heb ik wel eens gehoord of gelezen — ik weet niet meer waar, maar gehoord heb ik het zeker meermalen — dat de schippers en zeevarenden speciaal de G. M. bijwoonden, omdat zij met Kerstmis weer waren uitgevaren, en daarom het Kerstfeest vooraf wilden vieren door de G. M.

Nu ben ik wel geen deskundige op het gebied van middeleeuwsche scheepvaart, maar zooveel meende ik toch wel ervan te snappen, dat voor middeleeuwsche schepen de tweede helft van de maand December al een heel ongelukkige tijd moest zijn om uit te varen. Daarenboven, de naam »Schip-

pers-Mis" is in Nederland vrij algemeen, en moet dus ook beantwoorden aan een vrij algemeene gewoonte. En zouden nu werkelijk de meeste schippers in vroegere eeuwen nog tusschen 14—20 December thuis hebben kunnen zijn, terwijl ze op 25 December bijna allemaal op zee moesten ronddobdoberen? Voor alle zekerheid ging ik echter mijn licht eens opsteken bij een deskundige van den eersten rang, Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam, bekend om zijne studiën over middeleeuwsche handel en scheepvaart. Tot bescheid mocht ik vernemen, dat er in den winter in de middeleeuwen weinig of niet werd gevaren, en natuurlijk nog veel minder uitgevaren, vooral met het oog op het ijs en het ruwe weder in onze Noordelijke streken. Daarom lagen bijv. te Amsterdam steeds honderden schepen in »winterlaag", zooals men dat noemde. Nog in de 17de eeuw was dat zoo; aan de opbrengst der convoyen en licenten van de stad Amsterdam kan men duidelijk zien, dat er in de wintermaanden zeer weinig werd aangevoerd.

Men kan dus dat vooraf-vieren van het Kerstfeest zonder bezwaar voor goed opbergen.

Er bestaat nog een andere verklaring van de benaming »Schippers-mis". Ze wordt vermeld — maar ook niet meer dan »vermeld" — door Pater Kronenburg. Sommigen zeggen, dat in de „Schippers- of Reizigers-Mis" herdacht wordt de reis van Maria en Joseph naar Bethlehem, en dat juist daarom diegenen, die reizen voor hun beroep, deze Mis bijwonen, opdat zij door de voorspraak dier heilige reizigers Gods zegen over hunne tochten mogen verkrijgen [1]).

Dat deze verklaring uitgevonden is, omdat men ten einde raad was, kan men meer dan duidelijk proeven. En ik zou het dan ook niet noodig achten verder daarover te spreken, indien er niet een oude tekst te vinden was, die op een goeden keer door een of anderen kwaadwillige tot steun van die verklaring kon worden aangevoerd. In een oude uitgave van het *Martyrologium* van Usuard vind men op 21 December

---

1) Kronenburg, *Maria's Heerlijkheid,* II. 185.

de volgende aanteekening bijgevoegd: »Hic in quarta feria venit ioseph cum maria gravida in bethlehem. luce 2°" [1]). Werkelijk zou men geneigd zijn te gelooven, dat hier eene oude traditie wordt vermeld, volgens welke Maria en Joseph op Woensdag (in quarta feria) te Bethlehem kwamen. En die Woensdag zou dan geen andere kunnen zijn dan de Quatertemperwoensdag, waarop onze G. M. wordt gevierd.

Jammer genoeg dat die aanteekening op 21 December staat, dus juist een dag te laat. De Quatertemperwoensdag kan nooit op 21 December vallen, want als het op 21 Dec. Woensdag is, dan schuift de Quatertemperwoensdag een week vooruit naar 14 December. De woorden »quarta feria" kunnen dus niet beteekenen »Woensdag", doch moeten vertaald worden: »vierde dag", zoodat de bedoelde uitgave van Usuard alleen wil aangeven, dat, volgens eene of andere overlevering, Maria en Joseph op den vierden dag voor het Kerstfeest, dat is dus 21 December, te Bethlehem kwamen [2]).

In een volgend (slot-)artikel zullen wij spreken over het verband, dat tusschen de G. M. en den Quatertemperwoensdag van den Advent bestaat.

Woerden. P. fr. BONAVENTURA KRUITWAGEN, O. F. M.

---

[1]) *Martyrilogium* (sic) *Usuardi monachi. quod ad Karolum magnum scripsit. Cum additionibus iam ex diuersis martyrologiis collectis. atque de nouo adiectis* (Coloniae, Joh. Landen, c. 1515; cf. fol. y 7 r), fol. y iij r. Cf. Colvenerius, *Kalendarium* ad 21 Dec. (in *Summa aurea*, III. 624 en 1353); Holweck, *Fasti Mariani*, p. 294. In de uitgaven van het *Martyrologium Usuardi*, bezorgd door J. Molanus (Lovanii 1568) en den Bollandist J. Du Sollier of Sollerius (Antverp. 1714), en ook in de uitgave van Keulen 1490 komt de vermelde aanteekening niet voor. Behalve in de reeds genoemde editie van Keulen 1515 is ze, naar ik meen, ook te vinden in die van Keulen 1521, welke beide bezorgd zijn door de Karthuizers te Keulen. Zie daarover de uitgave van J. Sollerius, Praefatio n. 182—184 (p. XLVIII) en vgl. n. 175 (p. XLVI).

[2]) Welke is de bron van deze overlevering? Slechts vluchtig heb ik gezocht in de *Revelationes* van Birgitta, Hildegardis en Elizabeth van Schönau, en in de Levens van Jesus, geschreven door Ludolphus de Saxonia, Bonaventura, Joan. Brugman en Thomas van Kempen; doch ik vond voorloopig niets.

GESCHIEDENIS VAN DE „NEUTRALITEIT" IN NEDERLAND.

We willen een geschiedenis gaan schrijven. Een geschiedenis van... de neutraliteit der volksschool in ons land, met eenige »ap- en dependenties". Klinkt het den lezer wat weidsch, dat we hier spreken durven van een *geschiedenis?* We merken dan maar dadelijk op, dat we den term annexeerden, omdat we iets van wording en ontwikkeling, iets van groei en bloei, iets van lijden en strijden wilden vermelden. Bovendien — men spreekt immers ook van avontuurlijke en vermakelijke geschiedenissen, en van »traurige Geschichten"...? Welnu — in die van de neutraliteit in ons vaderland zit zonder twijfel veel van 't een en veel van 't ander.

Reden alzoo te over, om van de geschiedenis onzer neutraliteit te spreken. Nu we dit nogmaals neerschrijven, gaan langs onzen geest voorbij vele, vele knappe mannen, die zich hebben uitgesloofd, om ons een goede neutrale school te geven; — die zich hebben uitgesloofd, om oude systemen te verbeteren, nieuwe gezichtspunten te openen; — die zich hebben uitgesloofd, om te corrigeeren, te perfectionneeren de schoone, de ideale neutraliteit, tot het einde was een desespereeren, veelmaals, bij het zien van den tegenstand, bij het ervaren van den afkeer, tegen een onzalig stelsel van negatie komend, wassend, winnend...

Wij zien natuurlijk ook de kampioenen vóor 'n ander en beter systeem tezelfder tijd ons voorbijgaan Dezen zijn de mannen van den tegenstand en den afkeer, waarvan zoo juist werd gewaagd. Nu zijn dit niet enkel de voorstanders der vrije school: tot het schrijven van een ware geschiedenis moeten we vooral erbij voegen, dat daar vele neutraliteitsmannen

van huis uit zijn, die in hunne verwachtingen werden bedrogen — gelijk we aanstonds zullen zien.

Daarom vooral zien wij nu en hooren wij ook àl meer. Wij zien een forschen strijd ontbranden... en wij hooren de strijdgalmen uit beide kampen. Wij zien verdeeldheid in 't neutrale kamp, wij zien de wapens aldaar tegen elkaar gericht, terwijl we het voorwaarts uit de andere legerbenden al krachtiger hooren.

Het geestesbeeld van het verleden en het heden is voorbijgetrokken. Een vluchtig toekomstbeeld aanschouwden we nog even: dit gaf ons te zien de verstrooiing der neutrale troepen, terwijl we hoorden het »Victorie aan de Vrije School!"... Doch als we geschiedenis schrijven, bemoeien we ons alleen met het verleden en het heden.

* * *

De neutraliteit van ons onderwijs is geboren in 't midden der vorige eeuw. Een juisten datum, een juist jaartal op te geven — wij kunnen het niet, dewijl het »Christendom boven geloofsverdeeldheid", en de »opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden", waaruit het wicht geboren werd, ons onkundig lieten omtrent de geboorte en ook omtrent den doop met z'n mooien naam. Vandaar dat »men" langen tijd bezwaar had, de echtheid van dien doopnaam te erkennen, en van een scheldnaam sprak. Maar die scheldnaam is toch langzamerhand aanvaard en zelfs een eernaam geworden, zooals het wel meer gaat, — en voor de *neutraliteit* van de volksschool was 't dan ten slotte ook, dat zoovele knappe koppen zich hebben uitgesloofd, en dat zoovele andere knappe koppen zich heden nòg uitsloven...

Als we al die mannen zouden noemen, waar zou 't einde zijn? Thorbecke, Kappeyne, en al die mannen van het »Nut". Levy, Ketelaar, en al die mannen van den »Bond". Gerhard, Van Houten, en al die mannen van »Volk" en »Volksonderwijs". Als we de vele geschriften en redevoeringen zouden memoreeren, waarin de idee werd toegelicht of gewijzigd, waarin verbeterde systemen werden ingevoerd of nieuwe

denkbeelden gepropageerd; — als we de tallooze vergaderingen, die werden uitgeschreven, de talrijke betoogingen, die werden gehouden, de vereenigingen en bonden, die werden opgericht, alles voor het »Kind van Staat", zouden bespreken — dan zou 't een recht *vervelende* geschiedenis worden. Want dan moesten we ook van het verweer en de verweerders gewagen, dus *onze* mannen ten tooneele voeren, die de neutraliteit aanvielen: Groen en Schaepman, Kuyper en V. d. Biesen, Lohman en Vermeulen — dan moesten we *onze* actie vermelden »pour Dieu et nos droits". Dan moesten we ook nog de tallooze neutralen van huis uit noteeren, die de »onzaligheid", het »verderflijke", het »karakterlooze" en zooveel meer van het neutrale kind, inmiddels volwassen geworden, in woord en geschrift motiveerden — zòo duidelijk of zij van de »onzen" waren... 'n Pierson, 'n Goeman, 'n Knappert, 'n Holwerda, 'n Domela Nieuwenhuis! We zullen zoo'n chronologie maar van de geschiedenis scheiden. Het spreekt echter vanzelf, dat we wèl namen en feiten zullen vermelden, die op de wordings- en de ontwikkelings- en de hervormings- en de lijdensgeschiedenis hun grooten invloed hebben geoefend.

Niemand onzer is onbekend met het feit, dat de oorspronkelijke staatsschool, uit de eerste onderwijswetten ontstaan, veel van het godsdienstig karakter had behouden, dat haar voorheen kenmerkte. Op die wijze kon de openbare school — velen onzer weten het bij ondervinding — de verschillende ouders althans bevredigen, daar het »zich onthouden van iets te leeren" enz. nog niet insloot, zich te onthouden van een gebed, van een Bijbelverhaal, van een herinneren aan Gods Wijsheid en Almacht in verhaal of leesles, van een loflied op den grooten Schepper van 't Heelal...

Dat die bevrediging spoedig in ontevredenheid moest veranderen, dat het »réveil" zoo dra kwam en een vrijeschoolbeweging ook van Roomsche zijde spoedig daarop begon, — dàt had zijn oorzaak in het zich onthouden, *gelijk het behoorde op een voor allen toegankelijke volksschool*; in het

neutraal zijn en blijven op godsdienstig gebied; in het in acht nemen van den eerbied, verschuldigd... aan de geloovigen èn aan de ongeloovigen, aan de »vromen" èn aan de »vrijzinnigen".

En daar *was* dan, als van zelf, de neutraliteit der volksschool. En *daar* vangt dus de geschiedenis aan: de geschiedenis van wording en ontwikkeling — van groei en bloei — van lijden en strijden. Zoo als we reeds zeiden, ze *werd* 'n 50, 60 jaar geleden, toen men uit alle macht de »kerkelijk-openbare" school ging veranderen in de »openbaar-neutrale", ofschoon men zich voor dien tweeden naam nog een tijdlang schaamde. Officieel werd die naam dan ook *niet* genoemd, terwijl... bij de niet-officieelen van stonde aan die naam blijkbaar als de eenige werd beschouwd — *neutrale* school: voilà tout!

Ze ontwikkelde zich, tot op den huidigen dag; ze mocht zich in veler sympathie verheugen, maar elders bleef men tot op den dag van heden ongezind om 'n openbare school *tot een neutrale te maken.* En overal kwam intusschen de krachtige impulsie tegen het winnend systeem van doodzwijgen, tegen het godsdienstlooze, ja anti-godsdienstige stelsel, door het neutrale onderwijs van de *steeds neutraler onderwijzers* zoo gaandeweg ingevoerd, en al uitgebreid, en naar den geest des tijds gewijzigd.

Zoo ving dus reeds bij de geboorte het lijden en strijden aan — en nog is het pleit niet beslecht.

In de wet van '57 kon men het »beginsel" der openbare school duidelijk uitspreken, maar moest men tegelijk het bijzonder onderwijs de vrijheid geven, waarop het volgens de grondwet aanspraak maakte. Dit »beginsel" der openbare school was het *neutrale*, geboren uit Thorbecke's »Christendom boven geloofsverdeeldheid en de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden", zooals men die van de vorige wetgeving, reeds een eeuw geleden dus, van enkele zijden en nu steeds duidelijker ging verklaren. Het neutrale wicht *moest* wel van de geboorte af reeds bestookt worden; de ouders en bloedverwanten en vrienden begrepen zeer goed, dat

menigeen zijn kinderen met dezen misgeborene niet in omgang wilde brengen: zij begrepen dit zoo goed, omdat ze er immers zelf de oorzaak van waren?

»De stille werking van het Christendom boven verdeeldheid des geloofs" — zoo had Thorbecke gezegd — »is oneindig algemeener en grooter dan hetgeen men in de kerkelijke sfeer met oogen ziet. Het Christendom heeft onze wetgeving en ons bestuur, onze samenleving en onze zeden doortrokken; maar dat is niet het bijzonder Christendom eener bepaalde kerk. Het is het ééne licht, waarvan de onderscheidene geloofsbelijdenissen bijzondere stralen zijn; het is het Christendom boven kerkelijke afzondering, gelijk het menschdom is boven de onderscheidene volken en deze allen omvat; gelijk *de* wetenschap is boven alle vormen en stelsels, waarin ieder, naar de mate van zijn inzicht, de wetenschap zoekt te naderen of tracht haar uit te drukken."

En vele anderen hebben dat »beginsel" van die »algemeene religieusiteit" helpen verbreiden — de verklaring voltooid, dat met die christelijke deugden slechts de deugden worden bedoeld, »welke de uitvloeiselen zijn van de algemeene zedelijke opvatting, zooals deze in den christelijken godsdienst is geworteld en door dezen tot algemeen menschelijke opvatting is geworden. Aan de opleiding tot de zedelijkheid, niet tot godsdienst, moet volgens de wet van '57 het onderwijs dienstbaar zijn". Of op een andere plaats, dat de wet door de christelijke deugden verstaat de christelijke deugdsbetrachting, waardoor wordt aangeduid, »dat het te doen was om opleiding tot zedelijkheid en dat uit de openbare school moest verwijderd blijven wat behoort tot het begrip van het Christendom, of van zijn godsdienstige waarheden, zijn feiten, zijn geschiedenis".

Men proeft hier reeds de negatie van den geopenbaarden godsdienst — men begrijpt zonder eenige moeite, dat de Groen-van-Prinsterer-mannen, en dat straks onze kerkvorsten gingen spreken, zich gingen verzetten. Want al mocht ook worden toegegeven, dat het met Thorbecke's systeem »nog wel gaan zou", dewijl het Christendom inderdaad »onze wet-

geving en ons bestuur, onze samenleving en onze zeden [had] doortrokken"; al mochten wij reeds herinneren, wat ook Min. V. d. Brugghen met volle recht zeggen kon: dat »Gods Woord" niet uit de openbare school werd geweerd; al mochten alle *ouders* van goeden wille zijn om te bestendigen het feit, dat na de wet van 1806 »Roomsch-Katholieken en Protestanten het lied van vriendschap en vrede" zongen — daar was èène zekerheid, dat het zoo mooi niet blijven zou. De zekerheid, dat een negatief onderwijs-systeem met positieve beginselen in botsing moest komen. De zekerheid, dat wat reeds door de wet van '57 werd bedoeld: een *algemeen*-zedelijke, geen *godsdienstig*-zedelijke opvoeding, een »ethische opvoeding, geen uitgesproken godsdienst" straks *neutraliteit* zou gedoopt worden. De zekerheid, dat deze straks lachen zou en spotten met dat »Christendom boven geloofsverdeeldheid", met dat doortrekken van ons bestuur, onze samenleving en onze zeden door het Christendom, ... omdat *zij*, *aan wien het Kind van Staat werd toevertrouwd*, heel andere levens- en zedebeschouwingen kregen dan vroeger. Was het niet reeds met het oog daarop, dat ook de genoemde Min. V. d. Brugghen, zich scharend onder Thorbecke's vaan, bezwoer, dat die algemeen-zedelijke invloed van het Christendom moest uitgaan van de *onderwijzers*? »Ik begin met de stelling voorop te zetten, welker waarheid door niemand betwist wordt, dat op den onderwijzer alles aankomt. Gelijk de onderwijzer is, is ook de school, dat staat vast". M. a. w.: al waren ook alle *ouders* van goeden wil gebleven, om een »algemeen-religieus" stelsel van opvoeding te dulden — de geschiedenis, ook die der neutraliteit, duldt geen stagnatie! De mannen van den tegenstand hadden dus ook de oorzaken van hun tegenstand: de neutraliteit van de mannen in de school, wel goed voorzien, of beter nog: reeds *gezien* aan hetgeen als *voorspel van de eigenlijke* geschiedenis der neutraliteit kan beschouwd worden. Al werden nu de voorstellen tot subsidiëering van het bijzonder onderwijs niet gunstig opgenomen, de vrijheid van een *positief* systeem tegenover een *neutraal* kon men niet ontkennen. De mannen

van het bijzonder onderwijs hielden vol; ze brachten hun offers voor hun heilig beginsel; ze lieten zich niet afschrikken door *'n brutaal optreden van de neutrale eenheidsmannen, ook buiten de school,* al durfde 'n Mr. Wintgens o.a. zeggen: »In het openbaar onderwijs moet eenheid heerschen; het moet door een nationalen geest bezield zijn; daarin moeten geen vertakkingen gebracht worden, of men verbrokkelt en verzwakt dat onderwijs. De Staat moet dus geen subsidiën toekennen aan dat bijzonder onderwijs, dat geroepen is met het openbaar onderwijs den wedstrijd aan te vangen. *De Staat heeft geen recht, met de middelen, door allen saamgebracht, ten gunste van enkelen, ondersteuning aan het bijzonder onderwijs te verleenen*".

Is het wonder, dat de mannen van de *Vrije* School de gecursiveerde stelling krachtig pareerden en den Staat het recht *ontzegden,* om bij de toegekende vrijheid voor het bijzonder onderwijs en den eisch van gemeenschappelijke bijdragen voor de openbare school, aan de bijzondere den financieelen steun van overheidswege te *onthouden?* Ten gunste van »enkelen", die geroepen zijn den wedstrijd met het openbaar onderwijs aan te vangen, — en de nationale eenheid te verbrokkelen: wat klinkt zulks beschamend voor de onzen!.... Toch moest zelfs het »Nut", dat van den aanvang af een der wakkerste kampioenen was voor de »neutrale" school, — door de genoemde Vereeniging echter de »ethisch-pedagogische" geheeten, — erkennen, dat die »enkelen" onbillijk werden behandeld; erkennen, dat bij het toezeggen van het recht op de eigen school ook de plicht van vader Staat behoort, te helpen en te steunen; erkennen, dat een voor allen toegankelijke volksschool alleen kan beteekenen,.... een voor allen, die dit *wenschen,* toegankelijke....

Zelfs het »Nut" — zeiden we, want de Maatschappij tot Nut van het Algemeen behoorde niet alleen tot de krachtigste, maar ook tot de oudste en machtigste strijders voor het Kind van Staat, dat ze misschien meer dan eenig ander in de *neutrale sfeer* hielp opkweeken.

Hooren we even, hoe de tegenwoordige Secretaris dier

Maatschappij, de heer Bruinwold Riedel, dit stadium der neutraliteitsgeschiedenis beschrijft in zijn brochure: *De opvoedende beteekenis van de voor allen toegankelijke Volksschool.*

»Nu de aanvankelijk *kerkelijke* openbare school zich langs den weg van langzame evolutie van de kerk, van kerkelijke overheersching, van kerkelijke denkbeelden, vrij had gemaakt, en zelfs geen kind der kerk meer was, maar een geheel zelfstandig openbaar opvoedingsinstituut, toegankelijk voor alle kinderen, tot welke godsdienstige of niet-godsdienstige kringen de ouders ook behoorden, nu richtten de kerkgenootschappen, eenerzijds, en de op het standpunt van het openbaringsgeloof staande godsdienstigen, anderzijds, die hun dogmatiek als een bestanddeel van de opvoeding hunner kinderen wenschten opgenomen te zien, weer hun bijzondere *kerkelijke* en »christelijk nationale" scholen op.

»Met bewonderenswaardige offervaardigheid hebben de orthodoxen voor dit doel de noodige gelden bijeen gebracht. Doch deze offervaardigheid, waartoe zij om den wille van hun godsdienstig geloof bereid waren, deed hen te meer gevoelen de onbillijkheid, welke zij als Staatsburgers ondervonden, wanneer zij aan de eene zijde alle kosten van het door hen voor hun kinderen gewenschte onderwijs moesten betalen en tevens moesten offeren de steeds toenemende bijdragen in de door Rijk en Gemeente geheven belastingen ten bate van het openbaar onderwijs, waarvan zij, krachtens hun overtuiging voor hun kinderen niet konden genieten en waarmee zij niet instemden.

»Sedert 1862 begon men te agiteeren tegen deze onbillijke regeling; men sprak van restitutie, eischte subsidie — eerst van de zijde der anti-revolutionairen, later ook van de zijde der Katholieken, die door den Syllabus van Pius IX en 't *bisschoppelijk mandement* daartoe waren aangespoord. En om aan deze agitatie meer kracht bij te zetten, maakte men er een godsdienstige beweging van tegen de openbare school met de bewering, dat de zoogenaamde »neutrale" school eigenlijk was een »godsdienstlooze" school, tegenover hun »school met den

bijbel". Zonder aan te wijzen, dat in de »school met den bijbel" de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden op betere wijze en met meer voldoenden uitslag plaats vond dan in de openbare school of op de meerdere voortreffelijkheid van het onderwijs in hunne scholen te kunnen bogen, plaatsen de anti-revolutionairen, met de bekrompenheid en de uitsluiting, aan elken bovennatuurlijken openbaringsdienst eigen, den bijzonderen christelijken godsdienst, met den bijbel als openbaringsboek, tegenover den godsdienst, zooals deze, als redelijke, natuurlijke religie, door de voorstanders der openbare school werd erkend en in de gemengde nationale school niet werd buitengesloten".

Aan de anti-revolutionairen, mede aan andere aanhangers van een bovennatuurlijken openbaringsdienst wordt alzoo een brevet van bekrompenheid uitgereikt: christelijke bekrompenheid valt wel zoowat in de lijn van het »Nut", evenals de »natuurlijke religie in de gemengde nationale school". Wat we nu echter van den Nutskant zelf wel wat bekrompen vinden, is de veronderstelling, dat om aan een agitatie tegen een onbillijkheid in zake de subsidies kracht bij te zetten, men er een »godsdienstige beweging tegen de openbare school" van maakte. En meer dan bekrompen de meening, of liever de bewering, dat daartoe de katholieken door paus en bisschoppen werden aangespoord, alsof dus deze mannen van hun verheven standpunt, gevolgd door duizenden en duizenden strijders, slechts een gevaarlijke neutraliteit, een godsdienstloos stelsel *verzonnen* .... »men *maakte* er een godsdienstige beweging van"!.... *alleen* om vrij te komen van betaling uit eigen beurs! Alsof daar zonder gegronde redenen, zonder bewijs in het bisschoppelijk mandement kon worden gezegd:

»Van dien onberekenbaren invloed van het onderwijs schijnen zich de voorstanders van den ongodsdienstigen, enkel stoffelijk gezinden geest dezer eeuw beter bewust, dan sommige nalatige Katholieken. Immers die mannen, welwetende, gelijk het Provinciaal Concilie spreekt, hoezeer van een godsdienstig onderwijs der jeugd de ware christelijke geest der maatschappij

afhangt, laten niets onbeproefd, om dit onderwijs door een ander, naar hunne beginselen ingericht, te verdringen. Hun toeleg en hunne verwachtingen zijn geen geheim: beide kan men, ook in ons vaderland, bij monde en in geschriften openlijk hooren verkondigen. Dan eens komen personen, wier betrekking aan hun schrijven invloed bijzet, den onderwijzer den weg wijzen, hoe hij, zonder vrees voor klachten en onaangenaamheden, *met veel takt en beleid*, bedektelijk de moderne beginselen op de school kan voortplanten, zelfs *al komen die ook in strijd met* zekere godsdienstige begrippen, b.v. *het geloof aan wonderen.* Dan weder hoopt men, dat zeker soort van onderwijs behendig zal worden aangewend om langzaam de scherpe afscheiding tusschen verschillende godsdienstige gezindheden uit te wisschen, natuurlijk door uitwissching van de godsdienstige overtuiging zelve. Dan eindelijk zegt men zonder omwegen, dat het onderwijs *den laatsten stoot* moet geven *aan alle* soort van *godsdienstige vooroordeelen* en eene *gezondere beschouwing van wereldorde en menschheid* in de plaats stellen. Als middel om *door de school 's volks lang vertraagde godsdienstige ontwikkeling* te bevorderen, geeft men op: *een volslagen ongeloof*, dat zich boven *elken vorm van kerkelijk geloof* verheft. Die taal wordt gevoerd door mannen van naam, en om strijd geven vele anderen, in tijdschriften, dagbladen en elders, hunne instemming met die beginselen te kennen".

Zoo iets behoort tot onze kwalificatie »traurige Geschichte": op zulk een naïeve wijze een waar en ernstig woord van zulke hoogstaande mannen — al zijn het dan ook in de oogen van het »Nut" slechts Roomsche bisschoppen — tot een op touw gezette agitatie te stempelen! Maar al te krachtig moeten zij het later vernemen uit den mond van hun »intellectueele", dus aan geen bekrompenheid lijdende *geestverwanten*, hoe goed de onzen toch hadden gezien, wat er van het algemeene »onze zeden doortrekkende Christendom", wat er van die »redelijke, natuurlijke religie" in de *neutrale* school overblijven zou! Of zou men onbekend zijn met de uitingen van *vele* partijgenooten? Onbekend b.v. met Mr. V.

d. Biesens belangrijke nota bij het verslag der Comm. van Rapporteurs over de onderwijs-novelle, in welke nota »verschillende uitspraken van voorstanders der openbare Staatsschool over de zoo hoog geroemde neutraliteit" worden gegeven? Uitspraken dus van mannen, niet van den tegenstand, maar uit het eigen kamp?

Wij zullen ons beperken tot het geven van slechts één fragment uit Mr. V. d. Biesens bloemlezing, zooals de Regeering de nota in de Mem. van Antw. noemde — een fragment, dat wèl het tegengestelde van bekrompenheid van blik en begrip bewijst en der M. tot Nut van 't Alg. de *volle maat* in zake de *ware* geschiedenis der neutraliteit toemeet! Van dit fragment kan zeker niet gezegd worden, dat we daarmede de historie vooruitloopen, daar het reeds in het jaar '68 door den Amsterdamschen hoogleeraar Dr. Pierson werd geschreven:

»Een Staat, die op zijn school aan de jeugd een godsdienst meedeelt, welke in de oogen van vele zijner burgers den naam van godsdienst niet meer verdient, is dat een Staat, die zijn onderwijs heeft geregeld met eerbiediging van elks godsdienstige begrippen?

»Met spele niet met woorden. Is het, om iemands godsdienstige begrippen te eerbiedigen, voldoende, dat ik ze niet bespottelijk maak? Eerbiedig ik u, als ik u niet uitlach? Uwe begrippen, ik ondermijn ze, want ik maak hun overtolligheid voelbaar; ik zwijg ze dood, maar ik eerbiedig ze, ik, Staat der Nederlanden!

»Zendt mij uwe kinderen. Over dertig jaar zijn uw kinderen mannen en vrouwen, die met Christendom boven geloofsverdeeldheid dwepen, en wandelend langs uwe graven het hoofd zullen schudden over uwe dogmatische bekrompenheid. Wat is er, dat gij siddert? Heb ik uwe godsdienstige begrippen niet geëerbiedigd? En zijn de goedgeloovigen niet in hun recht, wanneer zij antwoorden: »O voorzeker, gij hebt Maria niet gelasterd, de Onbevlekte Ontvangenis niet geloochend, de Drieëenheid niet voor onredelijkheid uitgemaakt, de godheid van Jezus niet als een antiek bijgeloof voorgesteld,

maar gij hebt aan het zedelijk leven van het geslacht, dat na ons komen zal, feitelijk geheel dien leerstelligen grondslag ontnomen, dien wij als den waren, als den eenigen grondslag van elk zedelijk leven in gemoede aanmerken; en dit, o moderne Staat, hebt gij gedaan, zonder het te zeggen".

Hiermede is de geschiedenis der neutraliteit weer in de baan der waarheid gebracht.

Wat vele duizenden in de volgende tijdperken onzer neutraliteitsgeschiedenis tot de onzen voerde, door hetgeen zij *toen* en *thans* in de neutrale school en van den neutralen onderwijzer hebben gezien en ervaren — wat vele nieuwe mannen uit het tegenovergestelde kamp, zelfs het »Nut", in den laatsten tijd tot even merkwaardige getuigenissen als de aangehaalde bracht — dàt kunnen wij hier nog niet vermelden, wijl dit een wellicht ongemotiveerd vooruitloopen van de geschiedenis zoude zijn. Er zal dus te bestemder tijd wel aan worden gedacht.

* * *

We zijn gekomen aan het tijdperk van de Wet-Kappeijne. In de beide décenniën, waarin het neutrale kind den jongelingsleeftijd bereikte, was het een weinig in de breedte gegroeid, maar daar bleef het ook bij! Het »Nut" — we zeiden reeds, dat het tot de krachtigste en machtigste medewerkers aan den groei en de ontwikkeling van het troetelkind behoorde — had, vóórdat de wet in bespreking en stemming kwam, voor een flink rapport gezorgd, waarin nog eens duidelijk gezegd wordt, wat eigenlijk de school voor allen — de Maatsch. wil den naam *neutraal* liever nog niet accepteeren! — is, en hoe het in trouwe met die christelijke deugden staat. Een verduidelijking van het oude systeem — 't was ook wel noodig: voor wie? Voor de onzen — of voor allen? Zoo zegt het rapport o.a.: »Wanneer de onderwijzer, behoorlijk opgeleid, zijn taak aanvaardt, zal hij, zonder op het gebied van den godsdienst te treden, een ruim veld voor zijn arbeid vinden. Hij moet geven *une morale en action*. Het besef van de plichten, die

men jegens zichzelf, het huisgezin, de maatschappij, het vaderland enz. te vervullen heeft, kan zeer goed, zonder dat het gebied der dogma's betreden wordt, in het gemoed van het kind aangekweekt worden"...

Zoo is 't ook. Lezen we op de plaats van het »*enz.*": God, en de naasten, en eigen zieleheil enz. — dan is er op de openbare school voor vele kinderen plaats. Het is dan ook zeer begrijpelijk dat een prof. V. d. Wijck, — die het betreurde, dat ter wille van de neutraliteit de geheele godsdienst, als de levensadem der opvoeding beschouwd, van de school moest gebannen worden — openbare scholen van verschillende kleur wenschte, gelijk de godsdienstige gesteldheid des volks dit meebrengt. Zeer begrijpelijk, dat een ander professor, Dr. Knappert, na te hebben beweerd, dat in de neutrale school het godsdienstig gemoedsleven wordt verwaarloosd, dat de algemeene toestand is die van passieve negatie, een verzuchting slaakte, »dat op warmen, beslist-godsdienstigen toon onze onderwijzers nog spreken durfden, spreken konden!"

Deze geleerde ziet echter ook wel weer in, dat een dergelijk godsdienstig onderwijs in de openbare school onmogelijk is geworden. En dat wordt door het »Nut" in zijn rapport flink aangedikt. In verbluffend duidelijke taal geven ons de volgende regelen het karakter der neutraliteit van die dagen, al blijft dan ook de naam nòg achterwege:

»Men zou nochtans kunnen vragen, of de godsdienstige begrippen, welke gemeengoed zijn van allen, behalve van de ongeloovigen, niet op de school zouden kunnen besproken worden. Het zwijgen daarover toch geeft den godsdienstige meer ergernis, dan het spreken erover bij den ongeloovige wekken kan.

»Op grond evenwel van de ervaring, die geleerd heeft, dat ook ongeloovigen zich geërgerd hebben aan de vermelding van godsdienstige begrippen, welke zij bij hun kinderen niet wenschen aangekweekt te zien; op grond van de omstandigheid, dat, als de kerk haar plicht doet, de school niet noodig heeft, zich met die taak in te laten; op grond van

de onmogelijkheid voor den onderwijzer, zich tusschen al die verschillende meeningen te bewegen, zonder van de eene of de andere zijde te kwetsen, meenen wij, dat alle godsdienst-onderwijs gedurende den gewonen schooltijd van de school moet wegblijven".

Verbluffend duidelijk. Toch, »om aan *alle* misverstand een einde te maken" — men mocht zich nog eens met een Dr. Knappert, een Ds. Vos enz. aan een stroohalm willen vasthouden! — stelde toen de Nutscommissie reeds voor, de woorden: »aan hunne opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden" te vervangen door: »aan hunne opleiding tot alle maatschappelijke deugden en aan hun zedelijke vorming"...!

Hier hebben we, wat we het *vermakelijke* in de geschiedenis van de neutraliteit noemen. De eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden, moest nu ook zijn een eerbied, *grooter* eerbied voor hen, die met de godsdienstige begrippen van andersdenkenden den draak steken, ja, er zich aan ergeren. De onderwijzer moest nu zoo op zijn *qui-vive* zijn, voor geloovigen rechts en ongeloovigen links, dat de man er wel het hoofd bij moest verliezen, als hij zóó *neutraal* wilde wezen!

De neutraliteit is in de breedte gegroeid, want alleen een breedgeschouderde kon torsen een dubbelen zwaren last, opgelegd door een eerbied voor degenen, die zich ergeren aan *spreken*, en een eerbied voor hen, die zich ergeren aan *zwijgen*... beide over den godsdienst. Alleen een forschgebouwde kon tegen een zoo zwaren druk van twee, drie kanten bestand zijn.

Helaas! na een korte spanne tijds zou blijken, dat de groei in de breedte niet voldoende was voor den te zwaren last. 't Werd wankelen — en schragen door nieuwe *steunpilaren*: de mannen van den Bond o.a. met hun absolute neutraliteit!

We vroegen hierboven: voor wie was het Nuts-rapport, waarin de »neutraliteit van 't openbaar lager onderwijs nog eens krachtig werd verdedigd" en het begrip neutraliteit

nog eens heel duidelijk werd gemaakt? Voor de onzen — of voor allen?

Ons antwoord is: voor allen. Voor de partijgenooten, opdat zij het slechte voorbeeld van een Dr. Pierson niet zouden volgen in het afbreken van het bestaande stelsel. Voor de onzen, opdat zij toch in hun strijd tegen een »veralgemeening van geloovigen en ongeloovigen" niet zouden volharden. De Wet-Kappeijne zorgde inderdaad, dat die strijd niet meer noodig was: ze presenteerde haar school in vrije uren, behoorlijk verlicht en verwarmd, voor het geven van godsdienstonderwijs door de godsdienstleeraren en toonde daarmede hare groote liberaliteit, wijl de groote voorman in zijn memorie van toelichting toch had gezegd, dat de verleende vrijheid van onderwijs maar kerkelijke tweedracht aanwakkerde, zoodat de vrije school geen *recht op begunstiging* had; wijl bovendien een der groote vrienden, Godefroi, iets vroeger had opgemerkt, dat het »subsidiëeren van bijzondere scholen zou zijn het verleenen van een vermomd subsidie aan de kerk".

De geschiedenis vermeldt, dat de »kerkelijken" toch weer de malcontenten-rol speelden! Ze redeneerden zoo ongeveer: geen subsidie dus — geen Staatshulp, tenzij een verlicht en verwarmd lokaal na den schooltijd — voor hen, die van de Staatsschool niet gediend zijn, en beweren, op degelijke gronden, dat die Staatsschool in het nieuwe stadium weer minder geschikt voor hun kinderen is geworden!

Geen Staatshulp — totdat het den neutraliteitsmannen te *machtig* werd; totdat de leuze »la neutralité c'est l'ennemie!" zoò krachtig weerklonk, dat ze die neutraliteitsvrienden onder haar invloed bracht, en genoegzaam tot inkeer bracht, om reeds elf jaar later door de Wet-Mackay de billijkheid van Staatshulp te erkennen, en het bijzondere onderwijs subsidie te verleenen.

Een edel motief zat, naar de historie verder meldt, bij de liberale landsvrienden voor: bezorgd voor verder verzet, — »om den schoolstrijd te helpen beëindigen" — gaf men de billijkheid toe, gaf men een dozijn jaren later bij de Wet-Borgesius in 1901 warempel zelfs verhooging van subsidie.

Een daad van liberaliteit — een »daad van barmhartigheid", zegt Ds. Vos. Maar met alle respect voor die liberaliteit wagen wij toch de opmerking, dat die krachtige leuze van zooeven en de niet minder sterke aandrang onzer mannen — wie zou hier onzen grooten Schaepman kunnen vergeten? — op weg waren, de schare te overtuigen van het inderdaad *verderfelijke* neutraliteitssysteem, dat zich zoo geleidelijk uit het oorspronkelijke had gevormd, en van een *recht* in onzen vrijen Staat op de Staatshulp voor een vrije school.

* * *

De geschiedenis der neutraliteit komt thans in haar *avontuurlijke* periode. Vooreerst kwamen sommige neutrale gezagsmannen zoover met hun »eerbied voor degenen, die zich aan *spreken* konden ergeren", dat ze geheel vergaten, toch ook eerbied aan de anderen verschuldigd te zijn: angstvallig werd door dezulken elk symbool, elk woord zelfs van verknochtheid aan wat Godes is, geweerd, verwijderd. En de neutraliseerwoede van sommige heeren in Roomsche of »Bijbelsche" streken deed veel kwaad... aan de neutraliteit, en veel goed... aan ons beginsel, waarvoor ook meerderen van de onzen, in het mandement der bisschoppen met den strengen naam *nalatige* katholieken bestempeld, nu juist wakker werden. Toch is en blijft het ijveren voor de »vrije" school bij zoovelen synoniem met: zaaien van verdeeldheid — en leegpompen van de openbare....!

Vervolgens ging men »faire bonne mine à mauvais jeu"! Mannen als Dr. Bos erkenden het goed recht der bijzondere school, maar spraken de vrees uit, dat ze niet de deugdelijkheid van onderwijs gaf, die men natuurlijk in de neutrale school vinden kon. Zij verklaarden zich voor »onbekrompen geldelijken steun van het bijzonder onderwijs, indien dit de noodige waarborgen voor deugdelijkheid bezat". 't Was »faire bonne mine", want men zag zeer goed, dat binnen enkele maanden de Wet-Kuyper »er door komen" zou. Men had ook reeds ondervonden, dat zich bij de oude voorstanders der

bijzondere school een nieuwe partij had gevoegd, welke men zoo gaarne aan den neutralen kant had gehouden: de vrijzinnig-godsdienstigen.

Ja — ook dezen werden ontrouw. Zij beweerden, bij monde van vele hunner moderne predikanten, een Ds. Du Buy, een Bruining, een Westerdijk enz., dat de toenmalige neutraliteit allen godsdienst en godsdienstzin doofde, dat »de religie verzwijgen in de school in zekeren zin is: haar doodzwijgen, en dat dit neerkomt op dooden, op een doen sterven aan atrophie". Zij verlangden de vrijzinnig-bijzondere school, ook al, om de negatie in een positief stelsel te veranderen.

Eindelijk kwam het grootste avontuur: de absolute neutraliteit van de volbloed-neutrale onderwijzers. »Zoo de onderwijzer, zoo de school", had men reeds in alle stadiums onzer geschiedenis in alle toonaarden gezongen; en thans is men zoover gekomen, dat men den *te* neutralen onderwijzers van alle zijden uit het eigen kamp in heftige bewoordingen verwijt, dat zij .... ja, wij zouden zeggen, niets anders hebben gedaan dan het systeem tot in uiterste consequentie doorgevoerd ....

»De Wet van '78" — zegt Ds. Vos — »heeft een ras van onderwijzers gekweekt, wier kenmerkende eigenschap *veelal* is, dat zij niet godsdienstloos, maar anti-godsdienstig zijn". Deze schrijver, die in zijn brochure *De Openbare School* maar al te duidelijk laat blijken, hoe slecht hij over de »vrije" school te spreken is, omdat zij »door haar sectarisch drijven telkens [zijn] antipathie wekt", veracht ten zeerste de neutraliteit der school, en vreest nog meer den *geest* der neutrale onderwijzers. Hij zegt van hen, dat zij door hun »dolzinnig drijven" de algemeene school afbreken, en zijn partijgenooten dwingen »de zielen [hunner] kinderen te beveiligen en naast de tegenwoordige bijzondere vrijzinnig-bijzondere scholen te stichten". Hij is ook zeer bekommerd voor de half-beschaafdheid en het gebrek aan algemeene ontwikkeling van velen hunner, »welke fouten telkens op treffende wijze zich manifesteeren in de *Volksonderwijzer* en soms ook in de *Bode*"; hij verlangt daarom strenge contrôle van de overheid, en als men zich

niet betert — verwijdering! ... en plaatsing als klerk bij een of andere openbare administratie!!

De heer Vos stelt hier een onzinnigen eisch, evenals in zijn tirade: »het neutraliteitshuisje moet zoo spoedig mogelijk afgebroken worden": omdat hij eerst de overheid zou moeten bekeeren; omdat hij met de zijnen voorheen heeft medegewerkt aan het verbouwen zijner oude openbare school met »Christendom boven geloofsverdeeldheid" tot een neutraal school*paleis* — geen *huisje* — waarin den neutralen onderwijzer het kind van Staat is toevertrouwd! En deze neutrale onderwijzer trad immers in zijn geschriften — als: *Maakt front voòr de Openbare School!* — zoò machtig met zijn *openbare neutrale* school naar voren, dat het heele land er versteld van stond?... En de geschiedenis meldt ons niet, dat *toen* de stemmen van verweer uit het modern-godsdienstige kamp zich lieten hooren...

Prof. Holwerda gaat in zijn beide bekende werkjes nog een paar stappen verder:

»Vooral na de wet van 1878 kwamen de partijen steeds scherper tegenover elkaar te staan. En thans? Is het nu werkelijk zoo moeilijk voor de bezwaren der tegenpartij iets te gevoelen? De socialistische onderwijzers zijn, naar ons verzekerd wordt, het knapste in de neutraliteit, maar als de *Volksonderwijzer* van 22 October 1901 zich er over ergert, dat op een onderwijzersvergadering op de Koningin gedronken is, dat alle onderwijzers (volgens den schr. zijn het huichelaars) op twee na opstonden en het *Wilhelmus* zongen — kunnen wij ons dan niet begrijpen, dat Oranjegezinde ouders voor hun kinderen een onderwijzer als de schrijver van dat stuk niet wenschen?...

»Nu geloof ik gaarne, dat niet zoo heel veel onderwijzers zoo denken: op die vergadering waren er maar twee. Evenwel, dat zeer vele onderwijzers sterk geävanceerde meeningen hebben, niemand zal het tegenspreken. Reeds sedert lang is opgemerkt, dat een philosophie à la Multatuli onder hen zeer algemeen is. Ik wil die menschen in hun vrijheid niet verkorten, maar kunnen wij nu heusch niet

begrijpen, dat geloovige ouders hunne kinderen nu liever niet door zulke mannen laten opvoeden?"

Zoo schreef prof. Holwerda, die ook van een *gemeene schoolwet-agitatie* in 1905 gewaagde, en den kampioen vóór de neutrale school, of liever tegen de bijzondere, Mr. Van Houten, toevoegde: »Mr. van Houten, gij zijt een bekwaam en eerlijk man, maar als gij u wél met het godsdienstig leven van uw volk »opgehouden" hadt, zoudt gij het zeer afgekeurd hebben, dat aan de kleine Nederlandsche burgerij waanwijze vrijdenkertjes met slechts een negatie in de ziel als onderwijzers harer kinderen op het dak gestuurd werden, lui die in zichzelf, — ze zijn neutraal, — grinniken om het geloof hunner leerlingen, zooals de mensch zoo dikwijls grinnikt om datgeen wat hij niet begrijpt. Helaas, Dajaks en Alfoeren moeten bestudeerd worden, doch het Nederlandsche volk mag men regeeren zonder het ook maar eenigszins te kennen!"

De Nuts-secretaris stelt in zijn reeds genoemde brochure de twijfelvraag, of prof. Holwerda wel tot de vrijzinnigen kan worden gerekend, of hij niet te veel *rechts* staat en in het gezelschap der moderne predikanten verzeild raakte, die de modern-godsdienstige secte-school willen... Teekenende twijfelvraag, voorwaar! Maar met dat al laakt deze vrager *zelf*, eenige bladzijden verder, op scherpen toon het absolute-neutraliteitsbegrip, dat, naar uit het voorafgaande reeds bleek, zich over veel meer ging uitstrekken dan het vrijhouden der neutrale school van godsdienstige »dogma's"...!

* * *

't Zijn de mannen van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers — we zijn inmiddels met de geschiedenis tot het heden genaderd — die de leuze aanhieven: weg ook met het »politieke dogma", zoo de school in waarheid *neutraal* zal zijn. Weg met het aankweeken van vaderlandsliefde in den vorm van: viering der nationale feestdagen — zingen van vaderlandsche liederen — spreken over Koningin en Vaderland! Men komt te kort aan den eerbied, verschuldigd aan

de politieke begrippen van andersdenkenden, als socialisten enz. Men moet zich van het *politieke* »dogma" minstens even krachtig onthouden als van het *kerkelijke*.

Scherp laakt ook het »Nut", zeiden we — zulke neutraliteitsbegrippen. »Onzinnig en ploertig" noemt de heer Bruinwold Riedel een motie als die, welke 21 leden van den Bond hadden voorgesteld, een motie, »waarin werd afgekeurd, dat door kinderen der openbare school wordt meegedaan aan en dezen in de school worden voorbereid voor een algemeene nationale feestviering en waarbij deze voorbereiding wordt voorgesteld als een betrekken van schoolkinderen in propagandistische betoogingen van politieken aard". Zulke motiën — zegt de schr. verder — »kenmerken de voorstellers als zulke voor de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden ongeschikte opvoeders en als partijmannen van zoo weinig en averechts nationaal gevoel, dat zij door de niet-socialistische ouders onmogelijk als gewenschte leerkrachten voor het nationale volksonderwijs kunnen worden aangemerkt".

Ook de mannen van de »Hoofdenvereeniging" kwamen in 't geweer tegen die absolute, tegen die *ware* neutraliteit, zeiden de Bondsmannen, terwijl ze erbij voegden: »waarvoor wij wel alleen zullen komen te staan". De neutrale school is een nationale volksschool, zeiden ze. Het gevolg was, dat ze werden uitgemaakt voor »belagers der Openbare School"... Ingedeeld alzoo bij de mannen van den tegenstand — bij de ontrouwe broeders...

Zoo ziet men dan, hoe de geschiedenis van die christelijke en maatschappelijke deugden in de neutrale school zich afwikkelde.

Christelijke deugden: het moest volgens het »Nut" maar liever zedelijke ontwikkeling of ethische vorming heeten; — 't was *duidelijker*, en gaf minder tot verwarring aanleiding.

Maatschappelijke deugden: het moest volgens »Bond" en »S. D. O. V." maar liever absolute neutraliteit heeten; — dat was *krachtiger*, en gaf minder tot nationalen betoogingslust aanleiding.

En zoo zijn we dan in 't laatste stadium onzer geschiede-

nis zoover gekomen, dat het eigenlijk doel van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een der oudste en machtigste kampioenen voor de neutrale school, met haar laatste schrijven is geweest: *haar* neutraliteitsbegrip te blijven verdedigen, *haar* voor allen toegankelijke volksschool op ethisch-pedagogischen grondslag te blijven beschermen, en van deze *haar* school... dan ook maar een... *bijzondere*... te maken!

In dit stadium der geschiedenis mag dus wel aan de Wet-Kuyper worden gedacht. Nu — men is eerlijk genoeg te erkennen, dat die wet de Maatschappij ook in de gelegenheid heeft gesteld, op kosten van den Staat, thans haar beginsel te handhaven, zoo noodig in de *bijzondere* Nutsschool. Nu behoort dus het subsidie-stelsel als daad van *barmhartigheid,* wel »tot de geschiedenis" — en hebben recht en billijkheid eindelijk gezegevierd!

De Maatschappij wil dan in de naaste toekomst wat voor *haar de neutraliteit* is, weer in eer en aanzien brengen. Op zeer vele plaatsen, zegt ze, dreigt de openbare school met of zonder medewerking van de betrokken gemeentebesturen in de concurrentie met de bijzondere school ontvolkt of opgeheven te worden. Waar dit het geval is, of waar het onderwijs »wegens onvoldoend of ongeschikt personeel, gebrekkig leerplan of gebrekkige klasse-indeeling, beneden het peil van deugdelijk lager onderwijs, in den geest der M., daalt", waar »anti-revolutionaire of katholieke gemeentebesturen het onderwijs laten verkommeren, of er een kleur aan geven, welke het openbaar onderwijs niet behoort te hebben".... daar zal men dan *bijzondere neutrale Nuts-scholen* oprichten

Daar kan dan ieder, die *wil,* zijn kinderen heenzenden, want daar is de »waarborg van deugdelijkheid", die — door de schuld van de *kerkelijken* natuurlijk — zoowaar menigmaal op den loop was, teruggekeerd. Het »ethisch-pedagogische" sluit vanzelf reeds allen uit, die der neutraliteit in zake godsdienst voorgoed den rug hebben toegekeerd. Het »nationale" karakter sluit al degenen uit, die zich met de Bondsneutraliteit, dus ook neutraliteit inzake »politiek",

homogeen verklaren. Het Bonds- en het Nuts-intellect zullen dus in de toekomst tot geen Holwerdaasche »gemeene schoolwet-agitatie" meer kunnen samenwerken... de neutraliteit heeft opgehouden te »vereenigen" en te »verbroederen" — al spreken daarvan de samenstellers van het *Maakt front.*

Maar — er is nog een derde uitsluiting, omdat er.... nog een *derde* genus neutraliteit bestaat! We hebben in dit maandschrift ook al vroeger van »drieërlei neutraliteit" gesproken. Die derde neutraliteit is een zeer merkwaardige, omdat ze zich de *positieve* heet!

Positieve neutraliteit! Als men dit begrip wat absurd vindt, zullen wij 't aanstonds met de woorden van den schrijver der brochure: *Algemeene Volksschool of Vrije Scholen?*, den heer Gerhard, verklaren als te zijn: een onderricht, waarmee men het kind alleen geeft »wat des kinds is". Men mag het kind alleen leeren, wat het begrijpen kan. Wat de Algemeene Volksschool niet mag geven, is een bepaalde dogmatische kerkleer — wat ze wèl geven kan, is een algemeene zedeleer, die den grondslag der samenleving vormt.

Positieve neutraliteit: zooveel als algemeene zedeleer. De heer G. schrijft o.a.:

»Het kind is niets anders dan kind en mag niets anders zijn. Alleen zijn kinderlijke gaven van lichaam en geest kunnen en mogen ontwikkeld worden. Nu is een kind geen politiek mensch; onnatuurlijk en in strijd met zijn, en derhalve ook met het maatschappelijk belang zou het dus wezen, het te willen opvoeden in de politieke beginselen zijner ouders. Daaruit vloeit dan vanzelf voort, dat het in strijd met het kinderlijk en maatschappelijk belang is, kinderen van antirevolutionairen in een school, van liberalen in een andere school, of van socialisten in een derde school te willen verzorgen en opvoeden.

»Een kind is evenmin belijder van een of ander kerkelijk dogma. Het kan eenvoudig geen protestant of katholiek of vrijdenker zijn, wijl het daarvoor geen verstand bezit. Het mag door zijn ouders in een of ander kerkgenootschap zijn ingeschreven, toen het nog in de luiers lag, een geloofs-

belijdenis is dat niet, en deze stempelt een mensch toch eerst tot aanhanger van een bepaalde kerkleer. Het is dus alweer onnatuurlijk, en in krassen strijd met het kinderlijk en maatschappelijk belang, de kinderen te verdeelen in aparte scholen voor protestanten, katholieken, joden, vrijdenkers, enz. Dat te doen beteekent: aankweeken van geloofshaat, van onverdraagzaamheid."

Onze schrijver heeft het dus wel goed voor met de opvoeding onzer kinderen op positief-neutralen grondslag. Hij heeft het ook goed voor met de ouders dier kinderen: de natie weer te vereenigen, te verbroederen door eèn broederband: de algemeene zedeleer, waardoor men de ouders — al hebben ook hun »politieke of godsdienstige meeningen niets met de opvoeding van 't jonge geslacht te maken" — toch met hun kinderen aan de Algemeene Volksschool verbindt. Het »lied van vriendschap en vrede", dat wij uit de *oude* geschiedenis, nu juist 100 jaar geleden, nog wel kennen, worde weer aangeheven . . .

Doch we zijn er *nog* niet. Onze geschiedenis is *nog* niet voltooid! Zou de voor allen toegankelijke volksschool van het »Nut" of andere »intellectueelen" dan niet voor Gerhards Algemeene Volksschool in aanmerking kunnen komen, *als* de uitsluitingen, zooeven genoemd, eens werden opgeheven?

Neen! Daar is en blijft dan *nog* een verdeeling. En daardoor juist werd, als nakomertje, het *derde* neutraliteitskind geboren. Eerst als ook die verdeeling wordt opgeheven, zal de evolutie der neutraliteit zijn voltooid, want dan eerst zal *alles* geneutraliseerd zijn. Het Gerhardsideaal is wellicht *het* ideaal . . . . :

»Is dan de openbare school van heden de algemeene volksschool? Natuurlijk niet, zoolang er nog eenige honderdduizenden kinderen op bijzondere scholen gaan. Maar evenmin beantwoordt de organisatie van de openbare lagere school aan het ideaal der algemeene volksschool. Nemen wij b.v. de lagere school in de hoofdstad des lands, in Amsterdam. Is dat 'n Algemeene Volksschool? 't Lijkt er

niet naar. Men heeft er armenscholen, tusschenscholen, burgerscholen en rijkelui's scholen, die alle openbare scholen genoemd worden, maar in haar karakter even ver van de algemeene volksschool afstaan als de bijzondere scholen. Zijn op deze de kinderen verdeeld naar 't geloof der ouders, op gene zijn zij 't naar den geldbuidel der ouders. Zijn de bijzondere scholen in Nederland grootendeels secte-scholen, de openbare zijn er grootendeels standenscholen. Beide zijn verderfelijk voor de samenleving en voor het kind, want beide geven niet, kunnen niet geven en willen niet geven een alzijdige ontwikkeling, die het kind later in staat stelt in vollen omvang als mensch en als burger zijn plichten jegens zichzelf en de zijnen, en jegens den staat te vervullen. Dat alleen kan en zal de algemeene volksschool doen".

Ziedaar dus, wat het einde der geschiedenis... *zou kunnen zijn*. Want in dit stadium zijn we nog niet gekomen. Hier is een toekomstbeeld; de geschiedenis gewaagt wel van »rijk en arm op eèn school in vele plattelandsgemeenten; de jongste geschiedenis meldt ons ook de samensmelting van een paar klassen openbare scholen in de hoofdstad des lands — maar het ideaal van Gerhards school: »alles en allen omvatten", dat feitelijk ook al een der idealen van de Bonds-groep was, behoort nog niet tot de geschiedenis van het heden.

Zal het weldra zoo zijn? Zal na veel lijden en strijden, na veel groei en verdrukking, na veel bewondering en verguizing, de geschiedenis onzer neutraliteit met de bereiking van dat ideaal: de eène school, inderdaad voor alle kinderen, die van rijken en armen, die van geloovigen en ongeloovigen, die van nationalisten en socialisten, bekroond worden?

Het »Nut" gevoelt er *iets*, de Bondsmannen gevoelen er *veel*, vele ouders en »neutrale" vrienden maar *weinig* voor. Dat is dus nog tamelijk ver van de eenheid. Maar — de »geloovigen" hebben eenmaal op goede gronden, zonder »bekrompenheid des geestes", aan de neutraliteit in elken vorm den rug toegekeerd. Zij gevoelen er *niets* voor, *omdat* zij geloovig zijn, en de neutraliteit met of zonder Algemeene

Volksschool, dit *niet* is. Zij kunnen en mogen en willen niet op avontuur uitgaan. Zij hebben immers een vast beginsel? — zij hebben immers *wel* met de opvoeding hunner kinderen iets te maken? — zij hebben immers niet genoeg aan ethische ontwikkeling of algemeene zedeleer? — zij willen immers trouwe zonen zijn van God, Koningin en Vaderland?

Zij zijn daarom eèn in hun strijd tegen den booze, dat is tegen de neutraliteit, die in de verschillende tijdperken reeds de kwalificaties »onzalig"— »karakterloos"— »anti-godsdienstig"— »schijnheilig" uit *eigen* kringen mocht ontvangen; die thans bovendien anti-nationaal en anti-sociaal dreigt te worden.

Zij zullen de neutraliteit eerlang zien bezwijken, een niet-eervollen dood zien sterven ... zoodat zich een *heel ander* toekomstbeeld vertoont, en er een heel ander einde aan de geschiedenis zal komen!

Dit andere toekomstbeeld, dat we in den geest reeds zagen: de verstrooiing der neutrale troepen, al zoo lang in tegenstrijdige kampen verdeeld, en de zegekreet, dien we hoorden: »Victorie aan de Vrije School" — *die* zijn wel zoò nabij aan het heden, dat we er de geschiedenis onzer neutraliteit, in dit haar laatste stadium gekomen, mee mogen besluiten.

Het *einde* der geschiedenis zal spoedig zijn, dat de neutraliteit zelf *tot de geschiedenis* behoort.

En daarmede komt, behalve aan het verweer tegen de »vrije school", ook aan den kamp tusschen Algemeene Volksscholen en Bondsscholen en bijzondere Nutsscholen en andere »neutrale" scholen, die elkaar om strijd »leegpompten", een gewenscht einde. En de gansche *onverkwikkelijke* geschiedenis der neutraliteit, in al haar diverse beteekenissen, is *dan* met de vermelding van dit *laatste* historische feit voltooid.

G. M. A. JANSEN.

Steenwijkerwold. Directeur der R. K. Kweekschool.

VOOR DE LIEFSTE.

I.

Gij zijt de zon in 't blauw gewelt
  Van eigen glorie schoon,
In pracht verheerlijkt van zich zelf,
  Wie kroon' geen andre kroon; —
Maar ik gelijk in 't blauw der nacht
  Die zonne bleek en droef,
Wie naar eens anders zielepracht
  Is innig zielsbehoef.

II.

En zendt Gij van uw englen één
  Tot haar: — mijn God, geef mij er drie.
Zoo rein als zij, zoo schoon is géén.
  Wie is als ik ellendig, wie?

Geef één, dat vroom en rein ik blijf,
  Haar overal en altijd waard.
Geef één, die alles verre drijf'
  Wat scha der ziel en smarte gaart.

En één, die mij ter zijde zij
  En naar uw blauwen hemel wijs',
Dat ik uw wondren benedij
  En uw genade-werken prijs.

III.

Hoe draag ik zachte, zachte
En zorgelijk-devoot
De lelies, die ik plukte in uw gedachte,
Door 't avondrood? . . .

Uw zoete witte woorden
— Met uwer stem geklank —
Aan zaligheden rijk en vol ten boorde,
Als sneeuw zoo blank . . .

Hoe draag ik langs de landen
Door 't brandend avondrood
Die broze prachten in mijn slechte handen
Genoeg-devoot . . .

Hoe ik mijn schat beveilig
En zorgelijk behoed,
Die 't donker huis van mijn verlangen heilig'
En mijn gemoed . . .

FELIX RUTTEN.

MIJN LIEFDE.

Dilectus meus candidus et rubicundus.

Mijn Liefde hangt
aan eenen boom,
heel schamel-bloot
en spijker-vast;

mijn Liefde draagt
een kroon van smert
en doornen op
zijn zoete hoofd;

mijn Liefde bloedt
heur reinheid rood,
heur Hart heel leeg,
en lieft zich dood!

Dr. L. R.

AVONDBEZOEK AAN HET H. SACRAMENT.

O zalige uren, avond-laat,
als in de duist're stilte staat
het tabernakel, goud van poort,
waarop de godslamp glimt en gloort!
Hoe zoet, wanneer, na drukken dag,
men even zich verkwikken mag
en dankbaar storten op de treê
van 't Godsaltaar zijn avondbeè.

In 't heimlijk donker des altaars
ranken verborgen rozelaars,
wier bloemen, stilte en eenzaamheid,
gewelf en wanden langs geleid,
hun zoete aroma geuren door
de ruimte van het priesterkoor.
Hier keert de bidziel, afgeleid
door zorgen, weer tot innigheid.

Eens knielde een monnik daar en bad
om vrede en vroomheid, als hij had
een openbaring van het groot
geluk der braven na den dood.
Er doemde, voor zijne oogen dicht,
een wereld òp van louter licht;
er ruischte een lied, dat als de bron
dier glorie loofde de eeuwge Zon.

En als de klok des kloosters hem
verschrikte en wekte slaander stem
en riep ter nachtelijke rust,
heeft hij den heilgen vloer gekust,
geslaakt een langgerekten zucht
en iets gelispeld . . . teer gerucht
van liefde . . . »God, mijn God, hoe kort
een hemel mij geschonken wordt!"

Wijchen Fr. MARTIALIS VREESWIJK, O.F.M.

NIEUWE UITGAVEN.

De inspiratione Sacrae Scripturae. Auctore CHRISTIANO PESCH S. J. — Gr. 8. Herdersche Verlagshandlung, Freiburg im Br. 1906. M. 8.80.

Onze H. Schrift is het woord Gods in menschentaal. Het is een mensch, die daarin spreekt, leerend of verhalend van de dingen, die ons noodig en dienstig zijn ter zaligheid. Die menschentaal is door God geïnspireerd, en daardoor tot goddelijk woord verheven.

Zóó dragen onze heilige boeken een tweevoudig, geheimvol vereenigd karakter; zij zijn één zelfstandig geheel, bestaande als 't ware uit eene goddelijke ziel en uit een menschelijk lichaam. »Maar een zinnelijk mensch verstaat niet, wat van Gods Geest is" (I Cor. II, 14). Om de H. Schrift te verstaan in den geest, waarin zij is geschreven, moet men geestelijk zijn, dat is, opgebouwd op Jesus Christus, »tot een heiligen tempel in den Heer", »tot eene woonstede Gods door den Geest" (Eph. II, 21—22). Wij hebben van noode »den Geest die uit God is, om te begrijpen, wat ons door God geschonken werd" (I Cor. II, 12). Zij zijn derhalve de beste meesters in de H. Schrift, die èn studeeren bij het licht des geloofs, èn mystiek verkeeren met den H. Geest, die in hen woont.

En zulk een meester ontmoeten wij in den verdienstelijken dogmaticus der Duitsche Paters Jezuieten, C. Pesch, balling in ons vaderland. Zijn boven aangehaald werk over de inspiratie der H. Schrift getuigt èn van stoeren wetenschappelijken arbeid, èn van heilig samenleven met den God der H. Schrift. In zijn helder woord is leven, en dat levend woord

is licht in de duisternis, die in onze dagen de H. Schrift omhult. Pesch is een ernstig geleerde, dien Langrange [1]) prijst om »sa diligence à aborder les problèmes sous tous leurs points de vue, son exactitude, sa préoccupation constante d'être impartial et objectif". Maar ook Göttsberger [2]) komt hem niet te na, wanneer hij schrijft: »im Prinzipe läszt er meist der Freiheit der Meinung, soweit möglich, die Bahn; für sich selbst sucht er die strengere Meinung als geltend und durchführbar darzutun".

Dit boekwerk, niet een tractaat voor de school, maar eene speciale studie voor vakgeleerden, bestaat uit twee deelen met doorloopende pagineering: een *historisch* boek (p. 9—375) en een *dogmatisch* boek (p. 377—637), met een alphabetisch register (p. 639—653). Het historisch boek legt in uitgebreide citaten, die worden ingeleid en beoordeeld, de litteratuur over de inspiratie open, zoowel onkatholieke als katholieke litteratuur, van het oudste verleden tot het jongste heden: eene kostbare verzameling van blijvende waarde, en eene gereede vraagbaak voor vakmannen. Het dogmatisch boek behandelt de inspiratie in haar oorsprong, haar wezen, hare uitgestrektheid, hare waarachtigheid, hare beteekenis en hare kenteekenen. Waar positief-theologisch geredeneerd wordt, is de H. Schrift zelf, gelijk het behoort, de voornaamste locus theologicus: de nieuwste gegevens zijn trouw bewerkt naar de eischen des tijds en met bezadigdheid.

De dogmatische beginselen, waardoor de Bijbelwetenschap zich moet laten leiden, worden door Pesch met die nauwkeurigheid en juistheid geformuleerd, dat èn de nieuwere Bijbelwetenschap grootere vrijheid van beweging erlangt, èn het oude geloof zich ongedeerd bewaard gevoelt. De H. Schrift is door de inspiratie woord Gods, maar in dien zin, dien de hagiografen hebben willen uitdrukken (p. 459): dus geschiedenis, zooals zij die bedoelden te schrijven, leering zooals zij die bedoelden te geven. Die inspiratie is in eene lange

---

1) *Revue biblique* 1906, p. 303.
2) *Biblische Zeitschrift* 1906, S. 303.

rede, die ons ter lezing wordt aanbevolen, niet altijd eene aanbeveling van alle gezegden, waaruit die rede is samengesteld, maar van die waarheid, welke als hoofdzaak geldt: »in eene algemeene goedkeuring, ligt niet noodzakelijk eene goedkeuring van alle deelen dier rede besloten" (p. 444—45). »Dit princiep alleen moet vaststaan: dat de geïnspireerde schrijvers niets als waar bevestigd hebben, wat valsch is; niets als valsch ontkend hebben, wat waar is. Met dit princiep is niet in strijd, dat het niet altijd zeker is, wat de schrijver heeft willen bevestigen, en dat het somtijds twijfelachtig is, waar de grenzen liggen tusschen de bevestigde waarheid en de wijzen van uitdrukking. Duisterheid kan met de goddelijke inspiratie samengaan, dwaling niet" (p. 552). Zóó houdt de H. Schrift, in weerwil van haar goddelijk karakter, ons onverbiddelijk hare ongenoegzaamheid voor oogen: zij verwijst ons in hoogste instantie naar dat andere orgaan des H. Geestes, dat leeft van dien H. Geest en spreekt onder de veilige hoede van dien H. Geest.

Wij mogen het bij deze algemeene bespreking laten, waar mede onze lezers genoegzaam gediend zijn. Onlangs [1]) waren wij in de gelegenheid meer bijzonder de aandacht te vestigen op dit kostbare werk, waarvoor wij den schrijver dankbaar zijn, en dat wij allen vakgeleerden, en hun die zich met voorliefde toeleggen op onze heilige boeken, van harte aanbevelen.

fr. R. PEETERS O. F. M.

JUSTINS DES MÄRTYRERS *Lehre von Jesus Christus dem Messias und dem menschgewordenen Sohne Gottes. Eine dogmengeschichtliche Monographie von* A. L. FEDER S. J. Freiburg, Herder, 1906.

De geleerde schrijver van het boek, dat ons door de redactie van dit tijdschrift ter bespreking is toegezonden, heeft der kerk en meer bijzonder den katholieken apologeet een onschatbaren

---

1) *De Katholiek* 1906, Dl. CXXIX, bl. 225—44.

dienst bewezen. De werken der oudste getuigen van het Christendom werden den jeudigen theoloog en apologeet gewoonlijk bekend gemaakt in een reeks los-staande, uit het verband gelichte teksten, van handboek tot handboek overgedrukt. Noem het een schoone collectie van bloemen uit den rijken hof der Vaders — het zij zoo — maar ge zult toegeven, het zijn afgesneden bloemen, die één in het volle leven en de rijke kleurenmengeling van den opbloeienden struik oneindig veel schooner en vooral veel meer levend zijn. En wie ontveinst zich het weinig praktisch nut door een dergelijke kennismaking met de Vaders opgedaan? Wat is er bij de meer bejaarden overgebleven van het »argumentum ex patribus", dat in de studiejaren als het minst aantrekkelijk deel der dagelijksche les ook niet zelden door den denkenden en studeerenden geest meer dan stiefmoederlijk werd behandeld? Paus Leo XIII riep ons tot beter. Hij vermaande naar de bronnen zelf terug te gaan, instede van ons tevreden te stellen met de door vele handen en vele eeuwen afgeleide en afgedamde zijstroompjes, waarin de klare schittering en de opbruisende golfslag van den grooten stroom nauwelijks meer waarneembaar zijn. Onder de vele proeven in deze richting gedaan moet het werk van pater Feder als een der best geslaagde geprezen worden: voor den opbloei der patristische wetenschap is deze bijdrage van den geleerden jezuïet van niet geringe beteekenis [1]).

Ook in de keuze van zijn onderwerp is de schrijver gelukkig geweest. 't Is waar, vele geloofsverdedigers der oude Christenheid waren grooter dan Justinus; had deze een uit-

---

[1]) Wie een rijk gedocumenteerd werk verlangt over de oud-christelijke litteratuur met verwijzing naar alles, wat daarover in de laatste 25 jaar geschreven is, schaffe zich Band I en Supplementband aan van Dr. Albert Ehrhard's *Altchristliche Literatur (Strassburger Theologische Studien*, Herder).

Als praktisch handboek tot inleiding voor de kennis der Vaders kan ten zeerste worden aanbevolen de *Patrologie* van Dr. Heinrich Kihn (Paderborn, Schöningh.) Bijzonder geschikt voor de studenten van seminarie en kloosterschool is het *Florilegium patristicum* van G. Rauschen (Bonn, Hannstein), een reeks boekjes, die in handig formaat ons het beste geven, door de Vaders nagelaten.

gebreide kennis van de wijsgeeren zijner dagen, Origenes, Tertullianus, Augustinus waren zelfstandiger geesten en diepzinniger denkers. Ook in welsprekendheid en fijnheid van litteraire vormen werd hij door velen voorbijgestreefd: niemand is het onbekend, dat in Justinus' werken dikwijls een goed geordend plan ontbreekt en de onderdeelen niet steeds volgens hun logische volgorde, maar gelijk zij in zijn geest opkwamen, werden behandeld. Vandaar dat vaak de samenhang ontbreekt en de lezing zijner werken door de vele uitweidingen en de gerektheid en matheid der voorstelling niet wordt veraangenaamd.

Voeg hier nog bij — en ook de schrijver wijst er uitdrukkelijk op in het slot van zijn werk — Justinus' verkeerd begrip omtrent het duizendjarig rijk van Christus op het eind der dagen, zijn vaak eenzijdige opvatting der beteekenis van het Oude Testament en niet het minst zijn logos-leer, waarin hij, misschien nog te veel onder den invloed van Grieksche wijsheid, in de opvatting der transcendentie van den Vader en der subordinatie van den Zoon veel te ver gaat, ja, waar men in het onzeker blijft, of Justinus de eeuwige voortkomst van den Logos-Zoon uit den Vader wel genoeg gekend heeft. En toch, trots dat alles, noemen wij de keuze van den schrijver gelukkig. Want de H. Justinus is meer dan elk ander een sympathieke verdediger van ons geloof, beminnelijk voor vriend en vijand. In hem, zegt de schrijver, komt ons een eerlijk, open; beminnelijk karakter tegen, een man, die met grooten ijver het geluk en welzijn zijner evenmenschen nastreeft en ook zijn heftigsten tegenstanders den weg tot verzoening baant. Zij leeren in hem een mensch kennen, die met zijn edel gemoed een levendig aandeel neemt in het lot zijner onschuldig vervolgde broeders, met woord en schrift voor hen optreedt en wel verre van vorstengunst af te bedelen vrijmoedig voor de vorsten zijn innige overtuiging uitspreekt en grootmoedig voor Christus, het ideaal zijns levens, den dood tegemoet gaat. Hoe aandoenlijk verhaalt de heilige in de inleiding van zijn dialoog met den jood Tryphon, hoe hij, uit heidensche ouders geboren, reeds in zijn jeugd door een groot verlangen naar de wijsbegeerte werd aan-

gegrepen, deze in alle wijsgeerige scholen, doch steeds tevergeefs, zocht, maar eindelijk meende gevonden te hebben bij den goddelijken Plato. Doch zie, op zekeren dag wandelde de knaap, in wijsgeerig denken verzonken aan het strand der zee, toen hem een eerbiedwaardige grijsaard naderde en een gesprek aanving over de ongenoegzaamheid der platonische filosofie, welke het verlangen van 's menschen verstand naar wijsheid en den roep zijns harten om vrede niet kon vervullen.... De waarheid en den vrede, vervolgde de grijsaard, leeren de profeten, mannen eerbiedwaardig door hun leeftijd, deugd en heiligheid. Op ingeving van den H. Geest hebben zij de toekomst ontsluierd. Hunne geschriften, die slechts Gods woord bevatten, geven den wijsgeer de oplossing van den oorsprong en het eind der dingen. Zij hebben de waarheid geleerd, door de kennis van den Schepper en Vader van het heelal en van Christus, zijn op aarde gezonden Zoon, den menschen te openbaren. Als men in gebed ootmoedig om de genade smeekt, zal men gemakkelijk het begrip der profetische woorden verkrijgen. Na dit gesprek klopte Justinus aan »de met martelaarsbloed gedoopte martelaren-kerk" [1]).

Deze gegevens omtrent Justinus' schrijfwijze en eerste levensjaren hebben wij geput uit het slot van Feder's werk, maar vooral uit de inleiding (bl. 1—43), waarin de schrijver de beteekenis van Justinus in het algemeen verklaart en een historisch overzicht geeft van alles wat over den oudsten apologeet van het Christendom geschreven is. Na deze leerrijke inleiding volgt het eerste deel (bl. 44—78), dat ons Justinus' leer ontvouwt over de stichting van Christus en de stelling door het Christendom in de geschiedenis ingenomen. Justinus moest het Christendom tegenover heiden en jood rechtvaardigen: genen stelt hij het Christendom voor als de hoogste filosofie, dezen als de hoogste Godsopenbaring, beiden toont hij Christus als den Voltooier van den godsdienst, in welke hoedanigheid Christus door de profetieën, door zijn eigen woord en werk en vooral door zijn stichting zelf is aangeduid.

---

1) Stählen (aangehaald door Feder S. 10).

Na deze uiteenzetting van Christus' stichting wordt de persoon van den Godmensch zelf beschouwd. Dit tweede gedeelte (bl. 79—154) behandelt Justinus' logosleer volgens haar inhoud en bronnen. De Logos is waarlijk en wezenlijk God, ofschoon Hij naar zijn persoon en misschien naar zijn wezen onder den Vader staat. De logosleer van Justinus vindt niet haar oorsprong in de Grieksche filosofie of de philonisch-alexandrijnsche theosofie, doch is een nabewerking en verdere ontwikkeling der oud-testamentische leer over de Wijsheid Gods, en de leer van den apostel Johannes over den Logos en van den H. Paulus over den vooruitbestaanden Christus.

Het derde en grootste gedeelte behandelt in vier afdeelingen Justinus' leer over het wezen van den Godmensch (bl. 155—180), over zijne zending (de soteriologie bl. 180—247), over Jesus' leven (bl. 248—263) en over Justinus' geloofsartikelen (bl. 264—288). [1])

Justinus' leer ligt dus voor ons, omvattend een bijna volledige Christologie. De schrijver heeft de elementen, in de beide apologieën en den dialoog met Tryphon verspreid, bijeen verzameld en tot een logische uiteenzetting geordend van Justinus' leer over Christus en zijn werk. Dit logisch rangschikken echter, hoe noodzakelijk ook voor een volledig overzicht, heeft dit groote gevaar, dat men de ons nu bekende en volmaakte Christologie als den vorm neemt, waarin de leer van een schrijver soms goedwillig ingaat, maar ook soms met geweld moet worden ingewrongen. Zoo zou

---

1) Een eenigszins breedvoerige uiteenzetting over den aard der Evangelische bronnen door Justinus gebruikt hebben wij in Feder's werk niet gevonden. Van bl. 136—168 geeft Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen in zijn werk *Evangeliën buiten het Nieuwe Testament* (Leiden, A. W. Sijthoff 1907) een overzicht der verschillende meeningen daaromtrent. Het meeningverschil gaat vooral over hetgeen Justinus verstaat onder de „gedenkschriften (herinneringen) der apostelen". Wij echter zijn er vast van overtuigd, dat de heilige er onze kanonieke evangeliën onder verstaat, ofschoon niet uitgesloten is, dat hem daarnaast een mondelinge traditie over Jesus' woorden en daden ten dienste stond. Zie *Rev. bibl.* 1892, p. 151.

men bij de behandeling van Justinus' leer over den menschelijken wil in Christus terecht kunnen betwijfelen, òf de vraag naar Jesus' menschelijken wil wel door Justinus kon gesteld worden, daar immers in zijn dagen, het begin der 2de eeuw de ontwikkeling der Christologie nog niet zoover was. De schrijver moet zich dan ook noodzakelijk tevreden stellen met de bemerking, dat uit Justinus' leer over het onderscheid der goddelijke en menschelijke natuur in Christus ook de leer van den menschelijken wil noodzakelijk volgt. Alles wáár in onze kennis der Christologie, doch niet nawijsbaar in Justinus' kennis over den persoon van Christus. Dergelijke gedachten komen ook bij den lezer op bij de hoofdstukken over »Jesus' menschelijk weten", de »communicatio idiomatum", de »erfzonde" enz.

Deze bemerking echter willen wij in geenen deele zoo verstaan hebben, alsof Feder's werk in z'n geheel genomen op zeer onwetenschappelijke wijze onze kennis der christologie in Justinus' werken zou neergelegd hebben, zonder meer. Afgezien van genoemde punten, waar de schrijver nog zeer bescheiden te werk gaat, is over 't algemeen zijn eerste zorg op echt wetenschappelijke wijze te onderzoeken, welke de leer van Justinus is over Christus en Christendom. Neem bijv. de hoofdstukken over Justinus' logosleer. Overtuigd van de stelling, dat Justinus zijn leer over den Logos niet aan helleensche of joodsch-alexandrijnsche, maar aan schriftuurlijke gegevens ontleend heeft, nog stelliger overtuigd, dat de godheid van den Logos-Christus onbewimpeld door Justinus wordt beleden, staat de schrijver aan de groote verleiding bloot dan ook te besluiten: dus is volgens Justinus de Logos ook God, zelfstandig evenals de Vader, gelijk aan den Logos van den H. Johannes. Toch hebben wij boven gezien, dat de schrijver, verre van deze conclusie als een conclusie van Justinus te noemen, er op wijst, dat Justinus in zijn logosleer een subordinatismus van den Logos aannam, die met de zuiver Christelijke leer moeielijk valt overeen te brengen.

Is daarom het verwijt gerechtvaardigd van Moritz von

Engelhardt [1]), dat Justinus Christen en heiden tegelijk is, dat hij twee wereldbeschouwingen in zich heeft opgenomen, een heidensche en een christelijke, die hij echter niet weet te verzoenen? Geenszins. Justinus was een der eerste geloofsverdedigers, die de goede elementen van Grieksche en andere wijsbegeerte in overeenstemming zocht te brengen met de waarheden van het Christendom. Niet echter tusschen twee tegenstrijdige gedachten zwevend, maar met beslistheid zich plaatsend op den bodem van het bovennatuurlijke Christendom en het kerkelijk geloof, zocht hij de wetenschap met dat geloof te verzoenen en in de wijsbegeerte bevestiging te vinden voor datzelfde geloof. Nu moge het waar zijn, dat Justinus in dit laatste niet altijd doel trof, of dat, zooals in de logosleer, zijn wijsgeerige logosidee niet in harmonie was met den Logos van het bovennatuurlijk Christendom — toch was dit geen offer van Justinus' rechtgeloovigheid aan zijne wijsgeerige bespiegeling, noch een weifelen tusschen twee onvereenigbare gedachten, evenmin het uitvloeisel eener naar onafhankelijkheid strevende filosofie, doch het gevolg eener nog niet genoeg ontwikkelde bespiegeling, als nawerking zijner vroegere onvolmaakte opleiding in de wijsbegeerte. Justinus' vast geloof aan Jesus' godheid, dat »hem middelpunt zijns geloofs, zijns levens en denken was",[2]) blijft er ons borg voor.

---

1) Aangehaald door Dr. J. A. Cramer in zijn studie: *De logosleer in de pleitreden van Justinus.* (*Theol. Tijdschr.* 1902, blz. 114—159). Daar Dr. Cramer de Apologieën »eene verwarde massa vindt vol tegenstrijdigheden, die moeielijk het werk van één en denzelfden schrijver kan zijn, tenzij men een warhoofd van hem wil maken", neemt hij als eindresultaat zijner studie aan, »dat de Apologieën van Justinus uit twee geschriften bestaan, één van Justinus en één van eenen Alexandrijnschen ... Jodenchristen, geschriften, die tot ééne Apologie zijn omgewerkt, terwijl later een derde hand, of wellicht méer handen, de orthodox-kerkelijke Logoschristologie en in het algemeen de orthodoxe leer van de Drieëenheid er heeft of hebben ingebracht". Dezelfde schrijver echter haalt Bousset aan, die een tegenovergesteld gevoelen is toegedaan en beweert, dat »tegen de ongeschondenheid dezer geschriften geen enkel deugdelijk bewijs valt aan te voeren"; ook Harnack, die alleen allerlei aanteekeningen op den kant en verklarende toevoegsels als in den tekst ingeslopen en de beide Apologieën oorspronkelijk als één verweerschrift erkent.

2) A. Stählen, »*Justin der Märtyrer und sein neuester Beurteiler*", blz. 42.

In dit pogen tot opbouw der synthese van gelooven en weten ligt ook de groote beteekenis van Justinus en zijne werken. Dit was tevens een uitvloeisel van zijn verzoenend en beminnelijk karakter, waarvan wij boven spraken. Hij zag niet gelijk een Tatiaan, een Theophilus of Tertulliaan met barschen blik op het heidendom neder als op een samenweefsel van bedrog en leugen, doch zijn welwillend gemoed ontdekte onder veel dwaling en onwetendheid de zaden van deugd en waarheid, die de goddelijke Logos ook daar had uitgestrooid. Dit denkbeeld van den *Logos spermatikos* treedt voortdurend in de werken van Justinus naar voren. De goddelijke Logos, reeds bij de schepping voorzittend, is steeds voortgegaan de kiemen van waarheid onder de menschen uit te strooien, totdat Hij zich in zijn vollen rijkdom ontplooide in den God-mensch Christus. De goddelijke openbaringen zijn slechts de uitdrukking van wat reeds in het diepst van het menschelijk hart sluimert; en de zedelijke voorschriften van den christelijken godsdienst zijn de weerschijn der geboden van het menschelijk geweten. Het ware Hellenisme en het Christendom, geloof en rede, zijn twee bondgenooten; zij ontspringen aan dezelfde bron, den Logos, en voeren tot hetzelfde einddoel, de kennis Gods. En zoo was het reeds vóór Christus' komst; want het ware Christendom bestaat van oudsher overal, waar de reine en onbaatzuchtige liefde voor de waarheid en de praktische beoefening van het goede in de wereld heerschen.

Zoo ging Justinus met zijn filosofenmantel omhangen tot die wereld, die groot ging op haar Plato, haar Pythagoras, haar Aristoteles en andere hooge vernuften. Die wijzen werden niet in hun wijsheid gekrenkt, doch minzaam diende Justinus het Christendom als een nieuwe wijsbegeerte aan, waar zij in volheid konden zamelen wat zij slechts in kiemen hadden bezeten. Justinus kon het woord van Paulus aanvullen: den wijsgeer ben ik wijsgeer geworden om den wijsgeer voor Christus te winnen. Zoo ging hij ook te werk in het aanbevelen der Christelijke zedeleer. De moraal van Marcus Aurelius, den stoicijn op den keizerstroon, verkondigde het geloof aan

de algemeenheid der menschenmin op een wijze als tot nog toe der wereld vreemd was geweest — Justinus komt haar weer minzaam te gemoet, en spreekt van het Christendom, waarin »de armen en verlatenen, de weduwen en weezen, de gevangene en de vreemde pelgrim het voorwerp zijn van bijzondere liefde en verzorging".

Ofschoon nu Justinus in zijn leer over den Logos spermatikos niet van overdrijving is vrij te pleiten en hij de grenzen tusschen natuurlijke en bovennatuurlijke openbaring niet altijd even scherp afbakent, zou het toch van een geheel verkeerd inzicht getuigen in zijn wijsgeerig godsdienstsysteem, wanneer men het voorstelde, alsof de martelaar-apologeet het Christendom een soort natuurlijk syncretisme noemde, uit allerlei elementen van heidensche wijsheid bijeengegaard. Bij Justinus is het onderscheid tusschen het Christendom en de wijsgeerige systemen niet in meer of min, maar in het wezen. Het diep grijpend onderscheid bestaat hierin, dat de wereldwijsheid in het verstand, doch het Christendom in de openbaring wortelt. Het Christendom is de eenig ware filosofie, doch die de openbaring tot grondslag heeft.

En — op gevaar af de grenzen eener boekbeoordeeling een weinig te overschrijden — moet ons voor wij van den schrijver en zijn boek afscheid nemen, nog een laatste bemerking uit de pen. Zooals wij den H. Justinus uit Feder's boek hebben leeren kennen, is die kloeke verdediger van het oudste Christendom nog steeds ons tot voorbeeld bij de verdediging van het Christendom van onzen tijd. Onze tegenstanders hebben zooveel gelijkenis met de filosofen, gnostieken, ebionieten van Justinus' dagen. De moderne mensch gaat zoo groot op zijn wetenschap, die hij als de panacé voor elke zedelijke en lichamelijke ellende aanbiedt: welnu, de Christelijke apologeet beijvere zich om vertrouwd te worden met de resultaten dier wetenschap en te doen zien, gelijk Justinus dat deed, dat zij in het levend organisme van Christus Kerk aan nog hooger levenskracht en heiliger bezieling kan deelachtig worden. De moderne mensch, teleurgesteld door een vlak en leeg materialisme, zoekt in spiritisme en theosophie bevrediging voor zijn

geestelijke ziele-aspiraties en gaat als een pelgrim aan de oevers van den Ganges neerzitten, om uit den mond van een bhixus de geheime gnose te vernemen, die hem met God en de geestenwereld in verbinding moet brengen: welk een schoone taak voor den Christen apologeet om in navolging van Justinus den levenden Logos de woorden des levens te doen spreken, die van de koude lippen van een sfinx of bouddha-beeld niet te vernemen zijn. Den modernen mensch, van Kantianisme geheel doortrokken, is het »intellectualisme" tegen de borst, d. i. de metaphysisch-historische studie van God en godsdienst; hij huldigt alleen wat hij noemt het »voluntarisme", dat stel van immanente krachten, dat »dynamisme van begeeren en beminnen, van verlangen naar hooger, reiner, edeler leven en werken" [1]); welnu, de apologeet ga voor een oogenblik uit zijn schoon en sterk, maar voor die wereldwijzen ontoegankelijk slot van muurvaste historische argumenten, en zonder zijn dogma of geschiedbewijs een oogenblik prijs te geven of te verloochenen, trede hij den zoekende tegemoet, en in den stralenglans der ééne, heilige Kerk [2]), in de heerlijke genadewerking der sacramenten en charismata, in het stil-mystieke lied van koor en altaar, in de rijke symboliek van kerk en liturgie vertolke hij hem de zieleklanken, die daar sluimeren in het hart van dien zoekende, totdat deze neerkniele en het streng dogmatische:

„Adoro te devote latens *deitas*"

uit zijn zieleontroering omhoog stijge. »Vetera novis augere", het oude met het nieuwe aanvullen, daarin moge de oude Justinus ons, jongeren, ten voorbeeld zijn.

Zwolle. P. VAN DEN TEMPEL, O. P.

---

1) Zie over het goed recht van de apologetiek der immanentie prof. J. V. de Groot *Summa apologetica*, editio tertia, quaest. I, art. III, *De neo-apologetica*. Tevens de studie van denzelfden schrijver: *Lacordaire en de apologetiek der immanentie*, (*Dietsche Warande en Belfort*, jaarg. 1906); in beide studies wordt tevens gewaarschuwd voor het misbruik door sommigen van deze wijze van geloofsverdediging gemaakt.

2) Zie de Vaticaansche Constitutio *Dei Filius* cap. III, waar naast de historische en externe argumenten ook van de interne bewijzen der kerk gesproken wordt.

Fr. R. M. MARTIN, O. P., *De necessitate Credendi et Credendorum seu de Fide salutari. Dissertatio theologica pro gradu Lectoris s. Theologiae in Ordine Praedicatorum consequendo.* — Lovanii apud A. Uystpruyst-Dieudonné et Paderbornae apud F. Schöning, 1906. In 8°, pag. 140; pret. *f* 1.20.

Bovenstaand werkje is, gelijk uit den ondertitel blijkt, een proefschrift. Het behandelt in hoofdzaak twee vragen, die innig met elkaar samenhangen: 1° is voor iederen mensch, die het gebruik zijner rede heeft, een oefening van geloof, in den waren vollen zin des woords, volstrekt noodzakelijk ter zaligheid? en 2° welke waarheden moeten uit noodzakelijkheid des middels door iedereen geloofd worden?

Aanleiding tot het behandelen dezer stof, inzonderheid wat de eerste vraag betreft, vond de schrijver in een afwijkend gevoelen, reeds in vroeger eeuwen door enkele theologen gewaagd en thans in eenigszins verbeterden vorm voorgedragen door Mgr. Dr. C. Gutberlet van Fulda.

Deze hoogst verdienstelijke apologeet verdedigt nl. én in zijn *Apologetik* [1]) én in zijne voortzetting van Heinrich's *Dogmatische Theologie* [2]) de volgende meening. In het algemeen is rechtvaardiging en zaligheid voor den volwassene niet mogelijk, tenzij hij geloove d. i. *op gezag van Gods openbaring* aanneme, dat God bestaat en dat hij vergelder is. Maar een heiden, die zonder zijn schuld van openbaring nooit gehoord heeft, kan gerechtvaardigd worden en ter zaligheid komen, wanneer zijn geest, verlicht door Gods inwendige genade, bovengenoemde twee waarheden aanneemt, hetzij omdat hij die zelf door redeneering inziet, hetzij omdat louter menschelijk getuigenis ze hem voorhoudt. Het spreekt van zelf, dat zulk een aannemen niet is een oefening van goddelijk geloof: in het eerste geval is het wetenschap, in het tweede enkel menschelijk geloof. Maar, zegt Gutberlet, wat ook de

---

1) Band II, p. 61,
2) Band VIII, p. 494.

innerlijke beweegreden van zulk een voor-waar-houden moge zijn, het geschiedt in elk geval onder den invloed van Gods bovennatuurlijk licht, de bewerkende oorzaak ervan is niet enkel het natuurlijk verstand, maar het verstand verlicht door Gods genade; daarom is zulk een voor-waar-houden bovennatuurlijk goed en kan het uitgangspunt worden van een rechtvaardigingsproces [1]).

Pater Martin bestrijdt deze meening van Gutberlet en verdedigt, m. i. met volle recht, als zekere waarheid de leer, dat altoos en voor allen een eigenlijk gezegde oefening van geloof ter rechtvaardiging noodig is; waaruit dan van zelf volgt, dat Gods voorzienigheid voor iederen volwassene, die werkelijk doet wat in zijn vermogen is, zulk een geloofsact mogelijk moet maken. De wijzen waarop hij zulks doet, en de negatieve voorbereiding, die hij in ieder afzonderlijk geval vergt, zijn ons niet geopenbaard [2]); maar een innerlijke verlichting, die de volstrekt noodzakelijke waarheden mededeelt en haar geloofbaar maakt, is voor uiterste gevallen wel niet uitgesloten.

Pater Martin bewijst en verdedigt bovengenoemde leer met alle klem; maar hij had m. i. meer partij kunnen trekken van het Concilie van Trente (zesde zitting, hoofdst. 6—8), waar de gangbare leer wel niet gedefinieerd wordt, maar toch duidelijk en scherp staat uitgedrukt. Ook zou men in een monographie uitvoeriger behandeling verwachten, van sommige Schriftuur- en Vader-teksten, die ten gunste van Gutberlet schijnen te pleiten. F. Schmid [3]) en W. Liese [4])

1) Vgl. G. van Noort, *De Fontibus Revel.* cet. p. 260.

2) Geen wonder! Leerde niet reeds St. Augustinus, dat de Openbaring van het O. en N. T. ons alleen aanwijst de groote, openbare heerbaan ter zaligheid, die allen, *indien en voor zoover* ze het kunnen, moeten volgen; terwijl ze zwijgt over de verborgen paden, langs welke God de zielen leidt, die van goeden wil zijn, maar den grooten weg niet kennen: »Quoniam divina providentia non solum singulis hominibus quasi privatim, sed universo generi humano tamquam publice consulit; *quid cum singulis agatur, Deus qui agit atque ipsi cum quibus agatur sciunt;* quid autem agatur cum genere humano, per historiam commendari voluit et per prophetiam" (*De ver. Relig.* c. 25, no. 47).

3) *Die ausserordentliche Heilswege für die gefallene Menschheit* (1899).

4) *Der heilsnotwendige Glaube* (1902).

hebben onder dit opzicht meer gedaan; en toch blijven ook na het traditie-bewijs van Liese nog duisterheden over, wier bestaan men uit Martin niet zou vermoeden. Daarenboven schijnt het me twijfelachtig, of men zoo gemakkelijk bewijzen kan, dat eigenlijk gezegd geloof *uit den aard der zaak alléén*, d. i. afgezien van alle positieve verordening Gods, ter zaligheid volstrekt noodig is.

In het tweede deel van zijn studie leert p. Martin, op het voetspoor van St. Thomas: 1° dat uit noodzakelijkheid des middels de geheimen der Menschwording en H. Drievuldigheid altoos moesten en moeten worden geloofd *op eenigerlei wijze;* 2° dat voor de komst des Heeren alleen de »majores" gehouden waren tot *uitdrukkelijk* aannemen dier twee waarheden, terwijl de »minores" (de groote menigte der Joden en de heidenen) te haren opzichte met fides implicita konden volstaan; 3° dat onder de Nieuwe Wet uitdrukkelijk geloof, óók van die twee waarheden, voor allen zonder uitzondering uit noodzakelijkheid des middels gevorderd wordt.

Het eerste punt levert op zich zelf geen bijzondere moeielijkheid, en zal wel door niemand, die de noodzakelijkheid van eenig geloof in den vollen zin des woords aanneemt, bestreden worden. Hoe men echter zeggen kan: »Duo illa mysteria [Trinitatis et Incarnationis] veritates sunt omnino eaedem ac veritates, quae ad Hebr. XI, 6 exprimuntur; solus modus eas significandi differt" [1]), is mij een raadsel. Meent p. Martin inderdaad, dat verklaring der termen: »Deus est et inquirentibus se remunerator est" zonder meer genoeg is, om de geheimen der H. Drieëenheid en der Menschwording daarin te lezen? Natuurlijk is de zich openbarende God op zich, *ontologisch*, niet iets anders dan de H. Drieëenheid, en evenzoo is *in de werkelijkheid* het geheim der menschwording hoofd- en middelpunt der bovennatuurlijke providentie; maar volgt daaruit dat de verklaring: »Deus est et remunerator est" gelijkwaardig is met de *uitspraak:* »Deus est trinus"

---

[1]) Blz. 104 en 105. De aangehaalde plaats van St. Thomas (*Sum. Th.* II, II, 1, 7) heeft dien zin niet.

en »Christus missus a Patre ad salutem nostram operandam"? En toch, alleen wanneer dit laatste waar was, zou men kunnen volhouden: »omnino eaedem sunt *veritates*".

De tweede stelling met haar onderscheid tusschen de z.g. majores en minores vindt men bij het gros der theologen terug. Toch zou ik niet gaarne belast worden met de verdediging van haar eerste gedeelte in den omvang, dien p. Martin daaraan geeft: »Majores dicuntur patriarchae et prophetae, necnon sacerdotes et doctores" [1]). Om alleen het ergste te noemen: het geheim der *drie* personen in God, inzonderheid wat betreft den derden persoon, is in de gezamenlijke schriften van het O. T. zoo weinig ontsluierd, dat een uitdrukkelijk geloof aan de H. Drieëenheid voor het gros der priesters en leeraars van Israël wel volop onmogelijk moet worden geacht. Wat zeer enkele, hoogst bevoorrechte, een Isaias bijvoorbeeld, van het goddelijk Wezen erkend hebben, is een andere vraag.

Ook de derde stelling wordt, gelijk bekend is, door zeer vele theologen, wier naam toch een goeden klank heeft, niet aanvaard; en het staat te bezien of p. Martin door zijn bewijsvoering ten deze bekeerlingen maken zal. Als hij dan ook zijn boekje besluit met de bewering: »Propositiones omnes ita probatas esse existimamus, ut firma mente absque formidine oppositi retineri possint", kan men zonder vrees voor vermetelheid of ongezonden nieuwigheidszin zeggen, dat op de woorden »existimanus" en »possint" de meeste nadruk verdient gelegd te worden.

Verschil van inzicht of meening op sommige punten sluit, gelukkig, oprechte waardeering van andermans werk niet uit. Het boekje van pater Martin is alles bij elkaar een vlijtige en zorgvuldige studie, die een eervol getuigenis aflegt zoowel voor de geestesgaven als voor de scholastieke vorming van den schrijver. Voortgezette studie zal ongetwijfeld zijn blik nog verruimen.

G. VAN NOORT.

---

[1]) Blz. 121.

Rotterdam in den loop der Eeuwen. Tweede gedeelte: *Kerkelijk leven*, 1e stuk. *Het Roomsch-Katholieke Rotterdam, geschetst door* Dr. A. H. L. HENSEN, *Hoogleeraar aan het Groot-Seminarie te Warmond.* — Rotterdam, W. Nevens, 1906.

Het moet erkend, dat de jeugdige uitgever, de heer W. Nevens, een ondernemend man is, iemand die iets aanduift; iemand bovendien, die iets kan.

Want wel was er moed noodig, om een werk te gaan uitgeven als het bovengenoemde: een historie van een stad als Rotterdam, en dat, naar ik schat, in vijf roy. 8° deelen. Zouden er genoeg liefhebbers, en wel koopende liefhebbers voor te vinden zijn? Voor een dergelijk werk moeten dezulken vooral gezocht worden in de stad zelve, die de eer heeft beschreven te worden; en zou nu Rotterdam, die stad van handel en scheepvaart, en . . . van scheepvaart en handel, nog genoeg burgers tellen, die niet alleen belang stellen in een uitvoerige geschiedenis hunner vaderstad, maar ook er geld voor over hebben, om zulk een werk aan te schaffen, en tijd, om het te lezen?

Ik zal ze dwingen, zoo dacht de uitgever. Ik zal het werk zoo mooi maken, dat wie maar een greintje gevoel heeft voor de plek, waar eens zijn wieg op stond, reeds op het eerste gezicht zich aangetrokken zal gevoelen om het verder door te zien, om het te lezen, om het te koopen en te hebben. Ik zal zorgen, dat het werk den geleerden en den vakmenschen zal bevallen door de degelijkheid van de behandeling en de vertrouwbaarheid aller mededeelingen, en tegelijk de gewone belangstellenden niet afschrikken door dorre geleerdheid en reeksen van feiten, jaartallen, namen en statistieken. Ik zal hun een geschiedenis hunner stad geven, zonder legenden en zonder vertelsels, en toch aangenaam van vorm en boeiend om te lezen. Ik zal het ook illustreeren, het voorzien van vele platen en gravuren, groote en kleine, nieuwe en oude, en de beste zorg wijden aan heel het uiterlijk. En dan zal ik den prijs stellen zóó laag, dat ieder, die ingeteekend heeft, zal moeten erkennen, dat hij waar voor zijn geld heeft gekregen.

Zoo zon de uitgever, en zoo deed hij. Hij bepaalde den prijs op slechts *f* 0.35 per halfmaandelijksche aflevering, totaal voor het heele werk *f* 21.— of hoogstens *f* 23.10. Hij verzekerde zich de medewerking van Prof. P. Dupont, hoogleeraar aan de Rijks-Akademie van beeldende kunsten te Amsterdam, voor het graveeren of etsen van eenige kunstplaten. Hij verzamelde een groote menigte photo's, niet alleen van den tegenwoordigen, maar vooral ook van den vroegeren toestand der stad, kocht of leende ter reproductie alle mogelijke platen en prenten, op Rotterdams geschiedenis betrekking hebbende, liet oude schilderijen photografeeren, typische stadsplekjes schetsen, merkwaardige overblijfselen van lang vervlogen tijden nateekenen enz. Hij verdeelde ook met een goed begrip van hetgeen voor een ware geschiedschrijving gevorderd wordt de te behandelen stof, zoodat het werk nu achtereenvolgens bespreken zal: 1° de ontwikkelingsgeschiedenis der stad van de vroegste tijden tot op heden; 2° het kerkelijk leven; 3° de kunsten en wetenschappen; 4° de scheepvaart, handel en nijverheid en 5° het maatschappelijk leven. En ten slotte, wat zeker niet de minste inspanning zal gekost hebben, hij zocht de ware mannen bij elkaar, de vakkundigen, die èn bereid èn het beste in staat zouden zijn, om ons Rotterdam in den loop der eeuwen te beschrijven, om het leven onzer voorvaderen »zoo goed en zoo alzijdig mogelijk te schilderen, te onderzoeken wat ze gedaan en ook wat ze verzuimd hebben", en »ons als in een spiegel de ontwikkeling van Rotterdam te toonen, van Rotterdam als centrum van bevolking, als koningin der Maas, als een middelpunt van leven op velerlei gebied, als deel van Holland, van Nederland, van de wereld".

Ik weet niet, of de uitgever er eerst aan gedacht heeft, om heel de geschiedenis door een enkelen schrijver te laten bewerken. Dit zou zeker de eenheid van behandeling bevorderd hebben, die nu noodzakelijk ontbreken zal. Want hoe goed de verschillende auteurs ook in voorafgaande vergaderingen mogen afgesproken hebben, welke methode van geschiedbeschrijving door allen zou gevolgd worden, toch is het te verwachten, dat het groot verschil in aanleg, kennis, smaak,

opvatting enz., dat tusschen hen bestaan moet, ook een groot verschil tengevolge zal hebben in de wijze van bewerking, die ieder hunner volgen zal. Reeds hetgeen tot nu toe verschenen is, is voldoende om te bewijzen, dat die verwachting juist is geweest. Mr. M. Mees, die den *Tegenwoordige[n] Staat van Handel en Scheepvaart*, naar ik meen, op een voor vaklieden meesterlijke wijze beschrijft, doet, alsof de afspraak geweest is, zooveel mogelijk statistieken en getallen en vergelijkende overzichten te geven, terwijl zoowel Dr. A. H. L. Hensen in *Het Roomsch-Katholieke Rotterdam*, als Dr. H. IJ. Groenewegen in *Het Remonstrantisme te Rotterdam*, blijkbaar met opzet alle statistische overzichten en lijsten van namen en getallen zooveel mogelijk weglaten, om toch maar niet door den schijn van dorre geleerdheid de niet-geleerde lezers af te schrikken. Doch ook tusschen deze twee laatsten is een merkbaar verschil: Dr. Hensen schetst, Dr. Groenewegen schildert; de een geeft op 128 bladzijden een overzicht dat zich uitstrekt over zes eeuwen, de ander gebruikt 144 bladzijden voor een geschiedenis van drie eeuwen; de een laat, ongetwijfeld zeer tegen zijn zin, maar ter wille van het karakter, dat het heele werk hebben moet, alle opgave van bronnen weg, de ander geeft aan het slot van zijn werk een lijst van niet minder dan 762 aanteekeningen en bewijsplaatsen. Zoo zien wij reeds nu, terwijl er eerst drie van de een en twintig schrijvers aan het woord zijn geweest, al wederom bewaarheid: »Zooveel hoofden, zooveel zinnen".

Zou het daarom niet veel beter geweest zijn, als slechts één schrijver het geheele werk ondernomen had? Zeer zeker, maar waar had de uitgever dien kunnen vinden? Dat zou alleen mogelijk geweest zijn, als op elk gebied voldoende voorwerk verricht was, als dit werk niets meer had behoeven te worden dan een herziening en uitbreiding van een vroegere geschiedenis van Rotterdam, als uit Rotterdams archieven reeds al het merkwaardige was opgediept en geordend klaar gelegd voor den bewerker. Maar wat was tot nu toe voor de historie van de tweede handels- en eerste havenstad van ons land gedaan? Bitter weinig. De meeste archieven liggen

voor een goed deel nog braak; het werk der snuffelaars en verzamelaars is nog lang niet klaar; en een geschiedenis der stad, die met eenig recht dien naam kan dragen, bestaat niet. Van Reyn's *Geschiedkundige Beschrijving van Rotterdam* is nog het beste werk van dien aard, dat er bestaat, maar zij is zeer onvolledig gebleven, zij is meer dan zeventig jaren oud, zij geeft meer stadbeschrijving dan geschiedenis, zij schrijft over het beursgebouw, maar niet over den handel, over de kerken, maar niet over het kerkelijk leven; alleen de eerste hoofdstukken geven ook iets van het politieke en economische leven, maar juist die hoofdstukken zijn door Prof. Fruin geheel onbetrouwbaar genoemd. Voor één man was derhalve de taak te zwaar, tenzij een historieschrijver van beteekenis er een levenstaak van had willen maken, maar dan zou weer een heele reeks van jaren noodig geweest zijn, voordat de eerste aflevering, en een tweede reeks, voordat de laatste had kunnen verschijnen; en zou dat naar den smaak geweest zijn van het gros der koopers? Goed te begrijpen is het derhalve. waarom de uitgever niet één schrijver uitnoodigde maar vele, die nu ieder dat gedeelte, waarin zij zich reeds te voren het meest thuis gevoelden, zouden bewerken. Was dan eenmaal dit verzamelwerk van nieuwe studies over Rotterdams geschiedenis gereed, dan zou daarna met veel meer kans op goed en spoedig slagen één man die vele, vaak ongelijkvormige deelen volgens een vastgesteld plan kunnen omwerken en vereenigen tot één groot en mooi geheel, tot een stadgeschiedenis als er misschien geen enkele in ons land bestaat. En in afwachting daarvan zouden wij Rotterdammers, wier heden toch ook in het verleden ligt, maar wien, in vergelijking met hetgeen andere Nederlanders van de geschiedenis hunner woonplaats weten, zoo weinig van dat verleden bekend is, door dat minder volmaakte verzamelwerk toch zeker in eens een voorsprong krijgen op de meesten hunner, zoo niet op hen allen, daar toch, als ik mij niet vergis, geen enkele Nederlandsche stad in de laatste decennia de eer heeft gehad door een zoo uitgebreid geschiedwerk, als dit *Rotterdam in den loop der eeuwen* is, te worden beschreven.

Hulde daarom aan hem, die deze uitgaven heeft ondernomen, en aldus ondernomen!

Hulde ook hiervoor, dat hij voor de beschrijving van het katholieke Rotterdam zich tot een katholiek historicus gewend heeft, en daartoe heeft weten te bewegen den man, die als volleerd beoefenaar der katholieke kerkgeschiedenis en als geboren Rotterdammer, zoowel door zijn kunde als door zijn sympathie, beter dan ieder ander daarvoor uitgerust was, den Warmondschen Hoogleeraar Dr. A. H. L. Hensen! Over diens deel van het groote werk moge hier het een en ander worden medegedeeld.

Wel opvallend is het bij deze uitgave, dat de laatst genoodigden het eerst verschijnen: de niet lang voor het verschijnen der eerste aflevering gepubliceerde lijst van medewerkers bevatte den naam van Mr. Mees nog niet, en toch was die eerste aflevering werk van zijn hand. En Dr. Hensen, misschien vóór Mr. Mees, maar zeker eerst na alle overigen onder de medewerkers opgenomen, is degene, die vóór hen allen zijn taak heeft volbracht, die althans zijn werk reeds in de 3de en 4de aflevering in het licht mocht zien verschijnen. Zeker is dit een bewijs voor den ijver en de werkkracht van onzen professor, en, naar te hopen is, een prikkel voor de overige medewerkers om niet minder voortvarend te zijn, en den uitgever in staat te stellen beter dan tot nu toe zijne belofte te houden om maandelijks eene aflevering te doen verschijnen.

Van den anderen kant is het echter ook te bejammeren, dat Prof. Hensen niet eerst heeft kunnen afzien hoe anderen zouden werken, en benuttigen wat anderen uit voor hem onbereikbare bronnen wellicht nog zullen bekend maken.

Vergelijkt men toch de wijze, waarop Prof. Groenewegen het Remonstrantisme in aflevering 5 en volg. behandelt, met die door onzen historicus gevolgd, dan moet, dunkt mij, deze laatste het betreuren, niet eveneens, om slechts het voornaamste onderscheid te noemen, bij elke mededeeling te hebben vermeld de geschiedbron waaruit zij geput is, den bewijsgrond waarop ze steunt. Nu toch zal het werk van den Leidschen

Hoogleeraar veel vertrouwbaarder *schijnen* dan dat van den Warmondschen.

En verder, als eenmaal Ds. F. J. P. Moquette de geschiedenis zal hebben gepubliceerd van de Nederduitsch-Hervormde Gemeente met veelvuldige gebruikmaking, zooals te verwachten is, van het Archief der Groote Kerk, en Mgr. N. B. P. Spit de lotgevallen der twee Oud-Katholieke gemeenten zal verhalen, natuurlijk ook na daarvoor rijkelijk uit de Jansenistische archieven te hebben geput, dan kan het niet anders, of op meerdere punten zal de geschiedenis van Dr. Hensen onvolledig blijken, misschien zelfs wel hier en daar kleine wijzigingen moeten ondergaan.

Intusschen moest toch één de afdeeling »Kerkelijk Leven" openen, en dat dit geen ander dan de beschrijver van het Katholieke Rotterdam kon wezen, ligt voor de hand, omdat van den aanvang der stad in de 13de eeuw tot den 12den November van het jaar 1572 geen andere godsdienst dan de Roomsch-Katholieke in Rotterdams kerk en kapellen is uitgeoefend geworden.

Zoo had dus Prof. Hensen tot taak te beschrijven eerst het godsdienstig en kerkelijk leven van heel de bevolking gedurende de drie eerste eeuwen, en daarna dat van een kleine groep trouw gebleven, die zich zooveel mogelijk trachtten te verbergen, in het begin der 18de eeuw hun getal nog gehalveerd zagen door den afval der Jansenisten, en eerst tegen het einde dier eeuw zich begonnen te ontwikkelen tot een partij, waar rekening mee gehouden moest worden.

Dienovereenkomstig laat zich zijn werk in tweeën splitsen: de eerste afdeeling (bl. 1—57) geeft Rotterdams kerkgeschiedenis van 1298, toen een zekere »Dirck, pape van Rotterdam" was, tot den 12en November 1572, toen Martinus Duncanus, pastoor der Oude Kerk van Delft, op zijne vlucht, de laatste H Offerande in de Sint-Laurenskerk — God dank, met reine handen — opdroeg; de tweede afdeeling (bl. 58—128) geeft een overzicht van het wel en wee der Roomsch-Katholieken in de jaren der Protestantsche overheersching, en van hun zegenrijke vrijwording in de eerste helft der 19e eeuw

tot het herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853; verder meende de schrijver niet te moeten gaan, omdat een bespreking en beoordeeling van het daarop volgende aan gebeurtenissen en ontwikkeling zoo rijke tijdvak te veel plaatsruimte zou vorderen, en niet met genoegzame vrijmoedigheid zou kunnen geschieden.

De eerste afdeeling telt drie onderafdeelingen: de opkomst der St. Laurentius-parochie (1300—1400), haar ontwikkeling en bloei (1400—1550) en haar achteruitgang (1550—1572). Vooral het tweede gedeelte is belangrijk: na een beknopte, maar toch duidelijke beschrijving van den bouw en de inrichting der Sint-Laurenskerk volgen korte zaakrijke artikels over de kerkhoven, den cureit, den vice-cureit en de vikarissen, de kerkelijke feesten, het dekenaat van Schieland, de openbare kapellen, de 2 mannen- en de 6 à 7 vrouwenkloosters, den Heiligen Geest (het algemeen armbestuur, dat een gemengd karakter had, half-kerkelijk en half-burgerlijk), de 4 à 5 Godshuizen, de Broederschappen en Gilden. Moet de schrijver ook in dit tweede gedeelte bij herhaling klagen over het ontbreken van verlangde bescheiden, erger is het gesteld zoowel met het derde als met het eerste tijdvak. Uit de 14e eeuw heeft hij slechts één stel documenten van kerkelijken aard in den oorspronkelijken tekst kunnen raadplegen, n.l. de stichtingsbrieven der vikarie van Sint Jacob, terwijl hij van al de overige gegevens voor de geschiedenis der parochie uit dat tijdvak moet verklaren, dat zij weinig vertrouwbaars opleveren. En over het tijdvak van verval herhaalt de schrijver een reeds vóór 50 jaren geuite klacht: »de kerkelijke toestand van Rotterdam in de zestiende eeuw ligt grootendeels in het duister", met de verklarende toevoeging: »de meeste bescheiden, welke licht zouden kunnen verschaffen, zijn helaas uit de Rotterdamsche archieven verdwenen".

De tweede afdeeling begint weer met een klacht, dat voor de geschiedenis der Roomschen in de eerste veertig jaren na den overgang der stad geen enkel kerkelijk document eenig gegeven mededeelt; losse berichten, hier en daar opgeteekend, en nog niet eens altijd te vertrouwen, ziedaar waarmee tot

nu toe de Roomsche kerkhistoricus zich voor die zeer belangrijke jaren tevreden moet stellen.

Van den eersten tijd na 1615, het jaar waarin de 3 à 400 katholieke inwoners van Rotterdam naast den Jezuïetenpater weer een wereld-geestelijke als vasten zielenherder van den Vikaris apostoliek ontvingen, is ook nog wel niet veel bekend, maar toch betrekkelijk veel meer dan van het onmiddellijk voorafgaand tijdvak. De schrijver deelt het ons mede in een Hoofdstuk, getiteld »Kerkelijke toestanden in het verder verloop der zeventiende eeuw" (I. De staties der wereldlijke geestelijkheid: Oppert en Delftsche vaart; II. De statie der Jezuïeten, Leeuwenstraat; III. De statie der Predikheeren, Steiger), om daarna, bij wijze van intermezzo, een verhandeling te geven over drie katholieke apologeten uit dien tijd: de Rotterdammers Mr. Arnout Kievit, advocaat, schrijver van *Het Catholyck memory-boek*, en het broederpaar Mgr. Adriaan van Walenburch, wijbisschop van Keulen († 1669), en Mgr. Pieter van Walenburch, wijbisschop van Mainz, later van Keulen.

In het begin der 18e eeuw moest de schrijver verhalen het meegaan van Rotterdams seculiere geestelijkheid met de partij der Jansenisten en het daarop volgend afvallen van het grootste gedeelte der geloovigen; hij doet dat dan ook, maar in slechts een paar bladzijden, omdat hij weer »de noodige gegevens om dien jammerlijken broedertwist, voor zooverre Rotterdam er bij was betrokken, volledig uiteen te zetten", moet missen. Zijn beknopte mededeelingen over de twee staties der wereldlijke geestelijkheid loopen natuurlijk slechts tot het jaar der scheuring 1724. Van de Leeuwenstraatsche statie, in handen der Jezuïeten tot 1708 (het jaar hunner verbanning uit Holland) en daarna (sinds 15 Augustus 1709) in die der Minderbroeders, kon iets uitvoeriger gesproken worden, evenals van de verbouwingen van de kerk aan 't Steiger, en van het oprichten eener nieuwe statie van wereldlijke geestelijken ter eere van den H. Laurentius in den Houttuin in 1799.

Dat de Katholieken van Rotterdam, wier bewonderenswaardige offervaardigheid reeds vroeger door den schrijver geprezen werd, toen hij aantoonde hoe het bouwen en vol-

tooien van de Sint Laurens en van meerdere kloosters en het fundeeren en onderhouden van den Heiligen Geest en van meerdere godshuizen samenviel met den tijd, waarin het stadje nog lang niet 7000 inwoners telde, ja nog voortging in de bange jaren na 1477, toen een algemeene achteruitgang en een jammerlijk verval, als gevolg van de woelingen der Hoeksche en Kabeljauwsche partijen, vooral onze stad teisterden, — dat die Katholieken na de wederoprichting hunner staties in het begin der 17e eeuw niet langer gewacht hebben met de verzorging hunner armen opnieuw te regelen en daarvoor fondsen bijeen te brengen, toont de schrijver aan bij het begin van zijn artikel over de *Katholieke armenverzorging in de 18e eeuw*. Een nog geheel braak liggend veld was tot nu toe de geschiedenis der Roomsche armenzorg te Rotterdam: aan prof. Hensen komt de eer toe met de ontginning begonnen te zijn; wat hij ons daarvan uit de 18e eeuw mededeelt, vooral betreffende de hatelijke tegenwerking welke de katholieke armbesturen van den kant der burgerlijke autoriteiten moesten ondervinden, betreffende de stichting der weeshuizen aan den Schiedamschen Dijk en betreffende de edelmoedige en beteekenisvolle persoonlijkheid van vader Block, is onze groote belangstelling waard.

Een geheel nieuwe toestand begon voor de Nederlandsche Katholieken met de omwenteling van 1795: nu bezaten zij gelijke rechten met de leden der overige godsdienstgenootschappen; maar hoelang zou het nog duren, eer zij door de andersgezinden en door de autoriteiten ook als gelijkgerechtigden werden gewaardeerd en behandeld? Voor Rotterdam wordt dit door Dr. Hensen aangetoond in zijn laatste hoofdstuk: *Kerkelijke toestanden in de eerste helft der negentiende eeuw*, met de aanhangsels daarvan over de *Armenzorg* en het *R. K. Onderwijs* in dien tijd: bijna uitsluitend aan eigen initiatief en aan eigen middelen hebben de katholieken onzer stad het te danken, dat het mostaardzaadje van 1615 (3 à 400 katholieken), na eene langzame doch innerlijk krachtige ontwikkeling van twee eeuwen, in den loop der 19e eeuw met wonderbare snelheid en rijkheid is uitgegroeid tot den

met vele vruchten overladen boom van katholiek leven, dien wij nu kennen.

De wijze, waarop Dr. Hensen zijn geschiedenis van het katholiek Rotterdam geschetst heeft, moet over het algemeen den lezers wel behagen. Zij die het werk voor uitspanning ter hand nemen, zullen niettegenstaande het blijkbaar streven om veel zaaks in weinig woorden te zeggen toch niet over dorheid of eentonigheid te klagen hebben; integendeel bijna alle hoofdstukken zijn in aangenamen stijl, bijna boeiend geschreven. Degenen, wien het alleen om de zaak te doen is, om de mededeeling van zooveel mogelijk ware feiten, om de juiste beoordeeling van den loop der gebeurtenissen, zullen het wel bejammeren, dat er ook in dit werk zulke groote sprongen worden gemaakt en zoo dikwijls slechts vermoed en verondersteld wordt, waar men hoopte met zekerheid te worden ingelicht. Maar wie is daarvan de schuld? Niet de schrijver, maar de voorgeslachten die de bescheiden lieten verloren gaan of soms met opzet verborgen of vernietigden. En bovendien moet hier ook niet veel geweten worden aan den weinigen ijver, tot vóór ettelijke jaren aan den dag gelegd, om uit de bestaande archieven de merkwaardigheden op te diepen en te verzamelen, die eens als bouwstoffen voor een geschiedenis als deze zouden kunnen gebruikt worden? Ook zullen dezelfden het wel betreuren, dat, gelijk reeds is opgemerkt, de schrijver gemeend heeft de opgaaf zijner bronnen en bewijsstukken geheel achterwege te moeten laten; want hoe groot vertrouwen men ook verdient, een historicus behoort zijn vakgenooten de gelegenheid tot contrôle aan te bieden. Maar heeft niet het verlangen van den uitgever om toch niet aan het werk een te wetenschappelijk karakter te geven, en misschien wel een soort van afspraak tusschen de medewerkers onzen schrijver tot die hem zeker niet aangename handelwijze genoopt? Doch desalniettemin zullen ook die vakmenschen met al degenen, die werkelijk belang stellen in het verleden van het katholieke Rotterdam zich verheugen in deze uitgave, omdat nu alles, wat daarvan bekend was, bijeengegaard, en veel, wat niet of bijna niet bekend was, geopenbaard is, omdat

nu een vertrouwbaar geleerde in meerdere kwesties een onbevooroordeelde uitspraak gedaan heeft, omdat nu nieuwe onderzoekers terstond kunnen zien, of hunne vondsten waarde hebben, al of niet, voor de voltooiing van Rotterdams katholieke kerkhistorie.

Ik zal hier niet opnoemen, welke nieuwe merkwaardigheden onze schrijver in dit werk voor den dag heeft gebracht, noch welke nieuwe meeningen hij tegenover Van Reyn en andere schrijvers met goede argumenten verdedigt. Alleen maak ik een uitzondering voor de bestrijding, in naam der waarheid en rechtvaardigheid, van de vaak herhaalde bewering, dat in de jaren na 1572 »de seculiere geestelijkheid zich niet bekommerd heeft om de Katholieken van Rotterdam, maar het behoud van het Katholicisme aldaar uitsluitend aan de regulieren moet toegeschreven worden". Indien het waar is, dat dit vaak beweerd wordt, dan kan den schrijver de eer niet ontzegd worden de valschheid dier bewering afdoende te hebben betoogd. Mij is echter gezegd, dat met de lofspraak den Paters toegezwaaid, dat zij het geloof in Rotterdam bewaard hebben, niet bedoeld wordt hen te prijzen voor hun optreden op het einde der 16e eeuw, maar voor hun trouw blijven aan de Kerk van Rome in het begin der 18e eeuw, toen de beide staties der secularieren voor de katholieke eenheid verloren gingen, die der regularieren echter behouden bleven, en de geestelijke belangen der Roomschen van Rotterdam gedurende drie-kwart eeuw uitsluitend door de Predikheeren, de Minderbroeders en door één in 't geheim achtergebleven Jezuïet verzorgd werden. Indien dit waarlijk de beteekenis dier lofprijzing is, dan zal ieder rechtgeaard Katholiek, en Dr. Hensen op de eerste plaats, daarmede instemmen, zooals hij trouwens ook in zijn werk bij de bespreking van het schisma doet. Toch mag ook in dat geval zijne verdediging van de eer der secularieren niet geheel overbodig genoemd worden, omdat daardoor nu voor goed is aangetoond, dat niet alleen aan de regularieren maar ook en nog meer aan de secularieren het te danken is, dat na den grooten afval der 16e eeuw het kleine overschot der aan 't geloof der voor-

vaderen trouw geblevenen de groote geestelijke voordeelen van het Roomsch-zijn kon blijven genieten.

In verband met deze kwestie zij het geoorloofd te vragen, hoe het mogelijk is dat Joannes Wykraed, de seculier, die reeds in 1563 te Rotterdam werkzaam was en daar na het ongeluksjaar 1572 nog drie jaar werkzaam bleef, op bl. 59 geprezen wordt om zijn ijver voor de katholieke zaak, terwijl op bl. 57 te lezen staat, dat de vijf priesters, die in de tweede helft van 1572 aan de Sint Laurens verbonden waren, allen »concubinarii" waren. En verder: hoe het rijmt, dat Martinus Modaeus in 1616 werd aangesteld tot pastoor (bl. 60), en dat hij reeds vóór 23 Juni 1615 als hoofd der statie van seculieren optrad (bl. 68). Waarschijnlijk moet in dit laatste geval aan een drukfout gedacht worden.

Een onjuistheid echter is het, wat te lezen staat op bl. 29. Daar spreekt de schrijver als zijn meening uit, dat Rotterdam in de middeleeuwen geen convent van Minderbroeders gehad heeft, en dat, waar die regulieren in de stukken toch genoemd worden, er een naamsverwisseling zal hebben plaats gehad, dat dan bedoeld zullen zijn de Cellebroeders. Goed, maar dan beroept hij zich ook op Van Reyn; welnu dit beroep geschiedt ten onrechte, want op bl. 215 van zijn *Geschiedkundige Beschrijving der stad Rotterdam* verklaart deze schrijver tegenover de meening van sommigen, die de Celle- en de Minderbroeders-kloosters voor een en dezelfde stichting houden, uitdrukkelijk: »Er is intusschen alle grond, om aan twee onderscheidene kloosters te denken". Andere onjuistheden, ten minste van eenige beteekenis, zijn mij niet onder de oogen gekomen.

Aan het slot dezer bespreking worde nu nog geconstateerd, dat ook voor die liefhebbers der vaderlandsche kerkgeschiedenis, die geen speciale belangstelling koesteren voor de stad Rotterdam, Dr. Hensen's werk nog veel aantrekkelijks bevat, nl. die deelen, die den vroegeren toestand der Roomschen van Holland meer in 't algemeen kenschetsen. Zoo bijv. waar gesproken wordt over het patronaatsrecht (bl. 4), over aartsdiakens (4), landdekens (5, 91), provisoren (5), aartspriesters

(71, 91), vice-superioren (91), of over parochies en staties (68), over klopjes (72), armmeesters in de 18e eeuw (103, 104), over armen- en ziekenverzorging in de middeleeuwen (8, 35), over Sasbout Vosmeer (62), de gebroeders Van Walenburch (85—90), Mgr. Belgrado (126), over de oneenigheid tusschen de leden der hoogere geestelijkheid na 1561 (49, 50), over die tusschen seculieren en regulieren in de 17e eeuw (62 vv.) enz.

Eindigen wij met Dr. Hensen te bedanken, dat hij, ofschoon er, bijzonder voor zijn taak, te weinig voorwerk was verricht en te weinig bouwstoffen klaar lagen, toch, toen van niet-katholieke zijde de uitnoodiging kwam om aan een groote »Geschiedenis van Rotterdam" mede te werken, den moed heeft gehad die uitnoodiging aan te nemen, en toen gedaan heeft, wat mogelijk was, om in dit verzamelwerk van allerlei historici de eer der katholieke wetenschap hoog te houden.

En voegen wij bij dien dank den wensch, een wensch zeker ook van den schrijver, dat thans velen zich aangespoord mogen voelen, om te beproeven zijn helaas nog door veel leemten en onzekerheden ontsierde schets van het katholieke Rotterdam vóór 1853 door nieuwe onderzoekingen en publicaties aan te vullen, te verbeteren en uit te breiden!

Rotterdam. J. M. J. VAN ROOY.

Naar Jerusalem door A. N. J. HUIJBERS. — Amsterdam, F. H. J. Bekker, MCMVI. Prijs gebr. *f* 1.—.

Het boek van Kapelaan Huijbers is de vrucht zijner pelgrimsreize naar het H. Land in den nazomer van 1905. Toch — zooals wij uit het »Voorwoord" vernemen — is het »geen pelgrims- of touristenjournaal", dag voor dag angstvallig bijgehouden en afdalend in bijzonderheden, alleen voor de betrokkenen belangrijk. Evenmin eene uitstalling van geleerdheid »eene repetitie in aardrijkskunde en geschiedenis, welke den lezer kunnen bekend zijn", schoon de samensteller zelf van al die zaken genoegzaam op de hoogte blijkt. Het zijn »een-

voudig persoonlijke indrukken, beschouwingen, stemmingen, in tafereel gezet", maar, laten wij er dadelijk bijvoegen van een wetenschappelijk man, van iemand grondig onderlegd, veelzijdig ontwikkeld, hoog begaafd, een dichter, een schilder. Mijn hemel, wat heeft die man 'n kleuren op zijn palet! Wat zijn die kleuren liefelijk en frisch en levendig en hoe goed komen ze uit tegen den achtergrond, met zorg gekozen, bij eene belichting, fel altijd van zonne-laai of gloed van vuur, eene omlijsting, scherp van schaduwen en donker.

»Toen kwamen wij in het gezicht van den vuurspuwenden berg Stromboli, dien uit de klotsende zee opdoemenden zwarten kolossus, die met donder op donderslagen en met zuilen van vuur Gods heerlijkheid verkondigde. Wat was het stil aan boord, toen we daar lagen te drijven in het zwarte water van den Stromboli. Aan leuningen en bruggen hangend, staarden we naar dien majestueusen, geheimzinnigen bergkolos, waarlangs trage vuurbeken afslierden en neerzijpelden, fel rood in satanisch zwart. Nu en dan donder en echo's van donder, alsof de onderwereld ineenstortte, en daarop aan den donkeren top een reuzen-bouquet van vuur, hoog in de lucht."

Zwarten kolossus, zuilen van vuur, zwarte water van den Stromboli, vuurbeken, fel rood in satanisch zwart, donkeren top, bouquet van vuur. Let tevens in deze aanhaling op de eenheid, die er is tusschen vorm en gedachte. De boot komt in de nabijheid van den vuurspuwenden berg. De kapitein heeft bevel gegeven met halve kracht te stoomen, opdat men langer van het grootsche schouwspel geniete. De beweging, nauw merkbaar in het sleepende: »toen we daar lagen te drijven", wordt bewegingloosheid bijna, absolute rust bij starende bewondering: »aan leuningen en bruggen hangend".

Lees nu dit laatste eens langzaam, en zeg me dan of ge het geen mooien, zwierigen viervoeter vindt, waar de lange lettergreep in den tweeden voet eigenlijk kort is en maar even betoond wordt. Dichters, als ze in ongebonden stijl schrijven, kunnen niet nalaten verzen en gedeelten van verzen hun proza binnen te smokkelen. Zij verloochenen zich niet. Huijbers doet het herhaaldelijk, Binnewiertz, Felix Rutten

eveneens. Wie zal het hun kwalijk nemen, daar op deze wijze hun stijl aan kracht en bevalligheid wint?

De langzaamheid, waarmede het vuur uit den vulkaan de berghelling afloopt, geven allemaal lange, moeilijk uit te spreken lettergrepen weer: »waarlangs trage vuurbeken afslierden". Duidelijk hoort men het gerommel, dichtbij en verwijderd in: »nu en dan donder en echo's van donder, alsof de onderwereld in een stortte". Het vlugge »nu en dan" als begin, met dadelijk daarop den slag »donder" en daar over heen harder nog »echo's van donder", om dan te verdoffen met lageren grondtoon »alsof de onderwereld", afsluitend plotseling, »in een stortte".

Het uitgaan van de Grieksche kerk te Bethlehem, op Zondagmorgen teekent hij aldus.

»Door de open deur der koormuur beweegt zich de menigte de leege basiliek in, en naar buiten. Een feestelijk gezicht, die bonte beweging. Allerlei kleuren als in een caleidoscoop: wit en scharlakenrood, geel en saffierblauw. De mannen in geborduurde, goud- en zilverdoorstikte vesten, en in gele, lange tuniekrokken met ceintuur om het midden. Bizonder munten de vrouwen uit in hare lange, blauwe gewaden, rijk doorstikt en doorweven".

De Doode Zee doet zich in de verte aan hem voor: »giftiggroen, onbewogen, diep verzonken en stil wegkronkelend tusschen satanisch zwarte bergen".

Wanneer hij zich op den Calvarieberg aan de tentoonstelling van Griekschen wansmaak ergert, luidt het: »Ikonen als taaitaaimannen platgedrukt, glazen stolpen met gemaakte bloemen er onder: roode gele, groene, blauwe lichtjes aan kettingen, hangen van het plafond af".

Wanneer hij het inwendige van de moskee van Omar bewondert: »Rondom gaan de Muzelmannen in hun witte talaren en groene tulbanden, bidsnoeren in de hand. Onhoorbaar.... Gij staat voor den rondgang der getraliede middenomheining, en richt u op om er overheen te kunnen zien.... Daar ligt de prachtige bruine rotstop van den Moria, overspreid met een waas van blauw licht als met hemel-

sche zoetheid. En nu zie nogmaals omhoog den koepel, gedragen door 12 zuilen en arcadenbogen, zie de omgangen, weer op zuilen rustend en geheel de omwanding. Welk een weelde van decoratief! Wat 'n speelsche grilligheid van fantastische arabesken. Een feërieke heerlijkheid in goud en blauw fayence: pauwestaarten en schemerende edelsteen, bloemen en blaren, druiven en granaten. — Het is alsof engelen uit hemelschen wellust deze wanden hebben volgeschilderd".

Waar de werkelijkheid ontbreekt of flets, te veel vervaagd, hem niet bevalt, stelt hij in de plaats een schepping van zijn eigen, overrijke phantasie. Zoo bij het H. Graf.

»Uit de hooge vensters der anastasis valt het licht mat en waterachtig over de gelige muurwanden en de grauwe grafmassa, middenin staande. Men is onvoldaan, Hoe anders zou het kunnen gevonden worden. Ik stel mij voor blauw- of goudachtig licht, van bovenaf langs witmarmeren muurronding neerglijdend op een granieten of porphieren grafkolos, waarbovenuit de statue van den verrijzenden Christus. Hier denk ik aan den Dome des Invalides te Parijs. De juichende zon is de hoogste verheerlijking."

Daar is een landgenoot van Rembrandt aan het tooveren met licht en donker. Dat doet hij overal, het boek door. Iedere bladzijde verbergt verrassende vondsten, beschrijvingen van zee en lucht, van het land, van bergen en vlakten, van de dieren, paarden en kameelen, van huizen, monumenten en de bonte, de wemelende menschenmenigte.

Men behoeft niet te vreezen voor verveling, voor eentonigheid. De schrijver is evenals de natuur, waarin hij mediteerde en welke hij kent, onuitputtelijk. Hij zorgt voor verscheidenheid, voor afwisseling, altijd rekening houdend, hoe het licht valt in den ochtend of bij avond, dan of de zon in middagluister te stralen staat. Met recht mocht hij in het »Voorwoord" spreken — daar ligt de critische lijn in — van »gekleurde cinematographische voorstellingen van heden en verleden, op reis naar Jerusalem genomen. Sommige dingen zijn sterk belicht, andere geheel niet belicht, naar gelang het in mijn caders past".

Dat cinematographisch karakter van het boek komt in het eerste hoofdstuk »Het Vertrek" al aanstonds sterk uit.

Van de balustrade der pelgrimsboot af worden de momentopnamen gedaan, wordt het levensbeweeg in zijn rustelooze, doch geleidelijke opvolging gegrepen, opgeschreven. Het licht is goed, niet te zwak en zonder pijnlijk-onaangename trilling. Het gaat vlug in zijn werk.... een enkel oogenblik.... toch kunnen wij de personen duidelijk onderscheiden. En op den afstand is gelet.

Geen menschen met reuzenbeenen, met waterhoofden, met groote, wild kijkende oogen krijgen wij te zien. Alles vertoont zich aan ons op natuurlijke grootte, in de juiste verhouding.

»Een paar dames, die met bezielde blikken naar de boot opzien, als ware het eene ark van Noë.... Weg weer, op zij, op zij; 'n handwagen met rommel, voortgeduwd door een schreeuwend wijf.... 'n Fransche abbé met grooten doek over zijn hoed en nu reeds voorzien van 'n soort automobielstofbril, aan het kijven en kijven, wegloopen, weer driftig terugloopen, allemaal van wege zijn ontevreden pakjesdrager, een brutale kwajongen, die met grooten mond en uitgestoken vingers hem van antwoord dient.... Vooruit, vooruit monsieur l'abbé, niets meer zeggen. doorgaan, — Nu kijk daar: Een kruiwagentje met groote antieke harp erop; vader erachter: jongen en meisje ernaast. Ting, tang, ting: hij begint. Het moet treurige muziek voorstellen. Maar daar komt 'n dik sujet, met tegen z'n buik een draaiorgel op één poot, aangewieberd. De verontwaardigde harpenaar wordt nu overorgeld.... »Sous" en nog eens »sous" van boven afgemikt tikken en rollen over de keien; kinderen grabbelen: orgeldraaiers, mond en oogen naar boven gericht, zingen en krijschen. Wat 'n drukte, wat 'n lawaai en gewoel!

»Doch de venters van luie stoelen, blauwe brillen en reispetten beginnen hun zaakje in te pakken. De scheepsbel luidt, luidt, luidt: Alles er af, wat niet meegaat!

»Beweging en geroesemoes aan boord: handdrukken, afscheidskussen: Bon voyage, adieu, adieu! Hier en daar een zakdoek; och ja.

»Maar, nu gaan we: de loopplank wordt binnengetrokken, het anker gelicht, de ijzeren kettingen op dek beginnen te draaien, te ratelen en rammelen, de machinen van onder aan het stampen, beuken en dreunen, het blauwe water rondom suisend en schuimend.... Boem! Een kanonschot overdondert alle lawaai: Adieu Marseille!"

De eerste hoofdstukken, hoe levendig en mooi ook, hoezeer getuigende van groot talent, geven ons nog Huijbers niet in volle kracht, maar straks, als wij gekomen zijn in het Beloofde Land, als wij met hem opstijgen ten Carmel, rennen door Esdrelon's vlakte, varen over het meer van Gennesareth! De bergen — dor — in zijn verbeelding aan 't bloeien, de vlakte van paarden en de zware krijgswagens dreunt, het meer ziet hij van zeilen wit, vol scheepsbeweeg. En nu, op zijn woord, als van Ezechiël, voegen zich de beenderen op het doodenveld bijeen, de oude bewoners bevolken weer het land, de helden herhalen hun stoute daden, het glorierijke Godsvolk herleeft. Achab, de goddelooze koning van Israël, met zijn karossen op den Carmel. Elias hem tegen.... Baäl's priesters en jubelende Joden, nu weer dienaars van Jehova.

Samson, de sterke, die op zijn schouders draagt de stedepoort van Gaza.

Noë en Jonas en Petrus.

De boetvaardige vrouw van Magdala met haar loshangende haren en groote liefde.

Dan koning Salomon's schitterende tempelgang, het penseel van een Alma Tadema waardig, en eindelijk, op die wijze voorbereid en al het vorige overtreffend door pracht van teekening, door innigheid van gevoel de zegetocht van dien anderen Zoon van David, den laatste, zijn grooten Nakomeling, den lang verwachten Verlosser, komende tot zijne stad, tot zijnen tempel, gezeten op de ezelin, omstuwd door de menigte, die kleederen spreidt, die palmen zwaait en jubelt: Hosanna, den Zoon van David! Gezegend die komt in den naam des Heeren.

Daar hebt ge Huijbers' kunst.

Hier is de dichter van *Christus Mysticus*.

Wanneer ik een raad mocht geven, zou het zijn, dat men dit boek niet achter elkaar leze. Men kan er dagen over doen. De hoofdstukken staan op zich zelf, hebben geen onderling verband. Vooral moet men langzaam lezen, beschouwen, genieten, met kleine teugjes zwelgen, niet te gauw, niet in eens uitdrinken, anders is de bedwelming te zwaar, de ontroering al te geweldig.

Dat heeft de schrijver ook begrepen en daarom al in Shakspeare's trant, die »clowns" en »foolish officers" in zijn treurspelen laat optreden, 'n aardigheid hier, 'n kwinkslag daar er tusschen gegooid ter afleiding om den geest te ontspannen, de aandacht voor nieuwen ernst te verfrisschen. Niet altijd pakt de geestigheid, maar de afleiding is er. De Latijnsche aanhalingen, welke veelvuldig voorkomen, waren beter weggebleven of vertaald, maar dan niet in houterigheid van knechtelijke vertaling, maar met eigen cachet, zooals een Schaepman dat kon.

Wanneer nu de schrijver ons verzekert, dat zijn doel niet was een »stichtelijk" verhaal, dan hebben wij dit zóó te verstaan als door de aanhalingsteekens wordt aangeduid. Wel degelijk heeft hij willen stichten en allen. In hoeverre hij daarin geslaagd is, beoordeele een ieder bij zich zelf. Nazareth, S. Jan in Montana, Bethlehem zijn aangrijpend, zijn dieptreffend. Bethlehem vooral is kinderlijk-devoot en blijde. Dat zijn hoofdstukken, welke men met groote bewogenheid leest en zal herlezen.

Ook de uitgever F. H. J. Bekker deelt mede in den lof. Hij toch heeft op passende wijze het uiterlijk verzorgd, den keurigen wapenrok geleverd voor dezen modernen kruisvaarder, die tot u komt, het kruis op de borst, den kreet »naar Jerusalem" op de lippen.

Rotterdam. C. NUIJEN.

De Doolaards in Egypten en *Van den Kleenen Hertog*, door GUIDO GEZELLE. — L. J. Veen, Amsterdam.

In rijke, welluidende taal geeft Gezelle ons in zijn *Doolaards* een verhaal uit de oude Christen-tijden.

De Doolaards is de geschiedenis van een Christen gezin wegvluchtend uit Ombi naar de »Woestenisse" van Egypte om de vervolging te ontkomen.

Baselis, vader van het gezin, een man van stand maar vooral van deugd, voelt, dat hij met zijn gezin onmogelijk in Ombi kan blijven onder de vervolging, en besluit daarom met opoffering van alles, zijn oude geboortestad te verlaten en de woestijn in te dringen.

Zijn slaven gaf hij de vrijheid, behalve een, die niet weg wilde, maar 't als een gunst beschouwde bij hem slaaf te blijven.

Mooi-geteekende beschrijvingen vinden wij te kust en te keur in beide boeken.

Die woestijn met haar kerk-hof-stilte, met haar schier onbegrijpelijke eenzaamheid overweldigt onze verbeelding bij 't lezen van Gezelle's proza: de woestijn met haar onmetelijke zandvlakten, voor en achter, links en rechts: achter de verste horizonnen ontdekt 't starend oog weer andere, maar 't is altijd 't zelfde gelige zand.

Ziehier een beschrijving van den naderenden simoem.

»'t Mocht alzoo een stonde voor zonnen-ondergang zijn, en 'k zag Diphilus sterlinge in de zuidwesten kijken; ik keek ook. Beneden aan de kimme, daar hemel en aarde schijnen te daken, zat er een duisterbruine wolke, niet rad afgeteekend aan de boorden, maar bij krulten en spruiten uiterwaards willende, bij een aanhoudend wisselen van gedaante en van omtrek.... De wolke en kwam maar altijd opwaard en onswaard; en, al is het dat wij geen wind geware en wierden, gewis moest het een geweldige storm zijn die dat gevaarte naar ons toedreef. De neggen van de wolke begonnen nu allengskes meer vaneen te scheuren en uit te stralen, somtijds lijk krullen, andertijds lijk veders en takkelingen, en zoo voorts, altijd hooger en hooger klimmende, en schrikkelijk wordende om te zien. . . . . .

. . . . . .

»Dat is het schrikkelijkste dat ik ooit gezien hebbe! De groote zwarte balke kwam toegedruischt met een slag van

zwaren ronk, — geen stevig zwart dingen en was 't, al van een stuk, maar doornaaid hadt ge gezeid, met gloeiende priemen, gelijk beken bloeds, — een schrikbare koperverwe hing daar rondom, gelijk iets dat noch smoor noch wolke en was. Geen zuiver zonnelicht meer, niets, buiten 't glariënde simoemlicht, dat onze aanzichten verruwde, onze schaduwen verwrong en koperwendig miek.

»De simoem hong nu daaromtrent recht over onze hoofden in 't geluchte, en 't begon mij zulk een stortvlage van zand te vallen, op ons en rondom ons, dat 't schrikkelijk was: lijk naalden was 't, of, zoo vader naderhand zei, lijk slegge, die viel, gelijk men dat heeten zou in Europa" (bl. 26—29).

Een van de jongens wordt gebeten door een »dorstslange", tegen wier gif maar één middel was... het anti-dipsas kruid.

»Dat was zoeken dat ik deed! Mijne oogen en mijne handen zaten overal in en overal achter: in de kloven, onder het riet, bachten ieder dutsken gers, en... mijn herte liep vooren! Niets te vinden, dat op klaver trok, ja, roo blomkes wel, maar het was een kruipend rankske, met enkele en smalle bladtjes; ik snapte naar een ander blomke, maar dat was een rood rond keike. Niets te vinden! Het klaverblad — anti-dipsas zei er Diphilus tegen — en was niet vindelijk. Ik keek langs de beke weg, en ginder verre zag ik Cyrilla, met een spoelkom water loopen. Daar! dacht ik, 't is zoo Diphilus gezeid heeft! En al mijn bloed verkroop in mijn lijf. Ik keek al den anderen kant, en daar was Diphilus, de oude duts, met zijn neuze tegen den grond, en met de beide handen, in 't hooge gers aan 't zoeken, maar hij en vond het ook niet; ondertusschen vielen mijne oogen, bij geval, tusschen twee bruine bonken rotse, op entwat roodachtigs" (bl. 35).

Boeiend blijft tot het einde toe deze geschiedenis, zonder de minste langdradigheid.

* * *

Nog een enkel woord over den *Kleenen Hertog*.

Dit is een kinderlijk mooi verhaal. De »Kleene Hertog",

belooft aan zijn vader, dat hij nooit kwaad met kwaad vergelden zal. Zoo'n belofte kost moeite aan een »Noordmannenhart"; maar is die eenmaal gedaan, dan zal een Noordman eerder sterven dan zijn gegeven woord breken.

Zijn vader wordt vermoord, hij zelf gevangen genomen, doch, door zijn getrouwen geholpen, kon hij ontsnappen. Maar zelfs dan komt 't niet bij hem op zich te wreken op zijn vernederde vijanden, omdat hij zijn eerewoord gegeven had.

Ook dit boek staat vol mooie beschrijvingen, vergelijkingen en tafereelen.

Ik noem er maar een.

»Normandijen! Zij waren in een kleen bosschelken, rechts buiten de palen van het hof, 't wierd bij den avond en 't was al nachtegale dat men hoorde of geware wierd. Plechtige stilte, nog plechtiger gezang en gepinkel van toonen, als de stilte gebroken wierd. Zoo dansen de perelen, die uit de hand eener maagd, die op het marmelen blad losgevallen zijn, zoo dansen en deunen de klanknoten, uit den gorgel des solozingenden nachtegaals" (bl. 137).

Het zuivere proza van Gezelle verloochent den dichter niet. Hij blijft ook in zijn proza dezelfde persoonlijkheid.

Bennebroek. P. H. MEYNEMA.

Bruynsma, Cools en Roelandsz. Historische schetsen door W. VAN NIEUWENHOFF S. J. — Leiden J. W. van Leeuwen, Hoogewoerd 89 (240 bldz. *f* 1.10 in linnen prachtband *f* 1.50).

Deze schetsen zijn met meesterlijke hand keurig afgewerkt in een soberen eenvoud, die aan vele hedendaagsche biografen — en ook aan hagiografen — tot uitmuntend voorbeeld kan dienen, Geen zweem van overdrijving; overal de zekere feiten, geput uit soliede bronnen. Geen phantasie geen sentimenteele beschouwingen. Het gezond verstand bewaart den schrijver op het rechte pad der geschiedenis.

Zóó schetsen volgens de historie, en dat op een manier,

die boeit, in een stijl, die ongekunsteld, vloeiend en opgewekt is, verraadt den meester.

Pater Anske Bokke Bruynsma is een groot Apostel van Friesland. De eenvoud, waarmede de schrijver de zware moeielijkheden en de edelmoedige offervaardigheid van dezen Jezuïet verhaalt, geeft te denken en spreekt meer en beter tot verstand en hart dan allerlei uitroepen of enthusiastische ontboezemingen hier zouden doen.

Het korte leven van Pater Gerard Cools getuigt van veel takt in den schrijver en van zijn vasten wil, om overal het onnoodige te weren. Pater Cools is voor u dezelfde in zijn brieven, als hij is in zijn leven, en dat leven stemt wederom geheel overeen met het oordeel zijner overheden. Ook hier moet ge het den schrijver nageven: „Simplex sigillum veri". En ge begrijpt, hoe Pater Polanco over dezen onverschrokken Dordtschen Jezuïet kon schrijven: „P. Leonardus had gehoopt, dat Gerard Cools de man zou geweest zijn om de Nijmegenaren met ons te verzoenen, maar onze Heer heeft hem afgeplukt als eene rijpe vrucht".

Wel het sterkst toont Pater Nieuwenhoff zich als den aangenamen, pakkenden, boeienden schetser in het langere leven van den Amsterdammer Jacob Roelandsz, den zoon van een dominée. 't Is verrassend en leerrijk, hoe hij daar zijn documenten tot een allerpleizierigst gestelde biographie vereenigt.

Zóó behandeld brengen de levens-schetsen van deze drie leden der Sociëteit van Jesus stellige historische bijzonderheden aan den dag, waardoor we hun tijd (16e en 17e eeuw.) beter begrijpen.

Uitdrukkelijk wil ik tot slot nog even erop wijzen, dat het werk van deze drie helden stijgt in verdienste en waardeering, omdat ze bijna overal naast velerlei andere beproevingen ook deze gelaten verdroegen, dat zij persoonlijk weinig of geen vrucht van hun werk zagen. De palm der overwinning zal voor hen daarom te schitterender zijn. En ons past het met een dankbaar hart hun daden te vieren. Daarom is dit boek nuttig voor velen, die belang stellen in den

heldenmoed van drie Nederlanders. En omdat het inwendig priesterlijk leven zeer goed tot zijn recht komt, verdient de afzonderlijke uitgave ook alle aanbeveling voor hen, die zich tot het H. Priesterschap geroepen achten.

Als lectuur en als prijsboek voor katholieke onderwijsinrichtingen is het werk zeer geschikt.

G. v. d. B., Pr.

Dynastieën en Staatshoofden der Nieuwste Geschiedenis, door Paul Goulmy. — Mosmans Zoon, 's-Hertogenbosch.

Met de uitgave van dit boek is een goed werk verricht, omdat de schrijver het publiek een nuttige pennevrucht bood.

Het publiek, zeggen we. We bedoelen het dagbladlezend intellectueele publiek, dat zich menigmaal bij het volgen van het politieke nieuws uit het buitenland afvraagt, wie toch deze of die „hervorragende" vorstelijke of andere hooge persoon is, hoe het staat met de familiebetrekkingen tusschen de regeeringsmannen in verschillende landen, met de verhouding tot dynastie en kerk enz.

Het werk van den heer Goulmy geeft het antwoord op zulke vragen. Van de regeerende en de hier en daar verdreven vorstenhuizen geeft het de volledige stamboomen met regeerings-, geboorte-, sterf-jaren, met de wetten van erfopvolging, met vermelding van morganatische huwelijken, geboorten uit eersten, tweeden echt, met aanduiding van heerschende en andere godsdiensten, met bijzonderheden omtrent de civiele lijsten en apanages en eeretitels enz. Het geeft ook de lijsten van de pausen, van de presidenten der republieken, van de rijkskanseliers, terwijl nog enkele tabellarische overzichten het geheel besluiten.

Deze flinke vraagbaak dus voor den ontwikkelden lezer kan ook als studiewerk dienen voor al degenen, die in de nieuwste geschiedenis — het gaat alleen over de dynastieën en staatshoofden van de 19e en de 20e eeuw — dus ook in

haar chronologie „wat meer thuis moeten zijn" met het oog op een examen.

Alzoo mag het boek als een degelijke „legger" op studeer- of leestafel als een handige gids op een voor velen vreemd terrein, als een „in een bestaande behoefte voorziend" werk voor den ontwikkelden landgenoot beschouwd worden.

Een enkele opmerking.

Er is een weinig inconsequentie van schrijver of uitgever tusschen de „dynast*ieë*n" van het titelblad, en de „dynast*ië*n", „genealog*ië*n" en „encycloped*ië*n" in het voorbericht. Zoo is 't ook in een paar volzinnen als: „Naast iedere stamlijst *staat* de naam van het te behandelen vorstenhuis, terwijl daaronder de hoofdgodsdienst afgedrukt is. Mocht een persoon der dynastie een anderen godsdienst dan den hoofdgodsdienst belijden, dan *zal* van deze bijzonderheid onder den naam van dien persoon melding gemaakt *worden*".

Deze opmerkingen, gevoegd bij een leelijke zetfout, door den corrector in het inleidend woord van Dr. Sicking over het hoofd gezien, en het wat te „losbandige" van het boek zelf — en gevolgd door een enkele vraag: of door verschillenden streep- en letterdruk in de stamboomen de voorstelling ook iets duidelijker konde worden? — kunnen natuurlijk niet schaden aan onze warme aanbeveling van het nuttige werk en aan onzen lof voor de mooie uitgave.

G. M. A. JANSEN.

HET ONTSTAAN VAN SOORTEN DOOR MUTATIE.

NAAR DE ONDERZOEKINGEN VAN PROF. HUGO DE VRIES.

(Zie Dl. CXXX, bl. 341 vv.)

Tot nog toe hebben wij over het ontstaan van variëteiten gesproken, van typen dus, die wel uiterst veel bijdragen tot den vormenrijkdom in het plantenrijk, maar die bij het proces der opstijgende, progressieve ontwikkeling geen eigenlijke rol spelen. De vooruitgang in de organische ontwikkeling berust op het ontstaan van nieuwe vormen, die zich volgens De Vries door het bezit van een steeds grooter aantal eigenschappen kenmerken: zij bestaat m. a. w. in de vorming van nieuwe elementaire soorten. Is werkelijk de aanname juist, dat de groote groepen van elementaire soorten, die wij in *Draba verna,* de rozen, de tarwe en gerst hebben ontmoet, gedurende kortere perioden van mutabiliteit zijn ontstaan, en daarna opnieuw in een stadium van onveranderlijkheid zijn teruggezonken, dan is het niet onmogelijk, dat ook op het oogenblik enkele planten in eene zoodanige mutatie-periode verkeeren, terwijl toch de groote meerderheid der soorten zich als constant voordoet. Het geldt alleen eene geschikte plant te vinden, die het gewenschte verschijnsel van soortvorming vertoont. Onder de gekweekte planten behoeft men niet te zoeken; deze zijn reeds lang genoeg in hare levensuitingen nagegaan en hebben nooit anders dan nieuwe *variëteiten* voortgebracht.

De Vries had zich dus te wenden tot de wildgroeiende. Maar tot welke? Het was lang niet zoo gemakkelijk geschikt materiaal te vinden als voor het waarnemen van retro en

degressieve mutaties. Alleen de omstandigheid, dat de muteerende planten met eenige waarschijnlijkheid ook anderszins eene zekere variabiliteit aan den dag zouden leggen, kon eene vingerwijzing leveren. Het lag eenigszins voor de hand, vooral die planten te beproeven, welke door eene rijke productie van monstrositeiten de aandacht tot zich trokken.

Gedurende vele jaren werden planten met dergelijke afwijkingen vergeefs onderzocht, tot eindelijk bij de St. Teunisbloem *(Oenothera Lamarckiana)* de lang gewenschte mutatie werd ontdekt. »Deze plant toonde, op een groeiplaats onder 's Graveland, verbreede en gespleten stengels, tweetoppige bladeren, bekertjes, vrij veel bloemen die een bloemblad of een of meer meeldraden te veel hadden, stempels die niet constant vier in aantal waren, zooals behoorde, maar die zeer gewoon van vier tot 7 à 8, ja in enkele bloemen tot hoogere cijfers varieerden, en eindelijk tusschen de gewone vierhokkige een zeker aantal vijf- en zeshokkige vruchten, of zelfs vruchtjes die naast de gewone hokjes nog een kleiner, slechts halverwege ontwikkeld, toch zaaddragend vakje vertoonden. Een reeks monstrositeiten, zooals men die niet dikwijls bijeen vindt" [1]).

De Teunisbloem is als sierplant om hare groote gele bloemen zeer gezocht. [2]) Zij werd waarschijnlijk met eenige andere soorten van *Oenothera* uit Amerika in Europa ingevoerd en groeide in het begin der vorige eeuw in den tuin van het Musée d'histoire naturelle te Parijs. Als eene interessante bijzonderheid mag gelden, dat Lamarck zelf daar ter plaatse de bloem het eerst heeft opgemerkt en beschreven: dezelfde bloem, die een eeuw later door de proefnemingen van De Vries zulke belangrijke gegevens voor de afstammingsleer zoude leveren.

Oenothera Lamarckiana bezit een krachtigen, recht opgaanden stengel, die eene hoogte van ruim 1.6 meter bereikt en, wanneer de planten niet te dicht opeen staan, nog door een aantal vertakte zijstengels is omringd, welke zijdelings

---

1) *Onze Eeuw*, 1902, bl. 504.

2) *Spec. a. Var.* Lect. XVIII: New Species of *Oenothera*; Lect. XIX: Experimental Pedigree-cultures.

uit den voet van den hoofdstengel oprijzen. Deze stengels dragen in den laten zomer mooie kransen van groote gele bloemen, die zich geleidelijk naar boven verplaatsen en die tegen den avond bijna plotseling en op alle planten tegelijk opengaan. De bloemen blijven den ganschen nacht geopend en, bij bewolkt weer, soms zelfs den geheelen volgenden dag. De stempels, in normale bloemen vier in getal, worden gedragen door een langen stijl, die boven de acht helmknoppen uitsteekt, zoodat voor de bestuiving de hulp van insecten noodig is. Het zijn vooral nachtvlinders en in den vroegen morgen ook hommels, die de bloemen bezoeken en zoo voor de overbrenging van het stuifmeel zorgen. Nadat de bloemkroon is verwelkt en afgevallen, ziet men de jonge vrucht aanmerkelijk in grootte toenemen; rijp geworden, opent zij zich met vier kleppen, langs welke de meer dan 100, soms 2—300 bruine gerimpelde zaadjes den weg naar buiten vinden. De stengels dragen elk meest 10—20, soms wel 30—40 vruchten en onder gunstige omstandigheden is eene snelle verbreiding hiervan het gevolg. De plant is gewoonlijk tweejarig: uit het zaad ontwikkelen zich wortelrozetten, die eerst in het tweede jaar stengels voortbrengen. Nogal veel als tuinplant gekweekt, heeft zij zich door haar groot voortplantingsvermogen echter ook buiten tuinen en parken verspreid en komt daardoor op sommige plaatsen verwilderd voor. Dit was ook het geval met de planten, die door het bezit der vele monstrositeiten de aandacht van De Vries hadden getrokken. Hij vond deze in 1886 op een verlaten aardappelveld bij 's-Graveland; zij waren daarheen ontsnapt vanuit een nabijzijnd park, waar zij omstreeks 1870 gekweekt waren geworden. In den beginne bezocht hij de planten dagelijks; later bij langere tusschenpoozen, intusschen zoo, dat hem niet ééne bijzonderheid kon ontsnappen.

In den zomer van 1887 nu vond hij plotseling een groepje van planten, die blijkbaar alle uit het zaad van ééne moederplant waren opgegroeid en die zich van de gewone Teunisbloem onderscheidden door een zeer korten stijl en kleine vruchtjes, welke zeer arm aan zaad waren. Aan dezen vorm

gaf hij den naam *O. brevistylis*. Enkele weken later trad er eene tweede nieuwe soort op, die door de gladde bladeren opviel en *O. laevifolia* werd genoemd. Beide vormen waren geheel onbekend en, zooals een nauwkeurig onderzoek leerde, nog nooit beschreven; zij waren dus blijkbaar ter plaatse ontstaan.

Na de ontdekking van nog twee smalbladige typen van minder belang, verscheen er in 1889 opnieuw eene onbekende soort, die »door breede, meer ronde bladeren, een lageren en zwakkeren stengel, maar vooral door het gemis aan stuifmeel in de meeldraden" gekenmerkt was. Het verschijnen van deze *O. lata* werd in 1894 ten slotte nog gevolgd door het optreden van eenen dwergvorm, die als *O. nanella* werd aangeduid.

Maar een goed overzicht van de verschijnselen der mutabiliteit van *O. Lamarckiana* kon slechts verkregen worden door observatie der plant in een proeftuin. Op het aardappelveld, met zijn drogen zandgrond, waren de omstandigheden daartoe niet gunstig genoeg, wat voor alles bleek uit het gering aantal planten, dat telken jare uit de honderdduizenden rondgestrooide zaadkorrels opgroeide. Op deze wijze moest er van zelf veel onzichtbaar blijven van wat er misschien gebeurde. En ook zou het onmogelijk zijn, iets zekers omtrent de beteekenis der nieuwe vormen, die zoo nauw met hun al-of-niet constantzijn samenhangt, te achterhalen, daar de bloemen aan vrije bestuiving waren blootgesteld. Gegevens, die voor de wetenschap van belang zouden zijn, konden alleen in een proeftuin worden verzameld. Hier alleen zou het mogelijk zijn een uitvoerigen stamboom van de cultuur aan te leggen, waardoor men van elke plant, die misschien eens een of andere bijzonderheid zou vertoonen, den oorsprong en afstamming nauwkeurig zou kunnen nagaan. Hier alleen ook zou op de bevruchting der bloemen voldoende acht kunnen worden gegeven. De planten van een en hetzelfde type behooren bij elkaar te staan en ver genoeg verwijderd van andere groepen om kruisbevruchting practisch onmogelijk te maken. Wordt dit op grond van de uitbreiding

der culturen, door de beperkte afmetingen van den tuin, ondoenlijk, dan dienen de bloemen na kunstmatige bestuiving op andere wijze tegen storende invloeden beschermd te worden. De Vries omhulde ze in zulk een geval met zakken van pergamijn, een geparaffineerd papierpreparaat, dat tegen regen en wind bestand en zeer doorschijnend is en dat tevens de verdamping niet te veel belemmert.

Om de beschrijving van De Vries' proefnemingen meer overzichtelijk te doen zijn, is het dienstig de nieuwe vormen, die de Teunisbloem daarbij opnieuw of voor het eerst voortbracht, alvast nader in hunne bijzondere kenmerken te beschouwen. In het belang der volledigheid voegen wij er ook die vormen aan toe, welke alleen op het veld werden aangetroffen en in den proeftuin niet opnieuw optraden. De nieuwe vormen waren, zooals te verwachten was, deels elementaire soorten en deels variëteiten.

* * *

Met de variëteiten maakten wij reeds onder de namen *Oenothera laevifolia*, *O. brevistylis* en *O. nanella* kennis; zij werden bloeiende op het genoemde aardappelveld aangetroffen en ontstonden door eene retrogressieve verandering.

O. laevifolia onderscheidt zich door de gladde bladeren. Bij de gewone Teunisbloem zijn deze oneffen van oppervlak door het voorkomen van hobbels en kuiltjes tusschen de nerven. Deze eigenaardigheid ontbreekt bij de bedoelde variëteit; slechts nu en dan geven nog sommige bladeren eene lichte aanduiding van de oorspronkelijke ruwheid, hetgeen bewijst, dat deze eigenschap slechts *latent* is geworden en niet geheel verloren is gegaan. De bloemen zijn ietwat bleeker en zachter, en dit onderscheid wordt duidelijker in den herfst, vooral op de zwakkere stengels, waar de bloembladen kleiner worden en de insnijding in den top verliezen.

O. brevistylis kenmerkt zich door den korten stijl, die in afwijking van het normale type niet boven de helmknoppen uitsteekt, maar slechts tot den hals van de kelkbuis reikt.

Hierdoor valt het stuifmeel in groote hoeveelheid op de stempels en wordt de bloem door zichzelf bevrucht. Veel zaad vormt zij echter niet; een groot aantal vruchten bevat zelfs in het geheel geen zaad. Hierdoor nemen ook de jonge vruchten na het afvallen der bloemen niet noemenswaard in omvang toe en dit maakt de plant reeds op een afstand herkenbaar. De bloemen zijn korter en dikker, en de bladeren aan den top meer afgerond, wat vooral aan de groeiende deelen der stengels opvalt.

Eene der meest gewone mutanten is de derde variëteit, *O. nanella*. Deze dwergvorm bloeit reeds bij eene lengte van 10—15 c.m., terwijl de normale Teunisbloem onder dezelfde omstandigheden eene hoogte van ongeveer een meter bezit; in volwassen toestand meet zij dikwijls slechts 20—30 c.m. Vooral merkwaardig is, dat de bloemen, ondanks de geringe afmetingen der plant, voor die van de gewone *O. Lamarckiana* in grootte niet onderdoen. De bladeren zijn breeder en korter en vooral aan den voet zóó verbreed, dat zij schijnbaar zittend worden; de steel is zeer broos en breekt gemakkelijk af. De jonge kiemplanten zijn reeds aan den vorm der eerste bladeren te herkennen en het verschil treedt bij de dichte rozetten duidelijk aan het licht. Later gaan de bladeren weer iets op die van de ouderplant gelijken, maar de stelen blijven kort. Verder mist de dwergvariëteit ook de zijstengels; zij bezit slechts een enkelen, dikwijls geheel onvertakten, recht opgaanden stengel, die den krans van groote gele bloemen draagt.

De *elementaire soorten*, welke uit de Teunisbloem zijn ontstaan, kan men verdeelen in typen, die minstens even sterk zijn als de moedervorm, en zwakkere soorten, die niet geschikt schijnen om den strijd om het bestaan met goed gevolg te voeren. Tot de eerste categorie worden *O. gigas* en *O. rubrinervis*, tot de tweede *O. albida* en *O. oblonga* gerekend. De genoemde vormen wijken in bijkans alle organen en eigenschappen in mindere of meerdere mate van de ouderplant af en herhalen, evenals de variëteiten, hun type uit zuiver zaad getrouw, zonder ooit terug te vallen.

O. gigas bereikt ongeveer dezelfde hoogteafmetingen als *O. Lamarckiana*, maar is in het algemeen genomen veel krachtiger. De stengels bezitten niet zelden de dubbele dikte; de leden zijn korter, de bladeren, bloemen en vruchten staan dichter opeen en de knoppen en bloemen zijn grooter. Alleen blijken de vruchten, hoewel dikker, slechts half zoo lang als die van de moederplant te zijn en bevatten zij een geringer aantal, maar grootere zaden.

O. rubrinervis is slanker; zij gelijkt in hare bloemen volkomen op den oorspronkelijken vorm, met dit onderscheid, dat de schutbladeren smaller zijn. De planten vallen in de jeugd op door de lichtroode kleur der bladnerven; later verschijnen er donkerroode strepen op de bloemkelken, de vruchten en de as van den bloemtros, en zelfs het geel der bloemen heeft eene roodachtige tint aangenomen. De bladeren zijn smal en evenals de stengels zeer broos.

Ook deze beide vormen zijn als rozetten reeds te herkennen, alleen kan de laatste in zijne vroegste jeugd wel eens met *O. Lamarckiana* verwisseld worden. De bladeren van *O. gigas* zijn breeder, donkerder groen en vormen eene dichte rozet, terwijl die van *O. rubrinervis* veel smaller zijn en dikwijls slechts 2 c.m. breed worden. Daarbij is de kleur veel lichter, de oppervlakte der bladeren zilverachtig wit, de vorm elliptisch, scherp aan den top en langzaam in den bladsteel overgaande.

O. albida is eene zwakke soort; zij bezit witachtige, smalle bladeren, die blijkbaar niet in staat zijn, voldoende organisch voedsel te vormen. De rozetten blijven in ontwikkeling reeds spoedig bij die der andere vormen achter en moeten in potten met goed gemeste aarde met alle zorg worden behandeld, wil men er in slagen ze den winter te doen doormaken. Gewoonlijk groeien zij op tot volle rozetten met langgesteelde bladeren, die wel sterker en breeder zijn als in den aanvang, maar steeds witachtig van kleur blijven. In het tweede jaar wordt de stengel vrij krachtig en draagt bloemen, die veel overeenkomst vertoonen met die der moederplant, maar dunnere vruchten met minder zaad voortbrengen.

O. oblonga ten slotte, kan als éénjarige en als tweejarige

plant worden gekweekt. In het eerste geval is zij slank van vorm en zwak, draagt kleine vruchten en weinig zaad; als tweejarige plant is zij rijk vertakt en brengt zij vele trossen bloemen en veel zaad voort. Zij wordt ongeveer half zoo hoog als de normale Teunisbloem; in de jeugd onderscheidt zij zich door breedere bladeren, die echter in de volwassen rozet zeer smal, vleezig en mooi groen worden.

Behalve de boven beschreven constante vormen hebben zich nog eenige andere vertoond, die echter van minder belang zijn en die De Vries dan ook niet de moeite waard acht afzonderlijk te beschrijven. Van meer beteekenis zijn de *inconstante* vormen, die naast de besproken variëteiten en elementaire soorten ontstonden. De eerste vorm is *O. lata*, die meer dan eens op het veld werd aangetroffen en ook in den tuin uit daarginds verzameld zaad ontstond. De bloemen zijn uitsluitend vrouwelijk; de helmknoppen maken op het eerste gezicht een krachtigen indruk, maar bevatten geen normaal ontwikkelde stuifmeelkorrels, zoodat bevruchting slechts door vreemd stuifmeel mogelijk is.

De plant is laag en kenmerkt zich door zeer broze, slappe stengels, die dicht met bladeren zijn bezet. De dikke knoppen openen zich tot mooie gele bloemen, welke zich soms niet geheel ontplooien, maar een gerimpeld aanzien behouden. De bladeren zijn zeer oneffen, op lateren leeftijd iets minder, en zijn aan den top afgerond. Met een vreemden vorm gekruist, levert het zaad ongeveer 25 pCt. *lata*-planten. De overige dragen alle het karakter van de gewone Teunisbloem, indien deze het stuifmeel heeft geleverd. Is de vader een andere vorm, dan bestaat het overeenkomstig gedeelte ($^3/_4$) der kiemplanten deels uit planten van het vaderlijk type en deels uit gewone *Lamarckiana's*.

O. scintillans heeft gladde, donkergroene bladeren, die in het zonlicht helder glanzen en in de jonge rozetten breeder, later iets smaller zijn dan die van *O. Lamarckiana*. De planten blijven klein, zijn minder sterk vertakt en dragen kleinere bloemen. Zij kunnen gemakkelijk als éénjarigen gecultiveerd worden, maar bereiken dan niet haar volle ont-

wikkeling en zijn tevens minder vruchtbaar dan wanneer zij eerst in het tweede jaar bloeien. Uit het zaad komt naast eene wisselende hoeveelheid ($^1/_3$—$^2/_3$) *scintillans*-planten de normale Teunisbloem voort; de nieuwe vorm is dus eveneens inconstant. Van belang is het verschijnsel, dat zij mutabel is, en wel in hoogeren graad dan *O. Lamarckiana* zelf: uit het zaad komen dezelfde nieuwe vormen voort, die wij bij de moedersoort zagen optreden, namelijk *O. oblonga*, *O. lata* en *O. nanella*. De eerste soort maakt soms 10 pCt. van het aantal kiemplanten uit, terwijl de beide laatste typen slechts door enkele exemplaren vertegenwoordigd zijn.

Het constante kenmerk der groote inconstantheid heeft *O. scintillans* met de gestreepte bloemen [1]) gemeen, maar er dient hierop te worden gewezen, dat de »atavisten" — de *Lamarckiana's* — niet slechts schijnbaar (zooals bij *Antirrhinum*), doch in werkelijkheid tot de moedervorm zijn teruggekeerd. Zij brengen namelijk uit hun zaad geen *O. scintillans* meer voort, of slechts in dezelfde geringe verhouding, waarin deze vorm uit de normale Teunisbloem door mutatie ontstond.

Het laatste inconstante type is eindelijk *O. elliptica*, die zeer zeldzaam is gebleven en zich door smalle elliptische bladeren en bloembladen kenmerkt. Uit zuiver zaad herhaalt deze vorm zijn karakter in slechts een klein aantal der zaailingen.

* * *

Nu wij de nieuwe typen hebben beschreven, die door mutatie uit de St. Teunisbloem ontstonden, kunnen wij met nog maar enkele woorden volstaan. De meest bekende stamboomcultuur nam in 1886 een aanvang met het overbrengen van een negental krachtige rozetten der *O. Lamarckiana* van het aardappelveld naar den proeftuin te Amsterdam. De stengels, die in het volgende jaar uit deze rozetten opschoten, droegen rijkelijk bloemen en zaad, waaruit in 1888 de tweede generatie werd gekweekt. Het was niet wel mogelijk aan de duizenden kiemplanten zooveel ruimte te

[1]) Vgl. Dl. CXXX, bl. 153.

verzekeren, dat zij zich allen ongestoord konden ontwikkelen; daarom werden alle plantjes, die bij de dagelijksche inspectie geen bijzondere afwijking schenen te vertoonen, uitgerooid om plaats te maken voor de buren. De kiemplantjes daarentegen, die iets schenen te beloven, werden voorzichtig overgeplant in potten met goed gemeste aarde en met zorg behandeld; hieronder bleken dan later meestal nog eenige gewone Teunisbloemen te schuilen.

Op deze wijze kon de cultuur tot eene kleine oppervlakte beperkt worden, maar daartegenover stond, dat de methode niet vrij was van gevaar. Zooals later bleek, waren daarbij zonder twijfel eenige planten weggeworpen, die tot een nieuw type behoorden, maar zich in de prille jeugd niet opmerkelijk van de gewone *O. Lamarckiana* onderscheidden.

Er werden nu op ongeveer 15000 kiemplanten 10 mutanten gevonden, waarvan er vijf tot *O. lata* en vijf tot den dwergvorm, *O. nanella*, behoorden. Eenige normale planten werden voor de voortzetting van de cultuur aangewezen, en de derde generatie leverde op 10000 planten, naast 3 dwergen en 3 *lata's*, het eerste exemplaar van *O. rubrinervis*.

Alvorens tot het kweeken van eene volgende generatie over te gaan, trachtte De Vries eerst met de gegevens, die zijne ondervinding hem aan de hand had gedaan, zijne methode van opsporing der mutanten te verbeteren, en hoe noodzakelijk dit was, bewezen de resultaten, die hij daarna bereikte. Het zaad, dat in 1891 was gerijpt, werd in 1895 uitgezaaid en leverde 1 pCt. mutanten. Naast 60 exemplaren van *O. nanella*, naast 73 van *O. lata* en 8 van *O. rubrinervis*, verschenen thans vier nieuwe typen, die bij de voorafgaande gelegenheden klaarblijkelijk over het hoofd waren gezien. Allereerst vond De Vries 176 plantjes der *O. oblonga*, die in de eerste jeugd zeer gemakkelijk met *O. Lamarckiana* verwisseld kan worden; dan de reeds besproken *O. albida*, *scintillans* en *gigas*, deze laatste in één enkel exemplaar. *O. gigas* is later niet meer opgetreden en het mag zeker wel een toeval worden genoemd, dat deze vorm zich bevond onder de enkele rozetten, die De Vries uit eenige duizenden

uitkoos om te overwinteren. Eerst toen de planten in bloei stonden, traden de karakteristieke verschillen aan den dag. De reeds bevruchte bloemen werden weggebroken en voor eene bevruchting met eigen stuifmeel zorg gedragen. Het zaad leverde een groep van 300 *gigas*planten, die het ouderlijk type geheel rein herhaalden.

De verbetering zijner herkenningsmethode stelde De Vries in staat, de zaadhoeveelheid, die voor de voortzetting der cultuur benoodigd was, aanzienlijk te verminderen, zonder dat dit tot bezwaren aanleiding gaf. De onderstaande tabel, die een overzicht geeft van zijn besproken stamboomcultuur, doet zien, hoe sedert 1895 aan de nieuwe vormen geen verdere werden toegevoegd; het vermogen van *O. Lamarckiana*, om aan nieuwe typen het leven te schenken, bleek toen, voor zoover kon worden nagegaan, geheel en grondig uitgeput.

JAAR.	Generatie.	O. gig.	O. alb.	O. obl.	O. rubr.	O. Lam.	O. nan.	O. lata.	O. scint.
1899	VIII		5	1	0	1700	21	1	
1898	VII			9	0	3000	11		
1897	VI		11	29	3	1800	9	5	1
1896	V		25	135	20	8000	49	142	6
1895	IV	1	15	176	8	14000	60	73	1
1890—1891	III				1	10000	3	3	
1888—1889	II					15000	5	5	
1886—1887	I					9			

* * *

Wat leert nu de beschreven stamboomcultuur? Allereerst, dat *O. Lamarckiana* op dit oogenblik het vermogen bezit, vormen voort te brengen, die van het oudertype afwijken. Wanneer dit vermogen het eerst tot uiting kwam, blijft onbekend, maar het is zoo goed als zeker, dat het eerste nieuwe type pas na 1870 ontstond, dus nadat de plant uit het park bij 's Graveland ontsnapt was en misschien wel tijdens de snelle vermeerdering op het verlaten aardappelveld. Wanneer

de mutatieperiode ten einde zal zijn is evenmin met zekerheid te zeggen; hier moet men afwachten.

Het is een feit van het hoogste belang, dat het optreden dezer nieuwe soorten, zooals wij nader zullen zien, aan niets zoo weinig doet denken als aan willekeur. Dit bevestigt het vermoeden, dat zich bij haar ontstaan inwendige oorzaken doen gelden, die door zeer bepaalde wetten worden beheerscht. De groote overeenkomst, die er bestaat tusschen de beschreven *Oenothera*-vormen en de oudere collectiefsoorten (waarvan *Draba verna* het prototype is), leidt tot de opvatting, dat ook deze op overeenkomstige wijze zijn ontstaan. De wetten, die uit de waarneming der mutaties bij de Teunisbloem zijn afgeleid, zullen met waarschijnlijkheid hare toepassing in wijderen kring kunnen vinden.

Allereerst heeft de stamboomcultuur bewezen, *dat nieuwe soorten plotseling optreden, zonder lange reeks van overgangen.* De specifieke en variëtale kenmerken — men denke ook eens terug aan de vroeger besproken voorbeelden van retro- en degressieve mutaties — worden niet langs den weg eener geleidelijke ontwikkeling gevormd. De nieuwe soort onderscheidt zich met één keer in bijna al hare kenmerken van de moedersoort; de nieuwe variëteit is even plotseling door verlies van een of andere eigenschap ontstaan. *De nieuwe vormen zijn onmiddellijk constant en herhalen hun type onveranderlijk uit zuiver zaad,* zonder ook maar in een gedeelte der zaailingen tot de moedersoort terug te keeren. Op dezen regel maken alleen *O. scintillans* en *O. elliptica* eene uitzondering; hier is de inconstantheid een nooit ontbrekend kenmerk, evenals bij degressieve afwijkingen, terwijl van *O. lata* weinig gezegd kan worden, daar zij nooit anders dan bij kruisbevruchting zaad kan leveren.

De nieuwe vormen ontspringen als zijtakken uit eenen hoofdstam, die zelf blijft voortbestaan, en dit is eene zeer belangrijke ontdekking. Hiermede toch heeft het feit eene verklaring gevonden, dat op eene en dezelfde plaats verschillende soorten derzelfde plant naast elkaar kunnen voorkomen. De selectieleer nam aan, dat de nieuwe soort voor

de oude in de plaats trad; zij moest daarom hier haar toevlucht nemen tot nieuwe onderstellingen. Uit de proeven van De Vries kan daarentegen met vrij groote zekerheid worden afgeleid, dat de elementen van *Draba*, de rozen enz. hierom groepsgewijze voorkomen, omdat zij groepsgewijze, tegelijk en naast elkaar, zijn ontstaan. Dat men onder de elementen dezer collectiefsoorten niet evenals bij *Oenothera* de moedervorm kan aanwijzen, is eene quaestie van zuiver quantitatieven aard. Wanneer de nieuwe soorten en variëteiten na eenige jaren van vermeerdering even sterk in aantal zijn geworden als de moedersoort, zal zich deze laatste onder de vele gelijkwaardige typen door niets bijzonders meer kunnen onderscheiden.

Verder leert de stamboomcultuur, *dat de nieuwe soorten en variëteiten jaarlijks opnieuw en telkens in meerdere exemplaren ontstaan.* Het ligt voor de hand aan te nemen, dat de oorzaak voor het ontstaan van gelijksoortige mutanten telken jare dezelfde is en tevens dat de verschillende typen, naar de voorstelling van De Vries, uit onderling afwijkende kiemen voortkomen. Deze kiemen zullen overigens in de moederplant meerdere generaties achtereen in sluimerenden toestand aanwezig moeten zijn en hieruit door sommige prikkels — welke is nog onbekend — al naar hun aard min of meer gemakkelijk worden gewekt. De kiemen van *O. oblonga*, *lata* en *nanella* komen, zooals de tabel duidelijk doet zien, veel lichter tot ontwikkeling dan die van *gigas* en *rubrinervis*.

Het aantal der kiemen is zonder twijfel beperkt en wordt bepaald door de morphologische eigenaardigheden der moederplant; de Teunisbloem bracht in het geheel slechts een twaalftal nieuwe typen voort. Vooral van practisch belang is de genoemde omstandigheid, dat de mutanten telken jare opnieuw en telkens in meerdere individuen tegelijk optreden; daardoor wordt de kans zeer vergroot, dat de nieuwe typen zich zullen handhaven, wanneer zij overigens levensvatbaar zijn. Voor meerjarige soorten heeft het verschijnsel der herhaalde mutatie niet die groote beteekenis, welke zij voor één- en tweejarige bezit, al mag zij om den nooit ontbrekenden struggle for life niet worden onderschat. Maar dat juist de

soorten, die slechts éénmaal in haar leven zaad plegen voort te brengen, in de herhaling van het mutatieverschijnsel een krachtigen waarborg vinden voor haar voortbestaan, behoeft geen nader betoog.

Reeds meermalen werd er op gewezen, dat het verschijnsel der mutabiliteit van geheel anderen aard is als dat der fluctuabiliteit. Maar ook hier vindt het gezegde weer eene krachtige bevestiging. *De mutanten toch kunnen onder geen omstandigheden als gewone producten der fluctueerende variabiliteit worden beschouwd.* Niet alleen ontbreekt elke mogelijkheid om de eigenschappen der planten met inbegrip der mutanten te combineeren tot curven, die bij het *Lamarckiana*-kenmerk culmineeren [1]), maar aan den anderen kant vertoonen de nieuwe vormen eigenheden, welke nooit als fluctuatie-extremen bij de moederplant voorkomen, noch ook te verwachten zijn. Men denke slechts aan de uiterst geringe afmetingen van de dwergvariëteit, *O. nanella*, die nog niet het vierde deel van de hoogte der *O. Lamarckiana* bereikt. En daarnaast staat — wanneer wij afzien van de veranderlijkheid der *O. lata*, *scintillans* en *elliptica*, welke overigens van geheel anderen aard is — de volmaakte constantheid der nieuwe typen, die door nauwgezette proefnemingen met zekerheid is vastgesteld. Niet één kiemplant keerde tot het type der normale Teunisbloem terug; alle behielden, zonder uitzondering, het zuiver karakter van de ouderplant. Er was dus geen sprake van regressie, welke toch onafscheidelijk aan de voortplanting van fluctuatie-extremen verbonden is [2]).

* * *

Wij hebben reeds met een enkel woord over de beteekenis der fluctuaties voor de ontwikkelingsleer gesproken en zijn aan de hand van vele feiten, door De Vries aangevoerd en van vele proeven, door dezen geleerde genomen, tot de conclusie gekomen, dat de selectieleer, uitgaande van deze

[1]) Vgl. Dl. CXXIX, bl. 386 vv.

[2]) *Ibid.* bl. 408, 409.

overal en altijd aanwezige schommelingen, het ontstaan van nieuwe, constante soorten niet kan verklaren.

De mutatietheorie slaagt daarin beter. Zij neemt aan, dat de soorten constant zijn, zooals zij zich aan ons voordoen; dat de gewone fluctuaties bepaalde nauwe grenzen niet kunnen overschrijden, wat in overeenstemming is met vele proefnemingen; dat de afwijkingen, door selectie verkregen, niet van teeltkeus onafhankelijk kunnen worden, maar bij verslapping daarvan weer verdwijnen, hetgeen door vele feiten bevestigd wordt. De experimentator ziet van den anderen kant, hoe nieuwe elementaire soorten en variëteiten plotseling, zonder overgang, uit de oude ontstaan; hij constateert de feiten, maar erkent dat deze zonder zijn toedoen plaats hebben, dat hij de passieve rol van waarnemer speelt en van niets meer. Hoe de nieuwe vormen ontstaan, weet hij niet; welke omstandigheden de mutaties te voorschijn roepen, is hem onbekend; hij is niet in staat het wezen van het verschijnsel te doordringen. Maar dit laatste is thans ook nog van ondergeschikt belang; de mutatieleer heeft op het oogenblik aan de feiten genoeg, en bouwt daarop verder.

De groote hypothese, die daarbij de stelling beheerscht, is deze: dat voor alle soorten — voor zoover de toekomst niet nog andere wijzen van ontstaan mocht leeren kennen — langere of kortere perioden van constantheid door tijdperken van mutabiliteit worden afgewisseld. Gedurende deze mutatieperioden ontstaan plotseling zwermen van nieuwe vormen, die naast de moedervorm, als gelijkwaardige typen eene plaats gaan innemen en met deze in concurrentie treden. Van de eigenheden dezer nieuwe vormen zal de uitslag van den strijd tegen de uitwendige omstandigheden afhangen. De moedervorm gaf door het feit van haar bestaan blijk, dat de omgeving haar voldoend gunstige voorwaarden voor haar leven en ontwikkeling aanbood. Zal ditzelfde gelden voor de nieuwe typen? Deze toch wijken in alle mogelijke opzichten van haar af. Onafhankelijk van de voorwaarden, die de omgeving stelt, worden zij, ineens gereed, geboren met eigenschappen, die onder de gegeven omstandigheden

voordeelig, noodlottig of wel in 't geheel van geen beteekenis kunnen zijn.

De waargenomen mutaties bij *O. Lamarckiana* bewijzen op overtuigende wijze, dat de nieuwe vormen naar alle mogelijke richtingen divergeeren. Er zijn uit de Teunisbloem vormen ontstaan, die sterker *(gigas)* en die zwakker *(albida)* zijn dan de moederplant; *lata* heeft breeder, *oblonga* smaller bladeren. De bloemen zijn grooter *(gigas)* of kleiner *(scintillans)*, nu donkerder *(rubrinervis)* dan weer lichter van kleur *(albida)* dan die der moedersoort. De vruchten zijn langer bij *rubrinervis*, dikker bij *gigas*, meer afgerond bij *lata*, klein bij *oblonga*, bijna zonder zaden bij *brevistylis*. Sommige soorten zijn rijk aan stuifmeel, andere arm *(scintillans)*; bij eenige vindt men groote, bij andere weer kleinere zaadkorrels. *O. lata* is vrouwelijk geworden, *brevistylis* mist bijna het vermogen zaad voort te brengen; eenige, niet beschreven vormen waren geheel steriel, andere droegen in 't geheel geen bloemen. De oneffenheid der bladschijf wisselt ook belangrijk; zij is grooter bij *lata*, geringer bij *laevifolia;* de neiging tot éénjarigheid domineert in *rubrinervis*, terwijl *gigas* als tweejarige plant beter tot ontwikkeling komt.

Het is duidelijk, dat deze typen zich onder de, voor alle identieke, levensomstandigheden zeer verschillend zullen gedragen. Slechts die vormen, welke even krachtig zijn als de moedervorm, zullen zich gemakkelijk kunnen handhaven; andere zullen zich een langeren of korteren tijd kunnen staande houden, terwijl er ten slotte ook eenige zullen zijn, die reeds dadelijk na hun optreden door de natuurlijke invloeden der omgeving zullen worden uitgeroeid. Terwijl *laevifolia* en *brevistylis* zich buiten op het veld reeds meer dan zestien jaar hebben voortgeplant, *gigas* en *rubrinervis* door hun krachtigen bouw even geschikt zijn, den strijd tegen de omgeving te voeren, hebben wij in *albida* en *oblonga* zwakkere typen leeren kennen, waarvan vooral de eerste met zorg moest worden behandeld, wilde zij den winter levend doorkomen. In de vrije natuur zouden zij vrij zeker spoedig ondergaan, evenals *O. lata*, die door de noodzakelijke kruisbevruchting

zich niet zuiver kan voortplanten en daardoor als type vrij spoedig zou moeten verdwijnen.

De nieuwe vormen, door de Teunisbloem voortgebracht, leveren dus aan de natuurlijke teeltkeus voldoende materiaal ter schifting. Sommige soorten blijken in den strijd om het bestaan krachtig genoeg, andere worden uitgeroeid. De rol, die de natuurkeus speelt in het proces der voortschrijdende ontwikkeling, bestaat dientengevolge niet in het opbouwen, maar in het uitroeien van nieuwe soorten. Zij werkt uitsluitend als zeef: scheidt tusschen geschikten en ongeschikten, maar schept niets nieuws; de veelvormigheid in de levende natuur is niet het resultaat van een strijd tusschen individuen, maar tusschen soorten.

Men zou kunnen opwerpen, dat de elementaire soorten, die uit *O. Lamarckiana* ontsprongen zijn, onderling geen al te groote verschillen vertoonen. Dit is volkomen juist en geldt evenzeer voor de elementen, die de veelgenoemde collectiefsoort *Draba verna* samenstellen. Maar de nadruk dient gelegd te worden op het feit, dat deze elementaire soorten geheel constant zijn, in de nakomelingschap haar type zuiver en getrouw bewaren, door teeltkeus niet in elkaar kunnen worden overgevoerd en door dit alles overtuigend bewijzen, zelfstandige en onderling onafhankelijke vormen te zijn.

Het spreekt vanzelf, dat grootere verschillen eerst ontstaan door eene voortgezette opeenhooping van kleinere, en daar de mutaties richtingloos — anders gezegd: in alle richtingen — plaats hebben, zullen op den langen duur de meest afwijkende combinaties van erfelijke elementaire eigenschappen, d. w. z. de meest afwijkende typen gevormd kunnen worden. Een groote factor is hierbij het uitsterven van elementaire soorten, die door hare kenmerken nog een zekeren (natuurlijk trapsgewijzen) overgang vormen tusschen overigens sterk afwijkende typen, en deze onder gewone omstandigheden systematisch tot ééne groep bijeen doen vatten. Cunningham heeft b.v. van *Oxalis corniculata* op Nieuw-Zeeland niet minder dan zeven goed gekarakteriseerde soorten onderscheiden; toen echter uit andere landen nieuwe vormen bekend werden, die morphologisch

aanspraak maakten op eene plaats tusschen de genoemde species, ging Hooker er toe over, ze alle tot ééne nieuwe »soort" te vereenigen. Men dient dus, bij de beschouwing van »verschillen", voor alles het zuiver kunstmatig karakter der systematische »soorten" niet uit het oog te verliezen. Deze »soorten" staan eigenlijk geheel buiten het vraagstuk der organische ontwikkeling; de eenheden, waarmede men alleen en uitsluitend rekening heeft te houden, zijn de kleinste constante typen, welke wij als elementaire soorten hebben leeren kennen; deze staan los naast elkaar en zijn geheel gelijkwaardig.

In het belang der overzichtelijkheid heeft men deze elementaire vormen tot groepen, »soorten", vereenigd, die van elkaar alleen zijn gescheiden door hiaten in den stamboom, welke optreden als gevolg van het uitsterven van sommige vormen — onmiddellijk of langeren tijd na hun geboorte — en welke gapingen evengoed nog thans kunnen ontstaan. Het gaat daarmede als met eene delta aan den mond eener groote rivier. In het meest eenvoudige geval bestaat deze uit een driehoekig eiland, door de beide rivierarmen van het zij- en achterland gescheiden en met de breede basis naar zee gekeerd. Maar deze toestand is niet blijvend. Terwijl de afzetting van slib aanhoudt en de delta in omvang toeneemt, treden veranderingen in de verdeeling van water en land op. De oorspronkelijke driehoek wordt langzamerhand doorsneden door een steeds toenemend aantal zijkanalen van de beide oudste riviertakken en lost zich geleidelijk op in een aantal opzichzelfstaande eilandjes met vaak wisselende gedaante, die onderling geen samenhang meer schijnen te vertoonen. Dit geldt echter alleen voor den oppervlakkigen beschouwer, want men heeft zich slechts even de scheidingsgeulen weer opgevuld te denken, om de delta in haar ongerepten, idealen toestand opnieuw als één geheel voor zich te zien.

Zoo vormt ook de organische wereld één gesloten geheel, dat uit constante eenheden — elementaire soorten en variëteiten — is opgebouwd. Deze zijn de eenige natuurlijke eenheden, en hun samenvoeging tot grootere »soorten" is kunst-

matig, evenals de verdere samenvatting tot geslachten, families, orden enz., welke op abstractie van steeds meer kenmerken berust. Het vraagstuk van het ontstaan der »soorten" wordt dus juister aangeduid als het vraagstuk van het ontstaan der veelvormigheid in de natuur. En dit probleem heeft, vanuit het hier toegelichte standpunt, alleen kans een oplossing te vinden, door eene nauwgezette bestudeering der kleinste constante typen, de elementaire vormen, in al hunne bijzondere eigenschappen.

Wij staan zonder twijfel eerst aan een begin, en zeer veel arbeid moet er nog verricht worden, maar toch geven de resultaten, door De Vries met zijne proefondervindelijke methoden bereikt, reeds reden tot tevredenheid. Aan hem komt de eer toe, niet voor het evolutie-vraagstuk eene afdoende oplossing te hebben gegeven — zoover zijn wij nog lang niet — maar wel: de ontwikkelingsleer te hebben geleid in de eenige richting, welke nog iets nieuws kan beloven.

»Het ontstaan der soorten is een onderwerp van proefondervindelijke nasporing".

En daarmede werd hij de grondlegger van een nieuwen tak van wetenschap: de experimenteele evolutie.

Ingr. J. SCHMUTZER.

DE OPGRAVINGEN IN HET OOSTEN EN DE GODSDIENST VAN ISRAËL.

De apologeet heeft dikwijls een moeielijke taak. Niet slechts moet hij zijn geloof verdedigen tegen degenen, die de resultaten der wetenschap als in strijd met dat geloof voorstellen, doch de gegevens dier wetenschap zelf moeten niet zelden dienen tot staving en bevestiging van zijn geloof. Nehemias' mannen, met het zwaard tot afwering in de linker en den troffel tot opbouw in de rechterhand, zijn nog steeds het klassieke voorbeeld voor dat geloof-verdedigend en geloof-opbouwend werk van den christelijken apologeet. Doch, hoe fraai dat ook klinke, de wetenschap staat niet altijd met volle handen klaar! 't Gaat dikwijls met hare resultaten als met de vondsten in de ruïnenvelden van Susa: tichel na tichel moet worden opgegraven, stof van eeuwen worden weggeschrapt, verspreide brokstukken bijeengevoegd, naar de beteekenis van twijfelachtige letterteekens gegist worden, om eindelijk na jaren van zwoegen en zweeten tot een nog zeer twijfelachtig resultaat te komen. Maar toch gebeurt het niet zelden, dat al dat onzekere onder de kunstbewerking van sommige rationalisten tot een zeker en afdoend (!) argument tegen de Openbaring wordt omgeschapen, gelijk ook enkele apologeten te spoedig een geloofs-bevestiging zien in een twijfelachtig gegeven der wetenschap.

Men begrijpt, dat dit laatste niet zelden ten nadeele zoowel van de wetenschap als der geloofs-verdediging is. Maar het moet duidelijk gezegd worden: de schuld hiervan ligt niet zoozeer bij den apologeet als wel bij het geloovig publiek, en misschien nog meer bij sommige beoefenaars der wetenschap. Er is in Babylonië een oud stuk muur gevonden met

een paar spijkerschrift-teekens erop. Het geloovig publiek wenscht te lezen, sommigen lezen er het *mene mene tekel upharsin*, dat Baltassar er geschreven zag. Doch enkele assyriologen, meer door hunne anti-godsdienstige neigingen dan door eerlijke wetenschap gedreven, keeren het blad om en lezen er het vernietigend vonnis, uitgesproken tegen Israel's geopenbaarden en bovennatuurlijken godsdienst. Is het wonder, dat een of ander christelijke apologeet, te veel toegevend aan de soms ongezonde en onredelijke eischen van een goed geloovend maar niet wetenschappelijk onderlegd publiek, hier of daar een bevestiging voor zijn geloof meent te zien, waar die geheel ontbreekt; of wel, in tegenovergestelde richting, een vroeger verdedigde meening weer loslaat, ja zelfs bestrijdt, omdat de tegenstander er, ofschoon ten onrechte, een wapen meent te vinden tegen den geopenbaarden godsdienst?

Deze gedachten komen soms in den geest bij de studie der zoogenaamde vergelijkende godsdienstwetenschap. Wij behoeven niet eens terug te gaan tot den tijd van Moigno's *Splendeurs*. Ook nog later hoorden en zagen we in lezingen en brochuren de geestdriftigste ontboezemingen over de bevestiging, in hiëroglyphen en spijkerschrift, van de waarachtigheid der Oud-Testamentische verhalen; en elke steen, uit het stof der ruïnenvelden van Babylonië of Egypte opgedolven, werd als een zegeteeken voor de openbarings-geschiedenis aan de blijde blikken der toeschouwers vertoond.

Daar gebeurde echter iets onverwachts. Sommige mannen der wetenschap, door hun evolutie-theorie meer dan door hun vakkennis gedreven, keerden de rollen om en wezen Babylon als de natuurlijke bakermat aan van Israël's godsdienst. »Möchten die Ziegel Babyloniens — riep een hunner uit — es erzwingen, dass die hergebrachte Anschauung vom Alten Testament, die Lehre von der Offenbarung, die Theorie von der Bibel endlich schwindet, um einer innerlicheren, lebendigeren und kurz gesagt frömmeren Auffassung Platz zu machen" [1]). Dat was, om het zachtste woord te gebruiken,

---

[1]) Aangehaald in A. Jeremias' werkje: *Im Kampfe um Babel und Bibel.*

wat boud gesproken! Sommige beoefenaars der Assyriologie hebben er hartelijk om gelachen. Doch zijn die hooge en fiere woorden der tegenstanders geen oorzaak geweest, dat men het vroeger zoo blij ingehaalde weer met kracht van wapenen ging bestrijden en alles, wat uit de ruïnen van Assur en Babel werd opgegraven, met wantrouwenden blik bejegende, alsof de minste herinnering aan Israël's godsdienst op de kleitabletten van Babel nu ook recht tegen dien geopenbaarden godsdienst inging?

Iets dergelijks nu gebeurde vooral bij het bekende vraagstuk over het monotheïsme, als eersten godsdienstvorm der volkeren. Wij allen kennen nog de reeks van bewijzen, door geschiedenis en andere wetenschappen ons aan de hand gedaan, tot staving dezer oude waarheid. Sommige dier bewijzen zijn wetenschappelijk bevestigd. Zoo toonen Lagrange en andere orientalisten aan, dat E l de gemeenschappelijke naam der godheid was bij alle Semieten, zoowel bij de stadbewoners als bij de landbouwers en bij de nomadenstammen. Het is dus een gemeenschappelijk erfstuk der zeer oude Assyro-Babyloniërs, Kanaänieten en Arabieren; meer dan waarschijnlijk een teeken van vroeger monotheïsme. Eerst later kwam splitsing en vermenigvuldiging der godheden; en als gevolg splitsing en verscheidenheid van eeredienst: eene ontdekking »peu favorable à l'hypothèse d'un progrès religieux purement humain aboutissant au monothéisme"[1]).

Andere gegevens echter zijn twijfelachtig geworden, sommige waardeloos. Tot deze laatste behoort het bewijs, dat men bij de polytheïstische kultuur-volkeren altijd een hoofdgod vond: bijv. Amon-Ra in Egypte, Marduk in Babylonië. Wanneer men echter weet, dat bij het verheffen van den stadgod Marduk boven de goden der andere steden slechts politieke drijfveeren voorzaten, en bij de overheersching van een nieuwe stad of een ander gewest weer een nieuwe stadgod of gewestelijke god de suprematie boven de andere godheden ontving, dan

[1]) Lagrange, *Études sur les Religions Sémitiques*, p. 70. Zie over dit vraagstuk J. van den Dries: *Het Wetboek van Hammurabi* (*De Katholiek*, 1903, bl. 70–73) en onze *Avesta*-studie in dit tijdschrift: Februari 1906.

begrijpt men, dat zulk een primus inter pares moeielijk als bewijs kan gelden voor de monotheïstische neigingen zijner aanbidders.

Ofschoon er dus, van wetenschappelijk standpunt gezien, veel onzekers blijft omtrent den eersten godsdienst der volkeren, meenen we toch verschillende gegevens te bezitten, die er op wijzen, dat ook onder het grofste polytheïsme en den laagsten natuurdienst der volkeren sporen te vinden zijn van een vroegeren monotheïstischen eeredienst.

Daar verscheen echter het opzienbarend geschrift van prof. Delitzsch met het even opzienbarend beweren: de Jahve van Israël bestond reeds lang in den protobabylonischen Ja'u; het monotheïsme was dus lang vóór Israël in Babylonië, zoodat »Israël — de ontboezeming is van Jensen[1]) — der grössten Ruhmesthat beraubt würde, in deren Glanz es bisher geleuchtet hat". Het beweren was tergend, vooral daar Delitzsch' stellingen niet binnen de academiezaal waren gebleven, doch in de tegenwoordigheid van den »Summus Pontifex" van het Pruissisch rijk uitgesproken en onder het groote publiek waren geworpen. Velen gordden zich, en niet zonder gevolg, ten strijde aan tegen Delitzsch' beweren. Hij zelf matigde zich in een daarop volgende brochure zijner hand. Wij komen op dit alles terug. Doch wanneer wij nu in navolging van sommigen onder D.'s bestrijders elke monotheïstische strooming niet slechts in Babylonië maar bij alle andere Oostersche volkeren ontkennen, loopen wij dan ons doel niet voorbij en geven wij niet een stelling prijs, vroeger met zooveel moeite en zorg bemachtigd, de stelling namelijk, dat veel bij de volkeren der oudheid op een primitief monotheïsme wees?

De apologeet houde dus het hoofd koel. Zijn heilig geloof, hij blijve er vast van overtuigd, kan door geen vondst der wetenschap geschaad worden, evenmin als het in z'n bestaan van deze of gene bevestiging dier wetenschap afhankelijk is. Wat hij dus op wetenschappelijk gebied als echt goud beproefd

---

[1]) *Christl. Welt* 1902, Sp. 493.

heeft, werpe hij niet weg als waardelooze pasmunt. Maar ook omgekeerd, op elk bestempeld stuk zie hij toe, of het beeld dat van den wettigen Caesar is. En van dit eenig waar standpunt worde hij niet afgebracht door een publiek, dat meer eischt dan hij geven kan, noch door de uitdagende houding van sommige geleerden, die hun vakkennis in dienst stellen van een deloyalen strijd tegen kerk en openbaring. Matiging zoowel in de middelen der geloofsverdediging als in het aanprijzen van de resultaten der wetenschap zal beiden tot gewin zijn. —

* * *

Volgens den titel dezer studie is ons doel te onderzoeken, of de opgravingen in het Oosten eenig licht werpen op Israël's godsdienst; scherper geformuleerd: of zij het beeld van Israël's godsdienst, door de boeken van het Oud-Verbond ontworpen, bevestigen, tegenspreken of onbesproken laten. In dit laatste geval blijft, indien voor dit stilzwijgen een redelijke verklaring kan gegeven worden, de geloofwaardigheid der Oud-Testamentische boeken onverlet, zoolang niet het tegendeel met duidelijke bewijzen wordt aangetoond.

Eerst dient dus de vraag beantwoord: waarin bestaat het wezen van Israël's godsdienst?

Dit is voor ons hoofdzaak. Zeker, we zullen in den loop dezer studie enkele punten in Israël's beschavingsgeschiedenis, in zoover deze aanknoopingspunten zijn met de vondsten der opgravingen, niet voorbijzien. Toch is dit voor het oogenblik bijzaak en trekken wij een scherpe grenslijn tusschen het godsdienst- en beschavingsleven van Israël: vreemde invloed op het laatste sluit dien op het eerste volstrekt niet in.

Een tweede punt, dat niet mag voorbijgezien worden, is, dat men goed onderscheid make tusschen Israël's verheven godsdienst, door den mond van profeten en godsmannen geopenbaard, en sommige godsdienstige voorstellingen, die het volk zich maakte, hetzij uit onwetendheid — men denke aan enkele episoden uit het tijdvak der Rechters — hetzij uit verblinding of afwijking, zooals in het tijdvak na de

scheuring. De eerste, zuivere godsdienst kan geheel buiten elken vreemden invloed staan, terwijl die volksvoorstellingen er juist de vrucht van zijn. Evenmin mogen deze laagstaande volksvoorstellingen, zonder deugdelijk bewijs, worden voorgesteld als de zaden en beginselen, waaruit het hoogere in Israël's godsdienst ontstaan is. Immers het is even goed denkbaar, dat sommige katholieken zich over enkele hunner geloofspunten zeer laagstaande denkbeelden vormen, die toch niemand als de beginselen zal aanwijzen, waaruit het Christendom geboren is. Ditzelfde geldt ook voor de geopenbaarde kern van Israël's godsdienst en het omhulsel, het kleed, waarin die kern gestoken is. De zuiver ethische, transcendenteele gestalte van Israël's Jahwe, die nergens ter wereld buiten Israël gevonden wordt, kan in sommige oude stukken des Bijbels anthropomorphische trekken vertoonen, waarvan men een meer of minder verwijderde analogie kan vinden in het Egyptisch of Babelsch pantheon. Het »broeden" van den Geest Gods (*Gen.* I, 2.), het »vormen" waar er sprake is van de schepping van den mensch (*Gen.* II, 7), het »ruiken" van den Heer bij Noë's dankoffer (*Gen.* VIII, 21), wordt door sommigen als voorbeeld in deze aangehaald. Doch dan ziet men weer, dat de kern geheel buiten de invloedssfeer staat, waarin vorm en inkleeding misschien betrokken zijn. Ik zeg: »misschien", omdat vaak aan bepaald Babylonische of Egyptische bronnen wordt toegeschreven, wat later blijkt algemeen Oostersch of Semietisch spraakgebruik te zijn.

Wij keeren tot onze vraag terug: waarin bestaat het wezen van Israël's godsdienst? Raadplegen wij de boeken van het Oude Verbond, waarin die godsdienst beschreven staat, dan komt alles hierop neer, dat het volk Israël van Abraham's dagen af in eene bijzondere betrekking tot God stond en van Hem bijzondere openbaringen ontving omtrent Zijn wil en wezen. Ook werd het door Hem op bijzondere wijze geleid en bestuurd bij zijn groeien tot eene natie en in zijn bestaan als staat. Door eene kennelijke machtsbetooning van God werden Abraham's nakomelingen uit de slavernij van

Egypte verlost en gevoerd in de woestijn Sinaï, waar het verbond met den stamvader onder ontzaglijke teekenen vernieuwd werd. Op het verbond steunde de wet, die heiligheid eischte van Gods volk, rondom zijn dagelijksch leven een kring trok van ceremonieele bepalingen, en het tot geestelijk leven opleidde, opdat het niet slechts het ideaal, maar ook de waarheid vertoonen zou van een koninkrijk van priesters, een heilig volk. Dit ideaal heeft het echter nooit bereikt. Integendeel, Israël's kinderen zondigden zelfs reeds in de schaduw van den berg Sinaï. Dit duurde zoo voort tot de gevangenschap toe. Toch werd het volk niet van God verworpen. Eene reeks van profeten stond op van de dagen van Samuel af, die vermaanden, bestraften, de groote daden in herinnering brachten, die God vroeger onder zijn volk verricht had en tevens het geloof aan Gods beloften levendig hielden. Het was inderdaad de stem der profetie en het geloof aan hare vervulling, die de gevangenen in Babylon staande hielden en de vromen onder Esdras en Nehemias aanspoorden om naar hun geboorteland terug te keeren, en aldaar, grondig genezen van de afgoderij, op den dienst van God te gaan letten met stipte inachtneming van de voorschriften der oude wet, die gedurende hunnen voorspoed verwaarloosd was.

Zoo is de voorstelling in de bijbelboeken van Israël's godsdienst. Recht daartegenover staat die der rationalistische critici, volgens welken wij den godsdienst van oud Israël van meet af moeten beschouwen als in een natuurlijk wordingsproces [1]), van de meest beperkte opvatting van totemisme, animisme en andere laagste godsdienstvormen tot het zuiver monotheïsme, met godsdienstige instellingen en een geschreven wet met goddelijke sanctie. Ziehier dus hun voorstelling. Een aantal onbeschaafde, rondtrekkende, Hebreeuwsche stammen kwam uit de woestijn en vestigde zich in Kanaän. Evenals de volken rondom hen hadden zij hunnen nationalen God Jahve, die voor hen dezelfde was als Chemosh voor

---

1) Stade, *Geschichte des Volkes Israël*, I, S. 8, 9.

Moab of Milcom voor Ammon Zij hadden zekere overleveringen, die op verschillende wijze rekenschap gaven van hunnen oorsprong en van de wijze, waarop Jahve hun nationale God geworden was; maar hun godsdienstig geloof en hunne gebruiken waren in menig opzicht van denzelfden aard als die der volkeren rondom hen. Inzonderheid van de Kanaänieten, onder wie zij zich vestigden en die zij allengs in zich opnamen, ontleenden zij vele godsdienstige meeningen en gewoonten, door zich hunne heilige plaatsen toe te eigenen, door pelgrimstochten naar hunne gewijde graven en door aan hunne eigene voorouders de eer te bewijzen, die door de Kanaänieten hier en ginds aan gestorven helden bewezen was. De gewoonte werd later eene verplichting, de legende werd geschiedenis en ten tijde dat wij van hen de eerste authentieke berichten hebben, volbrengen zij de ceremoniën van een eeredienst, die op genoemde wijze is ontstaan, met voorstellingen omtrent hun nationalen God, overeenkomende met de meeningen der naburige volkeren betreffende hunne goden. De bijbelboeken, die de geschiedenis verhalen van vóór de achtste eeuw v. Chr., bestonden in hun tegenwoordigen vorm eerst langen tijd nadat de gebeurtenissen, daarin vermeld, hadden plaats gehad; en het is slechts uit de oorspronkelijke stukken, daarin vervat, of door allerlei gevolgtrekkingen, dat wij een betrouwbaar bericht kunnen verkrijgen van de geschiedenis van dien tijd; want de boeken in hun tegenwoordigen vorm zijn door eene latere hand overgewerkt en brengen latere denkbeelden over in vroegere tijden. Doch voor de achtste eeuw hebben wij voortbrengselen, welke tot die eeuw zelve behooren, en van dien tijd af komen gelijktijdig geschrevene bronnen ons te hulp tot het recht verstand van de geschiedenis. Het zijn de profeten, aan wie de reiniging der godsdienstige voorstellingen in Israël te danken is. Zij eerst ontdekten en onderwezen aan het volk eene hoogere waarheid en het was door hen, dat het »ethisch monotheïsme" des Ouden Testaments is ontwikkeld. Het religieuze ideaal nu der profeten werd vastgelegd in een wet, naar welke de natie zich moest voegen. De wet was bijge-

volg het resultaat der profetie, niet haar grondslag. Zoo ontstond korten tijd vóór het 18e jaar der regeering van Josias het boek Deuteronomium en vond de wet haar laatste ontwikkeling in den Levietischen codex van Esdras [1]).

Deze voorstelling van Israël's geschiedenis wordt door de critische school, Graf—Wellhausen—Kuenen, als het resultaat van een zeer ingewikkeld letterkundig proces aangeboden. Alle gangen en wegen nagaan, door de literarisch-historische critiek gevolgd, bij hare ontleding der Oud-Testamentische geschriften, ligt niet op onzen weg. Met dit soort werk zijn reeds bibliotheken gevuld. Wij wenschen in deze studie slechts enkele gegevens in het licht te plaatsen, waaruit zonneklaar blijkt, dat vele beweringen van genoemde critici, ook van wetenschappelijk standpunt gezien, verre van zeker zijn en meer de vrucht moeten genoemd worden van vooropgestelde filosofische meeningen dan van een streng wetenschappelijk onderzoek [2]).

Israël zou dan in het begin zijner geschiedenis op gods-

---

1) In dit overzicht volgden wij *Israel's Oude Godsdienst* van J. Robertson volgens de vertaling van J. J. van Toorenenbergen.

2) Men begrijpe ons dus wel: wij betwisten niet het goed recht der critiek als zoodanig. Wij wenschen geen uilen naar Athene te dragen, door nog eens aan te toonen, dat de literarische critiek niet alleen recht van bestaan heeft, maar ons ook gedwongen heeft, menige beschouwing van sommige bijbelplaatsen te wijzigen. Niet dus de critiek als zoodanig vindt bij ons bestrijding, maar het wijsgeerig beginsel, dat zoo vaak den critischen arbeid voorafgaat en zoodanig dien arbeid beïnvloedt, dat genoemde auteurs tot conclusies komen, welke door andere geleerden, ook uit naam der critiek, beslist worden verworpen. — Wie een schoone proeve wenscht van literarische critiek, leze de doorwrochte studie van pastoor Sloet »Inleiding tot het boek der Rechters" (*De Heilige boeken van het Oude Verbond*). In »Levensvragen" (Serie 1, n. 2, *Het Oude Testament en »De critiek"*, 1906) breekt Dr. J. J. P. Valeton Jr. een lans voor het goed recht der critiek. Op zich zelf een prijzenswaardige zaak. Doch de resultaten dier critiek nu reeds onder «de gemeente" brengen, lijkt ons, Katholieken, een gevaarlijk werk, daar de gewone geloovigen, het ingewikkeld proces der literarisch-historische critiek niet begrijpend, zoo gemakkelijk met den vorm en de inkleeding den heiligen inhoud der geïnspireerde boeken verwarren.

dienstig gebied een soort totemisme [1]), of een anderen laagstaanden natuurdienst gehuldigd hebben, waaruit het door natuurlijken groei tot een hoogstaand monotheïsme opklom. Nu heeft pater Zapletal, de bekende Freiburgsche professor, een werk geschreven, getiteld: *Der Totemismus und die Religion Israels* [2]), getuigend van zulk een groote belezenheid en grondige eruditie, dat het zelfs den lof inoogstte van verschillende corypheeën der Berlijnsche »Wissenschaft". En het resultaat zijner diepgaande studiën? In heel dat vermeende totemisme — 't zijn Zapletal's eigen woorden — heeft hij zelfs niet de kleinste oase van waarheid gevonden, doch alles is slechts ijle luchtspiegeling. Wel heeft men zich, zoo vervolgt hij, veel moeite gegeven, ons te overtuigen, dat het totemisme bij de oude Israëlieten werkelijkheid geweest is; en als wij het niet helder en duidelijk zagen, troostte men ons ermede, dat onze oogen den met een nevelsluier bedekten ouderdom niet konden doorboren. Maar zelfs de verst-verwijderde aanduiding voor dat Israëlietisch totemisme hebben wij niet kunnen ontdekken" [3]).

Dit alles wordt nog bevestigd door hetgeen wij lezen in het werk van Dr. J. Nikel [4]). Was het beweren van sommige geleerden waar, dat in de godsdienstbeschouwingen en -gebruiken van het vóórprofetisch Israël sporen gevonden werden van animisme, totemisme, fetisime en ahnencultus,

---

1) «Mit dem Worte Totemismus bezeichnet man eine bei wilden Völkern vorkommende Religionsform, bei der Stämme und Geslechter sich von einem Tiere oder einer Pflanze oder irgend einem andern Gegenstand ableiten, dem sie göttliche Ehrfurcht erweisen, nach dem sie sich nennen und dessen natürliche Repräsentanten sie wie ihre Verwandten behandeln. Das Tier, das Gewächs oder der andere materielle Gegenstand, dem man diese Verehrung erweist, heisst Totem". Zapletal O. P. *Der Totemismus.*

2) Een korte bespreking van dit werk in verband met een studie over het Matriarchaat, *De Katholiek* 4, CXXV, 157, door Dr. J. Schrijnen.

3) In *De Katholiek*, Dl. CIII, heeft reeds pastoor Sloet een geleerde studie geschreven tegen het werk van Dr. D. B. Eerdmans, *Melekdienst en Vereering van Hemellichamen in Israëls Assyrische periode* (1891), waarin beweerd wordt, dat Jahve en Melek (Moloch) in het godsdienstig begrip der oude Hebreeuwen oorspronkelijk één waren.

4) Dr. Johannes Nikel, *Genesis und Keilschriftforschung.*

dan moesten deze lage godsdienstvormen vooral bij die stammen te vinden zijn, van wie de Hebreeën naar alle waarschijnlijkheid afkomstig zijn. Babylonië nu is het vaderland van Abraham en de zijnen, die de eerste vaders der Hebreeën zijn. En bij name Babylonië in het zuidelijk gebied, tusschen de jaren 2500 en 2000 vóór Christus. Welnu in Hammurabi's dagen, die naar veel waarschijnlijkheid met Abraham's leeftijd te zamen vallen, heerschte bij de Babylonische bevolking wel een uitgebreid polytheïsme, doch van animise, totemisme enz. is geen spoor te ontdekken.

Ook Hommel, die Hammurabi's stam voor een zuid-oost-Arabische houdt, heeft er reeds lang op gewezen [1]), dat de eigennamen der stamgenooten van dezen vorst een hoogstaanden eeredienst verraden. En in een jonger werk [2]) zegt hij van Abraham's stamgenooten: »Ihre Religion war ein hochstehender Mondkultus und Sterndienst, wobei aber dem Mondgott eine so erhabene Rolle, wie noch Hymnen beweisen, gegeben war, dasz es einen fast wie Monotheismus anmutet".

Ook hebben de opgravingen der laatste jaren een gevoeligen slag toegebracht aan het beweren van bovengenoemde critici, dat in overeenstemming met hun primitieven godsdienst ook de beschaving der eerste Israëlieten op het lage peil van onontwikkelde nomadenhorden stond. Behalve met de groote beschavingscentra van Babylonië en Egypte, is Israël ook in aanraking geweest met Arabische stammen. Men denke bijv. aan Moses' langdurig verblijf bij Jethro, den priester van Madian (*Exod.* II en III), welke priester later (*Exod.* XVIII) opnieuw bij Moses en de Israëlieten wordt aangetroffen, waar hij Moses raad geeft omtrent de rechtspleging en »aan God brandoffers en slachtoffers opdroeg, waarbij Aäron en al de oudsten van Israël kwamen om met hem brood te eten voor God" (vs. 12). Nu hebben de 2000 opschriften, door Ed. Glaser op vier ontdekkingsreizen ver-

---

1) Hommel, *Die altisraelitische Überlieferung*, 117.

2) Hommel, *Die altorientalischen Denkmäler und das Alte Testament*, 11.

zameld en waarvan enkele ontcijferd zijn, en tevens andere vondsten zoowel in Babylonië als in de ruïnenvelden van Arabië zelf, aan het licht gebracht, dat ook de Arabische stammen, in zoo menig opzicht en met zoovele banden aan Israël verwant, op een vrij hoogen trap van beschaving stonden. Waaruit Alfred Jeremias [1]) deze gewichtige gevolgtrekking maakt, welke wij om haar groot gewicht onvertaald weergeven: »Für diese Thatsache wird man freilich die gründlichste Prüfung fordern dürfen, denn wenn sie sich bewahrheitet, so ist einer der Hauptvoraussetzungen der evolutionistischen Auffassung der Geschichte Israels der Boden entzogen. Die herrschende Geschichtskonstruktion setzt in urisraelitischer Zeit ein primitives Nomadenleben voraus mit primitiven religiösen Vorstellungen, die dann zugleich mit der Sesshaftigkeit unter dem Einfluss der Kultur sich umgestaltet haben.... Und nun zeigen uns die Denkmäler und die Geschichte, dass es dieses von aller Kultur unberührte Nomadenleben im alten Arabien gar nicht giebt, dass es vielmehr durchaus den vorauszusetzenden thatsächlichen Verhältnissen entspricht, wenn uns die biblische Überlieferung die vormosaischen Israeliten in innigster Verbindung mit den Kulturen Babyloniens (Abraham), Ägyptens (Josef) und Arabiens (Jethro in Madian) zeigt".

Ook prof. Dr. Wilh. Lotz komt in zijn werk *Das Alte Testament und die Wissenschaft* tot dezelfde conclusies. Na een breede uiteenzetting van Israël's verhouding tot de naburige volkeren en de groote Aziatische cultuurstaten besluit hij: ieder nieuw inzicht in de politieke, sociale en godsdienstig-zedelijke toestanden der oude Babyloniërs, Arabieren en Kanaänieten toont ons, hoe ontwikkeld daar de begrippen en de instellingen waren; en dat Israël, reeds in het begin met deze beschavingen allernauwst verbonden, in de eerste eeuwen van zijn bestaan een onbeschaafde stam zou geweest zijn, is dus ondenkbaar. Vandaar dat de opzet der critiek, die Israël's geschiedenis volgens het Oude Testament bestrijdt, en het voorstelt, dat het eerst in den tijd der Koningen of van de

---

[1]) T. a. p. S. 27.

ballingschap tot de denkbeelden en instellingen kwam, die men aan Moses' tijd heeft toegeschreven, door de nieuwste ontdekkingen zeer is verzwakt.

Sommige voorstanders der vergelijkende godsdienstwetenschap, door deze resultaten der opgravingen verrast, hebben reeds over de Graf-Wellhausensche literarische critiek de doodsklok geluid. Anderen, die vroeger alle heil van de critische school verwachtten, zijn voorzichtiger geworden. Ons is het, met het oog op deze studie, genoeg te weten, dat de critische school door de opgravingen in het Oosten genoodzaakt is geworden, haar voorstelling omtrent Israël's eerste beschaving en godsdienstvorm grondig te gaan herzien.

Een zelfde oordeel moet ons uit de pen over die andere voorstelling der critische school, welke Israël's godsdienst scheidt in een vóórprofetischen en een profetischen, in dien zin, dat de eerste in een lagen natuurdienst of begrensdnationalen Jahvedienst zou bestaan, terwijl de laatste een betrekkelijk plotseling en gewild ethisch monotheïsme invoerde, dat z'n neerslag vond in de Wet; zoodat men niet meer van de Wet en de Profeten, maar van de Profeten en de Wet moet spreken, in rechtstreeksche tegenspraak met de geschiedenisvoorstelling der Oud-Testamentische boeken. De voorstanders dezer theorie staan hier voor een psychologisch raadsel. Reeds de oudste profeten, Amos en Osee en met hen alle volgende godsmannen, treden met hunne uitspraken over Jahve als den Heilige, den Liefdevolle, den Vergelder, den rechtvaardigen Richter der Volkeren, kortom, treden met hun ethisch monotheïsme niet op als met een nieuwe leer, doch als een leer der Vaderen, die de zichtbare en tastbare ervaring van dezen ethischen en transcendenteelen God hadden opgedaan. En in strafpredikatie op strafpredikatie wordt het den volke als een afval van vroegere heiligheid voorgehouden, wanneer het zondigt en in opstand komt tegen den heiligen God der Vaderen. Hoe zulks te verklaren zonder een terugzien op een vroegeren toestand, in wezen niet verschillend van den tegenwoordigen? Zeer schoon bemerkt

daarom Dr. August Dillmann[1]): »Wat de omvorming of verheffing van een natuurgod tot den heiligen God van het Oude Testament betreft, zooals deze zou tot stand gekomen zijn, enkel door het speculatief denken (der profeten nl.), wij moeten die voor onmogelijk verklaren. Wij kunnen heden ten dage de godsdienstgeschiedenis volledig genoeg overzien, om met zekerheid te kunnen zeggen: alle godsdiensten der volken, eenmaal natuurgodsdienst geworden, zijn dit ook gebleven; hoe zij zich ook hebben mogen verfijnen (als de perzische of indische), van hun natuurgrond zijn zij niet vrij gekomen; zoo weinig als van dier tot mensch is er een overgang (evolutie) van dezen grond en het drijvend beginsel, dat daaruit zijn oorsprong heeft, tot het geestelijk beginsel. Hier is een qualitatief, niet maar een quantitatief onderscheid: geen enkele natuurgodsdienst in de gansche wereld heeft het hoogere, dat den oud-testamentischen godsdienst kenmerkt, kunnen voortbrengen.

»God, als den Heilige, erkent niemand dan hij, aan wien Hij zich bekend maakt, en dat Hij als de zoodanige erkend en geloofd werd, daartoe waren daden en betuigingen van Hem zelven noodig, waarmede Hij den zoekenden mensch tegenkwam.

»Ik verwerp daarom ook de nieuwste herhalingen van Vatke's theologie. Het is zeker, dat de profeten Gods ethisch wezen steeds met sterker nadruk verkondigden en steeds dieper onthulden; maar zij zouden dat niet gedaan hebben, wanneer zij niet het ethische in de voorstelling van God bij hun volk gevonden hadden; ja het optreden van deze profeten is volstrekt onverklaarbaar, indien niet de betere grond vóór hen gelegd was — de Nebiim van Moab zijn altijd heidensche waarzeggers gebleven — en ook aan de profeten zou de ontwikkeling en verheffing van den Israëlietischen godsdienst niet hebben kunnen gelukken, indien niet Gods leiding in de geschiedenis, Gods openbaring in het algemeen, hun was voorgegaan".

---

[1]) *Handbuch der Alttestamentlichen Theologie*, S. 57 vv.

Voor eenzelfde raadsel staat men, als het beweren van genoemde critici waarheid was, dat de wetgeving in Israël vrucht en neerslag was der profetische prediking, eerst in de 8e eeuw vóór Chr. begonnen. De wijze, waarop de oudste profeten een beroep doen op een maatstaf van gehoorzaamheid en godsdienstbetoon, veronderstelt beginselen van gedrag, in concrete, erkende wetten belichaamd. (Men begrijpt, dat hetgeen hier gezegd wordt, alleen niet voldoende is om den Mosaïschen oorsprong van de geheele wetgeving van den Pentateuch vast te stellen: voor ons betoog is zulks ook niet noodig). Wanneer Amos Juda bedreigt, omdat »hij de wet des Heeren afgeworpen en zijne geboden niet onderhouden heeft" (*Amos* II, 4), hij moge dan aan boeken denken of niet, stellig denkt hij aan zekere vaste beginselen, die objectief beschouwd werden als maatstaf voor het zedelijk en het godsdienstig leven.

Hetzelfde is het geval met den profeet Osee. »Wee hun, dewijl zij zijn afgeweken van Mij, zegt de Heer (VII, 13), omdat zij mijn verbond hebben overtreden en tegen mijne wet zijn opgestaan" (VIII, 1). De zonden, waarover hij de Israëlieten van zijn tijd bestraft, zijn juist zulke zonden, als door de moreele wetten der Mosaïsche wetgeving veroordeeld worden (zie het geheele 4e hoofdstuk van Osee); en wij hebben op ééne plaats een duidelijke aanwijzing dat eene geschreven wet, en wel van aanmerkelijken omvang, in zijne dagen bekend en erkend was. Deze plaats (*Osee* VIII, 12), hoe men haar heeft getracht te verklaren en haren zin weg te redeneeren, kan niet anders worden opgevat dan in deze eenvoudige beteekenis: »Schrijve ik hem mijne menigvuldige wetten (*Hebr.* »een tienduizendtal mijner wetten") voor, zij worden als van eenen vreemde geacht". Hetzij wij de woorden opvatten als stelling of als veronderstelling, als betrekking hebbende op het verleden, het heden of de toekomst — de profeet wijst hier op iets, dat zijne toehoorders moesten beschouwen òf als geschied, òf als natuurlijk geschiedende, en dat iets is het opschrijven van de wet op uitvoerige wijze, een opschrijven onmiddellijk op Gods gezag.

Deze aanwijzingen in de oudste schrijvende profeten staan vierkant tegenover de veronderstelling, dat de wetboeken door den invloed der profeten ontstonden. De wet of regel wordt beschouwd als iets, dat aan de profeten voorafging en buiten hen om reeds goddelijke bekrachtiging en gezag had [1]).

Wij nemen dus als uitgangspunt dezer studie de volgende opvatting van Israël's godsdienst, welke tevens ruimte laat voor de resultaten eener eerlijke en gematigde critiek. Jahve, reeds in den beginne aan de Vaderen geopenbaard, is altijd voor Israël de Heilige geweest, die dat Israël onder vele teekenen en machtsbetoon tot zijn volk uitverkoren, uit Egypte geleid, door Moses op den Sinaï opnieuw aan zich verbonden, en het bepaalde zeden- en cultusvoorschriften gegeven heeft. Deze God, wiens macht zich ook buiten Israël uitstrekt en als ethisch Opperwezen buiten en boven de goden der volkeren verheven is, is dezelfde God als die der profeten. Toch sluit zulks niet uit, dat de profeten van lateren tijd onder ingeving des hemels en vrome bespiegeling sommige van Gods eigenschappen verder ontwikkeld en verklaard hebben. Zoo staat Amos inzonderheid stil bij de eigenschap der rechtvaardigheid; Osee beschouwt God bij voorkeur van de zijde zijner liefde, terwijl Isaïas Hem verkondigt als den Verhevene, den soevereinen Heerscher. Zulk een ontwikkeling in Israël's godsidee is volstrekt niet uitgesloten. En wat de wetgeving betreft, ook hier, zonder mee te gaan met de radicale verklaringen der critische school van Wellhausen, meenen we aan de hand van vele geloovige critici eene ontwikkeling te mogen aannemen, die van de dagen van Moses, als eersten en voornaamsten wetgever, begonnen, zich gedurende vele eeuwen heeft voortgezet. En deze wetgeving wordt terecht in haar geheel als Mosaïsche wetgeving aangeboden, daar alle wetten van Israël, door het erkend gezag gegeven, door den geest van den grooten Wetgever bezield, slechts verdere ontwikkelingen of toepassingen zijn van zijne fundamenteele wetgeving. De aard dezer studie laat niet toe hier in onderdeelen af te

---

1) Vgl. J. Robertson, *Israël's oude godsdienst*, blz. 399 vv.

dalen en vraagt ook geen verdere detailbehandeling. De hoofdlijnen echter zullen door geen oprecht geloovigen criticus gewraakt worden [1]).

* * *

»Wer den Dichter will verstehn, musz in Dichters Lande gehn." Zoo dachten er de geleerden over, die de laatste veertig jaren met houweel en spade gewapend naar Palestina togen, om in de ruïnen der oud-Kanaänietische steden van pot en scherf en steen te lezen, welken invloed de godsdiensten der Kanaänieten op den godsdienst van Israël hadden uitgeoefend, en of deze ook van zich zelf een echo had doen hooren in deze reeds lang ingesluimerde, doch nu weer ten leven gewekte getuigen der oudheid. Maar zij deden meer. »En zij trokken naar het land van het Oude Testament en met het luchtige voorkomen van vroolijke toeristen sloten zij vriendschap met de nomadiseerende stammen en met de arme boerenbevolking en zij namen deel aan hunne bruiloften en aan hunne andere feesten en spelend vonden zij dingen, waarnaar de ernstige geleerdheid te vergeefs had gezocht" [2]). De landen der Sphinxen en der Kerubim, Egypte en Babylonië, waren reeds voor een goed deel ontgonnen: men had daar kostbare schatten opgedolven, die een nieuw licht wierpen op Israël's godsdienst of onze vroegere kennis er van bevestigden. Toch waren dáár niet, zoo oordeelde men, de echte goudmijnen. Niet aan Nijl of Eufraat, maar aan de wateren van Siloë moest men het oud Israël en zijn heiligen godsdienst gaan zoeken.

---

1) Sprekend over het ontstaan der Mosaïsche wetgeving zegt J. van den Dries: »De joodsche wet is niet zóó uit den hemel gekomen, als de spreukrollen uit den mond der middeleeuwsche Engelenfiguren"; en Dr. H. Poels vraagt: »Was Israëls wetgeving weleer het levend organisme van een levend volk? Of was zij een levenlooze rotsklomp, van den vlammenden Sinai in Kanaän neergerold?" Beide schrijvers willen door deze geestige beeldspraak te kennen geven, dat ook menschenwerk in de Wet van Moses aanwezig was en Dr. Poels in 't bijzonder, dat het wetgevend werk van Moses ook nog lang na diens dood in Israël is voortgezet (*De Katholiek* 1903 en 1898).

2) Dr. H. J. Elhorst, *Israël in het licht der jongste onderzoekingen.* Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt. Amsterdam 1906.

De Engelschen hadden reeds in het jaar 1867 onder leiding van Warren een opgraving begonnen in de onmiddelijke nabijheid van Jerusalem, die tot gelukkig gevolg had, dat een deel van den ouden Davidisch-Salomonischen stad- en tempelmuur te voorschijn kwam. Deze arbeid werd met grooten ernst en ijver voortgezet door de Duitsche vereeniging van onderzoekingen in Palestina *(Deutsche Palästina Verein)*. Onder Guthe's leiding werd in het zuid-oosten der stad een groot deel der oude stadsmuren blootgelegd, die door hunne verschillende ligging en vorming van de verscheidene lotgevallen der stad getuigden van David's dagen af tot ver in den Romeinschen tijd (zie *Zeitschrift des D. P. V.* Bd. V).

Van 1890—92 groeven de Engelschen Flinders Petrie en Bliss een groot gedeelte op der Tell Hasy [1]), het oude bijbelsche Lachis in het zuidwesten van Palestina, waar de ruïnen gevonden werden van zeven op elkander gestapelde steden (zie Petrie: *Tell el Hesy* 1891 en Bliss: *A mound of many cities* 1898). Van 1894—97 werkte Bliss te Jerusalem en zette den arbeid van Warren en Guthe in andere richtingen voort (zie Bliss and Dickie: *Excavations at Jerusalem* 1898). In 1899 en 1900 werden door Bliss en Macalister op vier heuvels in het zuidwesten van Palestina Tell es Safy ontdekt, waarschijnlijk Gath, verder Tell Zakarijâ, wellicht Azekah, Tell Sandahannah, zeker Mareshah, en Tell el Djedeideh, overblijfselen van oude burchten en steden van af de oude Kanaänietische tot de Romeinsche tijden toe (zie Bliss and Macalister: *Excavations in Palestina* 1902). En in 1902 groef Macalister in de Tell Abuschusche, ongeveer drie uur ten oosten van Jaffa, met het prachtigste resultaat het oude Gèser weer op, de stad, die koning Salomon volgens het bericht van den bijbel van zijn schoonvader, den Farao, ten geschenke ontving (zie *Statements, Palestine Exploration Fund* 1902-4).

In hetzelfde jaar 1902 begon prof. D. Ernst Sellin, onder-

[1]) »Tell" beteekent »heuvel" en is de gemeenschappelijke naam der ruïnenhoogten, waarin de oude Aziatische steden verborgen liggen. Zie Gesenius, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch*, S. 889.

steund door de Oostenrijksche regeering en de academie der wetenschappen, opgravingen te doen te Taänach aan de wateren van Megiddo, waar Kanaän's koningen streden tegen Barak (*Judic.* V, 19), en legde daar een stad bloot, die vanaf 2000 tot 600 j. v. Chr. een zeer afwisselend bestaan moet gehad hebben. In 1903 begon de Duitsche *Palästina-verein* onder leiding van Schumacher in de Tell el Mutesellim, het gebied van het oude Megiddo, een vruchtbare opgraving, die nu nog voortduurt (zie *Vorläufige Berichte in den Mitteil. u. Nachr. d. D. P. V.* 1904) [1]).

Over het resultaat dier Palestijnsche opgravingen, vooral van die welke de Taänach door Sellin geleid werden, zullen we in verband met Israël's godsdienst aanstonds spreken. Intusschen was uit de Amarna-brieven [2]) gebleken, dat niet alleen Egyptische, maar vooral ook Babylonische beschaving haar invloed had doen gelden op de landen en bewoners van Kanaän. Deze brieven werden gevonden te Tell el Amarna in de bouwvallen der residentie van Amenothes IV den beheerscher van Egypte, wiens macht zich uitstrekte over Kanaän, gansch Aramaea tot aan den Eufraat. Zij zijn door Kanaänietische vorsten en stadhouders aan genoemden Egyptischen vorst, hun opperheer, en diens vader Amenothes III gericht. Nu is het eigenaardige dier brieven, dat zij in het babylonisch geschreven zijn, met wigvormige letters en op de gewone babylonische kleitabletten. De politieke invloed van Egypte bleek dus in die dagen, omstreeks 1400 v. Chr., nog overstraald te zijn door den cultuurinvloed van Babel. En niet slechts aan de diplomatenwereld van dien

---

[1]) Een uitgebreide en rijk gedocumenteerde studie over de Kanaänietische Tell's versierd met duidelijke platen en kaarten, geeft H. Vincent O. P. in de *Rev. bibl.* Janv. Avril 1906, *Les Villes Cananéennes.* — Prof. Sellin heeft zijne opgravingen bekend gemaakt in de *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*: »Tell Taännek. Bericht über eine... Ausgrabung in Palästina." Verder in het werkje: *Der Ertrag der Ausgrabungen im Orient für die Erkentnis der Entwicklung der Religion Israëls* (Leipzig 1905). Zie verder A. Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, S. 287—324: »Das vorisraelitische Kanaan".

[2]) Zie over den inhoud en de beteekenis dezer brieven Carl Niebuhr, *Die Amarna-Zeit* (Leipzig 1903) 1e Jahrg. Heft 2: »Der alte Orient".

tijd schonk Babylonië zijn taal en ideeën, ook voor het inlandsch verkeer was het babylonisch het gewone voertuig. Dit blijkt uit een vondst te Lachis in 1891 gedaan door Bliss en te Taänach door Sellin, in welke laatste stad een geheel archief van den Kanaänietischen koning Ischtarwaschur aan het licht kwam, bestaande uit brieven aan inlandsche vorsten en geschreven op bovengenoemde tabletten met babylonisch schrift. Nu begrijpt ieder wat het zeggen wil, dat door een volk een vreemde taal wordt aangenomen en welke ver strekkende gevolgen zulks op de beschaving en geestesrichting van dat volk moet uitoefenen.

't Was dan ook duidelijk, dat met de opgravingen in Palestina de vondsten aan de Nijl en in het Tweestroomengebied moesten vereenigd worden, daar de eerste zooveel licht erlangden van de laatste.

Nu is er in de laatste jaren over de onderzoekingen en opgravingen in Egypte en Babylonië[1]) zooveel geschreven, dat ik veronderstel den lezers een dienst te bewijzen, met stilzwijgend den aard en omvang der wetenschappelijke expedities, in die landen ondernomen, voorbij te gaan. Alleen de meest algemeene en bekende resultaten dier onderzoekingen zullen we aanstonds beschouwen in verband met ons vraagstuk over een mogelijken invloed op Israël's godsdienst.

Volledigheid echter in het beantwoorden der vraag naar de verhouding van Israël's godsdienst tot die der andere volkeren kan niet gegeven worden. Er is immers nog een gansche rij landen, met welke Israël in aanraking is geweest, doch wier ruïnen nog wachten op den tooverstaf, die hen ten leven moet opwekken. Ten eerste het groote Aramaesche rijk, waar slechts een veel belovende, doch lang niet voltooide opgraving geschied is door Sendschirli. Hier sluit zich het Oost-Jordaangebied aan met zijn talrijke, overoude ruïnenheuvels, de landen der vroegere Ammonieten, Moabieten en Edomieten, waar nog alles slaapt. Dan volgt het groote Arabische schiereiland, welks noorden, vooral het

[1]) *De Katholiek* 3, CXXIV, 335; 4, CXXV, 54: *Abrahams overwinning en de ontdekkingen en opgravingen tot het einde der laatste eeuw*, F. J. P. G. van Etten.

oude Midianietenland, volgens den bijbel zelf de wieg van Israël, ons slechts voor een klein deel bekend is; wij bezitten een verzameling van Minaeische, Sabaeische opschriften, die ons echter geen volledige zekerheid over den godsdienst en den ouderdom der Minaeische beschaving kunnen verschaffen. En eindelijk is men de laatste vijf jaren regelmatig begonnen te graven in de Feniciſche landen.

Eveneens heeft men op het eiland Cyprus opgravingen verricht onder leiding van Ohnefalsch—Richter, waarvan de resultaten beschreven zijn in R.'s werk: *Kypros, die Bibel und Homer*. Hier op het kruispunt van Grieksche en Fenicische beschaving deed men een groote menigte vondsten, welke voor 't eerst het mogelijk maakten, een althans benaderend aanschouwelijk beeld te geven van den Kanaänietischen godsdienst, die in de eerste eeuwen van Israël's inwonen in Palestina niet zonder invloed bleef op Israël's godsdienstig leven: beelden van Baal en vooral van Astarte, dienstgereedschappen, rookschalen, wijwaterbakken, waarnaar wij ons een voorstelling van de bijbelsche kunnen maken. Vóór alles vond men er ook de zoogenaamde maṣṣeben, of heilige steenen zuilen, welker oprichting naast het altaar in Deuteronomium verboden wordt. Verder werden ook afbeeldingen gevonden van de asêra's, de gewijde boomstammen enz.

Ziedaar de opgegravene of nog verborgene schatten van het Oosten. Wat hebben de eerste ons te verhalen van Israël's godsdienst? Heeft het oude Israël, »over welks lichaam Egypte en Babylon om de wereldheerschappij streden", dat nu in verbond straks in oorlog met de omliggende rijken was, zijn Jahve-dienst vrij gehouden van vreemde invloeden? Of »roepen de steenen", dat Israël's godsdienst, als elk ander natuurlijk verschijnsel, door invloed van buiten en door andere gewone factoren der ontwikkelingsgeschiedenis is bepaald? In een volgend artikel hopen wij deze vragen te beantwoorden.

P. VAN DEN TEMPEL, Ord. Praed.,
Zwolle. S. Theol. Lect.

(Wordt vervolgd.)

DE BRONNEN DER ALTAER-GEHEIMENISSEN.

I.

Van roomsche zijde is er meermalen over geklaagd, dat het beste onzer eigen literatuur feitelijk in handen is van de niet-katholieken. Maar zelf zagen wij het al jaren lijdelijk aan, dat de braakliggende geschiedgrond onzer middeleeuwsche kloosters met hun preeken en mystiek, onzer oude mysteriespelen en kerkelijke liederen bijna alleen door diezelfde niet-katholieken werd ontgonnen, zoodat onze klacht een zelfbeschuldiging heeten moet en enkel herhaald mag worden, wanneer wij werkelijk van plan zijn deze verkeerdheid zoo spoedig mogelijk recht te zetten.

Met den roomschen Vondel is het ongeveer niet anders. Zijn »dogmatische" verzen werden vroeger gedrukt en worden nu gelezen door literatoren, die, aan den *heelen* Vondel vreemd, van hem lasteren, dat hij »alles behalve een theoloog was" [1]), of anders verklaren, dat hij »zaken" bedichtte die hun heel niet aangaan [2]). — Zoo valt de groote poëet met zijn roomsche lier voor zijn beste begrijpers weg; hij staat historisch-letterkundig te ver van ons af, wij buiten zijn sfeer, en hoogstens komen we ertoe door de halve ontsluieringen van Albert

---

1) Dit domme woord van Van Lennep (*Vonde.* III, 622) werd al in 1867 door Drabbe doodgedrukt met een wijzer van den onroomschen A. S. Kok: »Het is mij menigmaal opgevallen, wat een uitgebreide kennis van de theologie der Roomsche kerk, opgevat van de meest dichterlijke zijde, in Vondels poëzie doorstraalt en hoe gemeenzaam hij bekend moet geweest zijn met de uitstekendste denkers die deze kerk heeft opgeleverd" (*De Katholiek*, 1867, bl. 368).

2) *Een Inleiding tot Vondel*, door Alb. Verwey, bl. 247.

Verwey Vondels verbeeldingen waar te nemen, geestdriftig, gelijk we warm kunnen worden voor òns niet nader aangaande zaken van heidensche pracht.

De poorten staan open van dat Beloofde Land, den heelen roomschen Vondel, en met beloften werd ook genoeg gekaatst, dat we ons gingen opmaken om binnen te gaan [1]), maar zoolang die beloften niet worden vervuld door de katholieken die ze deden, blijven de onroomsche Vondelaars verschoonbaar, die van Lenneps vergissingen stereotiep maakten en met de hunne vermeerderden [2]) — en wij missen alle recht tot verwijt.

Zien we dan op tegen de volkomen bewerking van onzen eigen dichter? Ja, hij wacht ons voor leesbare herdrukken nog heelemaal. De groote leerdichten kennen we uit de handige bandjes van Unger met hun drukfouten en malle

---

1) Wij spreken hier alleen van de *Altaergeheimenissen*. — Pater H. J. Allard S.J. beloofde in 1869 »eene nieuwe uitgave van dat dichtwerk" (brief aan Alb. Thijm achter de *Peter en Pauwels*, door P. J. Koets, bl. 118). De verwezenlijking van deze belofte werd door allerlei schrijfbezigheden verhinderd. Later kwam P. Allard op zijn voornemen terug in verbond met de paters J. Alb. Thijm en W. Wilde; ieder zou één boek van de *Altgeh.* in proza zetten en bekantteekenen. Alleen pater W. Wilde hield woord en publiceerde volgens dat plan bijna het heele tweede Boek; zie de *Studiën* Dl. 44. bl. 173 vv., 403 vv. en Dl. 47. bl. 1 vv. — C. R. de Klerk wenschte in 1904 één der wandvlakken van het heiligdom dat Verwey voor Vondel optrok, versierd te zien met een schildering van Vondel's mystiek (*Van Onzen Tijd*, 1904, bl. 140), maar zelf ging De Klerk op in den *amoureuzen* Vondel en in de *lyturgische* mystiek.

Leo van Heemstede berichtte in No. 442 van den *Liter. Handweiser*, dat hij »mit einem holländischen theologischen Freunde die Bearbeitung der »Altargeheimnisse" bereits vor längerer Zeit in Angriff genommen hat" (vgl. *De Kath. Pers v. Nederland* 1853—1887 door G. Mes, bl. LXI.).

2) In de onlangs verschenen *Letterkundige Studiën* van J. Koopmans (A'dam 1906) staat deze nieuwigheid over den dichter der *Altaergeheimenissen*: »Tegenover de op rede gebouwde positieve stellingen en nuchtere schriftverklaringen van zijn tegenstanders, handhaaft hij in een merkwaardig betoog de *ubiquiteitsleer* en tracht hij voet voor voet het betwiste terrein te heroveren" (bl. 314), en op bl. 315: »Degene die de door Vondel ontvouwde *ubiquiteitsleer* het zwaarst op de proef zou stellen, was Westerbaen, die Vondel het vuur aan de schenen legde" etc. Maar Vondel tot Lutheraan verketteren deed zelfs Westerbaen niet; die ontdekking was voor het wijze nageslacht.

noten [1]). De *Altaergeheimenissen* van den jurist Hoppenbrouwer is dood voor onzen verfijnden tijd, omdat het verdienstelijk boek van dien geleerden, ondichterlijken leek den klaren Vondel heeft verdronken in een stroom van vertroebelende wetenschap [2]). Pater Wilhelm Wilde heeft met veel succes in de *Studiën* een parafrase aangedurfd van het tweede boek en godgeleerde kantteekeningen geschreven, die den gestruikelden Van Lennep op de been hielpen, maar in een heruitgave van het heele gedicht de hoofdfout van Hoppenbrouwer niet zouden verhelpen.

Intusschen ook die breedsprakigheid onzer nijvere Vondelaars is te verklaren. In één bladzijde van een vol gedicht als de *Altaergeheimenissen* leest een godgeleerde soms drie bladzijden theologie. We zetten er ons toe als speurzieke commentatoren, met gewapende hersens en degelijk doorvoed van schriftuurlijke, vaderlijke en theologische wetenschap, en Vondel, die zich voor zijn breed dispuut had voorbereid met den ernst van een vakgeleerde, zal geen kleurige regel schilderen, of we weten ze te lijsten in een tekst van onze belezenheid. Het gevaar voor overdadige scherpzinnigheden, voor onder-de-handsche polemiek met ongeloovigen en verkeerde begrijpers is geboren. Vondel wordt van dichter een magister sententiarum die een college kan leiden; zijn poëem vergroeit tot een theologisch tractaat, waarmee wel een apologetisch fortuintje te maken valt. — Nu hébben we onzen schoonen zanger, maar

---

[1]) Het doodvonnis van de schijnmooie Unger-editie werd geveld door Prof. W. de Vreese in de *Dietsche Warande* 1896, bl. 628 vv. — Over Vondel's *Bespiegelingen* verscheen in 1879 een monografie van J. V. de Groot. O. P. — Kort geleden promoveerde Dr. H. W. E. Moller te Amsterdam op proefschrift Vondel's *Heerlyckheit der Kercke.*

[2]) De ed. van Hoppenbrouwer verscheen in afleveringen bij J. J. Arkesteyn te 's Bosch, compleet in 1825. Een herdruk hiervan in Siegenbeeksch in 1855. Nog verscheen in 1821 een uitgave zonder noten door J. J. van Houten, *Med. Doct.* bij A. Schievenbus te Amsterdam; item door den Ew. Heer J. Erkens te Gent 1888. Eindelijk het proefschrift van den tegenwoordigen bisschop van Gent: *J. v. Vondel et son poème: »Les Mystères de l'Autel" par l'abbé A. Stillemans*, bij Van Linthout & Cie te Leuven, 1860, met noten. — Deze drie laatste uitgaven geeft Unger in zijn *Bibliographie van Vondel's werken* niet op.

we zien hem niet, wij vergapen ons aan zijn »godgeleerdheid" en vergeten dat zijn »godvruchtigheid" de dorre dogmatiek zóó bloeiend maakte van bloesem en zon. We begaan in den grond dezelfde fout als onze onroomsche voorgangers die, andersom, — de leer niet begrijpend maar het versgeluid voelend — Vondel van Vondel zochten te scheiden en zoodoende ons nooit een standbeeld goten, dat de *heele* Vondel heeten mocht.

»Ontleedt den mensch, ghy kunt geen ziel ontleden:
t' Is enckel geest: geen geest wort doorgesneden" [1]).

* * *

Daarom mochten wij katholieken onze Vondelwaardeering herzien. Dit is ook na Verwey nog mogelijk, ja noodzakelijk. Niet theoretisch-bevooroordeeld dien roomschen klassieker beschouwen in ons tijdlicht, als twintigste-eeuwer, die geen verzen schreef dan om het geluid; niet theologisch-scherpzinnig met afgedachte van den man, die zware materie bezielde tot kunst; maar geheel-zooals-hij-was hem leeren voelen en begrijpen en daarom teruggaan tot zijn leven, tot zijn zeventiend'eeuwsch amsterdamsch roomsch bekeerlingsleven vol *Tendenz-Kunst* van bekeeringen maken en God verheerlijken met het woord. Terug moeten we in ieder geval naar Vondels kamer, terug naar zijn vijanden en vrienden, terug naar zijn speciale begrippen van »nut" en »voeglijkheid" en »treflijkheid van gedachten", terug ook vooral naar zijn intiemste bekenden, die zijn boeken waren. Dan leeren we den groei van zijn werken met liefdevolle aandacht volgen, we zien den taaien studeerder van taal en theologie, we voelen zijn volheid van roomsch geloof, we hooren hem bidden als een kind tot zijn verborgen God, en de vragen, die hij ernstig voorlegt aan geleerde priesters om inniger te dringen in het mysterie-licht, zullen onzen eerbied voor den heelen dichterlijken man verdiepen en verbreeden. Want Vondel, die voelde, wilde zijn nieuw geloof ook *weten;*

---

[1]) *Alt.geh.* I, 1288.

dagelijks rijper draagt hij de schoone kennis in zijn ziel, en dat is tot zijn rust en tot heil van zijn naasten en tot krachtig verweer tegen koppigen en blinden.

Vondel vinden we dus terug in zijn eigen omgeving, zijn werk willen wij en de wording daarvan, de vrucht en den bloei. Zijn verouderde boeken naast zijn eeuwige verzen zullen ons zeggen, hoe het was en hoe het werd. Van de omschepping zijner priesterlijke wetenschap tot priesterlijke kunst gaan we *iets* begrijpen, en psychologisch naderen wij dichter dien geheimen mensch van geloofsgenade en woordkracht. Me dunkt ook Vondels leerdichten zullen makkelijker, bondiger worden verklaard, en in de herdrukken mogen *wij* zwijgen om Vondels vrienden, die zijn boeken waren, te laten getuigen.

* * *

Busken Huet, die in zijn *Land van Rembrand* het eerst van allen gewezen heeft op de literaire verwantschap van onzen dichter met de fransche poëeten uit den tijd der Pléiade, heeft zeker de waarde van de vergelijkende methode zuiver geschat en met woord en voorbeeld het goede begrip daarover helpen vestigen. »Woord voor woord — schreef hij — geldt van Vondel hetgeen een duitsch geleerde onzer dagen van Garnier zegt: dat men hem slechts recht kan laten wedervaren, wanneer men zich rekenschap poogt te geven van de wijze waarop hij geworden is die hij was" [1]). Dit inzichtig woord en de daden van Van Lennep, Jan ten Brink en Alberdingk Thijm [2]) werden begrepen, zoodat sedert die

---

[1]) *Land van Rembrand* (1884) II. 2, bl. 239. — Huet bespreekt de tragédies van Garnier, Jean de la Taille, Monchrestien, Jodelle in verband met verschillende spelen van Vondel (bl. 240). Over du Bartas, waarop Van Lennep al gewezen had in de eerste deelen van zijn prachtuitgave, schrijft Huet l. c. II. 1, bl. 188.

[2]) In de literatuur-geschiedenissen van Dr. Jonckbloet (1890) IV, 133 vv. Dr. Everts (1895) bl. 205 vv. en Dr. Ten Brink (1897) bl. 402 vv. staan de voornaamste bronnen-vorschers van Vondel vermeld (C. Looten, Dr. Kalff, Dr. te Winkel, Dr. Hendriks etc.). — Wij kunnen daarbij voegen *Maria Stuart* (A'dam 1872) door J. A. de Rijk, Dr. Kalff's *Vondel en de Oudheid*, (*Oud-*

Vondelende vaders de vergelijkende Vondel-literatuur in artikelen en proefschriften werd hooggehouden en werkelijk ook in onzen modernen tijd nog aantrekkelijk genoeg bleek, om in weerwil van ondoordachte protesten Dr. Moller te inspireeren tot zijn verblijdend boek over *De Heerlyckheit der Kercke*.

Opmerkelijk is hierbij, dat sommige dier bronnen bijna a priori waren aan te wijzen, maar toch door de knapste Vondelkundigen langen tijd niet werden vermoed.

Zoo was het o.a. met een der bronnen van de *Altaergeheimenissen*. *Van Onzen Tijd* bracht het vorig jaar een merkwaardig artikel van Gerard Brom [1]), waarin afdoende werd aangetoond, dat Vondel het bekende mirakelboekje van zijn pastoor Leonardus Marius ijverig had gebruikt bij de bewerking van zijn leerdicht. Na deze ontdekking vonden we het feit heel natuurlijk en stonden verbaasd, dat alle uitgevers der *Altaergeheimenissen*, die zich eenmaal moe zochten op de mirakelverhalen van het tweede boek, dit voor de hand liggende werkje van Vondels vaderlijken vriend niet eenmaal zagen in verband met het gedicht.

De argumenten à charge, die Brom tegen den »behendig stelenden" Vondel aanvoerde, waren mijns inziens voor het grootste gedeelte overtuigend. Toch konden ze niet iederen Vondelaar voldoen. Het feit der parallel-plaatsen werd toegegeven, maar de gevolgtrekking: Vondel heeft uit Marius geput, scheen te voorbarig. De overeenkomsten waren zakelijk, woordelijk nooit. Beiden konden een gemeenschappelijke bron hebben geraadpleegd. Van de driemaal zeventienhonderd verzen der *Altaergeheimenissen* bleven er zóóveel open, die niet met een regel uit Marius' boekje te dekken waren, dat hier in geen geval van een *bron* mocht worden gesproken.

Holland, 16 Jrg., 4de afl.), *Over Vondel* door Jan Sterck (*Jaarb. v. Alb. Thijm* 1899. bl. 183); de *Vondeliana* van H. J. Allard (*Studiën* Dl. 55, bl. 76); *Jozef in Dothan* (Gent, Siffer) door p. Verstraeten S. J.; Dr. Worp over *Zungchin* (*Tijdschrift voor Taal en Letterkunde* 1903. bl. 37); *Theologische Kantteekeningen op Vondel's Lucifer* door p. Salsmans S. J. (*Dietsche War. en Belf.* 1905, bl. 27); *Altaergeheimenissen* door Gerard Brom (*Van Onzen Tijd*, 1906. bl. 100).

[1]) Jrg. VI, bl. 100 en de bewijzen in het Aanhangsel, bl. 128.

Het heeft er den schijn van, of deze opwerping voortsproot uit een misschien onbewuste historische partijdigheid. Want door bij den dichtenden Vondel het boekje van den pastoor op tafel te schuiven, door Marius in zekeren zin te laten deelen in het vaderschap der *Altaergeheimenissen* werden de nauwe vriendschapsbanden, die den nieuwen bekeerling aan den raadgevenden priester verbonden, strakker toegehaald en de hypothese der Jesuïeten wel niet omgestooten, maar toch stellig geschokt. De voorstanders van die nieuwe leer zouden bij het onderzoek naar Vondels bronnen dan ook eerder naar de uitgebreide boekerij van Joan Blaeu, naar de belezenheid van pater Augustijn van Teylingen, ja zelfs naar het Antwerpsche Jesuïetenklooster verwijzen dan naar de bruikbare bibliotheek van den godgeleerden Begijnen-vader. Maar wanneer men bedenkt, dat de Paters vòor 1645, waarin de *Altaergeheimenissen* verschenen, nergens te Amsterdam een boekerij bezaten, zelfs moeilijk hadden kunnen bezitten om de vervolgingen, waaraan zij voortdurend blootstonden, daarbij, dat Vondel in genoemd jaar al sinds lang vertrouwelijk bevriend was met pastoor Dr. Leon. Marius, die in 1631 van Keulen naar den Amstel gekomen, als Pater van het Ronde Begijnenhof met twee boeken het aanstaande Eeuwfeest der Wonderbare Hostie voorbereidde [1]), dan doen we minstens onvriendelijk tegenover den zoekenden dichter met hem naar Blaeu te sturen die van de Eucharistische leer niet op de hoogte was [2]),

---

[1]) In 1639 verscheen Marius' *Amstelredams eer ende opcomen* en in 1640 kwamen de *Getijden van het H. ende Hooghwaerdigh Sacrament des Altaers, soo in 't gemeyn als voor de stadt van Amsterdam.* Het bewijs dat dit laatste »eene erkende vrucht van het eerste" ook van Marius is, gaf J. H. Hofman in de *Bijdragen van het Bisdom Haarlem*, Dl. XIX, bl. 111. In hetzelfde artikel wordt ook Marius losgemaakt van het »Catholijcke antwoordt" (zie *Catal. Libr. Patr. Beggin. Amstelr.* door A. J. Flament, bl. 65), dat door Marius' Keulschen opvolger in 1641 werd voltooid en gelijk de *Altaergeheimenissen* opgedragen aan Jacobus Boonen, Aartsbisschop van Mechelen.

[2]) Toch is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat Vondel Roomsche boeken ter leen kreeg uit Blaeu's verzameling, waar zelfs missaals en breviers te vinden waren. Maar dan kreeg Vondel die werken vooral door tusschenkomst van den bekeerling Berthout Nihuys, die het toezicht had over de theologische boeken der groote drukkerij en — op aanwijzing van pastoor Marius. De gezamenlijke

naar pater Van Teylingen die nergens boeken had, naar Antwerpen, dat zoo ver uit de buurt lag. Alberdingk Thijm schreef dan ook: »Het is te vermoeden, dat past. Marius, die eene betere bibliotheek had dan den zendelingen vlijdde met zich te voeren, Vondel bij herhaling boeken uit zijne verzameling zal hebben bijgezet, en wanneer wij de bekwaamheid nagaan, waarvan Vondel zoo in zijne leerdichten over God en Godsdienst als in zijne historische en legendarische treurspelen blijk geeft, dan komt het zeer natuurlijk voor, dat Vondel vrijen toegang had tot de boekerij van den geleerden en vriendelijken Begijnenvader" [1]).

Toch geloof ik, dat de medestanders van pater Allard, die Vondels *Altaergeheimenissen* graag met een Suarez, de Lugo of Lessius in verband zagen gebracht en daarom alvast de stelling van Brom betwijfelbaar noemden, tot op zekere hoogte bevredigd kunnen worden. De plaatsen namelijk door Brom als parallellen met Marius aangewezen zijn niet alle van waarde, en ten tweede, wat al gezegd is, de eigenlijke scholastiek-dogmatische leer over de Eucharistie kon de redeneerende Vondel in het feiten- en citaten-boekje van zijn pastoor niet vinden. Brandt spreekt dan ook in verband met de *Altaergeheimenissen* »van Thomas Aquinas en andere Paapsche Schoolleeraaren" [2]). En wanneer we nu a priori mogen vaststellen, wie van die paapsche schoolleeraren door Vondel het eerst bestudeerd kan zijn, dan vind ik dat niemand eerder genoemd mag worden dan de geleerde Kardinaal ROBERTUS BELLARMINUS S.J.

Deze Italiaan (1542—1621) was onder Vondels vroegere tijdgenooten een der beste theologen, die Rome ooit heeft

apologetische werkzaamheid dezer drie bevriende oud-Keulenaars zal later in verband met *Grotius' Testament* nog ter spraak komen. — De bizonderheid, door pater Allard meegedeeld in het *Jaarboekje van Alb. Thijm* (1891, bl. 157 en vgl. *Jrb.* 1897, bl. 176), dat verscheiden Apologiën, die Blaeu uitgaf, in *Keulen* heetten verschenen te zijn, maakt het waarschijnlijk, dat de *Altaergeheimenissen* (»te Keulen, in de Nieuwe Druckerye") ook bij Blaeu het eerst verschenen en niet bij Abrah. de Wees, zooals Unger gist (*Bibliogr.* No. 410). Dr. Moller heeft in zijn nieuw boek (bl. XCIV) een andere meening over het drukoord »Keulen" (»Kolen"), waarop ik later ex professo hoop terug te komen.

[1]) *Portretten van J. v. d. Vondel* (ed. 1876) bl. 68.

[2]) *Leven van Vondel* (ed. Hoeksma) bl. 80.

gehad en stellig de meest gevreesde kampioen waarmee de hervorming rekening moest houden. Man van invloed ook bij kerkelijk-staatkundige verwikkelingen, patroloog en befaamd predikant, was hij voor alles apologetisch godgeleerde. Te Rome hield hij twaalf jaar lang (1576—1589) onder ongelooflijken bijval reeksen van polemische voordrachten, die hij onderwijl in drie folio's te Ingolstadt uitgaf (1581—1592) ter vorming van zijn hoofdwerk *Disputationes de controversiis Christianae fidei adversus hujus temporis haereticos*. Dit is het uitvoerigste werk, dat tot heden toe tegen de Protestanten geschreven werd. De beweringen van alle sectarische tijdgenooten: Luther, Calvijn, Beza, Kemnitius, Klebitius, Illiricus, Melanchton, Petrus Martyr enz. worden opgezet, met hun eigen woorden toegelicht en grondig weerlegd. Het reusachtig werk was een arsenaal voor vaktheologen en dorpspastoors, voor preekers en apologeten, omdat het de roomsche beginselen uitplooit tot de verste consequenties. Daarbij overweldigde Bellarminus met zijn diepe schriftuurkennis en breede patrologie, met zijn belezenheid in de klassieke, middeleeuwsche en humanistische schrijvers; zijn boek zat vol gezonde dialectiek en bleef in het hardnekkigst dispuut, vergelijkenderwijze, gematigd van toon. De invloed dan ook, die deze verpletterende boeken dadelijk uitoefenden, was ongeëvenaard. Binnen enkele jaren verschenen ze in allerlei formaten over geheel het strijdperk der hervorming. Ze werden verkort en vertaald tot in de vreemdste dialecten toe[1]), en de ketters schoten aan koorden te kort om dien nieuw-testamentischen Samson te binden. »Das 17 Jahrhundert — zegt von Hefele — weist keinen bedeutenderen protestantischen Theologen auf, der nicht mit einem Anti-Bellarmin in die Oeffentlichkeit getreten wäre" [2]). Bij onze vaderlandsche zuiveraars was de Kardinaal geen onbekende. De felle Marnix citeert

---

[1]) A. de Backer: *Bibliothèque des écrivains de la C. d. J.* 3 vls. fol. Paris 1869—1876, voortgezet door Sommervogel. — Een Nederlandsche vertaling van Bellarminus schijnt niet bestaan te hebben, maar onze roomsche apologeten uit dien tijd: Costerus, Cuyckius, Mart. Becanus, Joan David enz. citeeren hem dikwijls en werkten waarschijnlijk onder zijn invloed.

[2]) *Kirchenlexicon* i. v. Bellarminus.

hem in zijn *Traicté du Sacrement de la Saincte Cène du Seigneur* (Leide, 1599); Franc. Junius maakt *Animadversiones ad Rob. Bellarmini controversiam* (1600—1602); Amesius geeft in een *Bellarminus enervatus* zijn colleges uit, die hij te Franeker tegen den spiersterken theoloog had gehouden [1]); en Arminius had zich te verontschuldigen tegen de aanklacht, dat hij zijn studenten Bellarminus' boeken in handen gaf [2]).

Van de *Disputationes* verschenen drie drukken te Keulen, de eerste in de uitgave van zijn *Opera Omnia* in 1619 [3]), de tweede en derde in 1628 [4]). — Deze uitgaven zijn voor ons vooral van belang, omdat in die jaren Dr. Leonard Marius president en theologisch professor was aan het Hollandsch College van Keulen. De nieuwe drukken van het beroemde werk kwamen dus onder zijn oogen in het licht; hij, zelf beteekenend scriptturist en apologeet, moet het werk op zijn kamer hebben gehad, gaf er voorlezingen uit in zijn lessen, sprak erover met de bevriende Keulsche Jesuïeten, ja kocht het waarschijnlijk voor zijn eigen rijke bibliotheek. Dan heeft hij het in 1631 meegenomen naar het Amsterdamsche Begijnhof en plukte er teksten uit voor zijn anthologisch mirakelboekje, gelijk hij voor zijn Keulsch werk *De Hierarchia* [5]) van 1618 Bellarminus

---

1) *Bellarminus enervatus sive disputationes Anti-Bellarminianae* in illustri Frisionum academia, quae est Franekerae, publice habitae. Londini, J. Humpfridus, 1633 (zie bij Flament, bl. 69).

2) Arminius verontschuldigde zich met te zeggen, dat »alles voortkwam uit misverstand der lezing en weerlegging van de schriften van Bellarminus, waarmede hij — het was de raad geweest van Junius — zich bezig hield en waaraan nog niemand zich gewaagd had". H. C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd* I, bl. 258 met verwijzing naar Brandt. — Karakteristiek voor de kracht van Bellarminus is, dat verscheidene dominees voor hun preeken de objekties tegen Rome uit zijn werk haalden, omdat ze daar beter en scherper geformuleerd waren dan bij de Protestanten zelf.

3) Bij Bernardus Gualtherus, 7 folio bd. Wij zullen verderop deze uitgave, die de beste is, citeeren.

4) Bij J. Gymnicus, fol. — Een ex. hiervan is in 't Begijnhof, afkomstig van past. Vechters (Flament, bl. 60). De andere ed. bij Antonius et Arnoldus Hierati Fratres, fol.

5) *Catholica hierarchiae ecclesiasticae assertio*, in qua B. Petri et Romanae Sedis Primatus contra heresin et schisma Ant. Spalatini defenditur. Colon. 1618. — Marius haalt hierin de *Controversiae* van Bellarminus aan.

Controversiae over het Roomsche primaat benut heeft, die in 1615 in het Rijnsche Rome verschenen. Voor *Amstelredams Eer ende Opcomen* heeft de geleerde pastoor stellig de »Tertia Controversia generalis de Sacramento Eucharistiae sex libris explicata" van de *Disputationes* gebruikt [1]). Want hoewel Marius den Kardinaal nergens vernoemt, was hij toch te veel man van zijn tijd om de beste en uitvoerigste apologie dier dagen in zijn kast te laten staan en daarbij zijn de parallelplaatsen der twee boeken waarlijk overtuigend [2]).

Wanneer men nu met Gerardt Brandt aanneemt, dat Vondel bij de bewerking zijner *Altaergeheimenissen* »zich hadt gedient van den raadt en hulpe der allergeleerdtsten en spitsvondighsten der Roomsche kerke, die hij t' Amsterdam kon vinden" en dat hij »volgens hunne aanleiding en op hunne gronden zijn gedicht geleerdt en kunstig hadt uitgevoert" [3]), en ten tweede met Gerard Brom gelooft, dat Vondel voor zijn werk het boekje van Marius las en zelfs op verscheiden plaatsen in zijn verzen te pas bracht, dan mogen we zeker aannemen, dat Vondel door Marius, »het Principale Hooft der paepsche fractie", verder werd gewezen dan op zijn eigen boekje alleen, namelijk op den aktueelen Bellarminus, die voor den apologetischen dichter even onmisbaar mocht heeten als voor den apologetischen prozaïst. En al is hiermee nu niet gezegd, dat Vondel de paters Jesuïeten, vooral zijn vriend Augustijn van Teylingen heeft voorbijgezien [4]), zeker blijkt hieruit, dat Van Lennep een woordje te veel schreef, toen hij zoomaar meende, dat de

---

1) In de ed. van 1619 de 3de Band, kol. 274—964. — Marius' bibliotheek werd na zijn dood in 1653 door de erfgenamen verkocht, zoodat we niet weten, welke uitgave van de *Disputationes* hij bezat. Vgl. hiervoor bl. 310, noot 4.

2) Ter loops teekende ik de volgende overeenkomsten aan: Marius p. 170 — Bell. kol. 391; p. 174 — k. 476; p. 175 — k. 840; p. 190 — k. 477; p. 233 — k. 588 en 534; p. 238 — k. 399; p. 241 — k. 400; p. 242 — k. 403 enz.

3) l. c., p. 80.

4) Deze ijverige priester was van 1620—1669 pastoor van de Jesuïetenstatie De Papegaai, in de Kalverstraat. In *Vondel's Gedichten op de Soc. v. Jezus* door H. J. Allard (*Studiën* I, bl. 118 vv.) vindt men opgave van zijn talrijke apologetische tractaten. Zijn beroemde confrater Bellarminus was ook hem natuurlijk niet onbekend.

dichter der *Altaergeheimenissen* »voornamelijk" door de Jesuïeten aan wetenschappelijk materiaal werd geholpen [1]). Marius wordt met dat »voornamelijk" achteruit geschoven en Marius zelf had toch de boekerij, de Jesuïeten niet; de Begijnenvader had van alle Amsterdamsche priesters het meeste belang bij een gedicht van den bekeerling op het »vierenswaardig wonder"; vlak na zijn overgang beleed Vondel zijn geloof aan Pausdom en Eucharistie in een treurspel en een leerdicht, gelijk zijn pastoor hem met twee boeken over deze dogma's was voorgegaan; ja al vóór de *Peter en Pauwels* moet Vondel bij den ouden Keulschen geleerde om raad zijn geweest voor zijn *Maeghden* (1639), dat Roomsche mirakelspel van den Doopschgezinde, waarover Schaepman in zijn warmste pleit en hartelijkst proza zoo klemmend vroeg: »Aan wie heeft Vondel de stoffe te danken, wie heeft hem, belust op treurspelen als hij in die dagen was, St. Ursel aangewezen als waardige heldin? Wie heeft hem de Legende der elfduizend maagden doen lezen en met de gewoonten der Roomsche kerk bekend gemaakt? Wie anders dan Leonardus Marius?" — En nu lees ik door, omdat het inzicht van Schaepman mijn meening zoo krachtig ondersteunt: »Bij wiens orakel heeft de letterkloeke Vondel raad gezocht toen hij zijn offerweb wilde beginnen? Zou de auteur van »Amstelredams eer ende opcomen" de orakelen niet hebben gesproken, die Vondel in godentaal en hemelval heeft vertolkt?" [2]) Zeker, wanneer wij van twee waarschijnlijkheden de grootste moeten kiezen, dan mogen we hier den doctor nazeggen: »alles is in het voordeel van Marius". Marius heeft de auteur der *Altaergeheimenissen* met zijn raad ook zijn boeken gegeven, eerst Bellarminus' *Disputationes*, de zware foliant met zes breede tractaten over de Eucharistie, en daarna, bescheidener, toen Vondel het vroeg, zijn eigen Mirakelboekje, want de bekeerling haalde licht uit die boeken van zijn priester

»daer pinxstervier op viel" [3])

---

[1]) *Vondel.* IV, bl. 620.

[2]) »De Hoofdgetuige in het geding", *Onze Wachter*, 1885, bl. 370.

[3]) *Lijckstaetsi van Leon. Marius*, v. Lenn. VI. bl. 129.

en wat verwachtte de dichter vuriger voor zijn »arm geschenck van een altaergedicht" dan

»de heldre vlaegh van eenen Pinxterzegen"? [1])

* * *

Maar de vraag, die zich opdringt en die bij een bevestigend antwoord het eigenlijk bewijs voor mijn stelling meebrengt, is deze: Blijkt uit de *Altaergeheimenissen* zelf, dat Vondel Bellarminus' boeken over de Eucharistie gebruikte? En dan: Is die overeenkomst zóó groot, dat we in de *Disputationes* de hoofdbron van het gedicht hebben te zien?

Ik mag beginnen met te zeggen, dat als de innerlijke critiek mijn meening niet steunde, al de tot hiertoe aangevoerde redenen enkel de mogelijkheid of hoogstens de waarschijnlijkheid van een Vondel-Bellarminus-verband zouden uitwijzen. Maar nu is het anders. De overeenkomsten van beider redeneeringen en feiten zijn *zakelijk* niet alleen legio, maar het aantal *woordelijke* parallellen is daarbij zoo verrassend, dat alle twijfel eenvoudig is uitgesloten. — Hierdoor valt noodzakelijk het volle licht op de uitwendige argumenten, die ik aandroeg, en deze hebben door hun bewijskracht van waarschijnlijkheid a priori reeds een vasten grond geschoven onder de bewijzen uit de feiten.

Mij rest dus de taaie en oneerbiedige arbeid van, de drie Boeken der *Altaergeheimenissen* doorloopend, iedere Vondelregel waar een van Bellarminus op slaat te signaleeren. Er blijven, en natuurlijk, ook veel versregels open. Een dichter als Vondel laat zich niet tot de laatste cijfers narekenen en wel moeten we vaststaan in onze hooge bewondering voor dien heerlijken man, om bij zoo'n wetenschappelijken politie-

[1]) *Altaergeh.* I, 24, 33. — Waarschijnlijk kende Vondel Bellarminus reeds vroeger bij naam, want in de werken van Hugo de Groot, die de dichter ijverig las, wordt de theoloog eenige malen geciteerd, o. a. in de *Dissertatio de coenae administratione ubi Pastores non sunt*, Amst. 1638. — In *Grotius' Testament*, dat Vondel na de *Altaergeheimenissen* bewerkte, wordt »Cardinael Bellarmijn" één keer genoemd. v. Lenn. IV. bl. 700.

plicht den vrijen dichter te laten begaan, die »van eene Godtheit zwanger" het geborgde bouwmateriaal met zijn woord omschept tot een monument voor zich zelven en tot een kathedraal voor God.

Vondel heeft gestudeerd op zijn werk als Marius op zijn Pentateuch, als Hugo de Groot op de Vaders. Hij heeft hymnen gebeden en psalmen doorleefd, door veel logica zich heengeboomd, in preeken gezocht en uit liederen geput, van lyturgische boeken en oude breviers, van ascese en mystiek en oude historie heeft hij opgeteekend en ijverig onthouden, om alles terug te geven geordend en levend van zijn bloed, goddelijk rijk en verbijsterend, een volle vloed van louter goud. Daarom kan men bijna geen eucharistische preek of verhandeling uit Vondels dagen of van de Vaders lezen, waarin we niet door een beeld of een wending terugdenken aan de *Altaergeheimenissen*. Maar Vondels vrome lange versperioden, zijn hoog woordenspel van kaatsende zinnen zijn geen wetenschap meer, doch warme kunst; zijn geleerdheid gaat in zijn vroomheid onder, maar beiden informeeren zijn gedicht en maken het tot wat het is. — Soms breekt de Genius het sluitende schema van het stoer betoog: Vondel laat Bellarminus zijn godgeleerdheid en zijn volle hart stroomt uit als een witte stortzee van geloofslyriek. Dan zingen zijn genade deugden en jubelt de zekerheids-blijdschap van zijn Geloof. Aan gedachten-symmetrie vergast zich zijn symbolistisch verstand, telkens wanneer hij den theoloog laat varen en het manna ziet met de Hostie, het Paaschlam met Christus, Moses, Isaac, Melchisedech met den Wetgever, het Offer, den Priester van 't Nieuwe Verbond. Dan gaat de man als een kind aan 't »stellen teghens een", heerlijk hartstochtelijk, want dat is zijn oudste liefde, al van 't *Pascha* af:

> »Om den zin hier van te mellen
> D'een wy teghens d'ander stellen" [1])

en hij laat er zijn wijzen zegsman graag om los, al is hij voor herhalingen gewaarschuwd. Maar trouw komt hij terug;

1) *Pascha* v. 2079.

want Vondel redeneerde en zóó kan hij op den duur niet buiten zijn meester. Het gedicht was polemisch opgezet, stuitte dus telkens op de oude sofismen der ketters, die Vondel in Bellarminus vond met de antwoorden gereed ernaast. Want die moest hij evenzeer uit de theologanten halen als hij de positieve leer van de roomsche traditie verwachtte; de Kardinaal gaf ze volledig, geordend, pakkend en klaar, daarom was voor Vondel Bellarminus de onmisbare man.

* * *

We zullen in een paar volgende artikels de drie Boeken van de *Altaergeheimenissen* analytisch opzetten en de parallelplaatsen uit Bellarminus ernaast schrijven voor 't helder overzicht. Dan na ieder boek meer speciaal de bizonderste overeenkomsten bespreken. — Het zal blijken dat Vondels trouw aan Bellarminus zich het minst verloochent in het derde Boek; het meest in het tweede; bij het eerste Boek zal met een kleine bewerking de theologische draad nog makkelijk te spannen zijn [1]).

Huissen. B. H. MOLKENBOER, O. P.

---

[1]) De vroegere uitgevers hebben nooit over Bellarminus in wezenlijk verband met de *Altaergeh.* gesproken. Na een blunder over S. Hiëronymus noemt Van Lennep hem één keer (in de noot op I. 1016) op gezag van Hoppenbrouwer bl. 159. — Deze citeert den kardinaal nog twee keer in het derde Boek (bl. 513 en 566) noemt zelfs het tractaat *De Missa*, maar voelde niet, dat hij heet liep

SORENTE.

I.

Daar zweeft nu de lente, de lente
  Neer in mijne ziel als een zucht:
Ik dein op de zee van Sorente,
  De blauwe zee en de lucht.

Het was in October: maar zachtjes
  Nog trilde rondomme de zee
Van jeugdlichte koeltjes en lachjes,
  En deinende trilde ik er mee.

En al mijn verlangen en bede,
  Zoo lange gestild en gesust,
Gaat schreien, o God, om Uw vrede
  En, zee van Sorente, om uw rust?

II.

Langs 't zilverblauw der stille lucht
  Drijft langzaam d'avond aan,
En zweeft een geurenzoele zucht
  Uit bloemen, die vergaan!
Voorbij ging snel de zonnedag,
  De nacht komt traag en loom:
Voorbij, voorbij uw lied en lach:
  En alles lijkt een droom.

Nu stralen sterren treurig af
  Mysterieus geween,
Of d'aard een pas-gesloten graf
  Een eindloos kerkhof scheen.
De koelte klaagt de bloemen langs
  In stadig droef gedoom:
Wijd straalt op ééns de maneglans:
  En alles lijkt een droom!

III.

O! avond is zoeter dan zonnelicht:
Als bevende-stille de zee daar ligt,
En rust in de luchten, die wijd alom
Al schemerend welven een heiligdom.

O! nu maar gezworven hier dicht aan de kust,
En droomend gestaard naar die hijgende rust.
En diep-weggezonken in nevelen-schijn
Vergeten en weten vergeten te zijn!

Mei 1906. A. M. J. I. BINNEWIERTZ, Pr.

AAN EEN COMMUNIEBRUIDJE.

Neen, Engeltjes kunnen niet mooier zijn
Dan gij, Emilie, in uw zonnesatijn!

Neen Engeltjes lachen zoo frisch niet en klaar
Als gij, Emilie, uit uw oogenpaar!

Neen Engeltjes zijn lang zoo lief niet en schoon
Als gij, Emilie, daar zit op uw troon!

Alleen maar geen vleuglen hebt gij, en dat's wijs
Want anders dan vloogt ge naar 't Paradijs!

Nu blijft gij bij ons en nu zijn we zoo trotsch
Met u, onze zus en ons Engeltje Gods.

A. M. J. I. BINNEWIERTZ, Pr.

IN DEN OLIJVENHOF AAN DEN HOSANNA-WEG.

Dunne wolken vlokken
weg in het maneklaar.
Bang voor wijde leegte,
dringen dicht op elkaar
slaperige olijven,
die aan 't beven blijven
in het kil
windgeril.

Half-ontslipte mantels
liggen dicht bij elkaar
op de schaduwplekken
en in het maneklaar.
Mannenhoofden lenen
vast aan stam en steenen,
de oogen toe,
hangrig-moe.

Met zijn angst alleenig
wakend is Eén, en zij,
die 't getrouwste heeten,
slapen wat dichter bij....
In de klamme kilte,
in de wijde stilte
kreit zijn wee,
schreit zijn bee!...

Fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

NACHT VAN SMART.

Rookrige toortsvlam slaat
rossig langs de walm-zwarte wanden;
op eenen steen, die in 't midden staat,
zit een man met vastgebonden handen.

d'Adem vol wijndamp staat,
rood van fakkelbrand, langs de wanden
sanhedrinknecht en gerechtssoldaat,
om den Man met vastgebonden handen.

Die pas nog zat te raad,
bleeker dan de mat-gladde wanden,
daalt in 't half-donker en spuwt zijn smaad
op den Man met vastgebonden handen.

Schaterend lachen slaat
langs de lage welving en wanden,
nu ze blinddoeken het stil gelaat
van den Man met vastgebonden handen.

Profeteer, wie u slaat!
bonst het langs de klam-natte wanden:
sterker in liefde dan 'n mensch verstaat,
zwijgt de Man met vastgebonden handen.

fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

KLEINERE MEDEDEELINGEN AAN LEZERS EN SCHRIJVERS.

DE »NEDERLANDSCHE BEROERTEN" EN DE BRIEFKAARTEN.

Tusschen alles is verband, mits men het maar vinden kan!

Het spreekt van zelf, dat wij hier met *Nederlandsche Beroerten* het bekende werk van Dr. Nuyens bedoelen.

Nu lees ik in *De Katholiek*, Dl. CVII (1895), in de zeer belangrijke levenschets van Dr. Nuyens, bl. 60, dat het *eerste* deel van de *Nederlandsche Beroerten* in 1865 verscheen en dat het in 't *begin* van 1870 geheel voltooid was.

Bladz. 154 en 155 wordt de storm van verontwaardiging in herinnering gebracht, die bij het verschijnen van het *eerste* en *ook van de andere* deelen in »het protestantsche Nederland" ontstond en dan volgt: »Het regende vlugschriften, tijdschrift- en dagblad-artikelen niet alleen, maar ook ongeteekende brieven, b r i e f k a a r t e n, randschriften op courantenuitknipsels enz. aan de woning van den dokter van Westwoud".

Nu vind ik van al die geregende projectielen die briefkaarten het ergst en iets wat het meest aan een modderregen herinnert: iemand, en dat nog wel die in een *dorp* woont, waar allen elkaar kennen, op een open kaart, zòò dat velen het lezen kunnen, beleedigingen per post toezenden! En als het epitheton »ongeteekende" ook op briefkaarten betrekking heeft, dan heb ik geen woorden genoeg om dat ellendig geniepig bedrijf te betitelen. Daar ontbraken nog maar schimpprentbriefkaarten aan, ook liefst ongeteekend, om het laaghartige tot zijn laagste diepte te doen afdalen.

Maar gelukkig kan ik »het protestantsche Nederland", onze landgenooten, onze mede-christenen, vrijpleiten van die laag-

heid. Die briefkaarten toch zouden nog *ouder* zijn dan de *eerste* in Nederland!

Immers, eerst bij Koninklijk Besluit van 30 November 1870 (*Staatsblad* No. 185), ingevolge art. 21 der Wet van 1870, werden de briefkaarten in het leven geroepen.

Toen ik van die beleedigende briefkaarten las, die aan Dr. Nuyens zouden zijn toegezonden, twijfelde ik al dadelijk. Ik herinnerde mij niet in de jaren 1865—1870 al briefkaarten te hebben gezien, maar juist wist ik mij den tijd van haar uitvinding niet te herinneren.

In ons hedendaagsch druk leven verdringt de eene nieuwigheid de andere en men vergeet het op te teekenen. De ijverige postbeambte, de heer Theelen te Maastricht, wien ik gevraagd had voor mij in het post-archief op te zoeken, wanneer de briefkaart in ons land haar intrede heeft gehouden, was zoo vriendelijk mij eenige oogenblikken later de hiervolgende artikelen van het Koninklijk Besluit van 1870 te overhandigen:

(Art. 21 der Wet van 1870).

Koninklijk Besluit d.d. 30 Nov. 1870 (*Staatsblad* No. 185).

ART. I. De in art. 21 der Wet van 22 Juli *1870*, bedoelde open formulieren dragen den naam van briefkaarten.

De voorzijde is van eene gedrukte aanwijzing voor het adres, alsmede van een afdruk van den postzegelstempel van $2^1/_2$ cent voorzien.

De keerzijde is geheel bestemd voor de mededeeling, die men daarop verlangt te plaatsen.

ART. II. Het *schrijven* van het adres kan met inkt of potlood geschieden.

Onderteekening of opgave van den naam des afzenders wordt niet vereischt.

ART. III. De formulieren zijn aan alle post- en hulpkantoren te bekomen tegen betaling van drie cents, welke som het port vertegenwoordigt, 't welk voor de verzending eener briefkaart binnen het Rijk door middel van de post verschuldigd is, met inbegrip van $^1/_2$ cent voor de kosten van aanmaak der formulieren krachtens het bepaalde bij art. 5 der in art. I hierboven genoemde wet.

ART. V. De briefkaarten worden met 1° Januari 1871 in gebruik gesteld.

Ik voeg er bij, dat in Duitschland de briefkaart al in 1868 schijnt ingevoerd te zijn. Ik meen ook, dat zij daar werd uitgevonden. De uitvinder is eerst onlangs overleden, naar ik vermeen; zijn naam is mij onbekend.

Volledigheidshalve voor onze aanstaande geschiedschrijvers over hedendaagsche personen en toestanden, teeken ik aan, dat omstreeks 1878 de eerste prentbriefkaarten — in het begin uitsluitend stadsgezichten en afbeeldingen van gebouwen — ontstonden, hoewel tijdens den Fransch-Duitschen oorlog al kaarten met schetsen uit den oorlog schijnen bestaan te hebben, terwijl in 1897 de eerste prentbriefkaarten met wapens van landen werden gedrukt en in 1899 met familiewapens (bij A. Weller in Thüringen) [1]). In Nederland zijn de prentbriefkaarten echter eerst omstreeks 1896 meer algemeen verspreid [2]) en kaarten met wapens niet vóór 1900, zoover ik weet.

Maastricht. A. J. A. FLAMENT, Archivaris.

---

1) E. A. Stückelberg, *Das Wappen in Kunst und Gewerbe* (Zürich, Emil Cotti's Wwe 1901) S. 242.

2) Ik ontving de eerste briefkaart 31 Augustus 1898 en had er te voren geen gezien zelfs; dit is ook de oudste in mijn groote verzameling, meest kaarten met afbeeldingen uit geschied- en oudheidkundig of uit oogpunt van kunst merkwaardig.

NIEUWE UITGAVEN.

Een Lente in Italië en Hellas door Dr. P. J. M. VAN GILS. — Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, ing. *f* 1.25, geb. *f* 1.60.

Een boek dat spreekt, op elke bladzijde, van lust tot het zwerven, van drang naar het weten, van liefde tot de klassieke oudheid. Een reisverhaal — maar toch weer heel iets anders dan Huijbers' *Naar Jerusalem* of de *Reisherinneringen* van prof. Hugo de Vries: het een 'n litterair kunstwerk, het ander een reeks van los-geschreven, populair-wetenschappelijke en toch wetenschappelijk-hoogstaande schetsen, meest eenvormig van strekking. Het boek van Dr. van Gils is in hoofdzaak didaktisch, maar zóó, dat het zich richt tot een bepaald publiek: op ontwikkelde, met name klassiekgevormde, lezers wil hij eigen indrukken en gewaarwordingen, eigen voelen overstorten. In eigen genot wil hij *die* lezers doen deelen, hen meevoeren door Italië en Hellas' steden en landouwen en op zijn zwerftocht door de Grieksche eilanden in snelle en bonte vaart. Bont in velerlei opzicht: want, de veeltalige citaten en termen nog buiten rekening gelaten, wordt de reisgenoot met zulk een overvloed van bijzonderheden op het gebied der klassieke letteren en archaeologie, profane en kerkelijke geschiedenis, schilderkunst, bouwkunst, beeldhouwkunst, algemeene aesthetica enz. enz overstelpt, dat hij veel neiging moet voelen den onvermoeibaren gids aan zijn eigen woord te herinneren: »in de beperking toont zich de reismeester" (bl. 16). Generaliseeren gaat hier echter niet op: wat stemmigheid, gelijkmatigheid en vooral kalmte van schrijftrant betreft, staat b.v. Hellas in zijn geheel ver boven Italië.

Voor classici, die Rome en Hellas willen bezoeken, lijkt me dit boek onschatbaar veel waard. Zelfs dan, wanneer overwegingen van praktischen aard hen nopen aan de »autopsie" te verzaken. Tallooze wenken en opmerkingen, vooral op archaeologisch gebied, leggen eervolle getuigenis af voor den speurzin, de opmerkingsgave, de belezenheid, het omvangrijke weten van den schrijver. Zijn reisbeschrijving lijkt me een vindplaats van wetenschappelijke bijzonderheden van allerlei slag, hoewel aan sommigen, tot later opgespaard en breeder verwerkt, meer recht zou zijn wedervaren. Zooveel wetenswaardigs heeft Dr. van Gils op zijn zwerftochten gezien en in zijn boek saamgevat, dat er stof tot tal van belangwekkende monografieën in besloten ligt.

Zooveel wetenswaardigs gezien, maar ook — wàt heerlijks genoten! Want ja, genoten heeft de schrijver en wel zóó, dat zijn genieten aantrekkelijk werkt voor anderen. En hierin ligt m. i. weer een groote verdienste van dit geschrift: het is opwekkend, het schenkt heilige geestdrift, het geeft inderdaad den docent moed en lust het studeervertrek te ontvlieden, den zwerversstaf ter hand te nemen en in den vreemde het alledaagsch-gevoel te gaan afschudden. In den vreemde verruimt zich hart en geest: mogen velen naderhand dankbaar kunnen getuigen, reislust en levensfrischheid aan Dr. van Gils' opwekkende »Lente" te danken te hebben.

Roermond. Dr. JOS. SCHRIJNEN.

MARYAN MORAWSKI, *Bij het meer van Geneve.* Met aanteekeningen van H. ERMANN. — Rotterdam, Otto Fritschy. Prijs: 60 cts. No. 8 van de Apologetische Vereeniging »Petrus Canisius".

Ziehier een uitgelezen boekje door de goede zorgen van P. H. Ermann vertaald, met een kwistigen rijkdom van aanteekeningen voorzien en voor uiterst geringen prijs verkrijgbaar gesteld als een uitgave der Apologetische Vereeniging »Petrus Canisius".

Het boekje zelf is van de hoogste keur, een der zeldzame, die iemand na aandachtige lezing niet wegzet, maar bij de hand houdt als iets uitnemends en eigens in hunne soort. Oorspronkelijk in het Poolsch geschreven en meermalen herdrukt, werd het in vele talen overgezet, o. a. in het Russisch met de noodige schrapping om wille van den hooggestrengen heer staats-censor. De meest verspreide dezer vertalingen is de Duitsche, waarvan in 1906 de tweede uitgave verscheen, en deze is hier ten grondslag genomen.

Een eigenlijk gezegde apologie mag dit geschrift niet heeten. 't Is veel bescheidener en ook gezelliger ingericht. Maar iemand kan menige omvangrijke apologie bestudeerd hebben en toch uit dit boekje nog veel nut trekken. De Duitsche vertaling geeft als ondertitel: *Grundzüge einer einheitlichen Weltanschauung*, en dit is ter karakterizeering een vrij juist merk.

Daarin ligt al dadelijk een aanduiding dat het, hoewel bevattelijk en zelfs onderhoudend geschreven, toch niet aangelegd is voor het algemeen in den ruimsten zin. Menigeen gaat rustig en ook veilig door het leven heen zonder zich over een »einheitliche Weltanschauung" veel zorg te maken. Wij zullen hun niets ten ongunste nageven, maar zij hebben dit boekje niet noodig. Anderen daarentegen vinden zonder zulk een samensluitende wereldbeschouwing geen rust of duur voor hun geest, kunnen er eenvoudig niet buiten zonder te vertwijfelen. Maar als deze tot de ontwikkelden behooren, dan komen zij tegenwoordig in aanraking met zóó velerlei uiteenloopende of tegen elkander aanbotsende levensopvattingen en daaruit afgeleide beweringen, dat zij telkens gevaar loopen het spoor bijster te raken. Juist voor hen is dit werkje aangelegd. Het is bepaaldelijk berekend op »intellectueelen" in den goeden zin[1]) en vooronderstelt lezers van genoegzame ontwikkeling om met een enkel woord aan heele stelsels herinnerd te worden.

---

[1]) De toevoeging: *in goeden zin* is alleen noodig, omdat in den laatsten tijd door sommigen getracht wordt aan dit woord een min of meer ongunstigen zin aan te wrijven; ten onrechte; intellect is nog altoos de hoogste natuurlijke gave, die God aan zijn schepselen gegeven heeft.

Gewoonlijk is de dialoog-vorm noodlottig voor de middelmatigheid en, met apologetische bedoeling gekozen, niet zelden een mislukte kunstgreep, waar ieder doorheen ziet. Maar geenszins hier. Integendeel, door zijn meesterlijke behandeling toont Morawski, dat hij naast de beste schrijvers in gesprekvorm onder ouden en nieuweren een plaats verdient. Iemand gevoelt zich bij hem werkelijk in gezelschap van hoogstaande menschen, die vertrouwd zijn met de uiteengaande geestesstroomingen van hun tijd en voor zich zelf, met meer of minder beslistheid, gekozen hebben, ieder op eigen wijze. Zóó wisselen zij van gedachten met elkander over de groote levensvragen, die te allen tijde en altoos nog, ten spijt van alle ontkenning, de eigenlijke, allesoverheerschende vragen blijven voor alle denkende menschen. Want al hebben zij naar overtuiging een eigen keus gedaan, toch blijft hun de waarheid boven alles gelden: zij kunnen en willen de oogen niet sluiten voor hetgeen daaromtrent, van een ander standpunt uit, kan in 't midden gebracht worden.

Daardoor hebben deze gesprekken niet enkel een vrijeren en meer literairen vorm, maar die vorm is, zooals behoort, de uitdrukking van eigenaardigheden, welke tot de kern der zaak behooren.

Dit is aanstonds kenmerkend, dat er over en weer met veel onderlinge waardeering gesproken wordt. Voor den lezer, althans voor mij, is dit als een verademing bij de tegenwoordig toongevende manieren. Immers wij leven in den tijd van de pers met een groote P. Nu wil ik aan deze hoogmogende volgaarne welverdiende hulde brengen, maar de pers-manier brengt toch niet zelden mede — wie beter doet behoeft zich hier niets van aan te trekken — dat iemand altoos en in alles gelijk moet hebben, door dik en dun heen weet te redeneeren, en naarmate de bewijsgronden zwakker zijn, des te grooter en dikker woorden gebruikt; kleineering van den persoon des tegenstanders is daarbij het altoos vaardige wapen. De invloed van dit stoutmoedig optreden is soms merkbaar zelfs in onze hedendaagsche apologie, dat is te zeggen: niet in de streng wetenschappelijke maar in de meer populaire. Het

komt mij zelfs niet onmogelijk voor, dat enkelen zich zullen verwonderen in deze gesprekken een zoo geheel anderen toon te hooren aanslaan. Maar de meesten, durf ik vertrouwen, zullen er met mij zeer dankbaar voor zijn. Want in hoever de eerstgenoemde manier, d. i. de trek-maar-van-leer-manier, oorbaar kan zijn in bepaalde omstandigheden, wil ik niet beoordeelen, maar zeker is zij voor meer ontwikkelden al heel weinig overtuigend. Eer het tegenovergestelde.

Daarbij komt nog iets. De aard van deze gesprekken brengt ook mede, dat men daar niet aantreft wat ik zou willen omschrijven als het »katholicisme op zijn smalst" Hiermede is volstrekt geenerlei oneerbiedigheid gezegd of bedoeld. Alle dingen, die zich in deze stoffelijke wereld belichamen, hebben nu eenmaal hun smallen kant. Wie derhalve smal aangelegd is — wat niemand verhelpen kan — sluit van natuurswege aan die zijde zich veilig aan. Dat is volkomen in orde, en niemand heeft recht er een ander een verwijt van te maken. Het kwaad begint eerst, wanneer die smalle zijde zich gaat inbeelden het geheel te zijn. Want als gevolg daarvan wordt dan aan ieder, die zich niet zoolang wil laten samenknijpen, tot hij aan dien kant pasklaar is, met groote gebaren beteekend, dat er voor hem hoegenaamd geen plaats is in het groote geheel, en dat hij niet anders verdient dan smadelijk uitgestooten te worden met een flink merk op den rug. Dat geeft dikwerf groot rumoer en hoog loopend gekijf, waar onderlinge liefde moest heerschen. Het eenigst middel daartegen is, die menschen bedaard te laten uitpraten, des noods te laten uitrazen: ten slotte is dan de schade nooit zoo héél erg. Maar, zooals ik zeide, een vertegenwoordiger van die smalle zijde bevindt zich niet onder de deelnemers aan deze gesprekken bij het meer van Geneve. Ook de Jesuïet, die q.q. zoo rechtzinnig is als de beste, blijkt een man te zijn, die aan den breeden kant uitkijkt met ruimen blik in de verte. Een voorbeeld! De aanhaling is wellicht wat lang maar niet alledaagsch:

»De godsdienst, door den Godmensch verkondigt, doordringt de menschheid met zegevierende macht, maar werkt langzaam, zooals

de kosmische krachten, die de stoffelijke wereld hebben gevormd. Hij werkt langzaam, want het is God niet te doen om een stoffelijke overwinning, maar om de overtuiging te winnen en de harten te veroveren. Hij verlangt, dat de menschheid zich vrijwillig tot Hem verheft. De godsdienst toch is een band van liefde tusschen God en het schepsel, tusschen God, die uit vrije erbarming tot zijn schepsel afdaalt, en het schepsel, dat zich eveneens vrij en uit liefde tot Hem verheft. En dat vordert tijd....

»Vele menschen hebben den Menschgeworden God nog niet leeren kennen, zij keerden zich nog niet daarheen, waar Hij staat. Nog altijd zoeken zij de waarheid op de zijwegen der dwaling of het geluk in de ondeugd. Maar ook zij behooren tot de kudde, die door den herder te zijner tijd naar de schaapskooi zal geleid worden. En zelfs hun dwalen dringt hen, zooals ik vroeger zeide, terug te keeren naar den weg der waarheid. Zoo niet eerder, dan toch ten minste, wanneer zij langs de ontzaglijke bocht der dwalingen tot het einde dier bocht gekomen is, zal de menschheid de goddelijke waarheid bereiken, van waar zij zich terstond bij 't begin verwijderd heeft. Doch hoeveel hechter en inniger zal zij zich dan vastklampen aan die waarheid, uit ondervinding wetend, hoe lang de weg der dwaling is, en hoe ver die weg van de waarheid afligt! En alle godsdiensten gaan te gronde voor den éénen waren godsdienst. En alle wetenschappen, die heden nog den weg der ontkenning gaan, knielen voor dezen godsdienst en getuigen voor hem. En dan zullen de menschelijke uitvindingen haar doel bereiken; zij zullen aan dit leven dienstbaar zijn en ons de behulpzame hand bieden tot het leven boven ons, indien maar de bittere ervaringen den hoogmoed vernederen, ten gevolge waarvan nu menige uitvinding het lijden der menschheid verzwaart in plaats van het te verlichten, en in plaats van licht en vrede over den aardbol te brengen, leugen en haat verbreidt. Niet vergeefs heeft de Schepper der natuur met al hare verborgen krachten den mensch tot haren beheerscher aangesteld door het zegenrijk woord: »Maak ze u dienstbaar". De maatschappelijke en staatkundige instellingen, tot op dezen dag nog vol wilde, heidensche beginselen, zullen ten slotte eveneens den geest des Evangelies in zich opnemen, die langzaam de wereld doordringt. Het Evangelie heeft tot nu toe een bepaald getal menschen gewonnen, hier en daar beheerscht het ook de familie, doch in het openbaar leven, in de politiek, in de internationale betrekkingen is het volstrekt nog niet als wettig erkend. En toch bezit het niet alleen de kracht elken persoon in het bijzonder te heiligen, maar ook een sociale macht, die er naar streeft de maatschappij volgens de inzichten Gods te vormen. Deze macht, door den Hemel aan het Evangelie verleend, moet zich uiten in daden! Menigeen denkt, dat die macht

reeds gedurende de Middeleeuwen in de respublica christiana verwezenlijkt is. Dat was echter in vergelijking met de gezamenlijke menschheid maar een zwakke proeve en nog wel met zeer ruwe en barbaarsche bestanddeelen...." (bl. 85—88).

Ziet, dat is toch een heel andere kijk in de ruimte dan menigeen, die het overigens goed meent, zich durft veroorloven. Noem het »optimisme": goed, maar het optimisme van iemand, die weet, dat zijn Meester de wereld heeft overwonnen op heel andere wijze dan ooit iemand te voren kon vermoeden.

Zeker in de middeleeuwen was het katholicisme de grondslag, die alles droeg. Veel vinden wij daar, wat we thans met droefheid ontberen. Geschiedschrijvers als Janssen en Pastor en Michael en Kurth, om maar enkelen te noemen, hebben er in onze dagen het volle licht hunner nasporingen op geworpen. Maar ga nu niet verder dan die betrouwbare zegslieden. Ga die eeuwen niet geestdriftig verheerlijken als een tijd, waarin het christelijk ideaal in heerlijken luister alom uitstraalde. Het lijkt er niet naar. Volkomen juist is die tijd hier aangeduid als een »proeve", en wel met nog »ruwe en barbaarsche bestanddeelen".

Dat laatste wordt dikwerf geheel en al weggedoezeld. Denk b.v. aan de rechtspleging van die dagen. Handhaving van het recht is toch mede een der eerste levensvoorwaarden eener welgeordende maatschappij: wie zou thans die gruwzaamheid en willekeur terugwenschen? En dan, buiten de rechtspraak om, al die bloedige twisten tusschen de zich vormende kleine staatjes — hertogdommen, graafschappen, bisdommen enz. — die bijna onophoudelijk met een van hun naburen in oorlog waren, een oorlog zonder verschooning, zonder verpleging, zonder »Roode Kruis"; en bovendien in die kleine staatjes zelven hoeveel woeste partijschappen, zooals bij ons de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten jammerlijk getuigen; en dan nog hoeveel doodelijke veeten tusschen familiën onderling, die ten spot van alle recht, zooals vooral in de Italiaansche steden, elkander met openlijk wapengeweld bestookten! En altoos betaalde de rustige burgerij het gelag minstens door

plundering en vernieling van have en goed. Hoe weinig kwam daarbij in de praktijk de christelijke liefde tot haar recht, al stond zij hoog in beginsel, en al heeft zij — dat moet erkend worden — toch ook in dien tijd de heerlijkste vruchten voortgebracht. Maar een groot gedeelte — aanvankelijk, en ook later dikwijls nog, het grootste — was een materiaal van »ruwe en barbaarsche bestanddeelen". De christelijke liefde is toch niet minder dan het christelijk geloof. En lees dan ook even nog wat onze goede Prior Jan van Ruysbroeck weemoedig schrijft [1]) over de praktijk van 't »kersten gheloeve" in zijn tijd, den goeden tijd (1294—1381).

Daarom is het een geheel averechtsche voorstelling, alsof de middeleeuwen eene benijdenswaardige verwezenlijking waren van het christen ideaal, waarvan de maatschappij sedert al meer en meer is afgeweken, zoodat er thans geen uitkomst meer overblijft tenzij een terugkeer naar de middeleeuwen — wat nu eenmaal onmogelijk is — of een katastroof, die het einde der tijden aankondigt. Zulke antiquarische opvattingen zijn niet enkel door en door valsch, maar — wat erger is — zij worden ook een wezenlijke hindernis voor elke redelijke apologie in den tegenwoordigen tijd. Zij brengen het heden en de toekomst ten offer aan het verledene. Alleen dáár, in dat verledene, schijnen sommigen zich op hun gemak te gevoelen; alwat met jonge, frissche kracht nieuw opkomt in het heden is hun verdacht; de toekomst schijnt hun één en al verschrikking. Maar juist de toekomst hoort aan Christus en aan zijne Kerk! En welke dwaas durft Gods wegen tot éénen weg beperken of zijn wereldbestuur over de menschheid vooruit afbakenen?

Alle menschelijke vormen en wijzen van bestaan zijn wisselvallig en veranderlijk. Maar Christus is heden en gisteren, dezelfde in eeuwigheid: de Zaligmaker der wereld. Dit is dan ook de groote waarheid, die in deze gesprekken vooral op den voorgrond wordt gebracht: Christus het vaste

---

[1]) *Dat boec van gheesteleken tabernacule*, II, bl. 173—194. Uitgave der Vlaamsche Bibliophilen (Gent, 1858).

middelpunt van 's menschen wentelende geschiedenis. Zij teekenen ons den gezegenden persoon van den Zaligmaker der wereld, als een levende werkelijkheid, in het eigen, eenig licht der onversierde evangelieverhalen. Daartegen is geen ontkenning bestand. Want al wil iemand den geheelen historischen Christus wegcijferen, nog blijft hij staan voor het raadsel, waar ter wereld de eenvoudige verslaggevers van het evangelie eene persoonsvoorstelling hebben gevonden, die zóó zonder wederga is gebleven in de geschiedenis; en voor hem blijft dan het meest ontzagwekkende, nooit weg te redeneeren stuk menschengeschiedenis, te weten het Christendom en zijn historie, als een gevolg zonder oorzaak. Dat transcendentale, dat stil-overmachtige, dat door overtuiging en vrije overgave zegevierende van Christus en zijne stichting wordt van verschillende zijde zonder ophef maar zeer doeltreffend in het licht gesteld. En de vijfde avond dezer gesprekken, die den titel draagt *Christus*, voltooit de steeds daarheen opgaande bewijsvoering met waarlijk meesleepende kracht.

Wat verder volgt kan niet meer stijgen; het betreft de verschillen van hen, die zich maar Christus noemen, in vergelijking met de rots; daar wordt ook een nieuwe deelnemer in het gesprek ingevoerd. Maar Christus zelf is en blijft het lichtgevende middelpunt van alles. En met alle recht. Want voor den denkenden geest ligt in Hem alleen de verzoening van de hopelooze tegenstrijdigheden des levens; in Hem de wedersaamgevatte éénheid der schepping, het ware monisme; in Hem de verzekering der toekomst in het heden van 's menschen vereeniging met God.

* * *

Van de vertaling mag ik niets dan wat goed is zeggen, al was het alleen maar, omdat ik erkennen moet het Poolsch niet machtig te zijn. Doch er is beter reden tot lof. P. Ermann heeft zijne vertaling naar de laatste Duitsche bewerkt en daarbij een Poolsch ordebroeder, die te Rotterdam werkzaam is, geraadpleegd. Dat geeft alzoo een goeden waarborg. En door vergelijking met het Duitsch, dat mij bekend was, kan

ik getuigen, dat het Nederlandsch er niet voor onderdoet, en dat o. a. op blz. 178 het Duitsch van S. 177 zeker verbeterd is: het geldt weder een bijzonderheid over ons vaderland, waaromtrent men zelfs de eerlijkste buitenlanders altoos moet narekenen.

Doch P. Ermann heeft zich niet met eene goede vertolking tevreden gesteld. Hij heeft er een schat van aanteekeningen bijgevoegd, die van zeer buitengewone belezenheid en van even zorgvuldige aanteekening bij het lezen getuigen. 't Is een arsenaal vol! Met veel genoegen heb ik daar o. a. aangetroffen eene vertaling van de zaakrijke maar weinig bekende getuigenis, die de niet-geloovige Prof. Fairbairn in 1885 aflegde omtrent de Katholieke Kerk; ook in de *Stimmen aus Maria Laach* is verleden jaar nog eens afzonderlijk de aandacht daarop gevestigd als op een tegenhanger van Macaulay's overbekende woorden (April, 1906, S. 478); in P. Ermann's noten (blz. 316—321) kan men thans dit citaat vrij volledig vertaald vinden [1]).

Nog veel meer van dien aard heeft de vertaler met zorgvuldige aanwijzing van schrijver en plaats in deze eenvoudige aanteekeningen samengebracht. Werkelijk een rijk materiaal. Het eenige bezwaar is, dat zijn stijl niet altoos in staat is zijne geleerdheid te verduwen. Dat hindert niet erg in de louter zakelijke aanteekeningen maar wel in het *Woord vooraf van den vertaler.* Daar werkt de menigte van aanhalingen, die bij gedeelten worden ingeweven, verbijsterend op den lezer: pas heeft hij de eene beet, of daar is alweer een andere in een andere manier: het eind is confusie of althans een indruk van ongedurigheid. Het weefsel zelf is kostelijk, maar er is te veel stuksgewijze ingeweven. Ook in vroegere verdienstelijke werkjes van P. Ermann heeft die onrustigheid soms belemmerend gewerkt.

---

[1]) Voor een tweede uitgave teeken ik aan, dat in de voorlaatste alinea van blz. 320 de verwisseling van voornaamwoorden den zin verstoort: er staat viermaal achtereen *haren* (Kerk) in plaats van *hunnen* (Heiligen): »The saints too are hers: and the man *she* recieves joins *their* communion" en zoo viermaal *their*.

Als het niet onbescheiden is, zou ik daarom dit bezwaar voor den lezer voortaan willen aanbevelen aan de goedgunstige aandacht van den schrijver. Klaar-helder schrijven is in den nieuwsten tijd wel wat in minachting gebracht; maar het verdient beter, en is nog lang zoo gemakkelijk niet; in alle geval, wie met zijn woord iets wil uitwerken, kan er niet buiten.

Beneden de waarde van dit boek (336 blz. 8°) is alleen de prijs (60 cts.). Dat wijst op een zeer groote oplaag. Hulde daarvoor aan den uitgever. Toch durf ik vertrouwen, dat zij spoedig zal uitverkocht zijn. En nu zou ik wenschen, niet een tweede even goedkoope uitgave, maar een tweede keur-uitgave kunstzinnig gestoffeerd. Het Duitsche boekje, smaakvol in half linnen gebonden, kost *f* 1.70; maar 't is dan ook volkomen »salonfähig" en kan zóó ten geschenke worden gegeven juist aan diegenen, voor wie het allermeest heilzaam kan zijn en ook bestemd is; want nog eens, het is eigenlijk voor de geletterden geschreven en niet voor iedereen. Zóó zou ik ook deze vertaling willen zien. Maar dat is voor dien geringen prijs niet mogelijk. En over het algemeen hebben onze uitgevers niet heel veel oog op de juiste verhouding tusschen formaat en letter en witten rand, die een boek dadelijk aangenaam voor het oog maken. Leg maar eens deze Duitsche en deze Nederlandsche vertaling naast elkander. De eerste is smaakvol, de andere plomp: en dat ligt niet enkel in 't verschil van prijs. En zie ook eens in het Duitsch boven de welverdeelde bladzijden telkens met een enkel woord het gesprek en den inhoud daarvan aangegeven: hoe geriefelijk voor den lezer, vooral voor den echten, die nog eens naslaat. Gelukkig is althans een register van personen en zaken behouden! Anders ook al een van die dingen, welke bij ons overtolligheden worden geacht, maar een boekenman's hart verheugen.

Dezen onbescheiden wensch, een keur-uitgave, bied ik nu den geachten vertaler aan als een klaar bewijs, hoe moeilijk het is »de contenter tout le monde et son père". Maar dan moet hij tevens de verzekering daarbij aannemen, dat ik hem

voor deze vertaling en verluchting met aanteekeningen, ook zooals zij thans is, recht dankbaar ben, en dat hij daarmee naar mijn stellige overtuiging een hoogloffelijk werk heeft verricht.

A. M. C. VAN COOTH.

R. H. BENSON, *By what Authority?* — Burns and Oates, London, 1906.

Een geschiedkundige roman, die speelt in den tijd van Elisabeth. 't Boek is zijn 6 shilling best waard: 558 bladzijden, compacte druk; niemand zal zeggen, dat hij in dit opzicht geen waar krijgt voor zijn geld.

Het had korter kunnen zijn, en 't verhaal zou er niet onder geleden hebben, maar dan had hier en daar een tafereeltje uitgelicht, een bladzijde verkort moeten worden, die, zooal niet noodzakelijk voor den gang van 't verhaal, toch, mooi geteekend en prettig verteld als ze is, de aantrekkelijkheid van 't boek niet weinig verhoogt. Juist door die bijzonderheden zal de lezer zich zoo geheel kunnen indenken in den tijd van 't verhaal, en ook wie voor geschiedenis niet veel »voelt", zal den schrijver met genoegen volgen, waar hij met onmiskenbaar talent weet te vertellen en te beschrijven.

Father Benson verhaalt ons de geschiedenis van twee jonge zielen, die van hun puriteinschen vader, met een hooge achting voor enkele trouw-gebleven katholieken, tegelijk een sterken afkeer van alle »paapsche ceremoniën" geërfd hebben.

Wanneer na den vroegen dood van hun vader, de meest verschillende omstandigheden hen bewust doen worden van de vele willekeurige veranderingen, die de Kerk van Hendrik VIII en Elisabeth met meer of minder geweld heeft ingevoerd, moet wel telkens de vraag zich aan hen opdringen: *By what authority*: op welk gezag?

Langs verschillende wegen komen ze tot hetzelfde doel; op denzelfden dag worden ze in de Roomsche Kerk opgenomen; beiden ten koste van veel: Isabel kost 't haar liefde, beter

haar geliefde, een zoon der Roomsche Maxwells, die intusschen haar had meenen te winnen door zijn geloof te verloochenen; Anthony valt 't vooral zwaar, omdat hij weet, hoe zijn overgang den grijzen aartsbisschop Grindal diep zal grieven.

Het laatste der drie deelen, waaruit het boek bestaat, toont Anthony als priester werkzaam in afgelegen streken van Engeland; dan zijn vervolging en vlucht; eindelijk zijn gevangenneming en dood, tengevolge van 't lijden, dat hij op de pijnbank moest doorstaan.

We worden ingewijd in de geheimen van Elisabeth's spionnendienst en leeren de schuilplaatsen kennen, waardoor het den katholieken mogelijk bleef, de altaarbenoodigdheden, soms ook den priester langen tijd verborgen te houden.

Maar behalve dit, en wat er meer met zulk een godsdienstomwenteling schijnt te moeten samengaan, vinden we andere, minder vreeselijke tooneeltjes in overvloed. Particuliere audienties bij Elisabeth en prachtige feesten aan haar weelderig hof; den eenvoudigen landedelman te midden van zijn huiselijke bezigheden; zijn kinderen op de gelief koosde valkenjacht; zijn ondernemende zonen, verhalend van verre zeetochten of van gevechten met de Spaansche Armada.

Typische karakters hebt ge er. Om enkele te noemen: Sir Nicholas, den door en door loyalen aristocraat, »wiens leven een voortdurende tegenspraak is van hen, die beweren, dat een katholiek geen goed Engelsch onderdaan kan zijn"; zijn schoonzuster, de verdreven non, die als illustratie van hetgeen gesaeculariseerde kloosterlingen vermogen, een actueele figuur is; en 't ietwat raadselachtige karakter der katholieke hofdame, die gedood wordt bij haar dappere poging om een priester te helpen vluchten.

Nog een paar opmerkingen over dit verhaal als bekeeringsgeschiedenis. Wat in 't algemeen van 't boek gezegd is, geldt hier in nog hoogere mate. Heeft 's schrijvers rijke verbeelding ons de historische bijzonderheden zoo levendig mogelijk voor oogen gesteld, hier vinden wij 'n strijd, dien hij *zelf* gestreden, opwerpingen, die hij zich *zelf* gemaakt heeft, moeilijkheden, die hij *zelf* moest te boven komen, indrukken,

die hij *zelf* beleefde en die hij met niet minder talent dan eerstgenoemde in woord bracht.

't Anglicanisme en 't Puritanisme moeten weerlegd, 't Pausdom tegen de nationale kerk verdedigd, de uiterlijke eeredienst der Roomschen tegen den kouden, enkel-innerlijken godsdienst in bescherming genomen worden.

Leerstellige bezwaren vinden we vaardig weerlegd, en niet op eene den geest maar half bevredigende wijze, die den lezer meer kwaad dan goed doet. Toch is in zulk een bekeeringsgeschiedenis 't gevaar geenszins uitgesloten, dat de moeilijkheden meer treffen, dan de antwoorden.

Zoo nl. een enkele maal een weerlegging dezen of genen onvoldoende mocht lijken, of zich naar aanleiding van 't gelezene nieuwe moeilijkheden aan den geest mochten opdringen, dan vindt hij een geschikt »passe-partout" in de woorden, waarmee Anthony zijn vriend en meester, aartsbisschop Grindal antwoordt: »Als ik een Turk was, zou ik vele dingen in den Christengodsdienst vinden, die mij tegenstaan.... Maar gij, mylord zoudt me zeggen, dat er verklaringen bestaan voor al deze moeilijkheden, en voor vele andere, waarvan ik langzamerhand meer en meer zou gaan begrijpen, nadat ik Christen geworden was. Of ook: zelfs nu, al ben ik Christen, lijkt 't me, dat predestinatie en vrije wil niet kunnen samengaan. En toch, met Gods genade, geloof ik al deze leerstellingen en vele andere, niet omdat ik ze begrijp, want dat doe ik niet, maar omdat ik geloof, dat ze deel uitmaken van God's openbaring. Zoo is 't ook met de Roomsche Kerk. Ik moet niet dit of dat leerstuk op zich zelf nemen, maar ik moet tot een besluit komen, of zij de ééne katholieke Kerk is, ja dan neen, en dan moet ik alles gelooven, wat zij leert, omdat zij 't leert, en niet omdat ik 't begrijp".

Beter nog is de schrijver geslaagd in de verdediging van den uiterlijken godsdienst, door zijn mooie beschrijving van menige Roomsche plechtigheid.

De bladzijden, waarin hij den indruk weergeeft, welke de eerste Mis, die Isabel bijwoonde, op haar maakte; of waar hij verhaalt, hoe de beide bekeerlingen 't Paaschfeest vierden,

dat volgde op hunne opneming in de Roomsche Kerk, zijn warm van overtuiging en tintelen van heilige geestdrift: van overtuiging, dat de Roomsche Kerk den mensch geeft, waaraan zijn hart behoefte heeft, een eeredienst, waaraan ook 't lichaam deel neemt; van geestdrift over de schoonheid en harmonie, waarmee zij die godsvereering in haren ritus belichaamd heeft.

De bekeering is naar 't leven geteekend. De schrijver immers was Anglicaan, zoon van den Londenschen bisschop, den aartsbisschop van Kantelberg, wien zeker weinig meer had kunnen grieven dan de overgang van den talentvollen zoon naar 't Roomsche kamp. 't Moet Father Benson dus wel strijd hebben gekost, maar na veel strijd en veel studie heeft hij de waarheid gevonden en zich als priester der Katholieke Kerk gewijd aan de verspreiding der waarheid.

By what Authority? wil niet op gelijke hoogte staan met Mrs. W. Ward's boeken. *Out of Due Time* is enkel te genieten door, laten we zeggen, de *Upper Thousand.*

Dit is een volksboek, maar een volksboek in goeden zin, dat door 't volk zal genoten worden, zonder voor de *Upper Thousand* ongenietbaar te zijn.

Roermond. ED. GEELEN.

Achter de Schermen. Uit het Spaansch van P. LUIS COLOMA *door* W. VAN NIEUWENHOFF. — Leiden, J. W. van Leeuwen (Hoogewoerd 89) 1906. Prijs: gebr. *f* 1.

De rustelooze werker W. van Nieuwenhoff vertaalde weer twee van Coloma's novellen: *Achter de Schermen* en *Manolo.* Zij zijn vertaald, dat weten we: anders, het pittig Hollandsch, de natuurlijke wendingen, de losse bevalligheid van den stijl deden ze ons houden voor oorspronkelijk.

Onze taak is gemakkelijk. De vertaler schreef in het »Woord vooraf" eene beoordeeling, en daar wel niemand zoo goed als hij Coloma zal kennen, laten we hem zijn aangenomen kinderen zelf aan het publiek voorstellen.

»'t Vorige jaar — schrijft hij — verschenen bij von Bachem

te Keulen twee novellen van P. Coloma. De eene in het Duitsch, *Verrechnet* betiteld, is vroeger te Amsterdam uitgekomen onder den titel *Door een gedierte*. De andere, waarvan hier de vertaling uit het oorspronkelijk volgt, had ik voor een derden bundel van zijne novellen bestemd.

»Voor het onthaal, dat mijne Hollandsche vertaling te beurt viel, had ik reden om meer dan dankbaar te zijn, vooral toen, nu drie jaar geleden, een goedkoopere uitgave der in 1896 verschenen bundels werd gewenscht.

»Te gewilliger zette ik me daarom, op verzoek van mijn uitgever, weer aan den arbeid, en het bleek mij, *al* de meest pakkende zijner novellen had ik nog niet vertaald. Gaspari, de Duitsche bewerker, heeft volkomen gelijk: »*Achter de Schermen* is geschreven met de pen, waar later de *Pequeneces* (*Aristocraten van Madrid*) uit zijn gevloeid". »Wel is 't weer echt Spaansch, kras in opvatting en uitwerking beide; de personen mogen uit de hoogste kringen van Zuidelijk Spanje genomen zijn, ons Nederlanders schijnen ze ruim sterk gekleurd. Dit belet echter niet, dat wij van de scherpte, waarmede hij personen teekent of liever uitbeitelt, kunnen genieten. Met een glimlach van voldoening zien we hem de misdaad of den met een tintje godsdienst bestreken wereldzin geeselen, wanneer de striemen ons geen pijn doen; maar de busten, die hij boetseert, vergeten wij nooit.

»*Manolo*, dat ik voor tien jaren reeds begonnen was te vertalen, verschijnt hier te gelijk met *Achter de Schermen*.

»Beide verhalen dachten mij te kostelijk om in 't stof vergeten, of in Duitsche vertaling gekortwiekt, aan den man gebracht te worden.

»Coloma's novellen gelijken op de satiren of hekeldichten van vroeger tijd. Aan woordkunst doet hij niet, eigen gemoedsstemmingen ontleedt hij niet, doch wat hem in de menschen ergert, stelt hij onmeedoogend ten toon. Spaansche — en wellicht nog andere — ouders verwijt hij, dat zij de opvoeding hunner kinderen verwaarloozen en brengt in beeld, hoe geen uiterlijk vertoon van vroomheid de onheilen goedmaakt, die roekeloos of onbedacht gezochte gevaren na zich sleepen.

Hiermede wensch ik deze beide novellen het welkom onthaal harer voorgangsters toe".

Mij dunkt, aan deze aanbeveling van een oordeelkundige behoeft niets te worden toegevoegd. Slechts enkele bijzonderheden willen wij dan mededeelen betreffende den inhoud, om de nieuwsgierigheid te bevredigen, aan te wakkeren den leeslust en tevens het bewijs te leveren, dat wij van dit boeiende boek iets meer gelezen hebben dan de inleiding.

De eerste novelle kon om haar samenstelling een blijspel zijn. Heeft men niet den beroemden roman van Sienkiewicz *Quo vadis?* ten tooneele gebracht?

Het zou ons niet verwonderen, als men het met Coloma beproefde en wij ter eeniger tijd de aankondiging zagen:

ACHTER DE SCHERMEN.

BLIJSPEL IN DRIE BEDRIJVEN.

Personen.

Douairière ROSA PELAEZ PONCE, Gravin van SANTA MARIA.
RITITA PONCE
ADELITA PERALTA } *haar nichten.*
BLANQUITA PELAEZ
CANDIDITO TEBA, Luitenant der huzaren en neef van RITITA.
Don RUFINO, Rector der Nonnen.
RAMIRO PEREZ, Saletjonker.
Don RECARREDO CONEJO, Vertrouweling der gravin.
MARTINA, kamermeisje.
MATEO * * * [1]).
Gasten, lakeien, een portier enz.
Tooneel: De salons der gravin van SANTA MARIA.

Het stuk begint Aschwoensdag in den morgen en eindigt op den eersten Zondag van de Vasten 's avonds. Wanneer men het met de eenheid van tijd niet te nauw wilde nemen,

[1]) Deze persoon of onpersoonlijkheid — wat is hij nu eigenlijk? — ware volgens den regel der Ouden: »Non tamen intus digna geri promes in scenam", beter achter de schermen gebleven.

kon het, daar eenheid van plaats en handeling er is, doorgaan voor klassiek.

Ook wordt te zien gegeven het spel van »ter zijde", als de speler zijn hand aan den mond brengt, dat zijn medespelers het niet hooren zullen, daarna met opgetrokken wenkbrauw iets op hoogen hijgtoon zegt tot de toeschouwers.

Ritita's hondje, bij ongeluk op den poot getrapt, vlucht in het kabinet der gravin. Schrikkende geeft deze het dier een klap voor den kop. »Toen herkende ze 'm aan zijn halsplaat met vergulden rand en riep verrast: »O foei! 't is Nana, de hond van Ritita".

Dadelijk daarop de schrijver:

»Begint de lezer iets te merken? Nana heette het hondje van Ritita. Een onschuldig geschenk van haar neef Candidito". Een nootje bij Nana verduidelijkt nog: »Nana, een heldin uit den cyclus van Zola's romans".

Nu, wij hadden niets gemerkt. Maar zóó wenschen we het ook liever niet te merken. Dat dorentje aan mooi roosje van geleidelijk zich ontwikkelen doet zeer. Het verhaal zelf moet de gegevens bevatten van ons gissen en begrijpen. Niet plotseling mag de auteur voor het voetlicht komen, om, zich richtend tot het publiek, aan te vullen, wat ongenoegzaam werd gesproken.

Maar Coloma zal het goed maken.

Als Ritita en haar neef — hun namen worden niet genoemd — de eene in Watteau-kap, de andere met domino, heimelijk de salons verlaten voor hun nachtelijken tocht, komt kwispelstaartend de hond toegesprongen en verraadt de uitgaanders. De geweldige schop, dien het arme dier oploopt, kan moeielijk van iemand anders zijn dan van den luitenant der huzaren.

De hoofdpersoon is de Gravin van Santa Maria »de dikste van alle gevoelige vrouwen". Onder haar krijshaftig voorkomen verbergt zij een hart van goud.

De geweldige physiologische verschijnselen, welke zich bij haar voordoen onder de toespraak van Rufino, zouden u een denkbeeld kunnen geven van haar uithoudingsvermogen en

de sterkte van haar gestel, als ze niet tevens moesten dienen, om wat rustpunten te brengen in de rede van den ouden Pater.

Zij is goedhartig, al te goed, ingenomen met haar zelf, onvoorzichtig, onnadenkend. Als zoovele ouders, die van hun kinderen geen kwaad veronderstellen, omdat hun deugd voor hen een uitgemaakte zaak is, en ze laten in gevaren, waarin zij moeten omkomen.

In hare salons komen samen de beide seksen op avondjes en danspartijen. Wat kwaad zou het kunnen? Doen niet de jongelingen, die zij ten haren huize ontvangt, haar denken aan Aloysius van Gonzaga? Zijn niet de nichten — hoe goed houdt Coloma het karakter vol: onbeschaamd is Ritita, ijdel Adelita, Blanca onnoozel — zijn zij niet de levende voorstelling van Rosa de Lima? De gravin ziet van het tooneel alleen de voorzijde, het schitterlicht, de flonkersteenen en den schijn van mooi uiterlijk; zij heeft nimmer gekeken achter de schermen met haar werkelijkheid, met de afgelegde vermommingen, als de engelen des lichts verdonkeren in die der duisternis.

Die kunst, zij het ook langzaam en met smart, wordt haar geleerd en velen met haar. Daarom is de novelle zoo lezenswaard, want al zijn er de spelers Spanjaards, met Spaansche namen en manieren, toch wordt het stuk niet uitsluitend in Spanje opgevoerd, maar dagelijks voor onze oogen op het groote schouwtooneel der wereld.

Manolo is van andere bewerking, een beschrijving, niet langdradig en dor, maar kort en levendig, raak als een hoofdstuk uit het Boek der Rechters.

Aanschouwelijk verhaalt de schrijver, die ooggetuige was, hoe een jonge man uit de hoogste kringen in weelde en vermaken te gronde gaat. Het is de geschiedenis van den Verloren Zoon, maar van eenen helaas, die niet terugkeert naar het vaderhuis. Een oogenblik hadden wij het nog gedacht en men herademt; de laatste genade, hij had haar aangegrepen; maar terwijl hij op weg is om zijn goede voornemens ten uitvoer te brengen, komt hij weer in verleiding en bezwijkt.

Dieptreffend is het einde. Terwijl het licht in de speelzaal blinkt, de wit-bleeke gezichten der spelers zijn gebogen over de tafel, de piano de liederen speelt uit de *Lucrecia* en een machtige baryton aanheft het beroemde:

»Il segreto per esser felici"

is de ongelukkige, die 't ook eens zong, op een ellendig zolderkamertje van het hotel in doodstrijd. Allen hebben hem verlaten. Alleen de priester bevindt zich aan zijn sterfbed. Hij heeft hem onder voorwaarde de absolutie gegeven, hij bidt voor hem, brengt het kruisbeeld aan de dorre lippen en blijft bij hem tot het laatste.

Uit de nagelaten papieren komt hij eerst tot de ontdekking, wie de doode was. »Toen — zoo zegt hij — besloot ik deze geschiedenis te schrijven en den huisvaders onzer dagen aan te bieden".

Rotterdam. C. NUIJEN.

Succès door Mislukking, naar het Engelsch van Dr. P. A. SHEEHAN, Pr., *door* A. SCHMITZ, *met een woord vooraf van* P. J. H. GEURTS, R. K. Pr. — F. H. J. Bekker, Amsterdam.

Dr. Sheehan is bij ons vooral bekend door zijn aardigen, geestigen roman *Mijn nieuwe Kapelaan*, waarvan de vertaling in veler handen is. Het in vele opzichten superieure werk *Luke Delmege* werd niet vertaald en, misschien terecht: te veel zou daarin verloren zijn gegaan van het typisch Iersche. *Gleenahan* verscheen als feuilleton in *De Telegraaf*. En nu geeft de heer A. Schmitz ons de overzetting van Sheehan's — naar wij meenen — eerste werk *The Triumph of Failure*, d. i. *Succès door Mislukking*, dat voor ons ligt.

Dr. Sheehan zelf moet dit boek het hoogst stellen van al zijn werken, en wij gelooven wel niet zonder reden; maar toch zal het nooit de populariteit verkrijgen van den *Kapelaan* om de eenvoudige reden, dat het geen eigenlijke roman is, maar eer een soort *Belijdenissen* van hooge philosophische en psychologische waarde: dit erkennen wij gaarne. De lezer moet vrij hooge ontwikkeling bezitten om er het volle

genot en het volle nut van te hebben, terwijl daarentegen *De Kapelaan* voor ieder begrijpelijk en bevattelijk is.

Wij kunnen den inhoud niet beter weergeven dan door de fraaie kenschetsing van den Z.Eerw. Heer Geurts in diens woord vooraf: »Het romantisch verhaal der lotgevallen van een »mislukt" tot armoede en ellende vervallen student in de rechten, die bij de Klassieken der heidensche Oudheid en de Duitsche wijsgeeren tevergeefs rust en bevrediging zoekt voor zijn vorschenden, door bange twijfels gepijnigden geest en zijn vreugdeloos, naar hooger geluk onbewust smachtend hart, typeert op treffende wijze het levenslot van niet weinigen in onze hedendaagsche samenleving. Het geheim evenwel om na de »mislukking" dezer pogingen hun nut te doen met de harde lessen, waardoor God in de leerschool des lijdens, die verdwaalde en besmeurde zielen wil tot inkeer brengen en louteren, en aldus een gebroken, bijna verwoest godsdienstig leven in vroeger ongekende kracht, schoonheid en vreugde te doen herbloeien, is voor de lotgenooten van Geoffrey Austin veelal verborgen. Hun leven eindigt misschien ook in een cel, maar het is zelden een kloostercel".

Zooals men ziet, was het den begaafden schrijver hoofdzakelijk te doen zijn denkbeelden bij de lezers ingang te verschaffen en koos hij tot drager er van den romanvorm. Zijn doel was op de eerste plaats nuttig te zijn. Hij wilde aantoonen, hoe groot de tegenstelling is tusschen de moderne »salonbeschaving" met al haar glans en schittering en de innige, verborgen schoonheid van een echt en diep christelijk leven. Het boek is zeker dat van een godgeleerde, een philosoof, een denker, van een waar en heilig priester; maar slechts bij wijlen proeven wij den letterkundige, die in *Mijn nieuwe Kapelaan* en in vele gedeelten van *Luke Delmege* zulk uitstekend werk leverde. De didactiek speelt in het *Succès* te groote triomfen, de »fabel" is zwak, de tendenz ligt er te dik op, en toch is de tegenstelling tusschen de twee levensbeschouwingen, »de antithese", niet scherp genoeg gesteld. Geoffrey Austin is eigenlijk een sukkel, niet berekend voor den strijd van het bestaan. 't Is niet goed begrijpelijk, hoe

hij geen enkelen keer bij zijn vrienden komt aankloppen om een betrekking meer in overeenstemming met zijn geestes-richting en talenten. In elk geval geniet de arme stumper al heel weinig van de schittering der moderne salonbeschaving in zijn armelijk leven. De eenige lui van andere levensopvatting, met wie hij in aanraking komt, zijn de Levistons en Olivers, vrij schunnige types van mondaniteit.

Er komt een menigte van personen in het verhaal vóór, allen meestal druk sprekend en redeneerend, ook een soort van straat-apostel Charlie Travers, op zichzelf een hoogst sympathiek figuur, die zeer mooi raak maar te lang preekt en naar wien men toch met genoegen luistert. Dikwijls echter neemt de schrijver zelf weer het woord, en het is dan moeilijk na te gaan, of het Geoffrey Austin is, die onze aandacht vraagt, dan wel Dr. Sheehan. Er zijn ook zeker bladzijden in — te weinig echter — waarin wij een voorproefje krijgen van den heerlijken humor, dien wij in zoo volle mate te genieten krijgen in Sheehan's latere werken.

Alles samen genomen onderschrijven wij gaarne al het goede door den schrijver van het »woord vooraf" over het boek gezegd. Alleen voegen wij er bij: men moet het niet lezen om den romantischen inhoud, wel om den dikwijls overstelpenden schat van ideeën, gevoelens, fijne gedachten en menschkundige opmerkingen. Het kan niet anders, of dit is een zaad, dat ook onder onze landgenooten vrucht zal schieten. Daarom willen wij het ieder gaarne ter lezing aanbevelen, vooral, zooals de Heer Geurts zegt aan »ontwikkelde priesters, leeken en studenten", alhoewel deze over het algemeen voldoende Engelsch zullen kennen om het in 't oorspronkelijke te lezen.

De vertaling is vloeiend, maar had nog wel eens mogen nagezien worden. Leelijk is het veelvuldig gebruik van »zulks" en het telkens afbreken van sommige woorden. Moge een tweede druk noodig blijken, waardoor aan deze vlekjes gelegenheid zal worden gegeven te verdwijnen.

M. S.

Engelsch Leerboek ten dienste van het Gymnasiaal en Middelb. Onderwijs door Th. NEERVENS, *Leeraar Canisius-Coll. te Nijmegen.* Drie deeltjes. Leiden, Théonville, 1906—1907.

De drie deeltjes, waaruit dit leerboek bestaat, hebben we met belangstelling en aandacht doorlezen. Naar onze bescheiden mening zal 't — met flinke hulp van 't »levende woord" — de leerlingen in staat stellen, de Engelse taal degelik te leren kennen en *gebruiken*. Van meet af toch wordt hier de vreemde taal in die taal zelf behandeld: voor enigszins gevorderde leerlingen *de* manier. Dan wordt, wat de beide eerste deeltjes betreft, de kracht van de intuïtieve methode terecht gezocht in de samenhang: geen losse zinnen, maar schetsjes en verhaaltjes, met grammaticale biezonderheden in zake spelling, etymologie en zinbouw doorweven, welke in het derde deel tot de Engelse *spraakkunst* worden geördend en verruimd. Eindelik wordt de fonetiek als grondslag genomen: terwijl 't eerste deeltje geheel in foneties schrift is gegeven, worden de oefeningen in de eerste 70 bladzijden van het tweede deel in 't gewone schrift herhaald.

Wat die overgang van 't ene schrift in 't andere betreft, 't is natuurlik ook de auteur bekend, hoe omtrent 't al of niet wenselike van die overgang de meningen verschillen. De schrijver zegt hieromtrent in z'n voorrede: »Het *tweede deeltje*, dat pas na eenige maanden in de handen der leerlingen komt, moet hen, nu ze de eigenaardige Engelse uitspraak machtig zijn, vertrouwd maken met de eigenaardige Engelsche spelling. Dat hierbij het aangeleerde phonetisch schrift belemmerend zou nawerken, is een theoretisch bezwaar uit 't studeervertrek, dat in de ervaring der klas allen grond blijkt te missen".

We onderschrijven deze regelen gaarne, behoudens deze enkele opmerking, dat de belemmering door tweeërlei *zo zeer uiteenlopende* schriftelike uitbeelding niet enkel in de theoretiese *verbeelding* bestaat, en dat *onze* praktiese oplossing zou zijn: na 'n dozijn lessen uit deel I dezelfde oefeningen uit deel II onderhanden te nemen, en vervolgens de beide

deeltjes *afwisselend* te gebruiken, b.v. met 'n drietal lessen telkens.

Dit laatste is slechts 'n advies aan 't »levend woord", waarvan de hulp reeds werd verondersteld; ook door de schrijver; dit blijkt uit de goede gedachte, om deel III met wit te doen doorschieten, ter eventuële aanvulling.

Zodat uit de voorgaande regelen zal gebleken zijn, dat we 't leerboek in alle opzichten zeer kunnen aanbevelen.

G. M. A. JANSEN.

BERICHT AAN ONZE LEZERS.

Overeenkomstig het *Bericht* in de laatste aflevering van de *Geschiedkundige Bladen* deelen wij evenzoo aan onze lezers mede, dat genoemd tijdschrift zich met *De Katholiek* vereenigd heeft en dat de bekwame redactie zich bij de onze heeft aangesloten. Volgaarne hebben wij het voorstel daartoe aanvaard: wij zijn stellig overtuigd, dat in den toestand, waarin wij Nederlandsche Katholieken verkeeren, aaneensluiting van krachten, op ieder gebied van wetenschap en letteren, nog altoos te verkiezen is boven afzonderlijke pogingen, hoe verdienstelijk ook. Wij vertrouwen, dat de toegezegde medewerking van deze welbeproefde en gewaardeerde krachten op het geschiedkundig gehalte onzer afleveringen den gunstigsten invloed zal hebben.

Onze uitgevers zullen aan de inteekenaren op de *Geschiedkundige Bladen*, die niet tevens — zooals met de meesten het geval is — tot onze lezers behooren, de reeds verschenen afleveringen van *De Katholiek* 1907 aanbieden, wanneer zij daartegen geen bezwaar maken.

DE REDACTIE.

CARMEL-LEGENDE.

VANDER BOOTSCAP AEN DIE SOETE MAEGHT MARYE.

In 't lant aen segheningen rijck,
(Waer Ihesus op-ghestanden),
Daer stont al up die Carmel scoon
Een cloesterken in waranden.

Daer woonden Broeders van de Maeght,
Die Ihesus heeft ontfanghen,
Wit was hun mantele, bruyn dat kleedt,
Symbool van suyvre armen.

Twee jonghe, scoone monickijns,
Sy waren broeders saemen
Van XI ende XIV iaer,
Oec leefden daer bequame.

Sy waren al seer jonc ontfaen,
Die Vader brachtse beyden,
Een ridder van Vrankrijck, sonder blaem,
Die uytghinc totter stryden.

Soo menich iaer ten ende quam,
Men sach gheen vader keeren;
Die kinderen groeyden liefelijck op
En wouden vlytigh leeren.

Doe hadden sy dat kleedt ghevraegt
Dat al die Broeders droeghen,
Sy waren sacht en goet van hert
En conden seer ghenoeghen.

Sy minden met herten dat hofken scoon,
Sy menich keer daer quamen,
Dan saetense langhe handt in handt
Seer vriendelijck tesaemen.

Soo alderrijckst was desen hof
Aen vruchten soet van smaeke:
Oranghiën gheel, grenaeten root,
Die peerse druuven raecten.

Oec soo veel scoone bloemekens fijn,
Die stonden langhes ter paden,
Sy stonden liefelijck ende soet
Onder die palmen-blaeden.

Een bronne lijck crystal soo reyn
Die stuerde sacht haer straelen,
En lietter soo veel droppelkens cleyn
Al up die bloemekens daelen.

Noyt blyder dagh als by die Prijm
Die sonne quam gheresen,
Sy stroyde dan up al die blaên
Een diamanten reghen!

Een Meydagh, sy al nae die Mes
Die Pryoor oorloff vroeghen
Om in die hof een wilen lanc
Te vinden hun vernoeghen.

Dat oorloff heeftse die Pryoor ghedaen;
Sy spronghen haestelijck henen
En quamen by die bronne scoon,
Daer settense sich neder.

Soo saetense corter wilen stil,
Doe seidie joncste blyde:
»Hoe wonderscoone bloemekens
Hier staen te onser syde!"

D'ander: »Wel meugh-di broeder wonder sien
In al dees scoone cruyden,
Maer groeter wonder noeme ic Hem,
Diese uytter aerd deet spruyten".

Die joncste: »Ja, scoon mach Ihesus' hof wel sijn,
Daer ghinckic geerne innen,
Maer ic bede Ihesus en die Maeght
Oec U by my te bringhen!"

D'ander: »Sou-di dat doen myn liefste broer?
Sou-di my niet vergheten?
Ic beminne U oec totinder doet,
Dit sul-di van my weten!"

Die joncste bleef doe alleene daer staen,
Die ander had sijn saken,
Hy ghinc terkerken om 't outaer
Suyver van stof te maeken.

Alleene ghebleven seide dat kint:
»Wel moghte ic geerne weten
Wat Ihesus buyten desen hof
Dat velt heeft toeghemeten".

Hy sach er die hof-poert open-staen,
Die weyden laghen open,
Seer haestelijck is hy opwegh ghegaen
En ghinc ter heyden loopen.

Hy sprac: »Dat is doch wonderscoon,
Hoe wonderlijcken bloemen
Heeft Ihesus hier in 't velt gheplant,
Swaer magh ic die naemen noemen".

Hy ghinc wel seven mijlen lanc
Al langhes dat woudt en heyden,
Hy was vermoeyt van sijnen ghanc
En sette hem tersyden.

Doe sach hy een ridder soe swert van vel
Vlugh als de wint ghenaecken,
Sijn paert was op-ghetuygt seer rijc
Met silver ende gout-laeken.

Het sachte kint docht van gheen quaet,
Waarom sou-hy hem vreesen?
Het deet bescheyt, seer hovesch van aert,
En sprac met soeten wesen:

Dat kint: »Seght my, heer ridder, scoone man,
Comt ghy my bootscap bringhen
Van myn Heer Vader alsoe goet
En hertelijck van sinnen?"

Die Moor: »U vader en kinne ic niet, o kint!"
Soo was dat wedervaren.
Dat kint: »Hy hiet Morencyën!" sprac de cnaep,
»En gaet al seer op iaeren".

Die Moor: »Es dat sijn naem? hem kinne ic wel!",
(Dat mooren-aensicht grynsde),
Ic self hebbe hem doet-ghemaect!
Allah es groet t'eynde!"

Dat kint droevigh: »Eilaeschen! es mijn vader doet,
Verwondert: En ghy holp hem om tleven?
Opvlieghent: Fy! seght my vlugh ghy sleghte man
Wat quaet had hy bedreven?"

Die Moor: »Hou! Hou! ghy cleyne Christenhont!
tCruys woude hy niet versaecken;
Sweert ghy niet spoedigh Ihesus af
Oec U mijn swaert kon raecken!"

Dat kint: »Neen! Ihesus en die Maeght sijn mijn!"
Die Moor: »Mijn swaert sal-U doorboren!"
Dat kint: »Dan sal mijn siel by Ihesus sijn!"
Die Moor: »Vlugh, of ghy sijt verloren!"

Dat kint: »Can ic niet keeren U ghewilt,
Mijn siel kunt ghy niet deren,
Ic en vrees nogh U prym nogh swaert,
By Ihesus blyf ic sweeren!"

Die Moor: »Vermaledijde Christenbloet!
Ghy gaet U loon ontfanghen!"
Dat kint: »Ghebenedijde Ihesus soet,
Na U staet mijn verlanghen!" } T'saemen.

Doe heeft die wreede Sarracijn
Gheholpen om het leven
't Onnoosel kint; om Ihesus' naem
Ist daer upt velt ghebleven.

Hoe sachtkens lagh sijn hooftken neer
Al in die groene weyde,
De bloemekens custen hem dat hayr
Bebloet langs alle syden.

Het sieltjen vloogh nu naer sijn doel
Den Maker aller dinghen,
't Sach sijn Vader en ghinc die Maeght
Sijnes broeders bootscap bringhen.

* * *

De broeder had sijn werc volbracht,
Vlugh quam hy ter waranden,
Hy soghte, hy soghte sijn soete vrient
Maer heeft hem niet ghevanden.

Hy clopte die monicken al te saem,
Gheen kon hem tydingh gheven,
Waer of dat jonghe monickijn
Soo langhe was ghebleven.

Sy soghten ten avont langhes die wegh,
Door tlant van alle syden,
Doe vanden sy dat kint vermoort
Al in die groene heyde.

Sijn broeder: »Ay! alderliefste broeder mijn
Hoe light ghy hier verslaeghen,
Nu en hebbe ic gheen broeder mer up aerd
Om hem mijn leet te claghen!"

Sy beurden sacht dat monickijn op
En hebben hem met-ghenomen,
Sy sijn het hofken doe binnenghegaen
En sijn by die bronne ghecomen.

Met droevigheit is nu dat kint
Door al sijn broeders saemen
Stil by die bloemekens nedergheleyt,
Daer hy soo menich quame.

Doe ghinghen sy weenent huyswaert aen,
Daer was nu die broeder alleene,
Hy heeft sijn vensterken open-ghedaen
En sach na 't hofken henen.

Het kint dat had so swaer verdriet,
Hy sprac: »Nu wil ic weten
Of dat mijn soete broederlief
My oec niet sal vergheten".

Doe is dat jonghe monickijn
Stil naer den hof gheganghen,
By't grafken sangh sijn stemmeke reyn
Seer sachtkens soete ghesanghen.

Dat kint: »Ay! aldersoetste broeder mijn
Sul-di my doch ghedincken
Als ghy die Maghet en haer Soon
U vriendelijck siet wincken?"

En siet! die Maeght quam voer hem staen,
Sy was ghekleet seer scoone,
Een Coninc had sy cier ghedaen
Soo rijck droegh sy een crone!

Die crone was wel suyver gout!
Hy droech er XII sterren,
Sy bloncken lijck het sonnelicht
En scitterden van verre!

Haer wile utermaten fyn
En cost gheen scoon versmooren:
Met dusenterande cringhelkens cleyn
Dat gout-hayr quam te-voren!

Haer aensicht was soo liefelijck soet
Als blancke snee soo reyne,
Noyt vant men groeter wonderscoon
En suyverheit van lyne!

Haer cleene rode rosen-mont
Droech dallekens [1]) ander syden,
Haer ooghen alsoe vriendelijck
Een sachten glans verspreyden!

Van silverblanc so was haer kleet
Met lelyën scoon doervloghten!;
Noyt rycker gordelbant men sach
Waer of men sulc oec soghte!

Haer mantele was van blauw lazuer
Met silveren lely-bloemen!
Van rosen was dat blauw omboort
En dienden totter soemen!

Up een scoon rosere-root sy stont,
Die droech haer cleyne voeten!;
Die rosen gheurden eenen gheur
Seer liefelijck ende soete!

1) Kuiltjes.

Dat kint en wiste niet wat het sach!
(Die Maeght was soo voernaeme!)
Hy bescauwdese sedigh ende soet
En deet sijn handekens saemen.

Ghecranst van suyver hemelsc licht
Quam Sy daer aenghetreden,
En sach al minnelijcken soet
Al up dat kint teneder.

Die Maeght: »Ghegroet, mijn liefste monickijn!"
Spracse met soeten sinnen,
»U broeder deet sijn bootscap goet,
Ic come U by hem bringhen!"

Doe tkint Maryes stemme vernam
Ist haestelijck opgheresen;
Nu wiste het wie daer totem quam
Ent seide met blyden wesen:

Dat kint: »Sijt ghy dat Sinte Marye-lief!
Hebt ghy er myn beed vernomen?
So isser myn cleyne soete broer
In Ihesus hofken ghecomen?

»Nu moghte ic wel met U gaen
Om daer met hem te spelen,
Maer ic woude dat ons Heer Vader goet
Die bliscap conde deelen!"

Die Maeght: »U Vader, o myn soete kint!
Die liet voor tcruys syn leven,
Hy is om mynes Sones Naem
Al inder stryt ghebleven.

»Doe gaf hem Ihesus loone groet,
Hy woude hem danck bewysen:
Hy heeft hem in synen hof ghenoet
Om ewich Hem te prysen!

»Om Ihesus is oec U broeder vermoort,
Oec hem woude Ihesus roemen:
Hy sitter aen syn Vaders voet
En plucter voor Ihesus die bloemen!

»Met deerste bloemekens in syn handt
Quam hy tot myn Sone gheloopen,
Hy gafse Hem met soo soeten lach!
En brocht doe die bootscap over!

»Myn Ihesus-soet dat oorloff deet,
Maar eerst soude U broeder
Sy duyt op haer kleedt Gaen plucken dese lelyën-reyn
Voor tkleet van Ihesus' Moeder!

»Nu meugh-di van Ihesus oec innen gaen!
Nu sul-di noyt mer sceyden!
Ghelustet-U myn cleyne man
Sulc soet en groet verblyden?"

Dat kind met groeten vrouden. »Ghedanct! oec liefste Moeder-myn!
Ic com met U tenhoven,
Met dInghelkens soo sal-ic U
En Ihesus ewich loven!"

Die Maghet quam, het monickijn quam,
Sy hielt hem byder handen,
Dat blauw en wit, ent wit en bruyn
Die raecten doe malcander.

Doe heeft Maria tCarmelkint
Een cus aen thooft ghegeven;
Dat lijfken bleef int groene cruyt,
Syn siel ghinc opwaert sweven.

Een heeft, die suyvre Maeght tot loff,
Dit liedekijn ghescreven,
Bidt, dat oec hy in 't Carmelkleedt
By Haer magh eewich leven.

Amen.

Oss, O. L. V. Lichtmis. '07. Fr. BERTHOLD, Carmeliet.

TUBERCULOSE DER LONGEN.

De zorg, welke de meeste menschen wijden aan hun stoffelijk omhulsel, is wel zóó, dat men verwachten mocht, bij 't wassen der gemeene belangstelling in allerlei takken van wetenschap, die voorheen schenen te behooren tot de bevoegdheid der ingewijden alleen, de geneeskunde niet op de laatste plaats binnen den kring der belangstellenden te zien trekken. Daarover kan men zich verheugen en daaraan kan men zich soms ergeren.

Wanneer de geneesheer optreedt als onderwijzer der gezondheidsleer is er reden een breeden kring van belangstellenden om zich te verzamelen. Immers alleen van begrijpenden kan hij verwachten steun, noodig tot het doorvoeren van maatregelen, soms brekend met eeuwenoude, geërfde gebruiken, maatregelen, welke vaak opoffering van veel geld vorderen. Ja — men zou verder kunnen gaan en beweren, dat *alleen* gedragen door ontwikkelde leeken de gezondheidsleer reden van bestaan heeft en kracht het woord levend te maken.

Ongelukkig komen velen — zooals noodzakelijk was, eenigszins ingelicht omtrent vorm en verrichtingen van 't gezonde en zieke lichaam, toch natuurlijk hoogstens half of kwart geleerd — zich dringen in een deel van 't geneeskundig werk: het behandelen der zieken ieder voor zich.

Deze uiting van belangstelling is allerminst in het belang der zieken, noch ook in 't onze. Ergernis daarover doet velen afkeuren het onderrichten van leeken.

Zoover voert de ergernis ons niet.

Laten we de verdrietelijkheden, gevolg van bemoeizucht der leeken, niet te zwaar tillen. De tijd van den geheimzinnigen geneesheer, half toovenaar, half man van wetenschap, is

voorbij — voorgoed voorbij. We kunnen den stroom niet meer keeren en ook: de geneesheer is er voor de zieken en niet de laatsten voor hem. Dit alles overwegende, schijnt het mij ten slotte nuttiger den bestaanden tijdgeest zoo goed mogelijk te benutten dan te wrokken over gebreken, die nu en dan onzen rechtmatigen toorn gaande maken.

> »De leeken moeten worden voorgelicht. Geschiedt dat, wordt de leekenwereld in kennis gesteld van wat wij thans omtrent de tuberculose weten, dan zeker zal het ook in dezen weder aan den dag komen, dat kennis is macht.... Voor de bestrijding der tuberculose achten wij dus voorlichting van het publiek een eersten en dringenden eisch" [1]).

Waarom wij, dezen wenk volgend, een opstel gingen schrijven over tuberculose?

Waarom wij dit onderwerp juist nu ter sprake brachten?

Op de eerste vraag is het antwoord: omdat geen ziekte — althans in onze streken — onder de menschen grooter onheil sticht, meer levens eischt. Eén van de tien sterfgevallen op zijn minst wordt aan tuberculose toegeschreven, en wie met eenige vakkennis de ambtelijke opgaven der doodsoorzaken inziet, zal grif toegeven, dat vermoedelijk een zeker aantal sterfgevallen door tuberculose, onder een ander hoofd voorkomen [2]).

De tweede vraag is 't kortst beantwoord met 't Hollandsche spreekwoord: »Men moet het ijzer smeden, terwijl het heet

---

1) Prof. Dr. W. Nolen, *Grondslagen voor een rationeele bestrijding der tuberculose als volksziekte (Geneeskundige Bladen,* No. IX—X, 1904, bl. 233).

2) In Nederland stierven in 1901: 11.26 pCt. en in 1902: 11.52 pCt. der totale sterfte aan tuberculose in verschillende vormen (*Jaarcijfers*). In 1903 waren van de 8253 sterfgevallen in Amsterdam 1099 aan tuberculose, d. i. 13.3 pCt. der totale sterfte.

Van 1896—1900 stierven in Duitschland gemiddeld 213 op de 10.000 bewoners, van die 213 stierven er 20.6 aan tubercluose. In Frankrijk waren de getallen 225.7 — 34.8. In Engeland en Wales 177.8 — 19.38. Prof. Dr. G. Cornet, *Die Tuberculose* (Wien, 1907) S. 3.

De tuberculose kost Pruissen alleen jaarlijks ongeveer 86 millioen Mark: Cornet, l.c. S. 8.

is" [1]). Men kan tegenwoordig nauwelijks een geneeskundig tijdschrift opslaan, waarin niet een of meer artikelen over tuberculose voorkomen. Laat nu deze belangstelling van de mannen der wetenschap onderworpen zijn aan een onbewust dalen en rijzen als van eb en vloed, zooals alle uitingen van menschelijk streven en denken, veel meer is zij gewassen door dat gaandeweg verschillende ontdekkingen een uitzicht hebben geopend op het einddoel: met goed gevolg bestrijden der tuberculose. Men tast minder dan vroeger in 't duister, weet meer dan ooit, waarheen zijn aanval te richten.

Deze waarheid wordt geenszins te niet gedaan door een ander, niet te bemantelen feit, dat omtrent vele en daaronder hoogst belangrijke punten, geen volkomen eenstemmigheid heerscht onder de voormannen der wetenschap. Voor zoover velen daarin een gereede verontschuldiging mogen vinden tot trage onverschilligheid, tot niets doen, schijnt dit een zwak punt in onze slagorde. Ten onrechte evenwel — wie lauw en onverschillig blijft bij 't aanschouwen van ellende, omdat zijn hulpmiddelen tot leniging onvolmaakt zijn, die zal onder *alle* omstandigheden ledig blijven en kan veilig van de monsterrol geschrapt. Overigens bij zekere oneenigheid staan genoeg feiten volkomen vast om een grondslag te vormen voor onze bestrijding. Ten slotte weten de ingelichten, hoe juist die strijd telkens en telkens gebleken is een bron van nieuwe kennis, een aanleiding tot herhaald en scherper onderzoek. 't Verschil van meening moge blijven bestaan als een waarborg, dat we niet zullen vervallen in bekrompen eenzijdigheid, dat we behoed blijven voor de meest geestdoodende van alle meeningen: dat we alles van een zaak afweten.

In de laatste jaren is de sterfte aan tuberculose ongetwijfeld afgenomen, of ze grooter of kleiner is dan in vroegere eeuwen

[1]) Niet zonder invloed waren de bemoeiingen tegenwoordig in 't werk gesteld om een katholiek Sanatorium te stichten. Zonder twijfel moet 't liefdadige hart 't eerste woord spreken, maar mij dunkt, 't zal toch ook goed zijn, wanneer de schenkers eens uiteengezet zien, hoe de strijd tegen de tuberculose gestreden wordt. 't Liefdadigheidsvuur moge in 't hart ontbranden — het hoofd moet de brandstof leveren om 't vuur gaande te houden.

is moeilijk uit te maken. Waaraan dit afnemen is toe te schrijven blijkt niet volkomen duidelijk. Al zijn van den eenen kant in onze streken de levensomstandigheden, als voeding, verzorging van 't lichaam, in 't algemeen vooruitgegaan, al hebben in latere jaren, groote rampspoeden als oorlog, hongersnood en epidemieën zich minder doen gelden — van den anderen kant zouden deze voordeelen misschien worden opgewogen, door 't nadeel, hetwelk de menschen zich aan levensvreugd toebrengen door scherper wedijver in 't voorbrengen, door hooger eischen aan 't leven gesteld en door 't aankweeken van standen- en klassenstrijd. Mogelijk ook raakt een ras uitgeziekt of verkrijgt de ziektekiem een meer goedaardig karakter.

Dit alles uit te werken zou ver buiten ons bestek gaan. Vurige tuberculose-bestrijders, zooals Cornet, zijn geneigd de tegenwoordige afneming toe te schrijven aan het doorvoeren der bestrijdingsmaatregelen door hen aangeprezen, maar anderen, meer nuchter, merkten op, dat 't slinken der sterftecijfers reeds begon, vóór de raad tot daad geworden was.

Reeds in de oudheid was de tuberculose bekend, of laten wij ons scherper uitdrukken: de longtering, een harer uitingen. Hippocrates [1]) kende de ziekte en Aretaeus [2]) gaf van haar een beschrijving, die nog zou passen in een hedendaagsch handboek.

Reeds lang vóór er sprake was van bacillen, bestond een volksgeloof aangaande de besmettelijkheid der ziekte. Daarop berust een edikt in 1782 voor het koninkrijk Napels gegeven, waarbij strenge bestrijdingsmaatregelen en voorbehoedingsmiddelen werden bevolen: de zieke wordt afgezonderd; beddegoed, lijfkleeren en zieke ondergaan berookingen; wasschingen van metalen voorwerpen met azijn of zeewater, van boeken met citroensap worden voorgeschreven. Wie zich aan de bepalingen niet houdt, kan voor drie jaar op de

---

[1]) Hippocrates leefde van 460 tot 377 vóór Christus.

[2]) Aretaeus leefde aan 't eind van de 1e of in het begin van de 2e eeuw na Christus. Een vertaling van zijn beschrijving geeft Dr. A. B. Marfan in *Traité de Médecine*, Tome VII, 1901, p. 114.

galeien gezonden worden, als hij tot de ignobili behoort, de edelen komen er af met drie jaar vestingstraf en driehonderd dukaten boete. Geneesheeren, die hun bekende gevallen niet openbaar maken, worden de eerste maal tot driehonderd dukaten boete veroordeeld en voor de tweede maal voor tien jaar verbannen. Wie een teringlijder helpt ontsnappen gaat voor zes maanden in de gevangenis. Geestelijken, zoo seculiere als reguliere, die deze maatregelen niet helpen ondersteunen, worden voor tien jaar verbannen. Doux pays! En wanneer in onzen tijd maatregelen besproken worden van veel milder aard, ofschoon op veel beter inzicht gegrond, gaan stemmen op die spreken van Tuberculösenhetze [1]).

Laënnec — van wien sommigen niet kunnen spreken zonder het epitheton »groot" — bracht in 1819 de kennis der tuberculose een schrede verder door aan te toonen de eenheid in wezen der verschillende vormen van uiting.

In 1865 verdedigde Villemin zijn proeven, welke aantoonden, dat tuberculose overdraagbaar en in te enten was. In 1879 sprak Musgrave-Clay in zijn proefschrift te Parijs verdedigd, zich uit voor de besmettelijkheid.

Te recht kon daarom Cornet zeggen: »Die Lehre von der Contagiosität der Tuberkulose ist nicht die Tochter der Bakteriologie sondern sie ist die Mutter derselben". Immers toen men eenmaal door redeneering en door proeven de besmettelijkheid aannam, ging men zoeken naar de smetstof, die eindelijk gevonden werd en reingekweekt door Robert Koch.

Weliswaar hadden anderen reeds eerder den bacil gezien, doch zij hadden hun vondst niet op de juiste waarde weten te schatten.

Den 24^{en} Maart 1882 deelde Robert Koch, hoogleeraar in de bacteriologie aan de Berlijnsche Hoogeschool, zijn ont-

---

[1]) Zie o.a. Prof. Fokker in *Besmettelijkheid van tuberculose* (*Pro en Contra*, Serie I, No. 2, bl. 20).

Ongetwijfeld maakt deze scherpzinnige schrijver zich aan eenige overdrijving schuldig; zijn scherpe kritiek zal evenwel bevorderen, dat sommige waarheden beter gegrondvest worden en beschreven, misschien zal hier en daar iets omtuimelen op zijn klaroengeschal.

Inmiddels is prof. Fokker overleden.

dekking mede [1]), waardoor hij een zoo volkomen omkeering in ons weten en kennen bracht, dat het gerechtvaardigd is, het voorwerp zijner ontdekking — den tuberkel-bacil, den bacil van Koch — als uitgangspunt van onze beschouwingen te nemen [2]).

Wie kennis wil maken met den tuberkelbacil dient zich te voorzien van een behoorlijk mikroskoop, aangezien het gevaarlijke wezen slechts 1.5 tot 4 μ lang en 0.3—0.5 μ [3]) breed is. Eerst bij vergrooting van vele honderde malen kunnen wij deze mikrobe waarnemen. Een ander blijk van kleinheid is, dat tien millioen tuberkelbacillen wegen ..... 0.01 m.G.

We zien in het gezichtsveld der mikroskoop dunne, flauw gebogen staafjes, nu eens meer afzonderlijk gelegen, dan meer in groepen. Onder omstandigheden vertoont de bacil eene fijne korreling, die aan sporenvorming wordt toegeschreven. Zulke sporen zijn in staat later tot nieuwe bacillen uit te groeien, zij onderscheiden zich van den bacil door grooter weerstandsvermogen tegen schadelijke invloeden van buiten [4]).

Ofschoon deze bacillen voorkomen in ziekteproducten van tuberculeusen oorsprong zou men ze zonder bepaalde kunstgrepen niet te zien krijgen. Eerst na kleuring neemt men de bacillen waar. Gebruik wordt gemaakt van een bijzondere eigenschap, n.l. dat zij eens gekleurd, in zure vloeistoffen de opgenomen kleur niet afstaan. Aan den eenen kant vertoonen ook enkele andere mikroben deze eigenaardigheid o. a. de leprabacil, aan den anderen kant wordt het opsporen van den tuberkelbacil soms bemoeilijkt, doordat hij of in zeer jonge cultures deze »zuurvastheid" nog niet bezit of in oude en bij sporenvorming deze eigenschap verliest.

Al mogen kleine wijzigingen zijn aangebracht, in hoofdzaak

---

[1]) Robert Koch, *Die Aetiologie der Tuberculose (Berl. klin. Wochenschrift*, 1882).

[2]) »La tuberculose est une maladie infectieuse, spécifique, contagieuse et inoculable, se présentant, au point de vue anatomique et clinique, sous les aspects les plus divers, mais relevant dans tous les cas, du même parasite microbien, le bacille de Koch". Aldus G. H. Roger, *Traité de Médecine*, Tome I, p. 757.

[3]) μ = mikron, is de geijkte uitdrukking voor $^1/_{1000}$ millimeter.

[4]) Of men hier te doen heeft met sporen of met vakuolen staat nog niet geheel vast. Zie o.a. Cornet, l.c. S. 24 en 25.

wordt ook nu nog de kleuringsmethode van Ehrlich [1]) toegepast. Ondersteld, dat in sputum door een lijder opgehoest naar tuberkelbacillen gezocht moet worden, dan gaat men aldus te werk: eenig slijm wordt gelijkmatig uitgestreken op een uiterst dun glaasje, daaraan gedroogd en door verhitting vastgekleefd, vervolgens laat men een roode kleurstof, fuchsine, opgelost in karbol en alkohol, inwerken, en ontkleurt weder door een zwakke oplossing van salpeterzuur en daarna door alkohol. Alle deelen van het ingedroogde slijm zullen dan hun roode kleur verliezen, uitgezonderd de zuurvaste bacillen. Vervolgens wordt een tweede kleuring met methyleen-blauw toegepast en nu zal men, het glaasje onder het mikroskoop brengend, de tuberkelbacillen als roode staafjes te midden van een blauwe omgeving herkennen.

Het feit, dat deze bacillen gevonden worden in alle aan tuberculose lijdende deelen, is geen voldoende reden hen de oorzaak der ziekte te noemen.

Het onwrikbare bewijs zou slechts kunnen bestaan in enting op het lichaam van een gezonden mensch. Buiten de andere bezwaren is van veel gewicht, dat in dit zinsverband »gezond" beteekent: volkomen vrij van alle tuberculeuse afwijkingen; en hoe schaarsch in dien zin genomen »gezonde" menschen zijn, zal in het vervolg blijken.

Toch mag met een mate van waarschijnlijkheid, die aan zekerheid grenst, de bacil van Koch de oorzaak der tuberculose genoemd worden. Het onderzoek op dieren heeft moeten aanvullen wat aan de strikte bewijsvoering ontbrak, en mede waarnemingen, die toevallig als 't ware de zuivere entingsproef op den mensch nabootsten. Gansche kudden marmotjes en konijnen, in lateren tijd ook runderen, hebben als proefdieren hun leven voor den mensch gelaten.

Allereerst was het noodig den tuberkelbacil in »reincultuur" te kweeken, d. w. z. kolonies te vormen op bepaalde voedingsbodems, waarop nu ook geen bacil van een andere soort meer voorkomt. Men had al zeer spoedig gezien bij het onderzoek

---

[1]) Ehrlich, *Deutsche mediz. Wochenschrift*, 1882.

van sputum, dat daarin bacteriën van zeer verschillenden aard voorkwamen — zonder meer was dus dit sputum niet geschikt om de bijzondere eigenschappen van den bacil van Koch nader te leeren kennen.

Wanneer nu een marmotje geënt wordt met sputum van een teringlijder, dan kunnen er wel andere infecties tot stand komen, maar op verscheiden plaatsen in het inwendige van het dier zullen ook tuberkels ontstaan, waarin de tuberkelbacil zoo niet alleen dan toch overheerschend voorkomt. Van zulke deelen worden stukjes overgebracht op een voedingsbodem. Nu is een eigenaardigheid der mikroben, dat iedere soort een voorkeur heeft voor een voedingsbodem van bepaalde samenstelling en op dezen 't best gedijt. Brengt men dus een mengsel van mikroben op een bepaalden voedingsbodem, dan zal één soort zich meer en ruimer ontwikkelen, de andere zullen in groei achterblijven. Ontwikkelen zich dus nieuwe kolonies, dan wordt daarvan weer iets geënt op een volgenden voedingsbodem enz. Aldus is het mogelijk uit een sputum, waarin verschillende mikrobensoorten voorkomen één soort afzonderlijk voort te fokken. In te gaan op de samenstelling der voedingsbodems ligt buiten het bestek van dit opstel.

Op de beschreven wijze werkende, is men in staat geheele stamboomen van bacteriën te vormen. De kindskinderen hadden de eigenschappen der voorouders ongerept bewaard. Met deze »reincultures" konden nu de proeven aanvangen. Een eerste vraag is deze: zijn het de bacillen zelf, die ziek maken, of scheiden zij een giftige stof af?

Hammerschlag [1]) filtreerde door een porceleinen filter vloeistof, waarin tuberkelbacillen gekweekt waren, en kon met dit vocht geen tuberculose verwekken. Daarentegen kon Koch met doode bacillen een absces doen ontstaan, ja zelfs tuberculose, maar dan een, die in overeenstemming met het gedood zijn der geënte smetstof, geen neiging had zich verder uit te breiden.

Uit een en ander blijkt dus, dat de giftige, de ziekmakende

---

1) Hammerschlag, *Corresp. Blatt für Schweizer Aerzte*, 1888; *Centralblatt für klin. Medizin*, 1891.

stoffen in de bacillen-lichamen worden vastgehouden, hetgeen nog duidelijker werd, toen het Koch gelukte deze stoffen met water en glycerine uit te loogen. Deze vloeistof, de veelbesproken tuberculine, was wel degelijk in staat veranderingen in het menschelijk en dierlijk lichaam teweeg te brengen, zelfs in onbegrijpelijk kleine hoeveelheden. We zullen gelegenheid hebben op deze stoffen, toxinen genaamd, terug te komen.

Na lezing van het voorgaande zal het misschien aanvankelijk bevreemden, dat de toxinen ook in het bloed van den tuberculoselijder voorkomen, aangezien toch eerst uitdrukkelijk verklaard wordt, dat zij gebonden zijn aan het bacterie-lichaam..

De zaak zit aldus: van alle kanten worden de bacillen hetzij met meer of met minder goed gevolg door de cellen van het lichaam aangevallen. Bij dezen strijd zullen een zeker aantal mikroben vernietigd en ontleed worden, waarbij de vastgehouden toxinen vrij komen.

Deze toxinen bleken zeer samengestelde stoffen te zijn.

Tot nu toe spraken wij over *den* tuberkelbacil, we zullen zoo blijven doen, maar niet voor wij scheiding gemaakt hebben tusschen eenige variëteiten, die ieder met een eigen titel, zoo wat Latijnsch, voorzien zijn:

a. *aviaire tuberculose*, d. i. de vorm die bij vogels (avis Lat. = vogel) voorkomt.

b. *bovine tuberculose*, voorkomend bij het rund in den vorm van parelziekte (bovine afgeleid van bos, genit. bovis = rund);

c. *humane tuberculose* niet omdat deze vorm uitmunt door »humaniteit", maar omdat hij in het bijzonder bij den mensch voorkomt;

d. *pseudo-tuberkelbacillen*, die in sommige opzichten op de echte gelijken, misschien daaraan verwant zijn, maar toch niet er mee vereenzelvigd kunnen worden.

Hoe deze onderscheiding meer is dan een theoretische en daarom invloed uitoefent op ons handelen, zal in 't vervolg meer en meer blijken. De aviaire tuberkelbacil werd al vrij spoedig herkend als ongevaarlijk voor den mensch, althans bleek hij niet in staat een *algemeene* ziekte te verwekken.

De strijd of de bovine en de humane tuberculose één zijn, of de tuberculose van rund op mensch kan overgebracht en of een besmetting in omgekeerde richting mogelijk is, die strijd is nog niet volstreden. Met spanning wordt de afloop verwacht, zoowel omdat de uitslag een grooten invloed zal uitoefenen op de maatregelen tot bestrijding der ziekte, alsook om de personen der voorvechters. Een kamp tusschen een Rob. Koch en een Behring is een niet alledaagsch schouwspel.

In 1902 deed Koch op het Tuberculose-congres in Londen, mededeeling over het verschil bestaande tusschen humane en bovine tuberculose, de eerste zou niet op vee kunnen worden overgebracht, en zoo de mensch al vatbaar mocht zijn voor besmetting door rundertuberculose, dan zou deze toch uiterst zelden voorkomen. Hij ontkent niet de mogelijkheid van een lichte plaatselijke aandoening, waar de mensch een klein wondje met paarlzuchtbacillen ent, maar meent, dat overigens geen goed bewezen geval van *algemeene besmetting* bekend is. Een der gronden van zijn beweren is, dat, als zulk een besmetting van rund op mensch mogelijk ware, ook geheele groepen menschen ziek moesten worden, omdat uit den aard der zaak door één ziek rund groote groepen menschen ziektestof naar binnen krijgen. Wat voor het nuttigen van paarlziek vleesch geldt, zou ook waar zijn voor melk, van tuberculeus vee afkomstig.

Inderdaad zijn zulke gevallen genoemd, maar zij verloren hun waarde onder de ongenadige kritiek van Koch. Het optreden van Koch heeft aanleiding gegeven tot tallooze onderzoekingen, tot meer nauwkeurig waarnemen dan te voren. Eén ding is al duidelijk geworden, dat in meer gevallen dan Koch vermoedde, de tuberculose van uit den darm, waar zij dan met melk of vleesch, maar vooral met melk in de zuigelingsperiode gebracht zou zijn, zich in het lichaam verspreidt. Zoo vond Heller in Kiel, in 26 pCt. der gevallen van tuberculose bij zeer jonge kinderen den darm als plaats waar de bacil het lichaam was binnengedrongen. In Berlijn werd deze verhouding niet gevonden, elders weer vond men een ver-

houding als in Kiel. Heller vond hier overeenstemming met het feit, dat in Kiel aan zuigelingen veelal rauwe melk wordt gereikt, in Berlijn als regel gekookte, dus kiemvrije. In ons land toonde Dr. De Jong [1]) reeds in 1900 te Leiden met proeven aan, dat de humane bacil in staat is bij het rund parelziekte te verwekken; alleen zou er verschil bestaan in virulentie tusschen beide soorten. De gemoedsbeweging door Koch in 1901 teweeggebracht is vrijwel tot rust gekomen. De indruk verkregen op het Congres in Parijs 1905, wordt aldus weergegeven: »Ainsi donc, si le degré de fréquence de la transmission de la tuberculose bovine à l'homme reste encore en discussion, le fait même de la transmissibilité n'est plus contesté" [2]).

Minder misschien uit wetenschappelijk oogpunt dan wel uit praktisch, gaat men dus veilig, wanneer men de *eenheia der menschelijke en der rundertuberculose* aanneemt.

Is eenerzijds de grens tusschen den menschelijken tuberkelbacil en dien der parelziekte uitgewischt, anderzijds weet men nog niet waar de grens te trekken tusschen de echte en de pseudo-tuberkelbacillen.

»Tot nu toe kennen wij den tuberkelbacil alleen als obligaten parasiet; het is echter niet uitgesloten, dat hij behalve als zoodanig ook als saprophyt [3]) kan leven. Het is toch gebleken, dat in de natuur zeer verbreid een groep van microben voorkomt, die worden samengevat onder den naam »pseudo-

---

[1]) Ingezonden mededeeling van Dr. De Jong (*Ned. Tijdschr. van Geneesk.*, 1901, II, bl. 397). Zie ook: *Semaine Médicale*, 1902, 15 Jan,

[2]) *Le congrès international de la tuberculose et l'état actuel de nos connaissances sur cette maladie,* par M. le docteur L. Cheinisse (*La Semaine Médicale*, No. 41, 1905).

Ook uit de discussies in Berlijn gehouden, waarvan in de *Berl. Klin. Wochenschrift* van 20 Juli en 3 Aug. 1903 verslag wordt gegeven, blijkt, dat de dualiteit niet is vol te houden.

Zie ook: *De tuberculose van het dier als gevaar voor den mensch*, Dr. D. A. de Jong (*Geneesk. Bl.* 1906, No VII).

[3]) Saprophyt is de gemeenschappelijke naam van de bacteriën, welke zich op dood materiaal, afkomstig van dier of plant, in den bodem of in 't water ontwikkelen, daarentegen in 't levend organisme niet gedijen. Dit in tegenstelling met den parasiet, die juist op 't levend lichaam, en ten koste daarvan leeft.

tuberkelbacillen", en die in tal van eigenschappen zoozeer met de echte tuberkelbacillen overeenkomen, dat men zeker aan de mogelijkheid moet denken, dat die pseudo-tuberkelbacillen, tot saprophyten geworden, echte tuberkelbacillen zijn of dat omgekeerd de microben, die wij als echte tuberkelbacillen kennen, van saprophytisch levende pseudo-tuberkelbacillen tot parasieten zijn geworden". [1])

Wij kunnen na deze uiteenzetting spreken over *den* tuberkelbacil, zonder gevaar verkeerd verstaan te worden. [2])

De gegevens bij lijkopening verkregen, het steeds weerkeerend vinden van den tuberkelbacil in de ziektehaarden, die het klinisch beeld van tuberculose vertoonen; het feit, dat wij door enting van bacillen, uit deze haarden verkregen, bij dieren een ziekte kunnen verwekken in wezen volkomen aan de eerste gelijk; enkele gevallen van besmetting bij menschen, die de waarde hebben van opzettelijke proefnemingen [3]); dit alles gesteund door allerlei klinische en anatomische waarnemingen wettigt, dat wij in den tuberkelbacil de oorzaak zien van de tuberculose in haar verschillende vormen van optreden.

Hiermede is niets gezegd ten voordeele of ten nadeele van zoovele verschillende omstandigheden als: erfelijke aanleg, voorbeschiktheid door lichaamsbouw, ras, gezondheidstoestand enz., welke mede uitmaken of iemand tuberculeus zal worden of niet. Over dat alles zal nog uitvoerig gesproken worden. De waarde van al die omstandigheden is betrekkelijk, maar één feit dient nadrukkelijk vastgelegd: ZONDER TUBERKELBACIL GEEN TUBERCULOSE [4]), omdat hierdoor al ons handelen

---

1) *De tuberculeuze infectie bij den mensch*, Prof. Dr. P. Ruitinga, 1903.

2) Wij laten daarbij rusten verschillen in virulentie van verschillende stammen van humane tuberculose. De waarschijnlijkheid van het bestaan van zulk een verschil dringt zich den geneesheer bij 't beschouwen van een groot aantal tuberculoselijders als van zelf op.

3) Bekend is 't geval van den knecht van Tappeiner, die zelf als slachtoffer viel bij 't nemen van proeven op levende dieren.

4) »Der Tuberkelbacillus ist die wesentlichste, die specifische Ursache der tuberkulösen Lungenaffektionen." F. Penzoldt, *Handbuch der Therapie innerer Krankheiten*, Penzoldt u. Stintzing. 2te Aufl. Bnd. III, S. 300.

beheerscht wordt. Immers door dit feit is de tuberculose gestempeld tot een besmettelijke ziekte [1]).

Deze meening: geen tuberculose zonder bacil als oorzaak, is zoetjesaan tot een dogma geworden en daarmee of daardoor voor enkelen een steen des aanstoots. Prof. Fokker achtte de mogelijkheid niet uitgesloten, dat de tuberkelbacil een voortbrengsel is van de zieke weefsels zelf, hij meende, een zoogenaamde heterogenese niet tot de onmogelijkheden te mogen rekenen [2]).

Het zou min of meer oneerlijk zijn deze meening achter te houden, maar we gaan toch veilig, wanneer wij in deze de meerderheid volgen, die eerst dan aan heterogenese gelooven wil, wanneer die is aangetoond, en meent, dat zij nog nooit aangetoond is.

Gesteld nu al, dat uit weefsel van den mensch — en dan niet uit één, maar uit meerdere soorten van zeer uiteenloopende geaardheid — een wezen kon ontstaan, volkomen zich gedragende als een bacil, dan zou het toch al iets zeer onverklaarbaars zijn en strijdigs met al wat we weten, dat zulk een cel, geheel uit haar omgeving gerukt, op een vreemden voedingsbodem, als b.v. een aardappel is, kan verder groeien tot kolonies, dat daaruit stamboomen kunnen gekweekt worden, en dat verre nageslachten van het oorspronkelijk door heterogenese ontstane wezen, daarna een geschiktheid zouden hebben als *oorzaak* van een ziekte op te treden, van welke zij oorspronkelijk het *voortbrengsel* zouden zijn.

---

1) «Un fait domine toute l'histoire prophylactique de la tuberculose, c'est sa contagiosité." *Tuberculose*, par G. H. Roger. *Traité de Médecine*, Charcot-Bouchard-Brissand. 2ième ed. Tome I, p. 793.

2) *Pro en contra* Serie I, No. 2. *Besmettelijkheid van Tuberculose.* In »contra" prof. Fokker, blz. 23: »Als immer heterogenese mogelijk is, moet die bij deze primitieve, embryonale levensvormen plaats grijpen. niet bij hooger ontwikkelde"; en blz, 26: »Ook hoop ik den lezer reeds te hebben overtuigd, dat zoolang men van de bacteriën, en vooral van hun al of niet ontstaan uit iets anders, nog zoo weinig weet, de ontologen het recht niet hebben om op theoretische gronden de bacteriën voor parasieten te verklaren, noch ook om daaruit de besmettelijkheid eener ziekte als tuberculose af te leiden".

Een verder bespreken van dit punt zou voeren buiten de grenzen aan dit artikel te stellen.

Terwijl wij voorloopig niet bespreken de wijze, waarop de bacillen in ons lichaam geraken, zullen we nu nagaan wat er gebeurt, wanneer een tuberkelbacil ergens in ons lichaam vasten voet heeft verkregen.

Bij veel verschil is toch eenheid in de verschijnselen waar te nemen; in hoofdzaak zijn het de plaatselijke omstandigheden, het tijdperk van ontwikkeling en de uitgebreidheid van de aandoening, waardoor meerdere kleine ziektehaardjes kunnen samenvallen, die de verscheidenheid in voorkomen bepalen [1]).

De tuberkel heeft als meest kenschetsend verschijnsel zijn naam zoowel aan de ziekte als aan den bacil gegeven en moge daarom als uitgangspunt van de beschrijving dienen. Aanvankelijk doet de tuberkel zich voor als een klein, ongeveer rond, kleurloos, zacht glanzend lichaampje, omgeven door een roode hof, liggend in het geronde weefsel. De middellijn is van 0.5 tot 3 mM. Bij verdere ontwikkeling wordt dit korreltje geelachtig, droog kruimelig.

Bij sterke vergrooting bekeken vertoont zich in 't midden een klompje protoplasma, een reuzencel — het reusachtige is natuurlijk bedoeld in verhouding tot andere cellen. Langs het oppervlak bevinden zich talrijke kernen, hetgeen aanduidt dat de reuzencel ontstaan is door samensmelting van vele andere cellen; of deze afkomstig zijn uit het bloed dan wel uit het weefsel, den zetel der aandoening, is nog niet geheel uitgemaakt. Om de reuzencel bevindt zich een laag cellen, vrij groot, met rijkelijk protoplasma en betrekkelijk kleine, onduidelijke kern. Nieuwe lagen omsluiten de eerste, zij bestaan uit cellen met groote kern en naar verhouding een dun omhulsel van protoplasma. De overgang van deze massa in 't omringende weefsel is een geleidelijke.

In de cellichamen zelf van den tuberkel en daartusschen verspreid, vindt men talrijke bacillen.

---

[1]) De volgende beschrijving is ontleend aan het hoofdstuk: *Phtisie pulmonaire*, par le Dr. A. B. Marfan (*Traité de Médecine*, Tome VII, p. 168 vv.).

Bij verdere ontwikkeling wordt de tuberkel inwendig tot een gelijkmatige glasachtige massa; deze verandering wordt toegeschreven aan 't afsterven der cellen onder invloed van de bacterie-vergiften. Bij nog oudere vormen is deze glasachtige massa ondoorschijnend, geel, brokkelig als oude kaas geworden. Dit afsterven en verkazen grijpt van uit het midden steeds verder om zich heen, verschillende kaashoopjes kunnen aldus samenvloeien bij hun groei. Wanneer zij samenhangen met of doorbreken in de bestaande luchtwegen kan de inhoud wegbrokkelen en is het begin van holtevorming gemaakt. In aanmerking genomen den nietigen oorsprong, is de omvang van de gevormde holten — tot mannenvuist groot — verbazingwekkend.

Inmiddels begon het lichaam reeds in het tijdperk der glasachtige ontaarding een poging tot herstel of liever tot verweer, die gelukkig in de meerderheid der gevallen leidt tot onschadelijk maken van het ziektehaardje.

Om den tuberkel vormt zich een schaal van stevig, vezelig weefsel, die onder gunstige omstandigheden dezen met al zijn verderfelijke eigenschappen geheel insluit en daardoor onschadelijk maakt voor zijn omgeving. Soms zetten zich in den aldus gedooden tuberkel kalkzouten af en wordt deze bij lijkopening als een kalkbrokje teruggevonden. Toch gelukt het soms nog in jaren-oude gedoofde haardjes levende bacillen of althans sporen aan te toonen. Een eigenaardigheid die veel tot de bepaalde ontwikkeling bijdraagt, is, dat de tuberkel onder geen omstandigheden bloedvaten bezit.

De groote vraag waarom het gaat is: zal de voortschrijdende verkazing het winnen of de bindweefselwoekering?

De tuberkelbacil kan letterlijk in alle organen zich nestelen, kan leiden tot turberculose van den darm, van klieren, van de huid, van beenderen enz.

Het ligt geenszins in mijn bedoeling al deze vormen van optreden te behandelen, zij zijn trouwens niet van belang voor den leek, vorderen ieder hun bijzondere verzorging en . . . dat terrein houden we gesloten.

We zullen ons beperken tot bespreking van de longtuberculose, omdat juist deze vorm van optreden gewenscht maakt de medewerking van de groote massa en bij deze bespreking voldoende de algemeene vraagpunten te behandelen zijn.

Wij allen, ook de leeken, kennen uit onze omgeving de longlijders. Een jongeling blank van tint, slank van bouw, met helder glinsterend oog, fraai gevormde wenkbrauwen, weelderigen haardos, begint in 's levens lente te klagen over matheid, een scherp begrensde roode vlek verschijnt op de wang, overigens zoo bleek en blankdoorschijnend. Een geringe inspanning doet hem hijgen, soms heeft hij lichte koorts, hij zweet spoedig, zijn eetlust is weg.

Bij ervaring weet de geneesheer, hoe weinig de afwijkingen zijn, welke in dit tijdperk in de longen worden gevonden en hoe zij niet vermogen alle verschijnselen, b.v. die van benauwdheid, te verklaren. Eensdeels zullen er afwijkingen aanwezig zijn, welke we niet zoo gemakkelijk kunnen aantoonen, er zullen zich ziektehaardjes ontwikkelen op zulke plaatsen, dat er geen met onze hulpmiddelen aantoonbare afwijkingen ontstaan. Anderdeels blijkt, hoe we hier te doen hebben met een ware vergiftiging. Inderdaad lijdt het geheele lichaam onder de afscheiding van uiterst geringe hoeveelheden gifstof door de bacillen. Onweegbaar kleine massa's gif doen het ziek zijn van het geheele organisme eigenlijk meer op den voorgrond treden dan de afwijkingen in het orgaan, dat de zetel uitmaakt der ziektekiemen.

Een andermaal wordt iemand overvallen door een drogen hoest, die hem reeds eerder kwelde en ziet: plotseling krijgt hij een zoeten smaak in den mond en bemerkt met schrik, dat hij bloed heeft opgehoest. Groote ontsteltenis bij deze eerste bloedspuwing. Het beeld van de longtering staat den lijder en zijn omgeving voor oogen.

Door ondervinding weten we ook hier te staan voor uiterst geringe afwijkingen, die zich ongemerkt hebben ontwikkeld. Een tuberkeltje heeft een bloedvaatje aangevreten, — door de verhoogde spanning bij het hoesten is dit gebarsten.

Soms klaagt de lijder aanvankelijk over niets dan gemis aan eetlust en is het alleen de kennis van een nauwgezet geneesheer, die niet tevreden met een oppervlakkig onderzoek en daaraan evenredige oppervlakkige behandeling, na zorgvuldige naspeuringen, het begin van longtuberculose aan den dag brengt.

Zoo en op andere wijzen openbaart zich het begin der ziekte. Dan is het zaak ernstig en vastberaden te handelen[1]). Meer dan ooit moet dan onderscheid gemaakt tusschen de zoo dankbaar te behandelen tuberculose en de zoo terecht gevreesde longtering.

Tering is tuberculose, maar het omgekeerde is niet waar. Het is een tijdperk van ontwikkeling, dat wij uit alle macht behooren te voorkomen.

Want ofschoon ieder van ruime ervaring weet, hoe zelfs vergevorderde gevallen onverhoopte genezing of althans verbetering vinden[2]) — de kans tot herstel daalt iedren dag, wanneer met krachtige behandeling gedraald wordt. Van den anderen kant ontmoet men ook gevallen, die zich lieten aanzien voor een onschuldige, beginnende tuberculose, maar die onverwacht en tegen de beste maatregelen in, niet te beteugelen, snel naar het einde spoedden.

Te vaak hoort men de long-tuberculose ongeneeslijk noemen. Niets is minder waar — *longtuberculose behoort tot de zeer geneeslijke ziekten*, mits aan verschillende voorwaarden voldaan wordt, die in de volgende bladzijden zullen blijken. Voorop staat wel deze: de zieke worde *zoo vroegtijdig mogelijk* behandeld. Er bestaat een merkwaardige statistiek, waaruit in verschillende opzichten veel te leeren valt, maar, die in het bijzonder waar maakt de stelling zoo even medegedeeld.

---

1) »Die möglichst frühzeitige Erkennung der ersten Zeichen der Krankheit ist bei der ungeheuren Häufigkeit der letzteren eine der wichtigsten Aufgaben des Arztes. Denn je früher die Erkrankung erkannt oder auch nur gealnt wird, desto wirksamer läszt sich derselben begegnen." Penzoldt, l.c. S. 303.

2) »Or, si la tuberculose est curable, la phtisie l'est elle aussi? A cette question un assez grand nombre d'auteurs répondent affirmativement: même à la période des cavernes (Laënnec, Charcot), la phtisie serait susceptible de guérir complètement et définitivement." Marfan, l.c. p. 286.

Burkhardt[1]) onderzocht 1452 lijken, waaronder 190 van kinderen. Van die 190 kinderlijken waren 72 (= ± 40 proc.) met tuberculose behept, van deze 72 waren er 35 (= ± 50 proc.) aan hun tuberculose gestorven, van die 72 was de aandoening in 7 (= 10 proc.) in een latent stadium.

Van de 1262 volwassen lijken waren 1149 (= **91** proc.) met tuberculose behept, daarentegen waren 466 (= **41** proc.) aan tuberculose gestorven.

In 209 van die 1149 gevallen was de tuberculose latent actief; in 474 van die 1149 gevallen was de tuberculose latent inactief.

Schanz deelde bij dezelfde gelegenheid mede, dat hij bij sectie van 210 personen boven 20 jaar in **94** proc. der gevallen tuberculeuse aandoeningen had gevonden, actieve in **33** proc. latente in **61** proc.

Het eerst kwam Negeli[2]) te Zürich met een statistiek over 500 secties, waaruit bleek dat in **97** proc. der lijken van volwassenen tuberculeuse aandoeningen voorkwamen. Uit deze statistieken blijkt met ontwijfelbare klaarheid, hoe vaak tuberculose voorkomt zonder oorzaak van den dood te zijn.

Deze gunstige verhouding laat de zeer troostrijke gevolgtrekking toe, dat tuberculose moet kunnen genezen[3]). Nog een tweede feit staat in de gegeven cijfers te lezen. Wanneer bij ruim 90 proc. der volwassen lijken tuberculeuse afwijkingen gevonden werden, dan mogen we aannemen, dat bij een zeer groot aantal deze afwijkingen gedurende het leven niet werden behandeld. Toch hadden zij geen ernstige blijvende gevolgen. Zonneklaar blijkt dus: het vermogen van het lichaam zelf om de ziekte te bestrijden, de ziektekiemen onschadelijk te maken.

---

1) Gerefereerde mededeeling uit de »Gesellschaft für Natur- und Heilkunde zu Dresden", zitting 18 April 1903 (*Ned. Tijdschr. voor Geneesk.* 1904, I, bl. 33).

2) *Virchow's Archiv*, Bd. 160, Heft 2.

3) »Die Lungentuberkulose kann heilen. Dieser Satz musz an der Spitze jeder Abhandelung über die Therapie der Lungentuberculose stehen, und seine bedeutungsvolle Wahrheit sollte je dem Arzt an Stelle der früheren pessimistischen Anschauung in Fleisch und Blut übergegangen sein . . ." S. 323.

»Viele Lungentuberculöse erleben es eben nicht, dasz sie an ihrer Tuberculose sterben." Penzoldt, l c. S. 326.

Dit feit moet ons bij de keuze van een geneeswijze steeds voor oogen staan, moet ook zijn invloed doen gelden, waar wij aangeprezen geneesmiddelen te beoordeelen hebben.

Evenwel... deze vermogens falen soms, de ziekte neemt dan een ongunstige wending.

In zulke gevallen kunnen we op den voet volgen de uitbreiding der ziektehaarden, meer en meer wordt gezond longweefsel aangetast. Dan treedt op dezen zieken bodem een nieuwe besmetting op door de gewone ettermikroben en van dat oogenblik wordt het een vraag welke besmetting — de eerste of de tweede — meer nadeel aan het lichaam toebrengt. Deze gemengde besmetting is 't die den naam van tering draagt. Inderdaad zien we onder haar invloed het lichaam vermageren, koorts, verzwakking, ophoesten van etterig slijm, soms herhaaldelijk van bloed, zijn eenige der meest bekende verschijnselen. Wanneer we nu de borstkas onderzoeken, staan we verwonderd over de aangerichte verwoestingen, kunnen we ons nauwelijks verklaren de werkkracht en de betrekkelijke ruimte van adem bij sommige lijders.

Hopeloos zijn deze gevallen niet, maar de vooruitzichten zijn toch zeer treurig, de kans op herstel is uiterst gering.

Ofschoon alle gezondheidsmaatregelen, die wij zullen aanprijzen voor beginnende tuberculose ook voor de vergevorderde lijders gelden, valt de bespreking van hun behandeling toch buiten de grens van dit artikel. Zij zijn zieken, die alleen in zoover een *algemeen* hygiënisch belang inboezemen, dat zij door het verspreiden van ziektekiemen gevaar voor hun gezonde medemenschen kunnen opleveren. Maatregelen tegen dit gevaar zullen in 't vervolg besproken worden.

(Wordt vervolgd.) H. J. DAMEN.

DE BRONNEN DER »ALTAER-GEHEIMENISSEN".

(Vervolg van bl. 301 vv.).

II.

De hoofdindeeling van de *Altaergeheimenissen* is in drieën:
het Eerste Boek over de *Offerspijze*,
het Tweede Boek over de *Offereere*,
het Derde Boek over de *Offerhande*.

Wanneer men in 't oog houdt, hoe in *Offerspijze*, dat de Communie behandelt, voor alle verder betoog de natuurlijke basis wordt gelegd door de wezenlijke tegenwoordigheid tegen de ketters te bewijzen, dan vinden we bij Vondel dezelfde hoofdverdeeling van de stof als bij Bellarminus. Deze maakt drie boeken vol met de argumenten voor de wezenlijke tegenwoordigheid en de wijze van bestaan *(Offerspijze)*. In Boek IV volgt de vraag over het voortduren van Christus onder de gedaanten (cap. I—VI), waarmee de kwestie van de aanbidding samenhangt *(Offereere)*. De twee laatste boeken omvatten Bellarminus' tractaat: *De Missa (Offerhande)*. Dit is trouwens een ordelijke en voor de hand liggende indeeling, die ook door het Concilie van Trente werd gevolgd [1]).

HET EERSTE BOEK.

Na het derde Boek zit het eerste schematisch het best in elkaar. Vondels volgende verzen zien als verklaringen of als antwoorden telkens terug op de voorgaande, zoodat het als een verstandelijk redeneer-geheel mooi en stevig sluit. Als we de volgorde van Vondels bewijzen voor de waarachtigheid

[1]) Sessio XIII. cap. I—IV; cap. V—VII; Sessio XXII, cap. I—IX.

der Eucharistie vergelijken met die van Bellarminus, vinden we dat beiden beginnen met de vooraf beeldingen van het Oude Testament, die Bellarminus verklaart en beredeneert, maar die Vondel enkel als nog onbegrepen voorbeduidingen opstelt. Eerst later, bij het verschijnen van Sint Jan de Evangelist (v. 385), wordt de waarheid der beelden, schaduwen, profetiën en beloften helder en nog later, bij de weerlegging der Protestanten (v. 951—992), zal Bellarminus' bewijsvoering eerst in volle kracht uitkomen, n.l. dat Christus niet veinsde en de Joden wat beters beloofde dan Moses hun gegeven had.

Vondel moest dus de wezenlijke tegenwoordigheid bewijzen uit de Schrift. De eerste argumenten, die hij bij de theologanten aantrof, waren de vooraf beeldingen van het Oude Verbond, waarop onmiddelijk, ook bij Bellarminus, het argument uit Joannes VI volgt, nl. het argument uit de belofte. In dat hoofdstuk worden door Joannes (met Christus' woorden) alle beelden van de Oudheid verklaard, in zoover de spijs, die Christus nu belooft, beter zal zijn dan de spijs, het Manna, door de Vaderen in de woestijn genoten (VI, 31, 49, 59).

Joannes spreekt dus van wat Vondel noemt de *Offerspijze* en geeft door de verklaring van één der voorbeduidingen virtualiter ook den uitleg van alle andere spijsbeelden der Oude Wet, die op de Eucharistie zagen. — Eerst bij de behandeling van de »hooftbelofte" (v. 544), zooals Vondel Joan. VI noemt, konden de bewijzen uit de beelden enz. hun volle kracht krijgen, en ik geloof dan ook, dat een soortgelijke beschouwing als deze Vondel er toe gebracht zal hebben, om eerst na de simpele uiteenzetting van de voorbeduidingen Joannes in te voeren, die al het geheimzinnige, dat voorafging, zal toelichten. Hiermee is dan meteen de keuze van juist dezen hemelschen leider verklaard, een keuze die, dunkt me, niet zoozeer door Marius' nuchtere vermelding [1]) werd bepaald als door de volgorde van Bellarminus en den aard van Joan. VI zelf. In ieder geval mogen we Vondel om deze verschuiving der argumentatie bewonderen. Door de beelden

---

[1]) *Amstelredams Eer* enz. bl. 233; vgl. *Van onzen Tijd*, VI, bl. 128.

eerst te laten zien half, in de oud-testamentische schemering, dan klaar bestraald door Jesus' woorden en daden, die Joannes vertelt, wordt er een wezenlijk verband gelegd tusschen de Oude en de Nieuwe Wet, de bewijzen voldoen om de pracht der correlatie, we blijven in spanning tot het laatste woord van Joannes toe en we zeggen, dat zùlk een bewerking van strenge theologanten een coup de maître mag heeten.

Op een dergelijke wijze heeft Vondel de tegenwerpingen der ketters ingevlochten. Bij Bellarminus hoorde hij na ieder bewijs en tusschen iedere redeneering door de tegenspraak der sacramentaristen, twistgesprekken, die de kalme beeldverklaring der *Altaergeheimenissen* hinderlijk zouden hebben verstoord. Daarom laat Vondel Sint Jan rustig uitspreken, om daarna, onder het bitse beeld der »verwatene Harpyen" (v.802), de Protestanten in te voeren, die uit driëerlei bron hun bedenkingen maken: »'t Gewijde bladt, de Vaders en de Reden" (v. 822), moeilijkheden, die Bellarminus achtereenvolgens oplost in zijn 1ste, 2de en 3de Boek. — In 't geen Sint Jan op die imposturen der moderne Capharnaïeten antwoordt, zal Vondel gelegenheid vinden, de scholastieke leer over de Eucharistie breeder uiteen te zetten.

Ik wijs er nog op, hoe Vondel, heelemaal in den geest van zijn tijd, tegenover de kettersche beweringen even vierkant de Roomsche zet in een parodie op zijn eigen vroegere verzen. Van »de Reden" nl. werd gezegd:

> »z' Ontkent al 't geen ontkent wort door zijn teken;
> Oock gronden, die zich zelven tegenspreken.
> Zy geeft het lijf, op̄ eenen zelven tijt,
> Een plaets alleen; en oordeelt, dat het strijt
> Met d' Almaght zelf, zoo harsseloos te stijven
> De razerny van plaetselooze lijven;
> De razerny, die woest den toeval scheit
> Van zijnen gront, de zellefstandigheit.
> Zy snoert den mont, die lasterlijck durf reppen,
> Dat stof en stanck zijn' Schepper zelf kan scheppen;
> Dat tant en keel en maegh hem knage, zwelgh'
> En dan verteer'. Men zwijge, eer hy 't zich belgh'" [1]).

---

[1]) Vs. 873—884. Ik citeer de uitgave van 1645 (Unger *Bibl.* no. 411).

Maar Vondel stelt hiertegen »Godts reden" die »de Reden" met haar eigen rijmen en regels overbluft:

»Zy keert zich hier aen schijn, noch waelbaer teken.
z' Ontkent dat dit zich zelf gaet wederspreken.
Zy zet Godts lijf op eenen zelven tijt,
In oost en west; en vint niet, dat het strijt
Met d' Almaght, zoo Godtvruchtighlijck te stijven
De mooghlijckheit van plaetselooze lijven;
d' Almogenheit, die licht den toeval scheit
Van zijnen gront, de zellefstandigheit.
Zy overtuight die 't krachtigh Woort beletten,
Waer 't Godt belieft, zijn lijf en bloet te zetten,
Ter stede, daer men 't Hooghgeloofde zwelgh',
Doch niet verteer': men spreecke, eer 't God zich belgh'"[1]).

Wij trekken nu na deze aanwijzingen de volgende parallellen tusschen Vondel en Bellarminus:

VONDEL.	BELLARMINUS.
De wezenlijke tegenwoordigheid wordt bewezen:	
1. Uit de Schrift, 67—796 en 895—1020	Lib. I. Cap. III—XIV.
2. Uit de Vaders, 1021—1056 .	Lib. II.
3. Uit de rede, 1067—1443 . .	Lib. III.
Vondels voorbeduidingen zijn talrijker dan die van Bellarminus:	
1. Melchisedech, 79—96. . . .	1. Melchisedech, 399. b.
2. Moses' eerstelingen, 97—134.	3. Moses' eerstelingen, 399. c.
3. Toonbrooden, 135—168. . .	2. Toonbrooden, 399. c.
4. Paaschlam, 169—184	5. Paaschlam, 399. d.
5. Kwakkelen, 215—224. . . .	. . . . .
6. Manna, 225—304.	7. Manna, 400. d.
7. Elias' spijs, 305—328. . . .	4. Elias' spijs, 399. c.
8. Eliseus (Elisa), 329—336 . .	. . . . .
9. Samsons raadsel, 337—360 .	. . . . .
10. Gedeons droom, 361—368 .	. . . . .
11. Levensboom, 581—602 . . .	8. Levensboom, 743. c.
. . . . .	6. Bloed des Testaments, 400. b.

[1]) Vs. 1193—1104. — Zie nog I, 838 beantwoord in 985; 841—850 in 1014—1020; 851—860 in 1021—1057. Ook III, 1205—1210 beantwoord in 1404—1407.

Na Sint Jans verklaringen, de *opwerpingen der ketters*, die ontkennen dat Joan VI. op de Eucharistie ziet, 829—850. . . . . 405. d.

dan zeggen: dat de Vaders »op een ry van vijf eeuwen na August" leerden als zij, 851—860. »scriptores qui totis quinque seculis post Apostolos vixerunt" etc. *Praef. in Lib. II*, kol. 470.

en ten laatste opwerpingen ontleenen aan de rede, 861—884. Hierop komt Vondel straks terug.

Antwoord van Sint Jan:

Simeons voorspelling, 895 enz.

Als Christus ons zijn Lichaam niet gegeven heeft maar alleen het teeken daarvan, dan is de Oude Wet beter dan de Nieuwe, 937—944. . . . . 399. a; 410. b. c.

Christus beloofde dus in Joan VI wat beters dan Moses, 951 . . . 399. a; 410. c.

Anders had ook Moses Christus' Vleesch gegeten, 969. . . . . 407. d.

Als Joan VI niet verstaan moet worden zooals de Roomschen het verstaan, dan heeft Christus ons bedrogen, 973 . . . . . 410. d. (secundo).

Waartoe wees Christus anders op zijn Hemelvaart? 981 . . . . twee verklaringen van *hoc vos scandalizat.* Joan VI. 62. Bell. 411. a.

Christus' woorden bij de instelling waren ook duidelijk, gelijk dat bij een testament vereischt wordt, 993. . . . . 419. d.

Over de »Veelstrijdigheden" of »Disparata", 1010 . . . . . disparatum de disparato, 440. a, 442. a. (Vgl. 620. b.) (zie hierna).

Over de verwarringen, 1014 422. d.

De ketters misduiden de Vaders enz., 1021 . . . . . certe laborant qt. possunt ut Patres ad se pertrahant 470. *Praef. in Lib. II.*

Maar gelijck een wint door 't orgel enz., 1033 . . . . . Het heele Boek II 470—560 vol teksten uit de Vaders.

Op de moeilijkheden uit de rede wordt geantwoord, dat God meer kan dan wij begrijpen, 1067. Gods macht. 562. Cap. II.

De tegenstanders nemen ook geloofspunten aan, die voor de Heidenen »wanschepsels en gedroghten" zijn, 1089 . . . . . Pagani nihil magis horrebant et ridebant etc., 603, a.

Christus is wel geboren uit een vrouw en heeft wel geleden, 1105 enz ; *betaamde* (1116) dit dan aan God? . . . . . 603. a. dezelfde redeneering met dezelfde voorbeelden.

We moeten ons vernuft onderwerpen aan »Godts reden", anders spreken we ons zelf voortdurend tegen, gelijk Calvijn deed, 1141—1174. . . . . de redeneeringen van Calvijn: 391—394. (Zie hierachter).

Verandering van zelfstandigheid is op zich zelf niets ongewoons, 1175, in de natuur en in de wonderen van het O. T. komt ze vaak voor . . . . . Natuurlijke veranderingen, 618. a. b.; S. Ambrosius over de wonderen van het O. T., 507. b, c. (cfr. 558. d.)

Ook kan de toeval (accidens) zonder zijn grondslag (subject) bestaan, 1225—1238, gelijk blijkt uit Moses' scheppingsverhaal, waar het licht drie dagen was zonder de zon, 1239 . . . . . Deze redeneering over Gen. 1 is van S. Basilius, Bell. 648. b.

Hoe Christus tegenwoordig is, 1263. Lib. III. Cap. III etc.

Christus is tegelijk onder verschillende gedaanten, onder ieder deel geheel en op veel plaatsen, 1263—1279. . . . . .

gelijk de zon in een stuk glas, 1279. . . . . .

de ziel in het lichaam, 1285 . Anima, 567. d.

Gods wezen overal, 1293. . . Deus ubique praesens, 567. d.

de Godd. Natuur in de drie personen, 1311. . . . . S. Trinitas, 568. b.

de Godd. Persoon in twee naturen, 1331 . . . . . Incarnatio, 568. c.

Waar 't vandaan komt, dat het menschelijk verstand God niet gelooft, 1355, waarmee men »d'oneindigheit wil meten" 1357..... humana sua ratione omnia metiri volunt. 462. a.

Dat *plaatselooze* lijven kunnen bestaan (d. w. z. lichamen die niet eigenlijk in een plaats zijn) blijkt uit:	Posse corpus alicubi esse et locum non occupare (Lib. III. Cap. VI) blijkt uit:
1. Christus' geboorte, 1383. . .	2. Christus' geboorte, 579. d.
2. de Verrijzenis, 1390.	3. Verrijzenis, 581. c.
3. verschijning te Jerusalem, »door geslote deuren", 1393.	1. de verschijning *januis clausis*, 578. c.
4. de wandeling op de baren, 1399	5. Wandeling op de zee, 583. d.
5. Christus' Hemelvaart, 1400. .	4. Hemelvaart, 578. d.
6. Christus was ontzichtbaar, toen Hij den berg ontglipte, 1409.	6. Verdwijning van den berg, 583. d.
7. de steene buy ontslipte, 1410.	7. Chr. ontvlucht de steeniging, 583. d.
Thabor en nog een verschijning, 1411—14.	?
8. verschijning aan Paulus, 1415.	8. Verschijning aan Paulus, 565. a.
Sint Jan geeft nu de moraal uit zijn redeneeringen, 1417, spreekt over de uitwerking van de Communie en besluit het Boek, 1443.	
Zie nog: Waarom het manna in de O W. bewaard werd, 1455.	600. d.
Over de *dagelijksche* sterking, 1528.	panem nostrum quotidianum, volgens S. Ambrosius, Bell. 726. c.
Over den vrede en de eendracht, 1545	736. a (?)

Voor parallellen, die bijzonder opmerkenswaardig zijn, wil ik, na hetgeen al genoeg uit dit overzicht blijkt, alleen even wijzen op vs. 1010 naast kol. 440, a, en op 1153—1174 naast kol. 391—394.

In vers 1010 gebruikt Vondel het woord »veelstrijdigheden", dat hij op den kant verklaart met »disparata", de eenige latijnsche scholastieke term, dien we in heel de *Altaergeheimenissen* vinden. Bij Bellarminus staat hetzelfde woord in hetzelfde verband. Want als Klebitius wil bewijzen dat *est* (is) in de formule »Hoc est corpus meum (Dit is mijn lichaam)" staat voor *significat* (beteekent), dan haalt hij, gelijk later Westerbaen

tegen Vondel zal doen[1]), eenige parallellismen aan, zooals Christus woorden: »Ik ben de weg, de wingert" enz., waaruit hij a pari redeneert. Bellarminus antwoordt, dat er geen pariteit bestaat (l.c.): »Peccat argumentum adversariorum, *quia nullum exemplum simile attulerunt.* Nam in exemplis allatis semper praedicatur de *disparato disparatum* etc. *Deberent igitur adferre exemplum*, ubi de pronomine *hoc* praedicetur aliquid tropice."

Vondel heeft kennelijk deze redeneering op het oog, wanneer hij, de oude opwerping voorkomend, zich ineens van deze spitsvondigheden afmaakt met de vraag:

> »*Waer noemt Hebreeu* [2]) zoo dwaes Veelstrijdigheden
> Een zelve zaeck, 't en zy de zaeck het meld'
> Of hy zijn zin ontvouw',"

en de dichter zich zelf op den kant met »disparata" verklaart.

Treffender is de overeenkomst van Vondel met Bellarminus, waar beiden spreken van Calvijn. De Kardinaal geeft in Lib. I, Cap. I de geschiedenis der ketterijen over de Eucharistie (bij het tweede Boek van Vondel zal dit hoofdstuk nogeens ter sprake komen). Over Calvijn lezen we: »De meening van Calvijn moeten we kort uiteenzetten, omdat ze met moedwillige dubbelzinnigheid door hem wordt voorgesteld *(de industria obscure ab illo proponitur)*, alsof ze iets van een geloofsgeheim had". Wat Vondel in zijn kantteekening op v. 1153 vv. vrij vertaalde: »Kalvijn verschalckte menigh duizent zielen in de fuick zijner *moetwillige dubbelzinnigheit*".

Bellarminus zet vervolgens Calvijns leer uiteen in zeven punten, die ik hier verkort weergeef:

1ste leert Calvijn, dat alleen de teekenen van het Avondmaal op de aarde zijn, maar dat het Lichaam van Christus zich alleen in den Hemel bevindt; vervolgens dat Christus' Lichaam door zulk een »middenperck" of tusschenruimte *(tanto intervallo)* van het brood en den wijn des Avondmaals gescheiden is *(abesse)*, als de aarde van de opperhemelstreken *(qt. terra abest ab altissimis caelis)*;

---

1) *Kracht des geloofs* vs. 231 vv.

2) nl. de Bijbelsche schrijver.

2de leert hij, dat de »mercken" of teekenen en het Lichaam van Christus *(symbola et corpus Christi)*, hoewel ontzaggelijk ver van elkander afstaande, toch »aeneengehecht" of verbonden zijn *(conjuncta)*, niet alleen uit hoofde van het »merck", maar ook, omdat God ons mèt het »merck" wezenlijk het waarachtig Lichaam van Christus schenkt, dat onze zielen inderdaad genieten *(quo alantur)* ten eeuwigen leven.

3de Om deze twee meeningen, die elkaar lijnrecht tegenspreken, te handhaven, zeide Calvijn, dat niet ons verstand maar alleen ons geloof kan vatten, hoe die aaneenhechting plaats heeft *(non posse ingenio comprehendi, quomodo fiat ista conjunctio)*.

4de En om het verwijt te ontgaan, dat hij dan toch tegenstrijdige geloofsartikelen voorschreef, verklaarde hij nader, dat niet het lichaam zelf van Christus tot ons afdaalt, maar dat ons, door den Geest van Christus als door een »buis" of kanaal een zekere wezenlijke kracht van Christus' Lijf toevloeit *(quandam vim substantialem ex Christi carne ad nos derivari per Spiritum ejus tamquam per canalem quemdam)*.

5de Uit vrees evenwel, dat men die wezenlijke kracht te letterlijk zou opvatten, voegde Calvijn erbij, dat die gemeenschap alleen door het geloof geschiedt. Want het geloof alleen maakt deelachtig aan Christus, die aan de zij des Vaders is gezeten *(fides apprehendit Christum in caelo existentem)*;door te gelooven eten wij *(credendo manducamus)*,en hieruit volgt:

6de dat zij die niet gelooven, nl. de onvromen, niet Christus' Lichaam maar alleen het teeken nutten *(improbos non percipere corpus licet symbola percipiant)*.

7de Ten slotte leert Calvijn, dat dit Sacrament niet Christus' Lichaam of het geloof kan schenken aan die daarvan nog verstoken is, maar dat het alleen kan bevestigen, dat Christus al door het geloof genoten werd *(confirmat corpus Christi jam haberi)*. Daarom wordt in het »dischbereit" gemoed *(ad praeparationem)*alleen het geloof vereischt.

Bellarminus besluit deze uiteenzetting van Calvijn's leer met drie korte opmerkingen:

1ste zegt hij, is het niet waar, dat in die leer een aartsgeheim *(summum mysterium)* besloten ligt, gelijk Calvijn stoft met hol geluid *(falso jactasse Calvinum);*

2de al het geroem *(encomia)* van Calvijn op de Eucharistie, dat wij wezenlijk en waarachtig Christus' Lichaam als voedsel genieten *(dari verum et reale corpus Christi)* is ijdele grootspraak, omdat ons ten slotte niets dan het bloote merk des lichaams overschiet *(nobis relinquit nisi nudum symbolum);*

3de volgt dit ongerijmde, dat de deelname aan het Avondmaal alleen de betuiging is, dat Christus al vóór de uitreiking werd ontvangen *(jam antea sumpsisse caenam et Christi corpus comedisse).*

Deze zeven punten van Calvijns leer geeft Vondel in dezelfde orde, heel beknopt terug; hij vertaalt de latijnsche woorden en, als vreesde hij ons nog in twijfel te laten over zijn bron, voegt hij in eenige vragen de opmerkingen van Bellarminus erbij:

CALVIJN.

1°. Hy [1]) scheit doortrapt het lichaem van het teken,
Zoo wijt als d' aerde en opperhemelstreken
Gescheiden zijn door 't schricklijck *middenperck:*

2°. Dan *hecht hy weêr het lichaem aen het merck:*
Dan 't *vleeschgenot* beschermen, dan bevechten:

3°. Dan *vat hy niet, hoe 't merck aen 't lijf kan hechten:*

4°. Dan *vloeit 'er, door den geest, als door een buis,*
Een *kracht des lijfs om laegh*, van 't starlicht huis:

5°. Dan kan *'t geloof* de kracht des lichaems *eten,*
Dat aen de zy des Vaders is gezeten:

6°. Dan nut d' onvrome *een teken* zonder bloet;

7°. En dan betuight het *dischbereit* gemoet,
Dat Kristus door 't geloof *al zy genoten.*

---

[1]) Goliath van vers 1151, nl. *Kalvijn* volgens de kantteekening.

BELLARMINUS.

1°. Wat *aertsgeheim* leit nu hier ingesloten,
Gelijck hy stoft, met zulck een hol geluit?

2°. Wat munt hier nu in deze Godtsgave uit,
Terwijl hy roemt van *dadelyck waerachtigh*
Genot des lijfs, zoo levendigh en krachtigh?
Als na dien roem, zijn' brootgast anders niet
Dan 't *bloote merck* des lichaems overschiet?

3°. En wie behoeft naer tekens te verlangen,
Zoo Kristus *voor d' uitreicking wort ontfangen?*

HET TWEEDE BOEK.

Vondel gaat in het tweede Boek minder systematisch te werk dan in de beide andere. Minder wijsgeerig dan het eerste en minder theologisch dan het derde Boek, geeft het vooral veel historie, om te bewijzen, dat de Kerk van de vroegste tijden af aan Christus in de Eucharistie de *Offereere* bracht. Van zelf groeien uit zoo'n opzet telkens poëtische »uitbreidselen" en valt de liefdevolle bewerking meer direct onder onze aandacht. Hieruit volgt al aanstonds, dat Bellarminus' theologie hier niet zoo'n vaste leiddraad zal zijn als voor de twee andere Boeken. De overeenkomsten liggen dan ook nogal verspreid, sommige zijn zwak, andere sterker, in ieder geval zijn ze *bij elkander* van beteekenis. Als we de parallellen der twee andere Boeken niet hadden, zou men misschien geneigd zijn te denken aan een tusschenbron, maar nu die twee andere Boeken op *onmiddellijk* gebruik van Bellarminus wijzen, is er niets tegen, aan te nemen, dat Vondel ook voor *Offereere* nu en dan zijn Bellarminus opsloeg. Opmerking verdient het intusschen, dat juist het Boek, dat in verband met Bellarminus het zwakst staat, de meeste parallellen vertoont met het historische boekje van Marius, het *mirakel*-boekje immers, ofschoon beiden ook dikwijls in Vondel zijn terug te vinden.

Bellarminus behandelt in zijn Liber IV veel vragen die voor Vondels plannen van weinig nut waren: over materie en

vorm van dit sacrament, over den bedienaar der Eucharistie, of men de Communie in doodzonde mag ontvangen, de kwestie over de nuttiging onder twee gedaanten enz., allemaal punten, die te veel tot de praktische theologie behooren en die Vondel kon overslaan, nu hij alleen wilde handelen over de *aanbidding* van de Eucharistie. Bellarminus spreekt hiervan ex professo in de twee laatste hoofdstukken van zijn Liber IV. Toch stonden in de vorige hoofdstukken veel dingen, die Vondel gebruiken kon, omdat, gelijk de Kardinaal opmerkt, (772. d) deze kwestie van de aanbidding »grootendeels afhangt van hetgeen reeds gezegd is".

VONDEL.	BELLARMINUS.
I. *Hoe men zich tot de Eucharistie moet voorbereiden*, 49—111.	
Paaschlam, offeranden en toonbrooden der oude wet eischten ook voorbereiding, 111. . . .	agnus paschalis panes propositionis carnes sacrificiorum } 720. a. 721. d.
Christus leerde ons de voorbereiding door de voetwassching, 143	720. a.
en Paulus in I Cor. XI, 28; 149.	720. b.
Geloof, boete, ootmoed en liefde worden vereischt, 155	
II. *Met recht wordt de Eucharistie aanbeden.*	
Die aanbidding is voorbeduid in Josephs korenschoven, 231 . .	
die verbeeldden Christus, onder koren verborgen. 259.	
Geschiedenis van het graan, 279.	over het graan uit S. Irenaeus,
en van Christus, 313	Bell. 480. c. (hierover later).
die aanbeden wordt door »Konstantijns en *purpre Theodozen*" 344	»De Ambrosio scribit Theodoretus dixisse *Theodosio*: *Purpura* imperatores facit non sacerdotes" Bell. 714. d.
Eerbied voor de Bondskist met 't Manna, 373	
Davids profetie: zij aten en aanbaden, 411.	over Ambrosius, 508. b.

De teksten van David en Isaïas door Augustinus en Ambrosius verklaard, 473 . . . . . over Augustinus, 534. d. (Vondels vs. 473—512 zijn letterlijk naar Augustinus' *Comment. in Ps. 98*).

Christus' dood bij het eten herdacht, 533 . . . . . .
Christus komt de aanbidding toe.
Sint Jan aanbad hem vóór zijn geboorte, 568. . . . . .
Elisabeth ook, 578 . . . . . .
en Maria, 597 . . . . . .
Driekoningen na de geboorte, 603 S. Joann. Chrys. *Hom. 24 in I Cor.* Bell. 657. b.

de goede moordenaar, 615 . . .
en de hoofdman, 631. . . . . .
»De Kristeere staet aen plaats noch tijt gebonden", 651 . . . »Adoratio Dei non est alligata certo loco." Bell. 774. a. b.
Ook de broodsgedaante belet de aanbidding niet, 683 . . . . .
Want hoe Christus ook optreedt, altijd moet men Hem aanbidden, 697. . . . . .
zooals
God door de stammen van het O. V. werd aanbeden, 707 . .
door Sint Jan, 714. . . . . .
door Paulus. 729. . . . . .
God verschijnt zooals hij wil 733.
De witte dracht is niet onwaardig enz. 751. . . . . .
De aanbidding blijkt verder uit de Traditie, 833 . . . . . .
Paulus, I Cor. XI . . . . . .
S. Pius . . . . . Pius, 476. d.
Tertullianus . . . . . Tertull. 481. b.
De kerkscholieren mochten de Eucharistie niet zien, 856 . .
Christus zelf heeft behagen in die eer, zooals blijkt uit Magdalena, 905. . . . . Magdalena, 458. a. b.

III. *Uit de wonderen blijkt dat die aanbidding geen »broodt-dienst" is.* ἀρτολατρεια 773 c.

Sint Willebrort, 902 . . . . . .

Emmaus-gangers, 1003	
De Hostie wordt een steen, 1005	747. b.
De Libyaansche hond, 1006. . .	de furore Donatistarum qui Eucharistiam canibus dederunt, 661. a.
De Euch. heelt ziekten, 1008. .	
vertoont een kind, 1009.	
verdrijft spoken, 1010—11. . . .	uit S. Augustinus, twee voorbeelden, 670. a.
overtuigt 't geweten, 1012. . . .	onwaardige monnik, 751. a.
De Hostie bloedt, 1013.	732. d. (?)
brandt, 1014	
wordt door Engelen verlicht; 1015	
alle elementen vreezen, 1017 . .	
Mirakel van Amsterdam, 1019. .	
de bijen, 1031	
Gorgonia, 1047—1124.	Gorgonia 663. d. (et passim). (Vondel geeft het verhaal direct uit S. Gregorius).
Christus' zoom, 1135	uit S. Chrys. *Hom. 51 in Math.* 521. b.
IV. *Hoe heilzaam de aanbidding is:*	
Concil. v. Nicea, 1157	Nicea, 663. b. c.
Serapion, 1165.	Serapion, 663. a.
Tarcisius, 1073.	Tarcisius, 663. b.
Sater, 1189.	Sater, 664. a.
De ketterijen tegen de Eucharistie tot aan Urbanus IV, eerst »overdwers", toen Beeldstormers, Schot, Bertraem, Berengaer, Bruis, Albigensen, v. 1239. . .	Geschiedenis der ketterijen, 387. a —389. b.
Hiertegen de Sacramentsdag, 1274	Sacramentsdag tegen de ketterijen, 776. d.
processie, 1360.	
V. *Alle tegenspraak der ketters is ijdel.*	
Michol, 1361.	
Omgang door God of menschen ingesteld, 1425.	776. b.
Jericho, 1449.	Jericho, 778. a.
omgang met de ark, 1475. . . .	778. a.
Volgen voorbeelden, uit de geschiedenis, 1487—1580	
Nog verdedigen den omgang: Justinus, 1581	Justinus, 662. c. en 473. d.

Eusebius en Irenaeus, 1589. . .	Eusebius en Irenaeus, 662. d. 670 a.
nog eens Serapion, Tharsijt, Gorgonia. Ook Euxupeer door Hieronymus geprezen, 1608. .	Hieronymus over Euxuperus, 665. a.
Nog wat tegenwerpingen der ketters en voorbeelden uit de overlevering, tot 1674, en dan de gevolgtrekking:	
Waar Christus ook is, moet hij aanbeden worden, 1675. . . .	774. b. c.
nogmaals voorbeelden enz.:	
Esther en Judith, 1707	Esther en Judith, 776. c.
verdediging tegen eenige beschuldigingen, 1715 enz.	
Slot.	

Bij dit Boek zijn verder geen bijzondere parallellen aan te wijzen; ik vestig alleen nog even de aandacht op Vondels »purpre Theodosen" (v. 344) naast die twee zelfde woorden bij Bellarminus, maar dáár zonder verband: »Theodosio: Purpura" (714. d). Op de geschiedenis van het graan (v. 279) en den tekst van den H. Irenaeus zal ik later terugkomen.

Huissen. B. H. MOLKENBOER O. P.

(Wordt vervolgd).

DE GULDEN MIS.

III.

(Vervolg van blz. 158 vv.).

Het derde artikel over de Gulden Mis zal volgens afspraak het antwoord geven op de vraag, uit welke oude gebruiken en langs welken weg de G. M. zich ontwikkeld heeft. Om dit volledig toe te lichten, behoef ik wel niet terug te gaan tot de tijden van Adam en Eva, zooals men wel eens spottend opmerkt, maar ik was toch verplicht, de kwestie van uit de 3e en 4e eeuw der christelijke jaartelling te gaan ophalen. Dat is nu eenmaal de eigenaardigheid van een historicus; hij wil alles tot in den eersten oorsprong uitvorschen en de wording en verwording van datgene wat hem interesseert, in alle geledingen blootleggen. Zoolang hij dit niet bereikt heeft, is hij niet tevreden, of liever, mag hij niet tevreden zijn.

Maar nu deden zich, vooral met het oog op den lezerskring van dit tijdschrift, eenige moeilijkheden voor, welke ik niet geheel en al kon te boven komen. Vooreerst toch moest ik mij begeven op het terrein der liturgische geschiedvorsching, waarbij natuurlijk allerlei vaktermen te pas komen, die voor een leek, vooral voor een andersdenkende, niet zonder verklaring verstaanbaar zijn. Aan dit bezwaar heb ik getracht tegemoet te komen door een korte uiteenzetting in te lasschen van dat gedeelte der liturgie, hetwelk bij dit onderzoek het meest betrokken is. Op andere plaatsen heb ik gepoogd, door omschrijvingen en andere wijzen van verduidelijking de verdere gebruikte liturgische termen verstaanbaar te maken. Alleen bij punten van zeer ondergeschikt

belang heb ik mij met bewustheid van verdere verklaring onthouden.

Een andere moeilijkheid was, dat ik bij den positieven opbouw van de genetische ontwikkeling der G. M. moest gaan ronddolen in de regionen der hoogere geschiedvorsching, met name der hoogere historische combinatie. En ook daarin is het moeilijk voor iedereen verstaanbaar te blijven. De meerdere of mindere aannemelijkheid van een historische combinatie hangt immers af van de vraag, of zij past in het tijdsverband waarin men ze plaatst, zoodat bijv. een liturgisch-historische combinatie heel andere eischen stelt, wanneer ze in de 4e, dan wanneer ze in de 11e of 12e eeuw gemaakt wordt. Terwijl men nu in een vak-tijdschrift kan volstaan door eenvoudig de combinatie te geven met aanduiding der naaste gronden waarop ze steunt, is het elders bijna onmogelijk tot volledige duidelijkheid te komen, of men zou bij elke eeuw, welke men behandelt, tal van typeerende bijzonderheden moeten aandragen, die den lezer in het milieu van dien tijd verplaatsen. Dit laatste was natuurlijk niet mogelijk.

Ik wil dus maar zeggen, dat het mij soms zeer moeilijk was, overal even duidelijk te zijn en te blijven. Daarbij komt nog, dat ik in den loop van mijn betoog verschillende ondergeschikte punten ter behandeling moest inlasschen, niet uit eigen keuze, maar omdat zij door anderen erbij zijn gesleept. Dat daardoor de duidelijkheid niet wordt bevorderd spreekt vanzelf; en behalve dàt, wordt men nog langdradig erbij.

Wat dit laatste aangaat, moet ik evenwel zelf eenige schuld bekennen. De eerste ontwikkeling der Quatertemperdagen en eenige oude, daarmee samenhangende liturgische gebruiken heb ik misschien wat tè uitvoerig behandeld, en zeker waren de verschillende noten, welke ik voortdurend daaraan heb toegevoegd, om aan te toonen, hoe vele gebruiken der eerste eeuwen, alhoewel gewijzigd, nog tot heden voortbestaan, voor het begrip van dit artikel niet absoluut noodig. Ik heb het echter met opzet gedaan, omdat ik het jammer vind, dat onze geloovigen — en zij niet alleen — zoo weinig weten van de hooge beteekenis van onze Roomsche liturgie, welke immers

niet uitsluitend een bron is van verheven symboliek, maar die, in haar historisch geheel genomen, op de eerste plaats een afstraling is van den Onfeilbaren Geest, die Gods Kerk bestuurt — lex orandi est lex credendi — en daarom ook een doorloopend getuigenis aflegt voor onze »Una, Sancta, Catholica et Apostolica Ecclesia".

* * *

Het resultaat waartoe wij in ons vorig artikel gekomen zijn is dit: De Gulden Mis is een N o o d - M i s, aan welke een zeer bijzondere kracht tegen allerlei nooden wordt toegeschreven. En dit karakter van Nood-Mis, wordt uitgedrukt door de benaming „Gulden", d. i. Voortreffelijke, in casu K r a c h t i g e M i s. Verder is het ook bekend, dat de G. M. steeds gevierd is geworden op den Quatertemperwoensdag van den Advent, die vallen kan op een van de dagen van 14 tot en met 20 December.

Nu rijst de vraag: Bestaat er eenig inwendig verband tusschen de G. M. en dien Q. T. Wd.? M. a. w.

C. Waarom wordt de Gulden Mis steeds gevierd op den Quatertemperwoensdag van den Advent?

Reeds aanstonds kunnen wij een essentieel punt van deze vraag oplossen. In het tweede artikel hebben wij gezien, dat het woord »gulden" in casu een geslacht aanduidt, dat verschillende soorten onder zich bevat; dat dus het praedicaat »gulden" op meerdere Missen toepasselijk is, en in vroeger eeuwen werkelijk toegepast werd. A priori volgt dus reeds, dat er tusschen den Q. T. Wd. van den Advent en de G. M. geen noodzakelijk, doch slechts een t o e v a l l i g verband kan bestaan, zoodat onze voorvaderen de G. M. even goed aan een anderen dag dan aan dien Q. T. Wd. hadden kunnen verbinden.

Uit dezen gedachtengang volgt logisch de orde welke wij in dit artikel hebben te volgen. Wij moeten namelijk eerst

uitvorschen of de Q. T. Wd. van den Advent soms bijzondere eigenschappen bezat, welke over 't algemeen in verband kunnen gebracht worden met onze G. M. »Rorate coeli desuper". En wanneer wij dezen algemeenen grondslag hebben gelegd, kunnen wij ons nog verder afvragen: Welke waren de onmiddellijke oorzaken, waarom ons voorgeslacht de G. M. op den genoemden Q. T. Wd. heeft geplaatst.

Vooraf ga dus een algemeene oriënteering omtrent het oorspronkelijk liturgisch karakter van den Q. T. Wd. van den Advent.

De Quatertemperdagen (van Quatuor Tempora, d. i. Vier Tijden) vinden hun oorsprong in het oud-heidensche gebruik, om op drie verschillende tijden van het jaar den zegen der goden over de veldvruchten af te smeeken. Het waren de feriae sementinae (bij het zaaien, in December) welke tevens als de voornaamste werden beschouwd, de feriae messis (bij den graanoogst, in Juni) en de feriae vindemiales (bij den wijnoogst, in September). De eerste christenen sloten zich natuurlijk bij dit heidensche gebruik aan, met dien verstande, dat zij die Drie Tijden als vasten- en boetedagen vierden om Gods zegen over de vruchten der aarde af te bidden. Zoo kreeg men reeds spoedig als vaststaand kerkelijk gebruik het »ieiunium quarti, septimi et decimi mensis", d. i. het vasten van de 4e (Juni), 7e (September) en 10e maand (December) [1]), telkens bestaande uit drie vasten-dagen: Woensdag, Vrijdag en Zaterdag.

Oorspronkelijk geheel los van de Q. T.-dagen, bestond reeds ten tijde van paus Leo I den Groote (440—461) te Rome

---

[1]) Vgl. Duchesne, L., *Origines du culte chrétien*, 2e éd. (Paris 1898), p. 222. 274. Grisar, H., s. j., *Geschichte Roms und der Päpste*, I (Freiburg 1901), S. 768, n. 509. — Zooals bekend begon eertijds het jaar met de maand Maart. Zoo verklaart zich niet alleen, waarom de schrikkeldag ingevoegd wordt na 28 Februari, maar ook hoe de namen der maanden September, October, November en December (afgeleid van *septem*, zeven; *octo*, acht; *novem*, negen en *decem*, tien) zijn ontstaan, niettegenstaande zij thans de 9e, 10e, 11e en 12e maand van het jaar zijn. Hoe verder daarmede in onze liturgie, met name bij het Breviergebed, het lezen der Bijbelboeken samenhangt, heb ik in 't kort aangegeven in het *Theologisch Tijdschrift*, XXXVIII (1904), blz. 526.

de gewoonte, om de H.H. Wijdingen van bisschoppen, priesters en diakens toe te dienen in de maand December [1]). Eenigen tijd later, toen het getal wijdingsdagen moest worden vermeerderd, stelde paus Gelasius I (492—496) vast, dat de Wijdingen zouden worden toegediend op de reeds bestaande vastendagen der 4e, 7e en 10e maand, en tevens in de 1e en 4e of 5e week der veertigdaagsche vasten. Daardoor kreeg men, ook met het oog op de vier jaargetijden, elk jaar vier liturgische Tijden in plaats van drie. Maar inmiddels ging ook de oorspronkelijke beteekenis van de oude Drie Tijden voor de vruchten der aarde verloren, en trad voor de nieuwe »Vier Tijden" het karakter van Wijdingsdagen meer en meer op den voorgrond [2]).

---

1) Duchesne, *Origines*, p. 340 note 2. Grisar, *Geschichte*, S. 763 f., n. 504. — Vandaar lezen wij nog meermalen in ons Brevier bij de geschiedenissen der eerste pausen: »Fecit ordinationes duas mense decembri, quibus creavit presbyteros decem, diaconos sex, episcopos per diversa loca [d. i. pro diversis locis] quinque", of iets dergelijks. Die passus zijn ontleend aan het *Liber Pontificalis*.

2) Grisar, *a. a. O.*, S. 764. — Thans is ook het karakter van Wijdingsdag vervallen, en heiligt men de Q. T. dagen door vasten, zonder een scherp afgeteekend doel. Misschien zou het voor 't godsdienstig leven niet onvoordeelig zijn, indien men de oorspronkelijke beteekenis der Q. T. dagen bij de geloovigen weer eens inscherpte, en erop wees, dat met het oog op het groote verschil tusschen sociaal-economische toestanden van vóór 17 à 18 eeuwen en die van heden, de geest der Q. T. dagen zich tot verdere economische belangen uitstrekt dan alleen tot den landbouw. Voorspoed in zaken en ondernemingen past even goed in den geest der Q. T. dagen. — Ons hedendaagsch Missaal draagt hier en daar nog duidelijke sporen van de oorspronkelijke bestemming der »Vier Tijden". De tekst uit het 1e Epistel van den Q. T. Wd. van den Advent: »Zij zullen hunne zwaarden omsmeden tot ploegscharen en hunne lansen tot sikkels; niet meer zal volk tegen volk het zwaard verheffen, en niet langer zullen zij zich oefenen ten krijg" (Isaias, II. 4), herinnert aan den vroegeren bijna gelijkluidenden zegezang van Ovidius op Ceres, de godin van den landbouw. Het Epistel van den Q. T. Vrijdag in de Pinksterweek bevat Gods belofte aan de Joden, dat hij hun vruchtbaarheid der aarde zal schenken (Joël, II, 23—27), en de in December zoo dikwijls herhaalde smeeking: »Dauwt hemelen van boven, en dat de wolken regenen den Gerechte" (Isaias, XLV. 8) verschijnt eerst in haar oorspronkelijke beteekenis, wanneer men de gebeden uit de oude Sacramentaria daarmede vergelijkt, die een innig verband brengen tusschen het zaad der veldvruchten en het Goddelijke Zaad, Christus, dat het voedsel is voor een onsterfelijk leven. Vgl. Grisar, S. 770, n. 510.

Daar, zooals gezegd, de Wijdingen aanvankelijk alleen in December plaats hadden, ontwikkelde de liturgie de Q. T.-dagen van December zich eerder dan die der andere Q. T.-dagen. En het is wel eigenaardig, dat wij thans nog kunnen nagaan, hoe en waarom speciaal de liturgie van den Q. T. Woensdag van December in bijzondere betrekking werd gebracht tot Maria, en zoodoende een weliswaar verwijderd, maar toch logisch verband brengt tusschen de Gulden Mis en den Q. T. Wd. van den Advent. De twee factoren, welke bij de ontwikkeling van den Q. T. Wd. als Maria-dag samenwerkten, waren: de Wijdingsplechtigheden en de plaatselijke toestanden in het oude christelijke Rome.

Het spreekt vanzelf, dat de liturgie der Katholieke Kerk eerst langzamerhand tot hare volle ontwikkeling gekomen is. Zeer zeker bestond alles wat in de liturgie tot het wezen der dingen behoort, reeds ten tijde der Apostelen, maar ook dat wezenlijk gedeelte was toenmaals nog slechts in zijn meest primitieve vormen aanwezig. Men vergelijke bijvoorbeeld maar eens het weinige wat de H. Schrift omtrent de H. Wijdingen of de H. Mis mededeelt, met het wondermooie samenstel van plechtigheden waarmede heden ten dage die kerkelijke functies vergezeld gaan. En wat meer in 't bijzonder de plechtigheden der H. Wijdingen aangaat, behoeft het geen betoog, dat deze zich in haren uitwendigen vorm eerst ruimer konden ontwikkelen, toen door het Edict van Milaan (313) aan de Kerk de volle vrijheid in de uitoefening van den godsdienst was verleend.

Het hooge belang, dat aan de keuze en de wijding van bisschoppen, priesters en diakens was verbonden, werd natuurlijk in de eerste christelijke eeuwen door het geloovige volk in veel hoogere mate meegevoeld dan op den huidigen dag. Niet alleen werd het volk toen officieel en ernstig geraadpleegd over de toelating der candidaten [1]), maar ook was bij

[1]) Zooals bekend heeft die raadpleging van het volk ook nog heden bij de H. Wijdingen driemaal — waarom driemaal, zal straks blijken — plaats, doch alleen bij wijze van formaliteit, omdat naar de geschiktheid der candidaten, ook pro foro externo, thans langs anderen weg wordt onderzocht.

de geloovigen het bewustzijn veel levendiger, dat de keuze en de wijding van de door God aangestelde verkondigers en bewakers des geloofs, werkelijk een der hoogste, algemeene kerkelijke belangen was. Vandaar dan ook dat de geheele christengemeente door vasten, bidden en nachtwaken zich tot die plechtigheid voorbereidde.

De wijdingen geschiedden steeds op den Q. T. Zaterdag, of liever, zooals straks zal blijken, in den nacht van Zaterdag op Zondag. De voorbereidende plechtigheden hadden plaats op den voorafgaanden Woensdag en Vrijdag in den vorm van een »Statio", terwijl aan de wijding-zelve daarenboven nog eene »Vigilia" was verbonden.

Gelijk nog in onzen tijd iedere buitengewone kerkelijke plechtigheid gepaard moet gaan met eene bij het volk steeds geliefde Processie, zoo kon in het oude Rome geen kerkelijk feest van eenig belang gevierd worden zonder een »Statio". Een Statio of Statie — welk woord thans nog voortleeft in de »Statie-aflaten" — bestond daarin, dat geestelijkheid en volk zich op een te voren aangekondigde plaats, veelal in een kerk, verzamelde, en zich vandaar in processie, onder gebed en godsdienstig gezang, naar een eveneens te voren aangewezen kerk begaf [1]). In deze laatste kerk werd de »Statio" of »Standplaats" gehouden en de H. Mis opgedragen [2]).

Voor voornamere plechtigheden werden natuurlijk ook de voornamere kerken als Statio aangewezen, en zoo viel bij de H. Wijdingen de keuze op de voornaamste kerken van de stad Rome. Voor den Q. T. Woensdag van December, den

---

[1]) Een der meest primitieve en gemakkelijkste vormen van gezamenlijk gebed is de Litanie. Vandaar dat Processies, waaronder men natuurlijk geen ingewikkelde gebedsformulieren kon gebruiken, vroeger ook »Litaniae" werden genoemd, welke uitdrukking nog bestaat in de »Litaniae maiores" en »Lit. minores" voor de Processies op de Kruisdagen en het feest van Sint Marcus.

[2]) Dat de H. Mis oorspronkelijk zich onmiddellijk aansloot aan de Litanie, leeft nog voort in het »Kyrie eleison" aan het begin der H. Mis (het voetgebed en de Introïtus zijn van lateren oorsprong) en in den naam »Collecta" (van *Collectio*, verzameling; gelijk *Missa* van *Missio*), welke nog gegeven wordt aan de eerste Oratie van de Mis. Deze »Collecta" werd gebeden over het »verzamelde" volk in de kerk, waar de processie uittrok (dus niet waar de Statio

eersten voorbereidingsdag, was de kerk van Sint Maria de Meerdere — in rangorde de tweede pauselijke Basiliek — als Statio aangewezen. Daar moesten, behalve de geestelijken en de geloovigen, ook alle candidaten voor de H. Wijdingen aanwezig zijn. Bij het begin der H. Mis besteeg een notarius den ambo (preekstoel), kondigde de plaats aan waar de eerstvolgende Statio zou gehouden worden, las de namen van de wijdingscandidaten, ieder met de noodige distinctieven af, en richtte tot het volk den oproep: »Wanneer iemand iets tegen deze mannen in te brengen heeft, hij trede om Gods wil naar voren, maar hij denke tevens aan zijn positie". Nadat de in te brengen bezwaren waren aangehoord en beoordeeld, werden de candidaten een voor een opgeroepen, schreden naar voren en schaarden zich rondom het altaar, waar zij tot aan het einde der Mis bleven.

De tweede Statio voor de wijdingen werd gehouden op den Vrijdag, in de kerk van de apostelen Jacobus en Philippus — thans de kerk der XII Apostelen — welke op de plaats stond der oude Basilica Julia, in 't begin der 4e eeuw door paus Julius gebouwd [1]). Hier had voor de tweede maal de officieele afkondiging der namen plaats, benevens de officieele oproep aan het volk om zijn bezwaren in te brengen.

De derde en laatste Statio werd op Zaterdag en Zondag gehouden in de eigen kerk van den Paus, de Sint-Pieter, waar de Wijdingen door den Paus zelven werden verricht [2]). Aan

---

werd gehouden). Vgl. Martène, E. *De antiquis Ecclesiae ritibus*, lib. IV, cap, 10, n. 32 (ed. Venetiis 1783, t. III, p. 30). Het verband tusschen Litanie en Mis is verder nog te herkennen aan de woorden »Kyrie eleison" enz. welke veeltijds nog geheel aan het eind van sommige litanieën worden herhaald. Op Paaschzaterdag en Pinksterzaterdag bestaat het oude verband tusschen Litanie en Mis nog in zijn oorspronkelijken vorm. Het »Kyrie eleison" na de Litanie is, wat den zang betreft, tegelijkertijd het begin van de Mis. Zeer juist heeft de plechtige Mis op die dagen geen Introïtus, en het voetgebed van den Priester is dan eigenlijk een anachronisme.

1) Grisar, S. 619 f., n. 402.

2) De Stationes »ad S Mariam", »ad XII Apostolos" en »ad S. Petrum" staan nog heden in het Missaal aangegeven. Daar, zooals gezegd, de liturgie der andere Q. T. dagen zich regelde naar de Q. T. dagen van December, vindt men ook op de andere Q. T. dagen diezelfde Stationes vermeld.

de wijdingen in de Sint-Pieter was behalve een Statio ook eene »Vigilia" verbonden, waardoor de volgorde der plechtigheden deze werd: De geloovigen en de geestelijken begaven zich op den Zaterdagavond omstreeks zonsondergang naar de te voren aangewezen kerk en gingen vandaar in processie (Litaniae) naar de Sint-Pieter, de Statio. Daar werd de nacht doorgebracht met lezingen uit de H. Schrift en andere gebeden en gezangen, totdat de morgenstond aanbrak. Dan begon de H. Mis, waarvóór en waaronder de wijdingen werden voltrokken. Daarmede was de plechtigheid geëindigd [1]).

Van alles wat tot nu toe is medegedeeld houde men nu vooral de twee volgende punten vast: 1°. De Quatertemperwoensdag van de 10de maand (December) was in het oude, christelijke Rome de eerste voorbereidingsdag voor de op Zaterdag en Zondag volgende Wijdingen. 2°. Op dien Q.T.Wd. was voor de godsdienstoefeningen officieel aangewezen de kerk van Sint Maria de Meerdere, de tweede pauselijke Basiliek. Vooral uit dit laatste punt zal het aanstonds duidelijk worden, waarom de liturgie van den Q.T.Wd. van December zich ontwikkelde met bijzondere betrekking op de H. Maagd Maria.

---

1) Vgl. Grisar, S. 764 f., n. 505. Martène, *De ant. eccl. rit.* l IV, c. 10, n. 32–33 (ed. cit. III. 30). Op den Q. T. Wd. van den Advent had in de latere Middeleeuwen nog het examen der Wijdelingen plaats (Martène, *l.c.*; Durandus, W., *Rationale divinorum officiorum*, lib. VI, cap. 8, n. 1, ed. Antverp. 1570, fol. 259 verso). — De Vigilie en het daarop volgende feest waren oorspronkelijk één. Later heeft men ze gescheiden en de Vigilie teruggedrongen naar den vorigen dag. Duidelijk ziet men dat vooral aan den Paaschzaterdag, welks heerlijke liturgie alleen dan beteekenis heeft, als men die verplaatst denkt naar den nacht van Zaterdag op Zondag. Hetzelfde is het geval bij den Pinksterzaterdag. Dat de beide genoemde zaterdagen en ook de Q. T. Zaterdagen oorspronkelijk Vigilies waren herkent men nog in ons Missaal aan de vele Profetieën (Lectiones), welke op die dagen in de Mis worden gelezen. En dat, toen de Vigilie naar den Zaterdagmorgen werd teruggedrongen, de volgende Zondag eigenlijk geen liturgie meer had (»Dominica vacat"), ziet men nog aan de Zondagen, welke volgen op de Q. T. Zaterdagen van den Advent en van de Quadragesima. Het Evangelie van den Zondag is hetzelfde als dat van den Zaterdag. — Een geheel eigenaardige verklaring van de Dominica vacans van den Advent geeft Gavantus, B., *Thesaurus sacrorum rituum*, I (Coloniae 1754), p. 176, n. 7.

De keuze der liturgische teksten voor de verschillende dagen en feesten van het jaar is in de Roomsch-Katholieke Kerk slechts geleidelijk geschied volgens een bepaald plan, afhankelijk van tijden, plaatsen en omstandigheden. In de eerste eeuwen was de liturgische tekst nog heel primitief en sober ingericht; doch toen de Kerk zich meer in en met het openbaar maatschappelijk leven kon ontwikkelen, kwam ook de liturgie tot breedere ontvouwing van hare inwendige beteekenis, door een rijker samenstel van uitwendige plechtigheden. En in dit verband is het eigenaardig te zien, hoe soms omstandigheden van zuiver plaatselijken aard van invloed waren op de ontwikkeling der toenmalige liturgie en hoe die invloed tot op den huidigen dag is blijven voortleven, zoodat eene verklaring van de nog bestaande katholieke kerkgebruiken niet mogelijk is, dan wanneer men bijv. de plaatselijke toestanden der 4de of 5de eeuw te Rome kent. Meer in het bijzonder geldt dit van de oude Romeinsche »Stationes". Een zeer teekenend voorbeeld daarvan vindt men in de liturgie van den Vrijdag na den 4en Zondag der Veertigdaagsche Vasten. Zooals nog heden in ons Missaal staat aangegeven, hield men eertijds op dezen dag de Statio in de kerk van den H. Eusebius. Het Epistel van de Mis verhaalt ons de opwekking van den zoon eener weduwe door den profeet Elias (3 Kon. XVII. 17—24), terwijl het Evangelie het treffende verhaal geeft van de opwekking van Lazarus (Joan. XI. 1—45). Welk verband bestaat er nu tusschen deze liturgische teksten en de Statio in de kerk van Sint Eusebius? Dit wordt eerst duidelijk, wanneer men weet, dat de kerk van Sint Eusebius gebouwd was op de eerste openbare begraafplaats, die de christenen binnen de muren van Rome bezaten[1]). Konden de woorden van Christus tot Lazarus' zuster, Martha: »Ik ben de Verrijzenis en het Leven" voor onze voorvaderen ooit treffender worden toegepast dan op hun kerkhof?

Evenals nu de keuze der liturgische teksten van den ge-

---

[1]) Vgl. Grisar, *a. a. O.*, S. 668, n. 430.

noemden Vrijdag in verband staat met de Statio van dien. zelfden dag — en dergelijke voorbeelden zijn er nog meer aan te wijzen — evenzoo ligt het voor de hand, dat de Statio in de kerk van Sint Maria de Meerdere [1]) op den Q.T.Wd. van den Advent de oorzaak is geweest, waarom de liturgische teksten van dezen dag zóó gekozen zijn, dat zij strekken tot verheerlijking van de H. Maagd. En met het oog op het aanstaande Kerstfeest gaf men natuurlijk de voorkeur aan die plaatsen uit de H. Schrift, welke meer bijzonder betrekking hebben op de komst van Gods Zoon in Maria's maagdelijken schoot, en waardoor dus Maria vooral gehuldigd wordt als de Moeder van den toekomstigen Verlosser. Inderdaad bevatten dan ook bijna alle teksten, waaruit de Mis van den Q.T.Wd. van den Advent is samengesteld, een toespeling op Gods Moeder. De Introitus is »Rorate coeli desuper: Dauwt hemelen van boven", het Graduale na de eerste Lectio luidt: »De koning der glorie zal binnentreden"; de tweede Lectio bevat de profetie van Achaz: »Zie, eene maagd zal ontvangen en een zoon baren, en zijn naam zal Emmanuël genoemd worden". Het Evangelie »Missus est" kennen wij reeds; het Offertorium jubelt: »Onze Heer zal komen en ons verlossen", of zooals vroeger in sommige kerken: »Wees gegroet, Maria, vol van genade, de Heer is met U" [2]), terwijl ten slotte de Communio wederom herhaalt: »Zie, eene maagd zal ontvangen en een zoon baren" enz.

Uit dit alles blijkt dus, dat het karakter van Maria-feest, dat wij vooral in latere eeuwen terugvinden in de plechtigheden van den Q.T.Wd. van den Advent, zijn oorsprong vindt in de eerste christelijke eeuwen, en wel in de oude Statio in Sint Maria de Meerdere, die op haar beurt weer in verband staat met de plechtigheden, waarmede de H.

---

1) Zij heette eertijds »Basilica Liberii". Door Paus Sixtus III (432—440) werd zij toegewijd aan de H. Maagd (Basilica S. Mariae).

2) Vgl. Durandus, *Rationale*, VI. 8, n. 3 (ed. cit. fol. 259 s). Beide Offertoria nl. »Confortamini" en »Ave Maria" vindt men aangegeven in het *Antiphonaire de St. Grégoire* (eind 8e eeuw), fac-simile uitgave van L. Lambillotte, S. J. (Bruxelles 1872), pag. 48.

Wijdingen in de eerste tijden van het Christendom gepaard gingen [1]). In de latere middeleeuwen was men zich dan ook wel bewust, dat de Q.T.Wd. eigenlijk een Maria-feest was.

»Het is duidelijk — zegt Rupertus van Deutz († 1135) — dat geheel het officie van dien dag eigenlijk op Maria betrekking heeft, want in het Evangelie wordt de aankondiging van de Menschwording van Christus verhaald, welke door de Profeten eertijds voorzegd, door den engel Gabriël geboodschapt, door het geloof van de zalige Maagd aangenomen en in haar onbevlekten maagdelijken schoot voltrokken is geworden" [2]).

Met het oog op de algemeene bekende en snelle ontwikkeling der Maria-vereering in de 11de en 12de eeuw, onder den machtigen invloed van een H. Bernardus, een Ivo van Chartres, een Honorius van Autun en zoovele anderen, is het niet te verwonderen, dat ook onze Q.T.Wd. voor die vurige Maria-vereerders een der voornaamste feestdagen werd. Zoo zijn bijvoorbeeld de alom bekende, prachtige homilieën van den H. Bernardus »Super Missus est" (over het Evangelie »Missus est") aan de bijzondere viering van den Q.T.Wd. te danken [3]). Daarbij levert de geschiedenis ons tal van feiten, waaruit blijkt, hoe zich allengs op dezen dag, eerst in de Metten, daarna in de H. Mis, doch altijd en overal met het Evangelie als middelpunt, verschillende kerkelijke plechtigheden ontwikkelden, waardoor het karakter van den Q.T.Wd. als Maria-feest steeds duidelijker op den voorgrond kwam te staan.

Deze plechtigheden gaan wij thans eenigszins uitvoeriger vermelden. Ter wille van de duidelijkheid ga echter vooraf

---

[1]) Dat deze Q. T. Wd. van den Advent en de Statio ad S. Mariam ook in de latere Middeleeuwen hoog stonden aangeschreven, blijkt wel daaruit, dat, zooals men vertelde, in Sint Maria de Meerdere te verdienen waren; »Indulgentia plenaria, item 28.000 annorum, totidem Quadragenarum, et remissio tertiae partis peccatorum". Vgl. Ferraris, L., o. f. m., *Prompta bibliotheca iuridica* etc. i. v. Indulgentia, art. IV, n. 17 (ed. Migne, Paris 1858), t. IV, col. 472.

[2]) Rupertus Tuitiensis, *De divinis officiis*, III. 6, ed. Hittorp, M., in *De divinis cath. eccl. officiis* (Parisiis 1624), col. 891.

[3]) Guéranger, P., *L'année liturgique*, Avent, 14e éd., (Paris 1900), p. 231.

eene korte uiteenzetting van de inrichting der kerkelijke getijden, voornamelijk van de Metten, in zoover zulks voor ons doel noodig of nuttig is.

Aan alle geestelijken welke de zgn. hoogere wijdingen, Subdiaconaat, Diaconaat of Priesterschap, hebben ontvangen, en ook aan alle kloosterlingen, die volgens het kerkelijk recht een kloosterorde in den strengen zin des woords vormen, legt de katholieke Kerk sedert de vroegste eeuwen de verplichting op, om in naam der Kerk zelve, op verschillende vastgestelde uren, den Schepper te loven door een reeks van bepaalde gebeden. Die gebeden, welke men »Kerkelijke Getijden", »Kerkelijke Uren", »Goddelijk Officie", »Horae canonicae" enz. noemt, zijn verdeeld in zeven zoogenaamde Gebeds-uren, te weten: Metten ('s nachts), Lauden (bij zonsopgang), Prime (1e uur van den dag, d. i. na zonsopgang) [1]), Terts (3e uur, omstreeks 9 uur voormiddags), Sext (6e uur; 12 uur 's middags), Noon (9e uur; om 3 uur namiddags), Vespers (tegen zonsondergang) en Completen (na zonsondergang). Deze zeven Kerkelijke Uren moeten in kloosterkerken, en volgens het oude kerkelijke recht ook in kapittel- en collegiaal-kerken, door de aan die kerken verbonden geestelijken publiek, in het zoogenaamde »Koor" worden gebeden. Andere geestelijken verrichten die gebeden privaat (het zgn. Breviergebed).

De Metten — alleen over deze zullen wij nu verder spreken — worden, minstens sedert de 9e en 10e eeuw, in den volgenden vorm gehouden. Na eenige voorbereidende gebeden en eene plechtige uitnoodiging om den Schepper te loven (Invitatorium) worden 3 psalmen gebeden, gevolgd door 3 lezingen (lectiones, lessen) uit de H. Schrift; deze psalmen en lessen vormen te zamen den zgn. eersten Nocturn. Daarna volgen wederom 3 psalmen en 3 lessen (tweede Noc-

1) De benamingen 1e, 3e, 6e en 9e uur zijn overgebleven van het gebruik bij de Romeinen e. a., om den dag in vier zgn. uren, waarvan elk gelijkstond met een tijdsruimte van 3 uren ($4 \times 3 = 12$) te verdeelen. De nacht werd ingedeeld in vier zgn. Vigiliae of Nachtwaken.

turn), en eindelijk volgt de derde Nocturn, wederom bestaande uit 3 psalmen en 3 lessen. De laatste les (de 9e les) wordt onmiddellijk gevolgd door den lofzang »Te Deum laudamus". Aldus geschiedt op de dagen, welke in de liturgie het karakter dragen van f e e s t d a g. Daarentegen worden op Vasten- en Boete-dagen, zooals bijv. op alle Quatertemperdagen, de Metten aldus gebeden: Na de voorbereidende gebeden en het Invitatorium volgen achter elkander 12 psalmen en daarna slechts 3 lessen, terwijl het »Te Deum laudamus" vervalt. Op feestdagen eindigen dus de Metten met de 9e les, gevolgd door het »Te Deum laudamus", en op Vasten en Boete-dagen met de 3e les en zonder »Te Deum laudamus".

Voor een goed begrip van datgene wat volgt, moet men verder in het oog houden, dat in de Metten op feestdagen de 7e, 8e en 9e les, en op Vasten- en Boete-dagen, de 1e, 2e en 3e les een uitlegging bevatten op het Evangelie van den dag, en dat een klein gedeelte van dat Evangelie als inleiding vóór de 7e, respectievelijk voor de 1e les, gelezen wordt. Dit Evangelie is steeds hetzelfde als het Evangelie, dat op denzelfden dag wordt gelezen onder de H. Mis.

In onze dagen, nu het geloovige volk niet zoo innig meer medeleeft met de kerkelijke liturgie, worden de kerkelijke Getijden niet meer door het volk bijgewoond, behalve alleen — en dat nog vrij spaarzaam — de Vespers op den Zondagnamiddag. Vroeger was dat evenwel anders. Toen woonden de gewone geloovigen ook de kerkelijke Getijden bij, die in alle kerken publiek werden gebeden — tegenwoordig is dit laatste ook al veranderd — en kwamen zij dus ook, minstens op hooge feestdagen, des nachts ter Metten. Om verschillende redenen werden na verloop van tijd die Metten allengs verschoven naar het vroege morgenuur, en ten laatste is ook daaraan een einde gekomen. Twee laatste sporen van die Metten in den vroegen morgen zijn echter onder het volk nog overgebleven, namelijk de zgn. Nachtmis van Kerstmis en de Gulden Mis. Beide Missen worden nog steeds naar oude zede zeer vroeg in den morgen opgedragen, en dat

vindt zijn oorsprong daarin, dat die Missen in vroeger eeuwen beide verbonden waren met de Metten. Straks zal daarover verder gesproken worden.

Zooeven hebben wij gezien, dat op het eind van de Metten, steeds een klein gedeelte van het Evangelie werd gelezen. In dit kleine onderdeel van de Metten ligt de kiem van de plechtigheden, welke zich langzamerhand op den Q. T. Wd. ontwikkelden. De oudste inlichtingen daaromtrent worden ons verstrekt door den vermaarden Willem Durandus (Duranti, Durantis), die in 1296 als bisschop van Mende in Frankrijk overleed, en die o. m. het bekende *Rationale divinorum officiorum* schreef, een werk, dat men met recht de liturgische encyclopedie der Middeleeuwen kan noemen.

Na eerst het een en ander te hebben medegedeeld omtrent de beteekenis van de liturgische teksten van de Mis van den Q. T. Wd., verhaalt ons Durandus:

»In sommige kerken komen in de Metten na de psalmen, op een teeken van den overste (prelaat) een diaken, een subdiaken en eenige in 't wit gekleede acolythi met kaarsen en wierookvat in de hand processiesgewijze voor den lessenaar, waar de diaken het Evangelie *Missus est* en de daarbij behoorende verklaring (homilie) voorleest. Daarna bewierookt hij het altaar, en als dit geschied is, gaat hij met den subdiaken zitten, zoolang totdat een der acolythen het koor bewierookt heeft. Dit geschiedt ter eere van de Boodschap der Menschwording onzes Heeren, welk feit in het Evangelie wordt verhaald" [1]).

---

1) Durandus, *Rationale*, VI. 8 (ed. cit., fol. 259 v - 260 r). — Durandus zou Durandus niet geweest zijn, indien hij zich niet gehaast had, de symbolische verklaring van deze plechtigheden te geven: »De overste (prelaat) zendt hem (den diaken), om aan te duiden dat God de Vader de Profeten heeft gezonden om de toekomstige Menschwording te verkondigen, en den aartsengel Gabriël om datzelfde te boodschappen aan de Maagd Maria. De diaken die het Evangelie leest, is de Engel, die aan Maria boodschapt, dat zij zal ontvangen. De bewierooking van het altaar is de overschaduwing van Maria door den H. Geest. Het zitten van den diaken en den subdiaken duidt aan de beschroomdheid van de Maagd en hare gedachte, wat die groet van den Engel zou beteekenen. De bewierooking van het koor is het dank- en jubellied der voorvaderen van dien tijd voor de lang verwachte Menschwording van Gods Zoon." Vgl. ook Kronenburg, II. 185.

In dezen tekst zegt Durandus alleen, dat er een bijzondere plechtigheid plaats had bij het Evangelie van de Metten; omtrent het Evangelie van de Mis verhaalt hij ons evenwel niets. Ook licht hij ons niet verder in, omtrent de landen, waar die plechtigheden plaats hadden; alleen zegt hij dat ze »in eenige kerken" werden gevierd. Het ligt echter voor de hand, dat daarmede eenige kerken in Italië en Frankrijk worden bedoeld, daar Durandus zijn werkzaam leven voornamelijk in deze twee landen heeft doorgebracht [1]). Aangaande kerken van Italië ontbreken ons evenwel op 't oogenblik berichten, waardoor het getuigenis van Durandus nader kan worden bevestigd, doch des te beter zijn wij ingelicht omtrent verschillende kerken in Frankrijk, voornamelijk die van de Benedictijnen, de pioniers der Romeinsche liturgie. Het is de beroemde Benedictijnsche historicus en liturgicus Edmund Martène († 1739), die ons daaromtrent uitgebreider gegevens verstrekt:

»Onder alle dagen van den Advent — aldus Martène — werd bij de oude Benedictijnen het plechtigst gevierd de Q. T. Woensdag, waarop het Evangelie van de Boodschap der Menschwording wordt gelezen. Elk feest dat op dien dag viel, al was het van 12 lessen [2]), werd verzet naar den Donderdag. Alle monniken die in het klooster waren, ja zelfs de zieken welke het bed konden verlaten, moesten de nachtelijke getijden (de Metten) bijwonen, opdat zij de lezing van het Evangelie zouden aanhooren. En dat alles geschiedde ter ver-

---

1) Te Puymisson bij Montpellier omstr. 1237 geboren, werd hij na zijne studiën te Bologna en Modena, in 1265 door Clemens IV benoemd tot «Auditor generalis S. Palatii" te Rome. In 1274 woonde hij het Concilie van Lyon bij, waarna hij zich gedurende 4 jaren belast zag met de administratie van het «Patrimonium Petri", in welke hoedanigheid hij een verbazende werkzaamheid ontwikkelde. Ofschoon in 1285 tot bisschop van Mende in Zuid-Frankrijk benoemd, nam hij eerst in 1291 het bestuur van dat bisdom in handen. Wederom werd hij in 1295 naar Italië geroepen, waar hij als pauselijk legaat en stadhouder optrad in Romagna en Ancona. Hij stierf een jaar daarna, den 1en November 1296. Vgl. Sauer, J., *Symbolik des Kirchengebäudes* (Freiburg 1902), S. 29—30.

2) D. w. z. al was het een voornaam feest. Bij de Benedictijnen, die niet het Romeinsche maar het monastische Brevier volgen, hebben de Metten van hooge feesten geen 9 doch 12 lessen.

eering van de Menschwording van Christus. Men las het geheele [1]) Evangelie, en daarna de verklaring daarop van den H. Beda, en wel op zeer plechtige wijze, gelijk zulks in het ceremoniën-boek van onze abdij St. Denis wordt beschreven op de volgende wijze: Wanneer de eerste [2]) psalmen worden gezongen, gaat de priester, die in die week de H. Mis moet opdragen, gekleed in zijn priesterlijk gewaad, en met een witte koorkap om — wit, ter eere van de H. Maagd Maria — met dienaren, die kaarsen en wierookvat dragen, naar den lessenaar en leest [3]) daar, terwijl allen blijven staan, het geheele Evangelie *Missus est Angelus*. Voordat hij begint te lezen, zegt de Abt of de Prior *Pater noster* enz.... en dan wordt het Evangelie gelezen. Wanneer dit ten einde is, antwoordt men geen *Amen*, doch dan leest de Diaken de Homilie voor van den H. Beda, welke begint met de woorden: *Exordium nostrae redemptionis* [4]). Alle zieken die loopen kunnen moeten aanwezig zijn en blijven tot na het Evangelie. Daarna gaan zij naar de zieken-kapel, waar de priester, die de beurt in de kapel heeft, de Metten beëindigt" [5]).

Eenzelfde plechtigheid had plaats in vele voorname kerken van Frankrijk, waar men door toevoeging van verschillende

---

1) Op andere dagen werd, zooals wij boven blz. 407 gezien hebben, in de Metten slechts een gedeelte van den Evangelietekst gelezen.

2) Ik zou denken, dat men moet lezen «laatste".

3) Dat «lezen" geschiedde op zingenden toon, zooals nog heden in een plechtige Mis de Subdiaken het Epistel «leest".

4) Deze lessen van Beda zijn thans vervallen. Men vindt ze in Migne, *Patrologia latina*, t. XCIV, col. 9; in de *Opera S. Bedae*, ed. Colon. 1688, t. VIII. 335 ss. (op 't feest van 25 Maart) en in de verschillende Homiliaria gedrukt op naam van Alcuinus of op naam van den waren auteur, Paul Warnefried (Winfried); bijv. ed. Coloniae 1530, fol. 5 v—6 v; Migne *Patr. lat.*, XCV, col. 1160 ss.

5) Martène, *De ant. eccl. rit.*, ed. cit., t. IV, p. 90 (= *De antiquis monachorum ritibus*, lib. III, cap. 2, n. 25). Gosselin, *Instructions.... sur les principales fêtes de l'Eglise*, t. I (Paris 1880), p. 59—61. De tijd waarin deze gewoonten in Frankrijk bij de Benedictijnen en in de kathedrale kerken zijn ontstaan, wordt door Martène niet nauwkeurig aangegeven. Wel geeft hij in de Voorrede van zijn 3e deel den globalen ouderdom van eenige zijner handschriften aan, maar tevens wijst hij er op, dat de gebruiken, die hij daaruit vermeldt, veelal ouder zijn. Ik acht het waarschijnlijk, dat de plechtigheden van den Q. T. Wd. zich eerst in de 11e—12e eeuw hebben ontwikkeld. Niet alleen strookt dit het best met de algemeene ontwikkelingsgeschiedenis der liturgie, maar ook leid ik het daaruit af, dat Durandus († 1296) het eerst die plechtigheden als een bestaand gebruik vermeldt, terwijl men ze bij vroegere schrijvers over de liturgie (Isidorus, Amalarius, Hrabanus Maurus, Alcuinus, Walafried Strabo, Berno, den *Micrologus* enz.) niet aantreft.

kleinere voorschriften, het karakter der feestviering telkens duidelijker deed uitkomen. Te Châlons werd bijvoorbeeld voorgeschreven, dat bij de plechtigheid met 4 klokken moest worden geluid en verschillende kaarsen moesten worden aangestoken [1]). In de kerk te Bayeux was uitdrukkelijk bepaald, dat het Evangelie niet alleen geheel voluit, zooals elders, maar ook »in maiori pulpito" moest worden gelezen, d. w. z. op den zoogenaamden koor-arend, den lessenaar die bij uitnemendheid voor het Evangelie-boek diende [2]). De priester moest verder, terwijl hij het Evangelie las, een palmtak in de hand houden [3]), en na het Evangelie het altaar bewierooken, terwijl intusschen het Evangelieboek ter vereering door het geheele koor werd rondgedragen, gelijk zulks onder een plechtige Mis geschiedde [4]). Ongeveer hetzelfde ceremonieel vindt men terug in de liturgische boeken van de kathedrale kerken te Rouaan, Parijs, Senlis, Noyon, Meaux, Bourges [5]) enz. en ook in de vroeger besproken stichting van den aartsdiaken Johannes Abraham in de kathedraal van Doornik omtrent het jaar 1230 [6]). Hier en daar voegde men zelfs aan

[1]) Martène, *De ant. eccl. rit.*, l. IV, c. 10, n. 30 (ed. cit. III. 30). Wie kan Martène en mij helpen aan een verklaring van »tredena candelarum"? Martène zelf vraagt in zijn *Index exoticarum vocum* (t. IV, p. 420): »An triginta candelae?" Ik vermoed, dat het een in drieën gesplitste kaars beteekent, zooals die nog op Paaschzaterdag wordt gebruikt.

[2]) Vgl. Ducange, *Glossarium ... latinitatis*, i. v. Aquila; Durandus, *Rationale*, IV. 24, n. 20 (ed. cit., fol. 128 v); Martène, *l.c.*, III. 30.

[3]) Om dezelfde reden als nu nog op Palmzondag? Ook op den Q. T. Wd., had het «Benedictus qui venit in nomine Domini" (Matth. XXI. 9; vgl. de Palmwijding op Palmzondag) een hooge beteekenis.

[4]) De beschrijving der geheele plechtigheid vindt men in het *Ordinarium Ecclesiae Baiocensis*, (13e eeuw), ed. Chevalier, U, in zijn *Bibliothèque liturgique*, t. VIII (Paris, Picard 1902), p. 47. Vgl. ook Martène, *l.c.*, III. 30.

[5]) Voor Rouaan, Parijs, Senlis, Noyon en Meaux zie Martène, *l.c.*, III. 30. Voor Bourges vgl, De Moleon [= Le Brun des Marettes], *Voyages liturgiques de France*, Paris 1757, p. 144.

[6]) Vgl. Jean Cousin Tournesien, *Histoire de Tournay* l. IV., ch. 8 (Douay 1620), p. 43. Het bericht van Cousin luidt: «En ladicte année [omstr. 1230] mourut Jean Abraham Archediacre de Tournay.... D'Auantage il a institué à l'honneur de Dieu, et de la benoiste Vierge Marie, que l'Euangile *Missus est*, le mercredy des quatre temps aux Aduents, se lise auec sollemnité, scauoir est, que le plus honnorable du coeur le chantera estant reuestu d'ornemens sacerdotaux et de la chappe de soye blanche de sa donnation auec Diacre et

de plechtigheid elementen toe, welke oorspronkelijk daaraan geheel vreemd waren. Zoo werd in de koninklijke kapel te Parijs na het Evangelie op plechtige wijze het »Salve Regina" gezongen [1]). Dezelfde ceremonie vinden wij ook te Chartres [2]), en vooral ook in vele kerken van België, zooals Colvenerius ons mededeelt [3]).

Vraagt men nu, hoe men aan dat samenstel van ceremonies: kruis, palmtak, wierook, het kussen van het Evangelieboek enz. kwam, dan kan ik volstaan met te antwoorden, dat men daarmede slechts de plechtigheden copieerde, welke in een plechtige Mis bij het zingen van het Evangelie plaats hebben. Teekenend is in dit opzicht de uitdrukking van Herman (van) Galigaen, een Munsterschen kanunnik, die op het eind der 14de eeuw een verkorte uitgave bewerkte van Durandus' *Rationale*. Waar Galigaen komt aan de beschrijving welke Durandus geeft, van de plechtigheid op den Q. T.

Soudiacre, et les enfans precedents auec la cierge et l'encens, et que l'on chantera *Salue Regina*, et qu'on sonnera les plus grosses cloches". En chap. LIII (ed. cit., pag. 295) zegt dezelfde Jean Cousin: «[Pierre Cotrel]... a fondé la Messe solennelle à l'honneur de nostre Dame le Merquedy des quatre temps ès aduents, qu'on appelle *Missus*. Vulgairement la feste de sainct Gabriel: il a fondé son anniversaire et plusieurs bourses.... [sic; met de aangegeven interpunctie]". Ik geef dit bericht van Cousin voluit, niet alleen omdat daaruit blijkt, dat ook in Zuid-Nederland de plechtige viering van den Q. T. Wd. sedert de 13 eeuw bekend was, en dat de plechtige Mis eerst later daaraan werd toegevoegd, maar ook om een vroeger begane dwaling te herstellen. Boven (1e artikel, Dl. CXXX, [1906. II], blz. 447 noot 2) heb ik, door een mij onverklaarbare vergissing beweerd, dat ik niet wist, of het werk van Joannes Cognatus (Jean Cousin) ooit gedrukt was. En ik had het werk zelf in handen gehad! Daarenboven bestaat er nog een nieuwe uitgave (Tournai 1868, 2 vol. in-8). Vgl. Pirenne, H., *Bibliographie de l'histoire de Belgique*, 2e éd (Bruxelles-Gand 1902), p. 60, n. 618.

[1]) Martène, *l.c.*, III. 30.

[2]) De Moleon [Le Brun des Marettes], *l.c.*, p. 232. De schrijver zegt erbij dat dit geschiedde «tout entier comme à Sens".

[3]) Colvenerius, *Kalendarium Marianum*, l.c. (*Summa Aurea*, III, col. 1351): «et ante septimam lectionem canitur a Choro *Salve Regina*". Vgl. boven, Dl. CXXX, blz. 445. — Het zou mij niets verwonderen, dat dit gebruik onder den invloed der Dominicanerorde ontstaan was. Vgl. de gegevens, welke ik vroeger in dit tijdschrift heb medegedeeld Dl. CXXVI (1904. II), blz. 245—246, en Kronenburg, *Maria's heerlijkheid*, II. 114.

Woensdag (zie boven, blz. 408), maakt hij zich met een paar woorden van de zaak af en zegt:

»Hierbij is op te merken, dat in sommige kerken onder de Metten, wanneer de diaken het Evangelie *Missus est* gaat lezen, eenzelfde plechtigheid met kaarsen en wierook plaats heeft, als bij het Evangelie onder de Mis. En dit geschiedt uit eerbied voor de Boodschap der Menschwording van Christus".

Een handschrift van het werk van Galigaen vond ik in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem. Het werd in 1407 geschreven bij of door een kluizenaar in de Haarlemmerhout, en behoorde aan het Regulieren-klooster Sion te Beverwijk [1]). Kan in deze bijzonderheid soms een aanknoopingspunt gevonden worden voor een verder onderzoek, of de plechtigheid bij de Metten van den Q. T. Wd. ook in Noord-Nederland inheemsch was?

Reeds verschillende malen heb ik gezegd, dat men aan den Q. T. Wd. het karakter van Maria-feest gaf. Misschien heb ik daarmede ergernis verwekt bij een of anderen rubricist, omdat het den schijn heeft, alsof ik het essentieele verschil tusschen een feria en een festum over 't hoofd zou gezien hebben. Toch niet. In de Middeleeuwen heeft men op vele

---

34) Vgl. *Gids in het bisschoppelijk Museum te Haarlem*, 4e druk (Leiden 1900), blz. 51, n. 283. Op fol. 81 c van het bedoelde handschrift leest men: »In 3a hebdomada Adventus fiunt ieiunia 4or temporum.... Nota quod in matutinali officio in quibusdam ecclesiis cum dyaconus pronunciaturus est hoc euangelium *Missus est* fit talis solempnitas [fol. 84 d] cum candelis et thuribulo sicut fit tempore euangelii legendi in missa et hoc propter reuerenciam annunciatonis dominice". — Het incipit van het hs. luidt (fol. 1 a, in rood): «Incipit Collectorium libri qui dicitur Racionale diuinorum officiorum extractum a magistro Hermanno galigaen. Canonico monasteriensi ex libro reuerendi patris domini Wilhelmi dinandi [= Durandi]. Minacensis ecclesie episcopi. actoris [= auctoris] speculi iudicialis. quod idem Racionale diuinorum officiorum intitulatur. Finitum in siluis haerlemensibus. In area fratris Johannis heremite Anno domini M°cccc.vij° [1407]. In die sancti Mauricij martyris". En het ex-libris (laatste blad, in zwart): «Explicit hoc collectorium libri qui dicitur Racionale diuinorum officiorum pertinens monasterio regularium in syon prope beuerwijc". — Een ander handschrift van het werk van Herman (van) Galigaen berust in de Vaticaansche bibliotheek (Palat. lat. 330) en is geschreven in 't jaar 1400. Vgl. Sauer, *Symbolik*, S. 33, Anm. 5.

plaatsen, aanvankelijk alleen in de Metten, doch later ook in de Mis, met bewustheid het feriaal karakter van den Q. T. Wd. laten vervallen. Zoo werden, gelijk Martène mededeelt, bij de Benedictijnen van Compiègne, en, zooals dezelfde schrijver elders zegt, »bijna overal" de Metten (doch deze alleen) van het Klein Officie van Maria op dien dag weggelaten [1]). In de kathedraal te Reims deed men hetzelfde [2]), terwijl men te Bayeux, waar men op iederen dag van den Advent in Metten, Mis en Vespers een commemoratis van de H. Maagd hield, die commemoratio liet vervallen, doch ook weer alleen in de Metten [3]). Duidelijker nog komt het karakter van Maria-feest dáárdoor uit, dat men »ten minste in de meeste kerken", zooals Martène zegt, op den Q. T. Wd. de gebruikelijke Prostrationes [4]) achterliet, en, zooals te Bayeux het geval was, ook de Preces en de Psalmi familiares [5]). Sommige kerken gingen nog verder, en zongen na de Metten het »Te Deum laudamus", een lofzang, die op een Quatertemperdag per se uitgesloten is. De stichtingsbrief van de Gulden Mis te Brugge zegt uitdrukkelijk, dat het »Te Deum laudamus" op den Q. T. Wd. gezongen wordt »uit eerbied voor dien dag", daarmede te kennen gevende, dat het anders niet zou gezongen zijn [6]). Nog radicaler ging men in België en op andere plaatsen te werk. Daar hief men niet alleen voor de Metten, maar zelfs voor het geheele kerkelijke officie, de Mis incluis, het feriaal karakter van den Q. T. Wd. op, en bad de getijden en las de Mis juist als op het feest van

1) Martène, *l.c.*, III. 30 en IV. 90.

2) *Ordinarius ad usum Remensis ecclesiae* (12e—13e eeuw), ed. Chevalier, *Bibliothèque liturgique*, t. VII (Paris 1900), p. 99.

3) *Ordinarium ecclesiae Baiocensis*, ed. Chevalier, *op. cit.*, VIII, p. 37.

4) Martène, *l.c.*, III. 30. — »Prostrationes", het zich uitstrekken op den grond, of alleen het knielen met een min of meer diepe buiging van het lichaam, was een gebruik, dat vooral vroeger bij de kloosterlingen veel bestond. Zie Ducange, *Glossarium*, i. vv. Prostratio en Psalmi prostrati.

5) Martène, *l.c.*, III. 30. Chevalier, VIII. 37. 47. — »Psalmi familiares" heetten de psalmen, welke dikwijls in grooten getale door de kloosterlingen voor vrienden en weldoeners werden gebeden. Zie Ducange, *i. h. v.*

6) »[Hymnus]..... *Te Deum*, qui tunc cantabitur ob reverentiam diei". *Le Beffroi*, I. 169; vgl. boven Dl. CXXX, blz. 448—449.

Maria-Boodschap. Dit blijkt uit het getuigenis van Colvenerius [1]), en wordt ten overvloede uitdrukkelijk bevestigd door de oorkonde van de Gulden Mis te Doornik, waarin te lezen staat: »Ook zal de Mis in alles gelijk zijn aan het feest van Maria-Boodschap, met de sequentia *Mittit ad virginem* en met orgel en zang als op driedubbele feesten" [2]).

Uit de medegedeelde bijzonderheden blijkt dus — wat overigens vanzelf spreekt — dat de plechtigheid op den Q. T. Wd. zich slechts geleidelijk ontwikkeld heeft, en wel langs dezen weg. De feestelijke lezing van het Evangelie in de Metten eenmaal vastgesteld zijnde, zocht men die plechtigheid volgens een vaststaand ceremonieel te regelen, en besloot men, dat elk feest, hetwelk met dien Q. T. Wd. samentrof, zou verplaatst worden naar den volgenden dag. Daarmede gaf men tevens aan de Metten van dien Quatertemperdag het karakter van een feest. De eerste generaties trokken echter niet aanstonds alle rubricistische consequenties, welke uit het eenmaal gestelde princiep moesten volgen, doch allengs kwam men er toch toe. De kenteekenen der feria, nl. de Prostrationes, de Preces, de Psalmi familiares liet men zachtjes aan, doch alleen bij de Metten, vervallen, en van den anderen kant bracht men het karakter van feest meer op den voorgrond: het Klein Officie van Maria werd weggelaten, het »Te Deum" werd ingelascht — men was daarmede reeds over de Metten heen — en eindelijk moest het geheele officie van den Q. T. Wd., en dus ook noodzakelijk de daaraan verbonden feriaal-Mis, plaats maken voor een feestelijk Maria-officie met plechtige Mis, ontleend aan het reeds lang bestaande feest van Maria-Boodschap van 25 Maart. Nu sprak het tevens vanzelf, dat de plechtige voordracht van het Evangelie verplaatst werd van de Metten naar de Mis, omdat juist deze laatste

[1]) Zie boven Dl. CXXX, blz. 445 het citaat uit Colvenerius. Dat de Mis van Maria-Boodschap vroeger ook den Introïtus »Rorate coeli desuper" had, heb ik in art. II, blz. 185, noot 1 reeds gezegd.

[2]) »Item fiet missa per omnia ut in die Annunciationis Dominice cum sequentia *Mittit ad virginem*, cum organis et discantu prout in triplicibus." *Le Beffroi* I. 175; vgl. boven Dl. CXXX. 452. Tekst en vertaling der Sequentia bij Kronenburg, II. 172.

door het volk werd bijgewoond. En ten bate van datzelfde volk, zette men die plechtige voordracht met diaken, subdiaken, acolythi enz. om in een meer pakkende voorstelling, een mysteriespel, welks bijzonderheden wij in het eerste artikel uitvoerig hebben beproken [1]).

Opmerkelijk is het, dat de rubricistische consequenties [2]) al radicaler werden, naarmate de G. M. zich meer noordelijk verspreidde. Terwijl men in Frankrijk het »Te Deum" blijkbaar nog niet wilde of durfde invoegen [3]), als te zeer in strijd met het feriaal karakter van een Quatertemperdag, deed men zulks te Doornik in België zonder eenige bedenking, en ging men in genoemd land al spoedig er toe over, den Quatertemperdag om te zetten in een Maria-feest met volledige getijden. Toch hebben die getijden niet overal bestaan, ook al bestond de Gulden Mis. Met name was dit niet het geval te Brugge, daar de stichtingsbrief van de G. M. aldaar uitdrukkelijk van het »Te Deum" zegt, dat het »dan gezongen moet worden uit eerbied voor dien dag" [4]). Ook spreekt datzelfde document telkens van de »laatste les" (ultima

---

[1]) Boven, Dl. CXXX, blz. 444—459. Later vond ik nog dat het mysteriespel ook plaats had in de parochiekerk van de H. Maria Magdalena te Besançon, althans in dezen vorm, dat een meisje, gekleed als de H. Maagd, onder het Evangelie van de Mis die woorden zong, welke de Evangelist aan Maria in den mond legt. Al het andere werd gezongen door den diaken, Aldus bij Martène, l.c., III. 30, die erbij voegt: «idque ad plebis instructionem, quae huiusmodi exterioribus ritibus saepe instruitur longe efficacius quam praedicatorum concionibus". — Ook vergat ik in mijn eerste artikel te melden, dat in sommige kerken het bedoelde mysteriespel op 25 Maart plaats had, en dat in het bisdom Roermond het spel op den Q. T. Wd. nog zoo lang niet is afgeschaft. Vgl. Kronenburg, II, en *De feestvierende katholieke kerk*, 5e druk (Venlo 1897), blz. 249—251 (zie boven Dl. CXXX, blz. 453).

[2]) L'histoire se repète, ook in de Rubricistiek! De samenvoegingen van lessen en hymnen, en de soms vrij ingewikkelde verplaatsingen van antiphonen en psalmen, waarop de hedendaagsche Rubricistiek ons pleegt te vergasten, zijn ook niets anders dan consequenties uit principen, welke reeds eeuwen herwaarts zijn opgesteld. Er mankeert nog maar aan, dat men de commemoraties van den eenen dag naar den anderen gaat verschuiven.

[3]) Uitgezonderd bij mijn weten alleen te Bourges. Vgl. Le Brun des Marettes, l.c, p. 144.

[4]) Zie boven, blz. 414, noot 6.

lectio) van de Metten, het derhalve in 't midden latend, of er op dien dag 3 of 9 lessen worden gebeden, m. a. w. of het een feria of een feest is. Daarentegen blijkt uit den stichtingsbrief van de G. M. te Doornik, dat men daar steeds een feest op den Q. T. Wd. vierde, daar het zingen van het »Te Deum" wordt vermeld als iets dat vanzelf spreekt, en er ook zonder eenige aarzeling gesproken wordt van de »zevende les" [1]).

Dat ook in Noord-Nederland de plechtige Mis op den Q. T. Wd. reeds in 't midden der 15e eeuw bestond, hebben wij in het eerste artikel gezien; maar of daaraan ook de getijden als op een Mariafeest werden verbonden, zou ik alleen voor Delft willen verzekeren, omdat in de stichtingsoorkonde aldaar vermeld wordt: »Die Graafmaacker sal doen luyden . . . swoensdaachs onder de *Te Deum Laudamus* des morgens" [2]). Bij de plechtige Missen op andere plaatsen (Tholen, Alkmaar, Leiden, enz.) vind ik van getijden niet het minste spoor. Voor 't naast zou ik denken, dat dit zijn oorzaak daarin vindt, dat aan de kerken op genoemde plaatsen geen voldoend aantal geestelijken verbonden was, om de getijden in het openbaar te doen.

Ondanks de ingrijpende verandering, welke de viering van den Q. T. Wd. vooral in de Nederlanden had ondergaan, heeft men toch den ouden oorsprong daarvan niet geheel en al verloochend. Wanneer men den Q. T. Wd. tot in de uiterste consequenties had willen uitbouwen tot een kerkelijk feest, dan had men, evenals op andere feesten, den tijd waarop de plechtige Mis werd gevierd, moeten stellen na het kerkelijk uur dat men »Terts" noemt, dus zoo omstreeks 9, op zijn laatst op 11 uur in den morgen. Dit deed men echter niet. Men bleef de plechtige Mis steeds vieren na de Metten, onmiddellijk achter het »Te Deum".

Waarom hield men aan het vroege morgenuur vast? Als practische grond zou kunnen worden aangegeven, dat men

[1]) *Le Beffroi*, I. 169. 170. 173.

[2]) Vgl. boven, Dl. CXXX, blz. 457.

aan de eenmaal bestaande gewoonte van het volk, om vroegtijdig ter kerke te komen, niets heeft willen veranderen. Het eenige effect toch, dat men gewoonlijk bereikt — en dat zeker in de minder beweeglijke levensgewoonten der Middeleeuwen — is, dat het volk wegblijft.

Maar er is nog een andere reden aan te geven, welke van liturgisch-historisch standpunt veel aannemelijker is. Reeds sedert de 4e-5e eeuw bestond officieel in de Kerk het gebruik — het wordt reeds vermeld in het *Sacramentarium Gelasianum* [1]) — om op Kerstmis drie plechtige Missen te doen. De eerste van die Missen moest en moet nog heden gecelebreerd worden onmiddellijk na de Metten, zoodat Metten, Mis en Lauden één onafgebroken geheel vormen. Nu schijnt men bij de viering van de plechtige Mis op den Q. T. Wd. opzettelijk analogie gezocht te hebben met de eerste Mis van Kerstmis. Voorzeker bestond daartoe aanleiding, daar op den Q. T. Wd. feitelijk hetzelfde Mysterie wordt herdacht als met Kerstmis: op den Q. T. Wd. de Menschwording van Christus in actu primo, op Kerstmis in actu secundo. Daarbij komt, dat men bijv. in Doornik met angstvallige bezorgdheid voorschreef »dat er geen pauze mag zijn tusschen het einde van den hymnus *Te Deum* en de Mis" [2]), een bepaling welke er op wijst, dat men het echte liturgische voorschrift van Kerstmis wilde navolgen, dat eveneens een onmiddellijke aaneensluiting vereischt. En eindelijk bestond er in de Middeleeuwen in den Kerstnacht nog eene plechtigheid, welke ongeveer gelijk was aan die, welke wij in den nacht van den Q. T. Wd. hebben aangetroffen, en die mijns inziens van beslissenden invloed is geweest op de regeling der plechtigheden op den Q. T. Wd.

»Op het feest van 's Heeren geboorte — zegt namelijk de *Micrologus* [3]) — wordt na het 9e Responsorie het Evangelie »Liber gene-

---

1) Kellner, H., *Heortologie* (Freiburg 1901), S. 105.

2) *Le Beffroi*, I. 173. »Ita quod nulla sit pausa inter finem dicti himpni *Te Deum* et missam".

3) Het werk *Micrologus de ecclesiasticis observationibus* is zeer waarschijnlijk

rationis" (Matth. I. 1 vv.) gelezen, en daarna volgt het »Te Deum" met klokgelui" [1]).

Dat deze plechtige voorlezing van het Evangelie vergezeld ging van ongeveer dezelfde ceremonies als op den Q.T.Wd. (het Evangelie werd gezongen door een diaken, met een palmtak in de hand, vergezeld van een subdiaken, acolythen met kaarsen en wierookvat enz. enz.) getuigen ons o.a. Martène en Chevalier voor vele kerken van Frankrijk en ook voor België, Heuser voor Duitschland en het Utrechtsche *Missale* van 1540 voor Noord-Nederland [2]).

Uit dit alles kunnen wij veilig besluiten, dat men de plechtige Mis van den Q.T.Wd. van den Advent steeds onmiddellijk achter de Metten liet volgen, niet alleen omdat de historische ontwikkeling dat medebracht, en het geloovige volk daaraan eenmaal gewoon was, maar ook en vooral omdat men de van oudsher bestaande analogie met het Kerstfeest wilde bewaren. Tevens wordt ons daardoor duidelijk, waarom het nog heden ten dage als een noodzakelijk vereischte wordt beschouwd, dat de Gulden Mis vroeg in den morgen

---

van Bernold van Konstanz († 1100). Zie *Kirchenlexikon*, 2e Ausg., VIII. 1504; Franz, *Die Messe*, 414; Bäumer, S., *Geschichte des Breviers* (Freiburg 1895) S. XVII.

[1]) »In Natali Domini finito nono responsorio, Evangelium *Liber generationis* legitur. Deinde *Te Deum landamus* cum pulsatione signorum." *Micrologus*, Cap. 34 (ed. Hittorp, Parisiis 1624), col. 754.

[2]) Zie Martène, *ed. cit.*, III. 34 n. 14, waar getuigenissen worden aangehaald voor Rouaan, Narbonne, Troyes, Langres, Bayeux en zelfs voor «alle kerken in Frankrijk". Tevens ook voor Luik. Volledige teksten der plechtigheden te Laon bij Martène, *l.c.* en Chevalier, *Biblioth. liturg.*, t. VI (Paris 1897), p. 47 (*Ordinarium ecclesiae Laudunensis a Lisiardo decano*); te Bayeux, *op. cit.*, t. VIII, p. 55. Voor Duitschland zie Heuser in het *Kirchenlexikon*, IV. 523 f., i. v. Engelamt. Voor Nederland *Missale Traiectense*, Antverp. 1540, fol. vij a—viij c (1e reeks van nummers). In sommige kerken werd het genoemde Evangelie gelezen na de Mis; vgl. Chevalier, *op. cit.*, VII. 102 en 264. Martène III. 34, n. 15. Durandus, lib. VI, cap. 13, n. 14—16 (ed. cit., fol. 275 r—276 r). — Bij dit Evangelie sloot zich ook aan het bekende »Kindeke-wiegen". In een uitgave van 't Romeinsch Missaal (waarschijnlijk gedrukt te Venetië in 1536 of 1537 den 31en Juli bij P. Liechtenstein. Vgl. Weale, *Catalogus Missalium* etc., Londini 1886, p. 156. — Mijn exemplaar is defect) vindt men dat Evangelie voor den Kerstnacht niet vermeld.

wordt gevierd. Het is een nawerking van de oude traditie, dat het Evangelie van den O.T.Wd. eerst in de Metten, later in de Mis onmiddellijk na de Metten plechtig werd gezongen. En ofschoon op den huidigen dag die plechtige Metten reeds lang zijn vervallen, en er zelfs, dank zij vooral de Rubricistiek, van de kerkelijke feest-getijden op den O.T.Wd. geen stuk meer over is, herinnert toch nog het vroege morgenuur van de Gulden Mis aan een der meest eerbiedwaardige acten van Maria-vereering, welke onze katholieke voorvaderen hadden ingevoerd [1]).

(Slot volgt). Pater fr. BONAVENTURA KRUITWAGEN, O. F. M.

---

[1]) Wegens de uitgebreidheid van dit slotartikel werd het raadzaam geacht, het laatste gedeelte uit te stellen tot de volgende aflevering.

LENTE-WANDEL.

Het had geregend de ganse morgen reeds. Heel fijntjes. In dunne schuins-neervallende stralen. Er scheen maar geen einde aan te komen, toen vrij plotseling de wind, die laag en vlak uit het Westen blies, wat naar boven gelopen was, trekkend op het Noorden; en de lage dik-wollige wolkemassa's met 'en kleur van dooi-sneeuw, begonnen nu dadelik witter en poreuzer te zien en te gelijken op een uitgespannen reuze-scherm, waarachter, — uit schimmend beweeg, — men vrolik vermoedde het dolle gefeest der jachtende lichtstoeten.

En het duurde niet lang, of de zon brak door.

De oude kleine huizen van het stadje, die er de hele morgen zo armzalig uitgezien hadden in de omhullende regens, fleurden ineens op. Hun spitse rode daken nog nat-glimmend, vingen het licht in honderden los-liggende droppen en het felle rood ziedde heftigend op tegen de snel-klarende lucht.

Uit 'en hoge dakgoot viel 'en zuiltje water, waar plots de zon inkwam en het deed lijken nu op 'en hoge gouden speer van een reus, die zich ergens verscholen had'.

Maar het mooiste vond ik dat eerste licht in de ruitjes der huizen en in de plassen en plasjes op straat. Die zag je wisselen in allerlei kleuren en blinkeringen. Rood, dan geel, dan blauw. Paars en goud liepen door elkaar en groene stippels dansten over lila en zilver heen.

De stilte van de regen-ochend op 't eenzame plein van het stadje was reeds weggestoeid door een troep jongens en meisjes, armeluikindertjes in verfonfaaide flodder-kleertjes, maar toch aardig en lief; — de jongens, trots springend over de grootste plassen, de meisjes even huppend met de bevallige voetjes over het water der kleinere plasjes.

En de jongens- en meisjes-stemmen klonken in roezemoezende drukte door elkaar, tot plotsling een vrij-luide stem van 'en grote boerse jongen hèl-tonig er boven uitgalmde: »Kom jonges naar buiten!" En de vrolike troep stoof hotsend en botsend en met nog luider stemme-rumoer het plein af, de straat in.

Ik wandelde de andere kant op, ook naar buiten. De stevige vrij-hoge Maas-dijk met z'n grashellingen en struiken en mooie bome-partijen verhief zich als een soort van park-bolwerk boven de laag-liggende akkers en weilanden; lag als 'en open paleis-gang onder de wijde koepel van het vol-zonnige hemel-blauw. Want slechts heel ver, laag op de horizon lagen nog regen-nevels als een wazige grijs-grauwe cirkel, gebroken slechts hier en daar door een zwart-oppiekerend kerktorentje, doch waar binnen in (ver weg en naar alle kanten) alles fris zag en helder, na al die malse buien, als gedoopt tot een nieuw leven van glanzender heerlikheid.

De verre weilanden achter de dijk lagen levensweeldrig en krachtig met hun eenvoudig effen groen, als een wijde, wijde speelplaats, waarin echter het glanzende vee rustigjes graasde of nog rustiger neerlag bij de slingerende sloten, die als zilveren lopers schitter-lichtten over de stil-gespreide groene weilanden-weelde.

Maar in golvende lijn stonden de heggen en struiken beneden aan de zoom van de dijk met hun grillig-vreemd uitstekende, door elkaar geslingerde takken en takjes en twijgen, met de duizend-vormige, spits-ovale of ster-hoekige bladertjes, als een Japans lakwerk, groen, fel-schittrend zonne-groen, sober bestippeld met rood en geel van enkele vroege bloempjes, die aan 't opengaan waren, terwijl heel ver op een bepaalde plek, waar 't struikgewas plotseling erg omhoog ging, het opzuilende groen — even zichtbaar — dooraderd werd door de vluchtige teerheid van lange witte bloesemstrepen.

Hier en daar rees een boom in statige eenzaamheid of groepten er enige te zamen, de brede wijde kruinen als samengegroeid tot een bevallig loverdak, dat grote stukken schaduw neerzegende, die met hun koel-donker toch erg klein deden in de grote warm-stralende zonnigheid overal.

En op al de bladeren van struiken en bomen lagen nog grote dikke regendroppen, en wanneer nu soms — heel even — de wind zich verhief en in het gebladerte kwam, dan zag je ineens een gouden val van duizenden druppels, dan hoogtijdde 'et van licht en van water tussen de stil-bewegende twijgen en al de heggen werden overstroomd met de feeërieke kleuren van een toverballet en het scheen of alles vol stond van heerlike kerstbomen met duizend en duizenden bevende lichtjes.

En ver weg achter de bomen, achter heggen en struiken en achter de weilanden lag de rustige stroom. Het water was laag en zonder scherpe buigingen of brutale insnijdingen in de oppervlakte, van het rusteloze windbeweeg.

De wind scheen er maar langs te vleugelen nu en dan, en heel even maar, als een engel.

En ook de zon was zo lief met het water.

Hij zette hier een gouden punt, trok ginds een schitterende boog als een speelse schooljongen, die — in gedachten — lijnen en krullen trekt over 't papier van zijn boek.

Toen kwam ineens door het goud-zonnige water een aardig wit zijl.

Als 'en vreemde witte vogel bevallig zwevend over de stille golven.

Vóór op de boeg van 'et schuitje stond een jongen. Hij wuifde mij toe met zijn zakdoek.

En de nevels aan de horizon waren nu alle verdwenen en in het schitterend blauw van de heldere verschieten zag je de lustig-stille dorpjes vreedzaam gelegerd rond de spitse of vierkante kerktorens, zoals een rustige zwijgende kudde om z'n herder heen.

En m'n hoofd en m'n handen kwamen in een rythmies vreugde-bewegen, en het snateren van stoeiende vogels uit het hoog-in-de-lucht, viel als droppels muziek op de lentende aarde.

Megen. fr. CHRISTINUS KOPS, O. F. M.

KLEINERE MEDEDEELINGEN AAN LEZERS EN SCHRIJVERS.

DE UITDRUKKING »FILIUS DEI: ZOON GODS" VOLGENS HET SPRAAKGEBRUIK DER JODEN TEN TIJDE VAN CHRISTUS, ALS BEWIJS VOOR DE GODHEID VAN CHRISTUS.[1]) — De Joden ten tijde van den Goddelijken Zaligmaker verstonden onder de uitdrukking »Filius Dei: Zoon Gods" een persoon, die in den eigenlijken en waren zin des woords God is.

I. De *ontwikkelden en geletterden* onder de Joden:

1) Het Synedrium vroeg den Heiland (Lucas XXII, 66—71), of hij de Messias was. Jesus bevestigde deze vraag indirect en verklaarde, dat hij niet alleen de Messias, maar ook God was. Daarom vroegen de Joden: »*Tu ergo es Filius Dei: Zijt gij dan de Zoon Gods?*", waarop de Heiland antwoordde: »Ik ben het". Daarop verklaarden hem Caiphas en het Synedrium voor een *godslasteraar* en des doods schuldig. Zij allen verstonden dus door de uitdrukking Filius Dei: zoon van den waren God. Zich voor een adoptief-zoon van God uit te geven, zou geen godslastering geweest zijn en zeker geen misdaad, waarop de doodstraf gesteld was. Want in dien zin hadden zich de Joden zelf kinderen Gods genoemd (Joan. VIII, 41). Dat Christus geen adoptiefzoon van God was, wilden zij ook niet beweren, want om dat te bewijzen, hadden zij getuigen

---

1) De vaak gehoorde bewering, als ware »de Zoon Gods" een bij de Joden gebruikelijke Messiastitel, is niet bewezen: vgl, *Studiën*, LXII, 342 vv.

noodig gehad, die bezweren konden, dat hij een slecht mensch was; maar »Wij hebben geen getuigen noodig, uit zijn eigen mond hebben wij immers de godslastering gehoord".

2) Even duidelijk blijkt, welken zin de Joden aan deze uitdrukking gaven, uit de *gerechtsverhandeling bij Pilatus.*

»Wij hebben eene wet en volgens die wet moet hij sterven, omdat hij zich tot Zoon van God gemaakt heeft". De wet nu, waarop zij zich beriepen, was de wet tegen de godslastering. Een godslastering was echter, zooals wij aantoonden, de uitdrukking: »Ik ben de Zoon van God", slechts dan, als Christus zich door deze benaming voor den Zoon van God in eigenlijken zin wilde uitgeven.

Een ander bewijs levert ons Joannes Cap. X, waar de Heiland drie uitdrukkingen: »Ego et Pater unum sumus: Ik en de Vader zijn één"; »Filius Dei sum: Ik ben Gods Zoon"; »Pater in me est, et ego in Patre: De Vader is in mij en ik in den Vader", op ééne lijn stelt. De Joden wilden hem niet alleen steenigen wegens godslastering, toen hij zeide: »Ego et Pater unum sumus: Ik en de Vader zijn één", maar ook toen hij zich op zijne wonderen beriep om zoo zijn woord: »Filius Dei sum: Ik ben Gods Zoon" meer kracht bij te zetten.

II. *Het niet ontwikkelde deel* der Joden.

1) Dat ook bij het niet beschaafde gedeelte der Joden de uitdrukking »Zoon Gods" in den natuurlijken zin des woords verstaan werd, blijkt reeds daaruit, dat de Pharizeën voor Pilatus en voor het volk als reden, waarom zij den dood des Heilands vorderden, aangaven: »Hij heeft zich tot Zoon van God gemaakt, daarom moet hij volgens onze wet sterven". Deze reden zou voor het volk niet doorslaand genoeg geweest zijn, als ook niet de naam »Zoon van God" bij het volk, hetzelfde gold als »Zoon Gods van nature".

2) Ook voor *den blindgeborene* (Joann. X) was de uitdrukking »Zoon Gods" gelijkluidend met die van »wezenlijke zoon Gods". Want toen de Goddelijke Zaligmaker hem vroeg: »Credis in filium Dei: Gelooft gij in den Zoon Gods?"

antwoordde hij, »Wie is hij opdat ik aan hem geloove?" En als de Heiland hem zeide: »Ik ben het", viel hij op de knieën neer en aanbad hem. Want dat Christus de adoptief-zoon van God was, had hij reeds bekend, toen hij den Heiland voor een profeet, den Messias verklaarde.

3) Hetzelfde blijkt uit de woorden van den H. Petrus (Matth. XVI, 14.) »Gij zijt Christus, de Zoon van den levenden God".

Wij zien dus, dat overal, waar de *Heiland* zich zelf, of de *H. Paulus* in zijn brieven den Heiland: *Zoon Gods* noemt, dit een bewijs is voor de godheid van Christus, volgens *het spraakgebruik der Joden.*

J. K.

NIEUWE UITGAVEN.

Het Heilig Evangelie en de Handelingen der Apostelen, uitgegeven door de Apologetische Vereeniging »Petrus Canisius". — R. K. Propaganda-genootschap. Amsterdam. Marnixstr. 101. Prijs *f* 0.25.

Onder ons Roomsche volk wordt de H. Schrift in haar geheel weinig gelezen. Men kan over dezen toestand verschillend oordeelen, evenals ook de oorzaken daarvan verschillend zijn. Over deze punten hebben wij niet verder te spreken. Ten opzichte der Evangeliën evenwel staat de zaak eenigszins anders dan tegenover de verdere boeken der H. Schrift. Men kan het lezen van het overgroote deel des Ouden Testaments voor ons gewone volk een weinig vruchtbaar en somwijlen niet ongevaarlijk werk achten, en tóch den wensch uiten, dat het Evangelie onder ons meer mocht gelezen worden. In vroeger eeuwen was dat beter onder ons, doch de reactie tegen de overdrijving onzer protestantsche broeders heeft ons, katholieken, niet in alles goed gedaan!

Het is dan ook volkomen begrijpelijk, dat in het buitenland meerdere vereenigingen werden opgericht, om, onder goedkeuring en aanmoediging van het kerkelijk gezag, de Evangelie-lectuur onder het volk te verspreiden. Ditzelfde tracht nu de Apologetische Vereeniging »Petrus Canisius" voor ons vaderland te doen; en alle teekenen duiden aan, dat zij in haar edel opzet zal slagen [1]).

Om volkslectuur te kunnen zijn, moest deze vertaling dus

[1]) De bestellingen toch kwamen al dadelijk bij het Propaganda-Genootschap te Amsterdam — het eenige adres, waar bestellingen worden aangenomen — zoo druk in, dat het ondoenlijk was, aan alle aanvragen te voldoen. Daarmede is tevens uitgelegd, waarom deze recensie — op verzoek — aanmerkelijk vertraagd is.

spreken de taal van het gewone volk. Wij zijn nu eenmaal gewoon voor den Bijbel een eenigszins afzonderlijke taal te gebruiken; en al is onder ons de invloed der »tale Kanaän's" niet zoo sterk, toch hangt ook onze bijbeltaal voor een goed deel aan eigenaardige vormen en woorden. Deze geven iets eerwaardigs aan de taal, iets, dat voor ons in harmonie is met het oude Heilige Boek. Door het herhaaldelijk hooren van de verschillende pericopen, gelezen op de Zondagen van het kerkelijk jaar, zijn wij vertrouwd geworden met zekere woorden en zegswijzen; er gaat, ook voor het gewone volk, dat sommige wendingen en woorden wellicht niet begrijpt, een zekere bekoorlijkheid uit van die archaïsche klanken.

Nu zullen sommigen het laken, dat in deze Evangelie-vertaling ten eenen male met deze oude vormen gebroken is. Maar, wat wilt ge, wanneer eenmaal deze Evangelie-vertolking voor den gewonen man geschreven is, dan moet zij ook de gewone volkstaal gebruiken, de taal, die het volk verstaat. C'est à prendre ou à laisser. Wel mag men hier of daar eene uitdrukking aanwijzen, die ook in gewone taal fijner en keuriger overgebracht had kunnen worden; wellicht had het gebruik der toonlooze voornaamwoorden »ge" en »we" afgewisseld kunnen worden met het meer nadrukkelijke »gij" en »wij"; hier of daar is misschien een woordje ter verduidelijking onnoodig ingevoegd of weggelaten. Doch over dergelijke punten zal steeds verschil van inzicht bestaan, óók waar men het eens is omtrent de hoofdzaak.

Zoo mag dan ons nieuwe Bijbeltje het model genoemd worden eener volksuitgave der Evangeliën. In flink loopend Hollandsch, dat het begrijpvermogen der groote massa niet te boven gaat, geeft dit boekje toch juistheid van vertaling en klaarheid van uitdrukking. Ook worden alle vroegere vertalingen hierin verbeterd, dat rythmisch vertaald is, wat in de H. Schrift rythmisch gedacht of geschreven is. Met bijzondere voldoening zal iedereen de keurige vertaling van Joannes I, 1—19 lezen. Het is een waar geestesgenot, voor sommigen misschien een nieuwe openbaring, het algemeen bekende Sint Jan's Evangelie in dezen vorm te lezen. Gelijk de geleerde

schrijver op blz. 269 erkent, laten sommige woorden of zinsneden een andere vertaling of verklaring toe. Zoo is voor mij de vertaling van Jo. I, 9 tekstkritisch onaannemelijk. Grammaticaal en rythmisch is de interpunctie van den kundigen vertaler zeker volkomen te verdedigen; doch tekstkritisch zal het zeer bezwaarlijk gaan. De oudste Grieksche codices geven hier geenerlei aanwijzing, wijl deze geen of nagenoeg geen interpunctie aangeven; doch de vertalingen (de oud-latijnsche, vulgaat, syrische, coptische en æthiopische) verbinden allen ἐρχόμενον met het voorafgaande ἄνθρωπον [1]). Wanneer overigens deze geconjectureerde interpunctie tekstkritisch evengoed betuigd was als die van Jo. I, 3—4, dan zou ik geen overwegend bezwaar zien om de interpunctie van den auteur te volgen. Misschien heeft deze of gene lezer eene aanmerking op de vertaling van Jo. I, 15: »Hij die na mij komt is mij vóórgekomen". De vertaling doet inderdaad bij de eerste lezing vreemd aan; toch schijnt zij mij de meest aannemelijke te zijn [2]); maar zou dan ook πρῶτος in het volgende verslid niet beter rangbepalend dan tijdbepalend genomen worden, en diensvolgens vertaald door »meerder"?

Wellicht zal er door sommigen aanmerking op gemaakt worden, dat de vertalers niet de Vulgata tot grondslag hunner vertaling genomen hebben. De goede gemeente is eenmaal aan den Vulgaattekst gewoon en de Vulgaat is toch de authentieke Bijbeluitgave der Latijnsche Kerk. Zeker, deze argumenten hebben hun waarde, doch men schatte die niet te hoog. Het volk kent, helaas, van het Evangelie weinig meer dan de bekende Zondagspericopen, en nimmer heeft het in de bedoeling der Trentsche Vaders gelegen de Vulgaat-editie boven den grondtekst te verheffen. Ontegenzeggelijk is het toch beter, te vertalen direct uit den grondtekst, die thans

---

[1]) Onder de oudere autoriteiten vond ik alleen Theodorus van Mopsueste aangegeven; juist niet de allerhoogste autoriteit!

[2]) De bekende philoloog F. Blass geeft in zijn *Grammatik des Neutestamentlichen Griechisch*, 2e Aufl. S. 129 aan, dat ἔμπροσθεν alleen plaatsbepalend gebruikt wordt, en geeft als »anscheinend" ook tijdsbepalend onze plaatsen Jo. I. 15, 30.

daarenboven beter gekend wordt dan in de 16de eeuw, dan uit eene vertaling van den grondtekst, hoe goed die ook wezen mag.

Nu bestaat er evenwel van den Griekschen tekst geen officieele uitgave. Verschillende geleerden hebben een min of meer uiteenloopenden tekst van het Nieuwe Testament gepubliceerd. Onder deze verschillende edities heeft die van Brandscheid de eigenaardigheid, dat zij meerdere Vulgaatlezingen, die in de beste Grieksche codices weinig of niet betuigd zijn, in haren tekst opneemt [1]). Deze uitgave scheen, wellicht om deze eigenaardigheid, de meest aangewezene voor onze geleerde vertalers. Het komt dan ook in mij niet op, deze keuze te laken, hoewel ik moet erkennen, dat het mijne keuze niet zou geweest zijn. Slechts enkele malen wijken de vertalers van dien Brandscheid-tekst af, zooals bijv. Marc. IX, 9 (10), waar evenwel in een noot de betere lezing staat aangegeven. Een sterker voorbeeld van afwijking geeft de lezing van Act. XIII, 18, waar afgeweken wordt van de lezing, die door Brandscheid en door de Vulgata en door de beste tekstcritici als de goede gegeven wordt. Om welke redenen hier van den Brandscheid-tekst (die evenwel in een noot gegeven wordt) is afgeweken, weet ik niet. De autoriteit van ϑ 3, ϑ 4 en α 1001 weegt toch niet op tegen die der overige codices [2]). Kort daarop (Act. XIII, 20) volgen de bewerkers weer den tekst van Br., doch geven in een noot de voorkeur aan een »betere" lezing, die zij evenwel niet in hun tekst opnemen. Deze betere lezing is de zoogenaamde *forma romana* van Blass; de voornaamste getuigen zijn ϑ 5, α 3, α 5, α 6,

1) Van dezen tekst — nog altijd de beste van Roomsche zijde — is dezer dagen een derde editie verschenen. Ze is nagenoeg dezelfde als de tweede; de enkele verbeteringen, die Brandscheid vóór zijn dood nog heeft kunnen aanbrengen, staan Pars I, p. XVI—XVII, en Pars II, p. V—VI. Deze weinige verbeteringen brengen geen noemenswaardige verandering in ons oordeel aangaande deze overigens aanbevelenswaardige uitgave.

2) Ik volg bij het aangeven der codices de nieuwe sigla van Von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, die duidelijker en rationeeler zijn dan de tot nu toe gebruikelijke sigla. De hier aangehaalde handschriften worden bij de andere tekstcritici genoemd C, A en E.

א 1001, en eenige vertalingen, en deze hebben daarenboven onderling nog eenig verschil [1]). De forma romana, om den term van Blass eens te gebruiken, heeft hier voor mij wel eenigen schijn van een latere correctie te wezen. Doch daarmede is niet gezegd, dat deze lezing onmogelijk is. Het is niet uitgesloten, dat door nieuw ontdekte codices aan deze en dergelijke lezingen meerdere autoriteit geschonken wordt [2]). Ook bij de noot op bl. 24 (Matt. VIII, 28) zou ik wel eenige aanmerkingen willen maken, doch de vrees, dat ik den goedwilligen lezer die mij tot hiertoe volgde, afschrikke, houdt mij terug. Misschien zou ook de een of andere lezer gaan meenen, dat er op ons Bijbeltje verschillende aanmerkingen te maken waren. En dien indruk zou ik voor geen geld ter wereld willen vestigen. Te minder omdat dit boekje voor het katholieke Nederland een zeer groote aanwinst is, zooals wij in geen jaren te vermelden hebben gehad. Populair is het in den edelsten zin des woords, geprijsd naar de financieele draagkracht van den gemeenen man, geschreven in een taal naar zijn bevattingsvermogen, maar tevens met al de keurigheid en juistheid, die in eene vertaling der H. Schrift verwacht mogen worden. Populair dan als dit boekje is moge het bij duizenden en duizenden verspreid worden in de huisgezinnen, waar men zoo weinig van Gods Heilig Woord weet, moge het indringen in verstand en gemoed van heel ons Christenvolk! Dat zal het heerlijkste loon zijn voor den moeizamen doch gelukkigen arbeid der bewerkers, die ik van harte met dit werkje gelukwensch.

J. VAN DEN DRIES.

---

[1]) Bij de vroegere tekstcritici: D, P, L, H en E.

[2]) De straks aangehaalde Von Soden heeft deze en dergelijke lezingen vereenigd tot één oer-vorm, dien hij de I-vorm noemt. Deze geleerde heeft het geluk gehad meerdere codices te vinden, waarin deze vorm vertegenwoordigd is, o. a. een zeer belangrijken codex uit Tiflis, gesigleerd 050. Vgl. Von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments* I, 2, S. 1041. Voor de resultaten, die deze vondsten beloven tot herstelling van den Nieuw-Testamentischen tekst, zullen wij de verschijning der verdere deelen van Von Soden's standaardwerk moeten afwachten.

Het Heilig Misoffer en zijne ceremoniën, door M. C. NIEUWBARN, O. P. — Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 2e druk, 1907.

Een stoere, onvermoeide werker, onze welbekende Pater Nieuwbarn: onverpoosd volgt de eene pennevrucht de andere. En meent ge wellicht, dat die rijke vruchtbaarheid aan 't gehalte zal te kort doen, dan vergist ge u stellig. De uitgave, hierboven vermeld, zeker het beste wat tot heden van hem verscheen, levert daarvan het onbetwistbaar bewijs: een waar meesterstukje is het van degelijke bewerking, van diepgaande studie.

Terecht van oordeel, dat alle liturgische voorschriften der Kerk ten opzichte van het H. Misoffer steunen op hare geloofsleer, begint de schrijver met eene zaakrijke, glasheldere uiteenzetting te geven van de katholieke leer aangaande het Hoogheilig Sacrament onzer altaren. — Vervolgens laat hij ons stuk voor stuk de verschillende gebeden en handelingen, welke de priester als dienaar der Kerk en plaatsvervanger van Christus aan het altaar verricht, van 't begin tot het einde volgen, met geloovig hart en invroom gemoed alles besprekend, alles verklarend; niet de minste omstandigheid ontgaat onze aandacht. — Ten slotte wordt zin en beteekenis der verschillende misgewaden en van alles, wat de priester verder tot het H. Offer behoeft, met de grootste duidelijkheid besproken.

Het verheven doel: »de liefde tot de H. Misse hooger te kunnen doen opvlammen door eene betere kennis harer mysteriën" schonk deze leerrijke studie het aanzijn. Daarmede heeft Pater Nieuwbarn voorzien in eene allerdringendste behoefte onzer dagen. Al ziet men allerwege het katholieke levensvuur helder opvlammen, toch waart nog veel koude onverschilligheid in het godsdienstige door alle rangen en standen onzer hedendaagsche samenleving, en de katholieken bleven daarvan niet vrij. Is het dan wonder, dat wij deze uitgave met oprechte en dankbare vreugde ontvingen, dat één onzer katholieke dagbladen haar begroette als »een der gelukkigste en verheugendste verschijningen in de boekenwereld"? Deze echt priesterlijke arbeid zal in ons hart ontsteken, voeden en

volmaken de liefde tot den Goddelijken Heiland, die zich onder broodsgedaante wilde verschuilen, ten einde altijd in ons midden te verblijven, ons Offerlam te zijn bij den Hemelschen Vader, onze versterkende spijze op den moeielijken tocht naar het hemelsch vaderland, in één woord zijne liefdeschatten uit te putten om onze harten te winnen.

Tevens is dit boekje zóó eenvoudig, zóó bevattelijk voor een ieder bewerkt, dat het geen bevreemding wekt, als de hoop door den schrijver uitgesproken voor »zeer velen" nuttig te mogen zijn, reeds nú geen ijdele verwachting is gebleken; want duizenden en duizenden hebben zich gehaast dit verdienstelijk werk tot het hunne te maken, en met de gedachten en gevoelens daarin neergelegd geest en hart te verrijken. Hiermede wenschen wij den geleerden schrijver van ganscher harte geluk.

Eenige geringe opmerkingen zijn reeds door anderen gemaakt bij de eerste uitgave. Mogen wij nog herinneren aan blz. 45, waar de uitdrukking »twee*voudig* verdeeld" beter vervangen ware door »twee*ledig* verdeeld" of »in twee deelen gesplitst"; en aan blz. 92 »slechts *ettelijke* woorden", waar, dunkt ons, bedoeld is: »slechts *enkele*" of »slechts *weinige* woorden".

Daar deze uitgave uitmunt door flinke, fraaie, duidelijke letter op licht getint papier en verrijkt is met eenige toepasselijke, waarlijk kunstvolle gravures en vignetten, is zij des te aantrekkelijker. Wij willen daarom bij het vieren der Eerste H. Communie-plechtigheid met overtuiging dit kunstwerk aanbevelen als een der schoonste, passendste en nuttigste geschenken, welke men op dien feestdag geven kan.

C. F. A. HUILMAND, Pr.

Annuarium der R. K. Studenten in Nederland. A. D. 1907. — Leiden, G. P. Theonville, 1907.

„Lang gewacht en stil gezwegen,
Nooit gedacht en toch gekregen"

stond indertijd op een buitentje langs een der singels van Leiden, en dit versje heb ik meer dan eens geneuried, terwijl

ik aan 't *Annuarium* van 1907 dacht. De Duitsche troostwoorden, die ik er in de gedachte bijvoegde: »Was lange währt wird endlich gut" zijn gelukkigerwijze bewaarheid, en daarom ga ik getroost aan 't recenseeren — ik schijn daarvoor wel eene aanstelling voor vast gekregen te hebben.

De redactie zelve van het *Annuarium* is echter niet tevreden: »Men vreest het peil, waartoe het in den aanvang steeg. Men durft onder studenten het *Annuarium* niet aan."

't Zou jammer zijn indien daardoor gebrek aan medewerkers of inzenders kwam — of overvloed aan anonieme stukken, want heusch, de redaktie heeft gelijk: »Er wordt geen buitengewoonheid gevraagd en geen mannenwerk; maar werk van studenten, dat is de vastlegging van een gezonden katholieken geestesgroei. Nog wordt... geen evenwicht gevraagd; aan... »Sturm und Drang" is schoonheid en wezenlijkheid genoeg".

Wie meedoet, liefst onder eigen naam, moet kritiek kunnen verdragen; wie mee wil doen moet goedsmoeds in de snippermand van de redactie terecht kunnen komen; en wie mee kon doen maar uit vreeze, dat het niet goed genoeg is, niets inzendt, vrage zich eens af, of die vrees geen misplaatste nederigheid is.

Het *Annuarium* van 1907 is goed, ook wanneer men het uitstekende — en vrij lange — opstel van Dr. M. Schoengen *De ontwikkeling van het Hooger Onderwijs in de Middeleeuwen* niet mee laat tellen in de beoordeeling. Ik geloof niet, dat men dit produkt van ernstige studie, groote belezenheid en gezond oordeel minder hoog zou aanslaan, wanneer een wetenschappelijk tijdschrift daaraan de gastvrijheid verleend had. 't Spijt mij, dat de schrijver niet een keer meer gebruik gemaakt heeft van zijn talent om te schilderen. Het wetenschappelijk *leven* aan de groote middelpunten der wetenschap is het schilderen waard. Ook had ik gaarne duidelijker gelezen, hoe en waarom het wetenschappelijk leven, over het geheel genomen, katholiek leven bleef. De slotzin van het eerste deel: »Die bloeiende toestand van het onderwijs was te danken aan de Katholieke Kerk" — de apologetische quintessens van de studie — ware dan blijkbaarder de samenvatting van het geheel geweest.

Goed werk heeft ook J. L. Juten geleverd over *Zonnetheorieën.* Wat de schrijver ons aangaande het centraal lichaam van ons zonnestelsel meedeelt is duidelijk en bevattelijk, en het overzicht is ruim; eene scherpere afbakening en verdeeling — b.v.: feiten, physische theorieën, kosmogenetische theorieën of hypothesen — zou niet geschaad hebben.

In de Katholieke Vereenigingen is, blijkens de verslagen, die niet uitsluitend wegens den inhoud belangstelling wekken, druk gedebatteerd; hier naar aanleiding van onderwerpen door studenten ingeleid, elders bij gelegenheid van het optreden van andere sprekers. Verscheidenheid genoeg: abortus provocatus, de Index, Harnack, het Boek Judith, menschen met idealen, algemeen kiesrecht, alcoholisme, de jongeren tegenover de sociale vragen — eene lezing die staande de vergadering in de daad werd omgezet — geloof en twijfel, Hugo de Groot, Galilei, Von Liliencron, Mirabeau, smaak en wansmaak, wilsvrijheid, Kloos, pessimisme enz.

Ook de kunst heeft van 't jaar ruim haar deel gehad. Behalve de lezing *Smaak en wansmaak* door pater Spijker, spraken nog daarover pater Ligtenberg in »Veritas", Th. Molkenboer in »Albertus Magnus" en Jos. Cuypers in »Sanctus Virgilius". Een ongenoemd schrijver leverde nog een goede bijdrage over *Notre Dame*, half stemming, half kunstbeschouwing. En het *Annuarium* sluit met *Iets over Kunst.* Nu meen ik de lezingen, op het verslag afgaande, te begrijpen en het artikel over *Notre Dame* te verstaan, maar bij *Iets over Kunst* ben ik de kluts kwijt geraakt, dat is me te hoog. Indien aan 't begin eene volledige verdeeling met juistere bepalingen gestaan hadden, dan zou ik misschien kunnen zeggen, waarom mij de conclusies vreemd voorkomen; nu vrees ik den schrijver niet gevat te hebben; en moet er het zwijgen toe doen.

»Waaie windjes waaien, spelen in het zeil,
Meisken in het bootje — spelen met je lokken,
Vliegen 't water over, doen de golfjes klokken
Langs en vóór den boeg... en dan in allerijl
Bollen weer het zeil".

De waaie windjes van dit echt frisch liedje — wie maakt

daar eens een vaderlandsch wijsje voor — waaien me naar de perken der poëzie.

Er zijn gelukkig nog al bloemetjes, en tusschen 't donkere groen doen ze goed, zelfs de treur-bloemen, die nog altijd eene gewilde soort schijnen.

De verzen à la Heine met scherp kontrasteerend slot bevallen me dit jaar minder, maar dat kan aan mij liggen en ik wil er de dichters niet om lastig vallen. Eén vers, *Stuivertje*, had ik liever niet gedrukt gezien; er kleeft te veel ouderleed aan het onderwerp om het zóó luchtig te behandelen en in zulk een woord, als het slotwoord is, te typeeren". En nu moest dit versje ook juist zijn plaats vinden vlak vóór de pittige en opwekkende rede, welke aan het einde der retraite gehouden werd.

De overgang van 't vers naar 't proza, vormt het stuk *Leven*, dat in het proza-stuk *Proloog* zijn tegenhanger vindt. Ik wil volstrekt niet zeggen, dat de stukken prozaisch zijn; beide stukken, 't eene in verzen zonder rijm en maat maar met duidelijke golvingen, en 't andere in proza zijn echt dichterlijk. Beide behandelen ongeveer 't zelfde thema, dat ik kort zou willen weergeven met *Beatrice;* maar terwijl *Proloog* de reine en geheiligde liefde der aarde blijft beschouwen als de weerspiegeling der hemelsche, vat *Leven* die liefde in hare reine en heilige werkelijkheid op en draagt ze, zooals ze is, aan God op tot Zijne verheerlijking. Misschien is in *Proloog* de weerspiegeling der H. Drieëenheid minder juist, maar: *Ubi plura nitent* etc. In *Leven* herinnert de Rei aan den Meister uit *Die Glocke*, maar in hare tweeregelige bondigheid is ze toch weer heel anders.

Een derde stuk *O sacrum Convivium* getuigt evenals de beide vorige, dat de schrijvers in 't rijke roomsche leven niet te vergeefs naar onderwerpen en naar inspiratie zoeken. *O sacrum Convivium* is als een zacht naspel na het Lof in de kloosterkapel — forsche registers, zooals de twee vorige schrijvers opentrokken, hooren daar niet, maar het orgel is ook in de zachte stemmen goed gemonteerd en de organist blijkt een ervaren musicus.

Acetyleen: $C_2 Ca + 2 H_2 O =$? Neen, dat is 't niet. Maar hij en zij — wie zijn zij, mijnheer en de juffrouw? De schrijver zegt het niet en laat den lezer zich dat uitbeelden. Mij wel — hij en zij dan rijden in den avond per auto met een groote acetyleen-lantaarn van een bezoek aan pastoor X. te Y. in de provincie P. naar huis. Ze zijn er in den middag bij brandende zon heen gereden en hebben bij den pastoor een paar gezellige uurtjes doorgebracht. Of de schrijver 't met opzet doet, kan ik niet zeggen, maar behalve het mysterie van hij en zij, teekent hij ook het landschap zoo, dat men onwillekeurig aan 't denken gaat: waar mogen ze wel heen gereden zijn? Waar mag die pastoor met zijn huishoudster Nelleke nu wel wonen? Had de gulle gastheer werkelijk een liedje van Speenhof op zijn grammofoon? Maar dat is juist, dunkt me, de verdienste van den schrijver, hij neemt ons mee in zijn automobiel en we maken gaarne van de invitatie gebruik; en, heeft de rit in den heeten middag en in vliegende vaart ons doen deelen in de automobilistische ongedurigheid, die ons ook bij den pastoor niet wil verlaten, wij blijven toch dankbaar voor den prachtigen namiddag.

Onze stemming is prettiger dan die van Henk (uit het stukje *Stemming*) die met zijn makkers — ze zullen 't wel niet gebleven zijn — uit wilde en van dat uitgaan zijn bekomst kreeg, omdat het zoo'n intens onbeduidende conversatie en aangeschoten-jongelui's-drukte werd en ten leste nog op 't bezoek van een café-concert van den minsten rang uitliep. Overigens begrijp ik best, dat Henk, die hard werkt, aan Piet en konsorten het land heeft — en, wat mij betreft, mochten allen het land hebben! Er ligt behalve stemming ook strekking in dit vaardig geschreven schetsje, en het geeft aan schrijvers nog een kostelijk lesje op den koop toe, waaraan de schrijver wellicht niet eens gedacht heeft. »Qui ne sut se borner ne sut jamais écrire", zegt Boileau. Maar dat is 't niet, althans niet geheel — kieschheid, takt moeten bij die zelfbeperking een woordje meespreken, en dat doen ze bij dezen schrijver beter dan bij menig anderen.

Het *Annuarium* van dit jaar is verlucht door eenige teekeningen; die vóór het mengelwerk doet niet kwaad, al is ze wat te veel de triomf der rechte lijn en moet men scherp toekijken om te zien, of de lijzige figuur urnen uitgiet of fakkels uitdooft; de andere is een aardige persiflage van slechte strekkingen in dicht-, schilder- en toonkunst.

Wanneer ik nog hierbij voeg dat bij een goed, maar wat bijziend-turend portret van Dr. Vlaming een sympathiek woordje geschreven is, dan heb ik mijn taak volbracht. Ik sluit met den wensch der redactie: »Daarom vragen wij van de jongeren met den grootsten aandrang: helpt dit jaarboek zoo mooi houden als het is; als gij kunt maakt het mooier en beter. En bedenkt dat een woord van een student tot studenten zooveel goed kan doen".

Roermond. J. M. L. KEULLER.

Lezingen en Toespraken van W. H. DE VEER, S. J. — Tweede Bundel. — Amsterdam, E. v. de Vecht, 1906.

Menschen, die dag in dag uit zich bewegen in de drukke levenscentra onzer maatschappij voelen zich al spoedig meedrijven in de geestes-strooming, wier uitvloeiing niet is in »de kristallen zee", waarvan de Openbaring spreekt. Diepte en golfslag zijn velen te machtig en als niet spoedig bekwame hulp geboden wordt, verliezen zij zich in de wielende wateren, en van behoud valt geen sprake meer. Vóórdat velen komen tot de onderhouding der geboden, moeten zij eerst geestelijk versterkt worden.

Wij prijzen daarom elke poging, die aangewend wordt, om de »geloovigen" met meer »kennis" te verrijken, opdat zij in de stroomingen des tijds geen wrakken worden, die meedrijven, maar rotsen, die staan! Van harte welkom is ons derhalve de »tweede populair-wetenschappelijke bijdrage van christelijke apologie", die Pater De Veer ons gaf.

Hij geeft wetenschap voor het volk. De geleerde katheder-redenaar wil zijn eenvoudig gehoor inleiden in de *Vragen*

van den dag. Dat meer ontwikkelden, uit zijne lezingen »weinig nieuws leeren", pleit nog niet tegen den spreker. Integendeel: Pater de Veer toont uit ondervinding te begrijpen, dat het bevattings-vermogen onzer menschen sinds lang niet meer gelijkt op dat van Kana's waterkruiken, die elk twee of drie metreten inhielden.

Daarom hindert het, dat de Schrijver in zijn zeggings-vorm, met deze strekking niet wat meer rekening hield. Zijne redenen hebben op meer dan één plaats een overlading en een stroefheid, die het luisteren moeilijk maakt. Wat wij van zijn eersten Bundel zeiden [1]), geldt ook voor den tweeden: er is te weinig gang in zijn rede, zij vloeit niet gemakkelijk, en dringt niet genoeg door.

Deze nieuwe reeks is overigens gelukkig gekozen.

Tegen de revolutie-idee geeft De Veer zijn: »*Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap*".

Tegenover den lagen strijd, waaraan de Kerk in onzen tijd weer van alle kanten blootstaat, laat hij het volle licht der historie vallen op haar gestorven Herder »*Leo XIII*", wiens beeld de wereld in haar herinnering bewaren zal, als van den Koning, den Priester, den Vader bij uitnemendheid. In den dertienden Leo roemt de Kerk een man, aan wiens zegenenden invloed zelfs de onkatholieke wereld hulde brengt en die voor de katholieke wereld is haar jongste en grootste glorie.

Tegen de al meer veld-winnende leer van het »*Spiritisme*" stelt hij haar geschiedenis en praktijken en bespreekt de verscheiden verklaringen van de stoffelijke spiritistische manifestaties: 1^0 het magnetisch fluidum van Mesmer; 2^0 de psychische kracht van Crookes; 3^0 de odkracht van Reichenbach; 4^0 de onbewuste spierwerking van Lehmann; en hij komt dan tot de conclusie, dat deze manifestaties wel dikwijls maar niet altijd moeten worden toegeschreven aan bedrog en vlugheid der mediums, en wij soms te denken hebben aan het leugen-werk van den gevallen geest. Daarna

---

[1]) *De Katholiek*, Dl. CXXVII, bl. 75.

worden behandeld de intellectueele verschijnselen, om te komen tot het besluit, dat het perisprit en de reïncarnatie van Kerdec geen antwoord geven op de vraag: »Vanwaar de buitennatuurlijke verschijnselen in de spiritistische séances?" Zoo komen dan vanzelf daemonische invloeden ter sprake. Ten slotte vermeldt hij de veroordeeling der Kerk van het spiritisme, welke houding geheel is naar de lijn van Deut. XVIII: 11.

Zeer lezenswaardig is: »*Wonderen en Hypnotisme*". Eerst wordt in een veelzijdige bewijsvoering de mogelijkheid van het wonder buiten twijfel gesteld. Vervolgens geeft Pater De Veer de geschiedenis van het moderne hypnotisme: het magnetisme van Mesmer; het somnambulisme van De Puységur; het hypnotisme van Braid. Daarna de vraag: »Wat is het hypnotisme en hoe werkt hypnose?" Voorts wordt behandeld het katholieke wonder en worden de moderne verklaringen weerlegd. Breedvoerig bespreekt hij »de stigmatisatie". Eindelijk wordt uit al het voorgaande deze stevig gemotiveerde conclusie getrokken: dat het hypnotisme door zijne armzaligheid scherp doet uitkomen de wonderkracht der Kerk, die eenig-heerlijk blijft, omdat deze kracht uit God is. Gaarne had ik gezien, dat de Schrijver zijn gehoor ook met eenigen nadruk gewezen had op het feit, dat door de propaganda voor spiritisme en hypnotisme stof-vergoding al meer stofverzaking wordt, zoodat deze theorieën en praktijken misschien kunnen zijn »een omweg naar God".

Tegen de gelooflooze en ongeloovige poëzie der modernen hield Pater De Veer zijn »*Nicolaas Beets*". Zeker, eerst dan, wanneer de dichter God nadert, wordt hij ten volle verlicht en verwarmd en zullen zijn zangen of liedekes daardoor lichten en ontgloeien. Altijd en altijd den mensch en het menschelijke bewonderen of betreuren, doet ons blijven die wij zijn. Eerst dan, als God en het Goddelijke ons in het hart wordt gezongen, voelen wij ons opgevoerd tot onze ware bestemming. Hiermee is niet gezegd, dat de nieuweren beter deden met dichters als Beets na te volgen. Geenszins. Laat zij blijven zingen naar eigen trant, maar mochten hunne »mooie" woorden niet altijd de kostelijke vorm zijn

van louter menschelijke gedachten. Uw nieuw lied is vaak zoo schoon: komt zingt *den Heer* een nieuw lied!

Ook van dezen tweeden bundel is de uitwendige vorm onberispelijk.

Wenschen wij ten slotte, den geleerden Schrijver, dat zijn schoone toeleg: de wetenschap te brengen onder het volk, veel navolging moge vinden, veel vrucht moge dragen. Immers dringender dan ooit, gaat in onzen tijd deze noodiging Gods tot den mensch: »Komt tot mij en luistert, en uwe ziel zal leven!" Is. LV : 3.

Hoorn. TH. J. VAN NOORD, Pr.

De Verloren Zoon door HALL CAINE. Vierde goedkoope druk. Uitgegeven door L. J. Veen, Amsterdam. Prijs: *f* 1.50.

Hall Caine deelt met Marie Corelli het voorrecht misschien tot de meest gelezen auteurs in en buiten Engeland te behooren; maar haasten wij ons te zeggen, tusschen de opgewonden veelschrijfster met haar onbekookte wereldhervormende plannen, haar gebrek aan fijnen smaak en den werkelijk edelen, ernstigen Hall Caine is de afstand zeer groot. Velen noemen het ook een overeenkomst tusschen dezen *hij* en deze *zij*, dat hun werken veel gelijken op ouderwetsche draken. Nu, het draakachtige is er wel, als men hieronder verstaan wil: schel geteekende contrasten, heftig dramatische effecten, schokkende tooneelen, een zeker ruw afbeitelen der personen, waardoor zij op een afstand zeer voldoen, in plaats van met liefde fijn-gepenseelde karakters. Bovendien komt de deugd er op 't einde goed, de ondeugd slecht af, dus ook al iets ouderwetsch. Maar iets nieuws en moois is, dat Hall Caine die zegepraal der deugd meer inwendig dan uitwendig laat zijn. Berouw, zucht naar boete maken aardsch geluk en voorspoed tot zware kwelling, geven aan de zoetste spijs bitteren smaak, maar zijn bewijs tevens van innerlijke loutering en zedelijke verbetering.

Onder dit oogpunt is Hall Caine's œuvre zeer christelijk van strekking; menig tooneeltje mag wat al te gloeiend zijn, maar over 't algemeen behooren zijn boeken niet tot die, waartegen men verplicht is te waarschuwen.

Tegen de opvattingen van *The Christian*, eigenlijk een krankzinnigen dweper, en tegen zijn *Eternal City*, met de goedbedoelde, naïeve raadgevingen aan den Paus, moeten we als katholieken bezwaar hebben, maar het feit, dat hier geen katholiek, hoewel een overtuigd christen aan het woord is, die de hooge waarheden ook van ons geloof: christelijke liefde en opoffering, vergevensgezindheid, zelfopgelegde of tenminste deemoedig aanvaarde boete, in eere houdt, laat ons veel voorbijzien van hetgeen wij bij een katholiek schrijver niet zouden dulden.

Na zijn prachtig eerste werk *The Deemster* heeft waarschijnlijk geen andere roman van Hall Caine grooter opgang gemaak, dan *The Prodigal Son*, waarvan Dr. Burgersdijk een zeer goede vertaling en de heer Veen een goedkoope uitgaaf leverde.

Hall Caine behandelt er zijn lievelingsthema in, dat in allerlei variaties telkens weer in zijn boeken terugkeert. Twee broers of twee vrienden, de een degelijk maar minder sympathiek, de andere lichtzinnig en *charmeur*, beiden op hetzelfde meisje verliefd; een katastrophe door een leelijke streek van den zwakken broer veroorzaakt, die op rekening komt van den brave; deze daardoor slecht begrepen, geminacht, ongelukkig enz.

In *De Verloren Zoon* wordt het contrast nog verscherpt door twee zusters, even verschillend als de twee broers.

De kinderen des lichts komen uit den aard der zaak ook hier ons onnoozeler voor dan die der duisternis, maar de nobele Magnus en de goede Thora maken het wel wat al te erg en zetten de deur van den schaapsstal veel te wijd open voor de beide wolven — hier Oscar en Helga. Wie toch neemt een kokette, flirtlievende, geheel beginsellooze zuster mee op de huwelijksreis? Dat deze reis *à trois* oorzaak wordt van bitter leed, is geen wonder. Oscar en Helga brengen dan ook een lawine van ellende over de hoofden

hunner families; er komen haast geen rampen voor, die de arme menschen niet treffen; dikwijls komt men ertoe te vragen: kan er nog meer bij? — tot aan het droeve slot, wanneer de Verloren Zoon na, onbekend, zooveel mogelijk zijn misdaden te hebben goed gemaakt, bij maanlicht in het sneeuwgebergte verdwijnt.

Het verhaal beweegt zich in IJsland, en de lokale kleur is goed weergegeven, vooral in de karakters: vulkanen door ijs omsloten. De beide schoonvaders, de lieve, vrome moeder Anna, tante Margreet, de vier helden en heldinnen zijn allen krachtig gebrosseerd en staan werkelijk levend voor ons.

De natuur speelt in het sombere, woeste drama haar rol mede. Over de ijsvlakten huilt de wind, en jaagt de storm, of wel liefelijk schittert de zon over de nationale feesten der IJslanders en droomt de maan bij de bekentenissen van dweepende liefde.

Het is een boeiend, flink en geen jonge-juffertjes boek. Op gebreken in constructie of op gebrek aan waarschijnlijkheid moet men niet te nauw zien: dat zou het genot der lezing maar al te licht bederven.

M. S.

Nyria, Roman uit het oude Rome. Uit het Engelsch van Mrs. CAMPBELL PREAD, *door* EDO FIMMEN. Derde goedkoope druk. — J. C. Dalmeijer, Amsterdam.

Deze roman speelt onder de regeering van keizer Domitianus en beweert, volgens het aanprijzende »woord vooraf", op buitengewone wijze geïnspireerd te zijn. De geschiedenis is te merkwaardig om niet even te worden verteld. De engelsche schrijfster schijnt kennis gehad te hebben aan een eenvoudig meisje, dat dikwijls in droomtoestand verkeerde. Dan bleek, dat zij vroeger al eens meer op de wereld was geweest en wel als Nyria, bijgenaamd Goudhaar, een gallisch slavinnetje uit de dagen van Domitianus. De schrijfster had het zeker zeldzame voorrecht Nyria's levensloop uit haar eigen mond te vernemen en tevens allerlei historische bijzonderheden uit het leven rondom haar. Door onderzoek vond zij ze later

bevestigd. Mrs. Pread had dus niets anders te doen dan al deze mededeelingen uit een vorig leven op te teekenen en tot een samenhangend verhaal te vormen.

Wie dit gelooven kan zal zeker dubbel plezier van dit werk beleven. 't Spijt ons echter het niet zoo maar te kunnen aanbevelen. De roman *Quo vadis?* — waartegen ook wel bedenkingen te maken waren — staat, ook zonder bovennatuurlijken oorsprong, onvergelijkelijk hooger.

Juffrouw Nyria vertelt op merkwaardige wijze de dingen, door haar gezien, of ondervonden precies als een Engelsche miss uit onze dagen, die heel dikwijls afgerekend schijnt te hebben met de preutschheid, eens één van haar meest karakteristieke eigenaardigheden. De romeinsche *chronique scandaleuse* interesseerde haar blijkbaar veel meer dan de stille groei van het nog haast onzichtbare christendom. Hoeveel beter de prachtig gestelde »antithese" in Sienkiewick's meesterwerk: de schitterende feesten, de verfijnde beschaving, de hooge geestescultuur en de zedeloosheid van het heidensche Rome tegenover den grootschen eenvoud en de verheven zedelijke grootheid der eerste christenen, het doordringen van den zuurdeesem in de nog hechte massa van het ongeloof, het langzaam uitbotten en opgroeien van het mostaardzaadje. In *Nyria* is volstrekt geen tegenstelling: 't slavinnetje zien wij christin worden, maar nergens komen wij onder den indruk van het sublieme, het goddelijke der nieuwe wereldbeschouwing. Integendeel! de H. Joannes, die een der vergaderingen bezoekt, lijkt ons meer een oude, engelsche dominé, dan de groote Apostel der Liefde. Over het algemeen komt het protestantisme van de schrijfster wat al te dikwijls om den hoek kijken.

Eenige gedeelten van het boek zijn niet onverdienstelijk, en getuigen van veel studie — of is dit hoogere inspiratie? Het slottafereel waarin Nyria Christus boven den keizer verkiest, is imponeerend, maar de verhaaltrant van het geheel te langdradig en zwaar op de hand: stellig een roman niet aan te raden voor lezers, wien het noodige onderscheidingsvermogen ontbreekt.

M. S.

TUBERCULOSE DER LONGEN.

II.

(Vervolg van bl. 360 vv.).

Als de onderstelling: geen tuberculose zonder tuberkelbacil een waarheid is — en naar den tegenwoordigen stand der wetenschap kan deze onderstelling tot leerstuk verheven worden — dan is de eerste vraag, die ons belang inboezemt: van waar en in welken vorm komt de bacil in onze omgeving?

Daaraan sluit zich de wensch: te weten, op welke wijs de bacil in ons lichaam dringt, op welk tijdstip en langs welke wegen?

Hierbij moet overwogen worden of alle menschen, die aan een zelfde besmettingsgevaar blootstaan, evenveel kans loopen ziek te worden, dan wel of persoonlijke eigenschappen en uitwendige omstandigheden invloed uitoefenen om den een gemakkelijker, den ander minder licht een prooi der ziekte te maken.

Als dit alles is nagegaan, kunnen we onderzoeken, of een bacillenjacht nut zal stichten en hoe zij moet worden ingericht. Toegerust met de noodige kennis, hoe en wanneer de bacil binnendringt, is het mogelijk maatregelen te beramen om de poort onzer veste voor hem gesloten te houden. En eindelijk rest ons te overwegen, welke onze aangeboren middelen tot verweer zijn en wat de wetenschap ons gegeven heeft tot steun, om den binnengedrongen vijand te dooden of uit te drijven.

* * *

Vanwaar komt de bacil in onze omgeving?

De vraag of hij onafhankelijk van ziektegevallen in de

natuur voorkomt [1]), is reeds eerder opgeworpen. We weten er nog te weinig van, om er iets zekers van te zeggen.

Ongetwijfeld vormen de groote bron van herkomst: de lijders aan open longtuberculose [2]), dus zij, die met het slijm, door hoesten uitgestooten, tuberkelbacillen naar buiten brengen[3]).

Zeker zullen alle andere tuberkuleuse ziektehaarden, die open liggen, b.v. etterende fistels, darmzweren, tuberculeuse nieren, het hunne er toe bijdragen de bacillen te verspreiden, maar nooit kan dit gevaar in vergelijking komen met dat door de hoestende lijders veroorzaakt, niet alleen wegens 't vergelijkenderwijze grooter aantal van de laatste, maar ook wijl in 't algemeen de mensch van nature geneigd is de afscheidingsstoffen uit fistels en darm op minder gevaar brengende wijze te verzamelen.

Er zijn onderzoekers, die in 't parelziek vee *het* gevaar bij uitnemendheid zien, in de eerste plaats door melk met bacillen verontreinigd [4]), afkomstig van tuberculeuse koeien, in de tweede plaats door 't vleesch van deze dieren.

---

1) Zie bl. 370—371

2) Longtuberculose wordt »open" genoemd, wanneer een ziektehaardje in open verbinding staat met de grovere of fijnere luchtwegen. »Le phtisique n'est dangereux que par le crachat, lorsque celui-ci contient une grande quantité de bacilles et il n'en contient qu'en cas de tuberculose à foyer *ouvert;* il n'en renferme pas en cas de tuberculose *fermée!*" Marfan l.c. p. 131.

»Das Sputum der Lungentuberkulösen ist hauptsächlich gefährlich. Aber nicht jedes gefährliche Sputum stammt von einem offenbar Schwindsüchtigen. Gerade beginnende und chronische Lungentuberkulöse, denen nicht jeder ihr Leiden ansieht und die sich selbst nicht für krank halten, sorgen für die Verbreitung der Krankheit, indem sie sich selbst nicht in Acht nehmen und man sich nicht vor ihnen in Acht nimmt". Penzoldt, l.c. S. 307.

»Die biologischen Eigenschaften des Tb. B. versagen ihm eine Vermehrung und Entwicklung auszerhalb des Körpers... soweit wir also in der freien Natur Tb. B. antreffen, müssen wir stets auf einen tuberkulösen Menschen oder ein tuberkulöses Tier als Quelle zurückgreifen". Cornet l.c. S. 99.

3) »Die kolossale Menge von Bacillen im Auswurf stempelt ihn zum gefährlichsten Feinde der Menschheit. Man hat sogar ausgerechnet, dasz ein einzelner Mensch deren 7200 Millionen täglich produzieren könnte". Cornet l.c. S. 101.

4) »Für alle Fälle findet durch die Milch und ihre Produkte häufig eine Verbreitung der vom Rinde kommenden Tb. B. statt. Natürlich kommen in

Lang zag men vooral 't vleesch voor schuldig aan, evenwel is in deze meening een kentering gekomen en heeft men geleerd, hoe 't vleesch gezond kan zijn, waar overigens klieren en organen vol tuberkels zitten [1]).

Nog eens: zonder bacil geen tuberculose.

De alles overheerschende vraag wordt dan: kunnen de bronnen van besmetting gestopt?

Of geheele sluiting bereikbaar is? 't Schijnt wel wat overmoedig op deze mogelijkheid te rekenen en 't voorspiegelen ervan zou misschien tot verlammende ontgoocheling leiden, maar ongetwijfeld is het mogelijk de bronnen wat — ja veel — minder rijkelijk te doen vloeien.

Het is toch waarlijk niet te veel gevergd van de naastenliefde der lijders aan open tuberculose, wanneer wij hun vragen de gevaarlijke afscheidingen te verzamelen op een wijze, welke de daarin voorkomende bacillen onschadelijk maakt.

Cornet [2]) heeft proeven genomen, waarbij tuberkelbacillen

---

erster Reihe die Verdauungsorgane für eine Infektion in Frage". Cornet l.c. 124.

Hoe een paar tuberculeuse koeien in staat zijn groote massa's melk te infecteeren, leert ons een voorbeeld door Cornet op blz. 121 van zijn boek aangehaald.

1) De geheele gang van zaken wordt uitvoerig beschreven aan de hand van officieele rapporten der verschillende congressen in: *De beoordeeling van het vleesch van tuberculeuse dieren*, Dr. D. A. de Jong Jzn. *(Geneeskundige Bladen*, Zevende reeks, No. III, 1900).

Dat tuberculose bij het slachtvee geen zeldzaamheid is, leert het volgende statistiekje. In 1904 werden procentsgewijze als tuberculeus genoteerd:

	runderen	varkens
In Leiden	32.62	8.20
Amsterdam	14.10	3.21
Rotterdam	10.—	2.20
Utrecht	13.—	2.40
Groningen	12.80	2.46
Nijmegen	6.63	4.67
Maastricht	6.10	0.82

Dr. D. A. de Jong, *De tuberculose van het dier als gevaar voor den mensch (Geneeskundige Bladen*, 1906, No. VII, blz. 202).

2) Cornet l.c. S. 135. Hij verhaalt deze proef genomen te hebben in een kamer van 76 M³. inhoud en daarbij gewoon, als bij »kamerdoen", geschuierd

bevattend sputum op een tapijt werd uitgespreid. Dit liet hij indrogen en daarna werd het tapijt geschuierd. Niet alleen werden 35 van de 36 proefdieren, die op verschillende hoogten in de kamer verspreid waren, tuberculeus, maar hij vond op 't slijmvlies van zijn eigen neus levende bacillen, ofschoon hij de voorzorg genomen had, zich een masker van watten voor te binden.

Terecht is tegen deze proef het bezwaar ingebracht, dat het in de praktijk wel nooit tot *zulke* wolken van bacillen zal komen. Evenmin kan men bewezen achten door deze proef de besmetting door inademing, maar wel blijkt de mogelijkheid, dat de bacillen in gedroogd sputum levensvatbaar kunnen blijven, terwijl dit kan verstuiven tot fijne, zwevende deeltjes, welke in ons lichaam kunnen dringen. Meer behoeven we niet te bewijzen om de kwade gewoonte van sommige lijders, hun sputum roekeloos op den vloer van straat en vertrek te spuwen, met recht af te keuren.

Flügge heeft zich tegen deze proeven verzet. Naar zijne meening brengt de zieke zijn sputum bij luidspreken en hoesten in den vorm van fijne spatjes, die lang kunnen blijven zweven. Door deze spatjes met de noodige voorzorgen op te vangen heeft hij hun gevaar bewezen.

De onpartijdige toeschouwer zal noch in 't ingedroogde sputum, volgens Cornet, *alleen* gevaar zien, noch in de spatjes, volgens Flügge, maar zal beide wijzen van verspreiding erkennen en bestrijden, zonder met een goudschaaltje te willen afwegen, hoeveel gevallen van besmetting op rekening van verdroogd sputum, hoeveel op rekening van de spatjes gesteld mogen worden.

Wanneer aan uier of tepel van een koe tuberkuleuse aandoeningen voorkomen, is 't duidelijk, dat hierdoor bacillen in de melk kunnen geraken, opzettelijk onderzoek heeft evenwel

---

te hebben en dus de natuurlijke verhoudingen van 't leven gevolgd te hebben. De proefdieren waren van 134 cm. tot 3 M. van 't sputum verwijderd.

We mogen niet vergeten, dat Cornet de apostel is van de leer der verspreiding door ingedroogd sputum!

aan den dag gebracht, de mogelijkheid van besmette melk bij gezonden uier, als er een ziektehaard elders in het lichaam is [1]).

Het is dus zaak den veestapel gezond te houden. Hier kan alleen sprake zijn van geldelijke bezwaren . . . en die zijn te overwinnen.

We bezitten in het tuberculine een voortreffelijk middel om de ziekte bij 't vee te herkennen [2]), en eenmaal herkend, is in dit geval 't gevaar onschadelijk te maken.

Wanneer de ernst der zaak voldoende werd ingezien, zou door samenwerking van gezag en publiek wel verkregen kunnen worden, dat de melk tusschen het oogenblik van levering door de koe en het tijdstip van levering aan den verbruiker niet besmet werd . . . maar dit zijn nog vrome wenschen. Gelukkig verrijzen er hofsteden, waar de verzorging van 't vee en de behandeling der melk voldoende waarborgen van reinheid en afwezigheid van gevaar aanbieden. Helaas wordt de prijs der melk door deze maatregelen te hoog om haar binnen ieders bereik te brengen. Misschien komt ook hierin op den duur verbetering.

Voorloopig zal ieder voor zich wel maatregelen tot verweer moeten nemen. Koken [3]) doet alle ziektekiemen in de melk afsterven. Ongelukkig wordt hierdoor de smaak eenigszins bedorven en lijdt de hoedanigheid der melk zeker.

In vleesch, d. i. spierweefsel, schijnt de tuberkelbacil niet gemakkelijk te gedijen, vandaar dat een rund ziek kan worden, kan sterven aan parelziekte, terwijl toch niet al het vleesch voor gebruik ongeschikt behoeft te zijn [4]). Bovendien kan

---

1) Hier en daar zouden in ongeveer 50 pCt. der melkmonsters tuberkelbacillen voorkomen. Cornet l.c. S. 71.

2) Bang vond, in Denemarken onderzoekend, op 53.300 runderen bij 38.7 pCt. positieve reactie op de injectie van tuberculine. In slechts 9.9 pCt. van deze gevallen bleek bij lijkopening de diagnose verkeerd.

3) Bij 70° C. worden de bacillen in melk bijna oogenblikkelijk gedood, bij 65° C. na 5 min. Verwarming tot minstens 85° C. moet in de praktijk geëischt worden. 't Veiligst is wel *zelf* koken.

4) Dr. D. A. de Jong Jzn. l.c. blz. 19 en 20. Dit te beoordeelen en 't gedeeltelijk in de consumptie geven van onschadelijk gemaakt vleesch, blijve aan de onder goede leiding staande slachthuizen overgelaten.

verdacht vleesch afdoende behandeld worden, zoodat het geen gevaar meer aanbiedt; het moge minder smakelijk, ja minderwaardig worden, het blijft toch bruikbaar. Er zijn deelen, die onvoorwaardelijk moeten afgekeurd worden en vernietigd.

Zonder *verplichte* keuring geldend voor het *geheele* Rijk zullen we de persoonlijke voorzorgsmaatregelen niet kunnen missen. Plaatselijk moge de zaak nog zoo goed geregeld wezen, er zullen altijd elders gewetenlooze handelaars zijn, die voor een deel het nut der genomen maatregelen denkbeeldig maken. We zien, hoe rondom Amsterdam met een voortreffelijke keuring, worst- en vleeschfabrieken bestaan, die niet schromen beslist schadelijke voortbrengselen in de hoofdstad in te voeren. Zelfs scherp politietoezicht aan de grenzen der gemeente kan niet geheel voorkomen, dat dit gevaarlijk goed wordt binnen gesmokkeld.

De neiging om de *inademing* van zwevende bacillen aan te nemen als de wijze, waarop zij het lichaam van den lijder aan longtuberculose binnendrongen, is uitermate verklaarbaar. Het lag zoo voor de hand dezen weg als *den* weg aan te nemen.

De eerste verschijnselen, die eenige zekerheid geven omtrent het aanwezig zijn van longtuberculose, komen als regel aan de longtoppen voor, waar men eveneens stofdeeltjes als kool, vindt, die ontwijfelbaar uit den dampkring om ons zijn binnengekomen. De proeven van Cornet drongen dezen gedachtengang sterk op. Eerst voortgezet onderzoek deed vermoeden, dat men op een dwaalweg was.

Weliswaar bestaan er verslagen van lijkopening[1]), die de mogelijkheid en 't bestaan van een inademingstuberculose bewijzen: men heeft gevonden tuberkelbacillen juist bezig van uit de luchtwegen het longweefsel binnen te dringen; doch deze gevallen zijn uitermate zeldzaam. Veel meer keeren noodzaakten de waarnemingen, bij lijkopening gedaan, tot het

---

1) O. a. van Birch-Hirschfeld.

te hulp roepen van onbewezen hulpstellingen[1]), wilde men die waarnemingen laten dienen om de inademingstuberculose te bewijzen.

Soms was de lijder reeds lang vóór veranderingen aan de longen werden waargenomen, ziek. Men mag aannemen, dat de tuberkelbacil op een verscholen plaatsje zijn gifstoffen bereidde, die van daaruit in het lichaam verspreid werden en dit ziek maakten. Nauwkeurig onderzoek heeft ons de lymphklieren[2]) als deze schuilhoeken doen kennen.

Van daaruit komen de mikroben langs lymphe- en bloedwegen in de longen[3]). De mond biedt ruimschoots gelegenheid aan de bacillen om binnen te dringen, *ook* met de ingeademde lucht, hetgeen nog iets anders wil zeggen dan dat hier inademingstuberkulose zou ontstaan. Dit laatste beteekent, dat de bacil met de lucht wordt ingezogen tot op de plaats

---

1) Men moet dan b.v. aannemen, dat de bacil het slijmvlies kan doordringen zonder sporen achter te laten op de intredingsplaats. Prof. Dr. T. von Baumgarten acht deze mogelijkheid totaal onbewezen (*Berl. Klin. Wochenschrift*, No. 42, 1905).

2) »Tuberkulöse Gewebe infizieren ihre regionäre Drüsen nicht. Dort, wo erkrankte Drüsen gefunden werden, liegt daher stets eine primäre Infektion des Lymphgefäss-systems vor. Nun sind fast stets bei menschlicher (ebenso wie bei spontaner tierischer) Tuberkulose Drüsen erkrankt; wir müssen daher schliessen, dass fast jede spontane Tuberkulose bei Mensch und Tier, eine primäre Erkrankung des Lymphgefäss-systems ist und von diesem erst weiter fortschreitet". *Zur Pathogenese der Lungentuberkelose* v. Dr. F. Weleminsky (*Berl. Klin. Wochenschrift*, 1905, S. 1013).

3) De wegen door den tuberkelbacil op weg naar de longen bewandeld worden aldus aangegeven:

I. Halslymphklieren — truncus lymphaticus — vena cava superior — hart — long (embolische weg).

II. Halslymphklieren — supraclaviculair klieren — pleura koepel — longtop (per contiguitatem).

III. Halslymphklieren — bronchiaalklieren — long (langs lymphwegen).

»Danach läge also die Eintrittspforte bei der Lungentuberkulose der Kinder in der Regel in der Lunge bzw. im Bronchialbaum selbst; die Tuberkelbazillen können entweder in der Atemluft enthalten sein oder aber aus dem Munde stammen, wohin sie durch infizierte Nahrungsmittel oder durch Kontaktinfektion gelangt sind". *Ueber den Weg der Tuberkelbazillen von der Mund- und Rachenhöhle zu den Lungen* v. Dr. H. Beitzke (*Berl. Klin. Wochenschr.* 1905, S. 975).

zelf, diep in de longen, waar hij zijn eerste schadelijke werking zal ontvouwen.

In den mond staan de lymphspleten van amandelen en keel als 't ware gereed den bacil op te nemen. Kleine verwondingen aan het tandvleesch [1]), holle tanden en kiezen vormen alle uitnemende gelegenheden om de mikrobe in 't lichaam te brengen. En eigenlijk is deze weg zooveel natuurlijker dan de andere. Neus, mond en keel, de groote luchtwegen, zijn alle voorzien van uitstekend werkende inrichtingen om de vaste deeltjes, in de lucht voorkomend, tegen te houden. De ervaring had reeds lang geleerd hoe moeilijk — ja bijna onmogelijk — het is, met zelfs de beste verstuivingstoestellen fijne vochtdeeltjes van bepaalde samenstelling diep in de longen te brengen. Toch kan misschien en versnelde en diepere ademhaling de bacillen tot in de longblaasjes doen geraken.

Zonder de inademingstuberkulose geheel te laten vallen [2])

---

1) Westenhoeffer meent, dat het kind zich infecteert bij het tanden-krijgen en waarschuwt daarom in die dagen nog meer dan anders te waken, dat het kind niet maar alle onreine voorwerpen, speciaal in de omgeving van tuberkuleusen, in den mond steekt (*Berl. Klin. Wochenschr.* 1904, No. 15 en No. 22).

2) „Hiermede meen ik voldoende de waarschijnlijkheid te hebben aangetoond — van het strenge bewijs kan in deze kwestie geen sprake zijn — dat in de meeste gevallen de tuberkulose der longen niet een primair proces is, maar het gevolg van de versleeping van tuberkelbacillen van een ouderen aard naar die organen". *De tuberculeuse infectie bij den mensch.* Inaugureele rede v. Prof. Dr. P. Ruitinga. Amsterdam 1903, blz. 25.

Het gelukte Von Baumgarten typische longtuberculose bij dieren op te wekken door bacillen te brengen in de urineblaas (*Wiener Mediz. Wochenschr.* 2 Nov. 1901). Dit feit gaf aanleiding aan Prof. Dr. A. P. Fokker zich in *Pro en Contra* serie I No. 2, *Besmettelijkheid van Tuberculose*, op blz. 26 aldus uit te laten: »Dit laatste in verband met proefnemingen van Von Baumgarten, Aufrecht e. a. die bij dieren, die ze op een andere plaats hadden geïnfecteerd, de ziekte ook in de long zagen debuteeren, leidt tot de conclusie, dat de groote voorliefde der long voor tuberculose niet van de opneming der smetstof door dit orgaan afhangt, maar van een bijzondere vatbaarheid, waardoor de door het bloed aangevoerde tuberkelbacillen in de long het eerst tot de ontwikkeling komen".

Penzoldt zegt l.c. S. 300: „Er (der Tuberkelbacillus) kann direct durch die Luftwege in die Lunge eindringen und sich daselbst ansiedeln.... Der Bacillus kann aber auch auf indirektem Wege in die Lungen gelangen"....

acht men deze evenwel weinig voorkomend, hetgeen van den anderen kant geen bezwaar is aan te nemen, dat in zeer veel gevallen de bacil met de lucht der ademhaling in ons lichaam komt [1]). Waarneming aan het ziekbed kon in deze weinig licht brengen, omdat een bepaalde omstandigheid ons oordeel zeer bemoeilijkt, en wel deze, dat de ziekte zoo uitermate slepend verloopt. Het oogenblik, waarop de bacillen ons lichaamweefsel binnendringen, wordt door geen enkel verschijnsel gekenmerkt. Een langen, langen tijd daarna, wanneer de bacil zich reeds hier of daar genesteld heeft, komen de eerste kenteekenen van ziek zijn en dan vaak nog zoo onbepaald, dat deze geen gevolgtrekkingen toelaten. Wie kan dan nog uitmaken onder welke omstandigheden hij besmet werd? Met hoeveel longzieken, met hoeveel besmette voorwerpen [2]) komen wij niet dagelijks in aanraking?

Wellicht zal de toekomst leeren, dat wij op vele plaatsen gevaar duchtten, waar dit niet aanwezig was, maar zoolang dit niet bewezen is, gaan we voor 't heden veiliger met onze voorzorgsmaatregelen ietwat te ruim te nemen, dan wanneer we roekeloos worden.

Van den anderen kant is overdreven vrees voor besmetting niet gewettigd. Indien werkelijk iedre bacil die op onze slijmvliezen komt gevaar opleverde — mijn Hemel! — welke hekatomben zouden worden aangericht onder ons geneesheeren, die dagelijks meermalen worden aangehoest door lijders aan open tuberculose, menschen, die zich vaak niet de

---

[1]) Toen dit reeds geschreven was, kwam een nieuwe verklaring. De bacil wordt evenals stof tot in de longblaasjes ingezogen bij inademing, vandaar worden bacillen en stof in de lymphespleten afgevoerd, en eerst hier en daar in de lymphewegen der long, waar de vaste deeltjes blijven hangen, kan de mikrobe tot ontwikkeling komen.

Aldus verklaard in: *Aëro-lymphogene longtuberkulose*, door Prof. N. Ph. Tendeloo (*Nederl. Tijdschr. voor Geneesk.* 1907, I, No. 6).

[2]) Ik herinner aan onvoldoend gereinigd eet- en drinkgerei in openbare gelegenheden, aan de kwade gewoonte te likken aan potlooden, aan enveloppen en postzegels, aan de mogelijkheid dat sigarenpunten besmet zijn, aan 't belikken der vingers bij 't omslaan van bladzijden uit boeken, te voren door tuberculoselijders op dezelfde wijze behandeld of aangehoest en dus besmet enz.

minste moeite geven hun sputumspatjes van ons te weren. Toch is onder ons het aantal longlijders naar verhouding niet hooger dan onder andere beroepsklassen [1]).

Ofschoon het mogelijk is zoo groote hoeveelheden bacillen op te nemen, dat het beste natuurlijke weerstandsvermogen daardoor overweldigd wordt, zal onder gewone omstandigheden het opnemen der ziektekiemen met bijzondere omstandigheden gepaard moeten gaan, willen zij worden tot een ziekte-oorzaak [2]). Het ligt dus voor de hand deze begunstigende oorzaken na te speuren.

Erfelijkheid gold van oudsher als een voorbeschikkende omstandigheid niet alleen, maar de ziekte in zich werd als overerfbaar beschouwd.

Hippocrates sprak van erfelijkheid, Boerhaave eveneens. De laatste drukte zijn meening kort en krachtig uit: »Phthisis hereditaria omnium pessima".

---

[1]) »Von 174 vorher nicht tuberkulösen Aerzten, die durchschnittlich 3 Jahre in Heilstätten arbeiteten und deren Schicksal noch zirka weitere 3½ Jahre verfolgt wurde, sind 167 gesund geblieben, 5 an anderweitigen, nicht tuberkulösen Erkrankungen gestorben und nur 2, vielleicht 3 an Tb. erkrankt, jetzt aber wieder gesund. Von 64 vorher nicht tuberkulösen Laryngologen ist keiner nach dem Beginn der laryngologischen Tätigkeit erkrankt..." Cornet l.c. S. 117. Door den schrijver worden deze gegevens aangewend om te bewijzen: de weinige beteekenis van de infectie door hoestspatjes; evenwel blijkt toch wel, dat al die artsen niet besmet waren.

[2]) »L'inhalation des bacilles reste inoffensive, jusqu'au moment où une cause quelconque, altérant la muqueuse des voies respiratoires, en abolit la résistance". G. H. Roger, l.c. p. 790.

»Die erste Etappe der Infektion findet in dem Gewebe statt in das der Bacillus zuerst eingedrungen ist.

»Die Gewebselemente bilden die erste Schranke für den Bacillus, indem sie sich seinem Eindringen widersetzen.

»Sind die Schützkräfte stark genug, so wird der Bacillus auf dieser ersten Etappe vernichtet und der Organismus erfährt nichts von seinem Einfall.

»Sind diese Kräfte jedoch unzureichend um den Bacillus zu vernichten, so vermehrt er sich und bildet sofort einen tuberkulösen Herd." Aldus Prof. E. Maragliano, *Die Spezifische Therapie der Tuberkulose, Bericht erstattet auf der fünften Konferenz für Tuberkulose im Haag am 6 Sept. 1906* (*Berl. Klin. Wochensstr.* No. 43. 1906, S. 1396).

Sinds we de wezenlijke oorzaak der ziekte kennen, is het vraagstuk der eigenlijk gezegde erfelijkheid niet eenvoudiger geworden, want, wil men nu bewijzen een tuberculose bij de geboorte medegebracht, dan moet men bij den pasgeborene de aanwezigheid der bacillen aantoonen. Dit nu is uiterst moeilijk, toch is men eenige malen geslaagd [1]).

Is de zoogenaamde placentaire tuberculose zeldzaam, nog minder vaak komt — meent men — conceptioneele tuberculose voor. Von Baumgarten vindt daarom weinig ondersteuning, waar hij meent, dat de meeste tuberculoselijders bij de geboorte hun ziekte meebrengen, die dan een tijd lang rustig en onbemerkt zou kunnen bestaan en eerst later door bijzondere omstandigheden zou gaan tieren.

Algemeen neemt men aan een aangeboren grootere vatbaarheid van kinderen uit een of twee tuberculeuse ouders geboren [2]). De vraag blijft: hoe men deze vatbaarheid moet verklaren niet alleen [3]), maar welk gewicht men aan deze moet toeschrijven tegenover een niet te miskennen andere mogelijkheid, dat n.l. kinderen uit tuberculeuse ouders grooter gevaar voor besmetting loopen dan anderen. Hier valt een kluwen te ontwarren.

Terwijl in de oude, geijkte uitdrukking: phthisische habitus, ten volle bedoeld werd uitgesproken een voorbeschiktheid tot een bepaald lijden, met name tuberculose of phthisis, tering, ziet men tegenwoordig in die vatbaarheid meer een algemeen zwak zijn [4]).

---

1) Volgens Prof. Ruitinga zijn er nauwelijks 20 gevallen bekend.

2) Wie geeft in 't Hollandsch even fraai en pittig weer wat Peter in 't Fransch zegt: »on ne naît pas tuberculeux, mais tuberculisable"?

3) »Mais, d'accord sur le fait, les médecins sont bien loin de s'entendre sur la fréquence de l'hérédité et sur son mécanisme!" Marfan, l.c. p. 141.

»Wir können zur Erklärung vieler Fällen die Annahme einer allgemeinen Disposition nicht entbehren. Wenn wir auch nicht sicher wissen, worin dieselbe besteht — *dasz* sie besteht, geht aus der Erfahrung und aus zahlreichen Analogien hervor." Penzoldt l.c. S. 301.

4) »Naar onze meening lost de zoogenaamde hereditaire dispositie voor tuberculose zich op in een gering weerstandsvermogen tegen schadelijke invloeden, tegen infecties in het algemeen; die volmaakt denkbeeldige *bijzondere* dispositie is een *algemeene*.

Inderdaad moet ik erkennen evenveel menschen gezien te hebben met een uitgesproken phthisischen habitus, die niet tuberculeus, als anderen van gewonen bouw, die 't wel waren. Zulke indrukken mogen evenwel voor niet meer dan aanwijzingen gelden. Eerst waarneming en schifting van tallooze gevallen kunnen uitmaken, of er vaste kenmerken bestaan [1]), welke die zijn, en in welke verhouding deze de kans op erfelijke voorbeschiktheid aangeven.

Nu mogen deze vraagpunten verder uitgewerkt worden — men moge met Haaksma Tresling [2]) aannemen een habitus phthisicus, een erfelijke voorbeschiktheid in den ouden zin, of wel men volge Nolen in zijn meening, dat deze habitus zich oplost in een begrip: algemeene lichaamszwakte — te ontkennen valt niet het feit, dat tuberculeuse ouders naar verhouding meer tuberculeuse kinderen hebben dan gezonde ouders. Dit feit moet vastgelegd en moet reeds nu tot daadwerkelijke gevolgen, tot maatregelen leiden, ook al is de verklaring nog niet afdoende.

In hoever verschil van *ras* meebrengt meerdere of mindere vatbaarheid voor verschillende ziekten, is onderzocht, niet het minste voor de tuberculose.

Stephan [3]) meent uit vele onderzoekingen te mogen besluiten,

---

Alleen in zóóverre mag ook aan dien »habitus" beteekenis worden gehecht, als hij een verschijnsel is van lichamelijke minderwaardigheid, dus van gering weerstandsvermogen in het algemeen".

Prof. Dr. W. Nolen, *Grondslagen voor een rationeele Bestrijding der Tuberculose als Volksziekte* (*Geneesk. Bl.* 1904, No. IX X, blz. 205 en 206).

1) Hierover handelt Dr. B. H. Stephan: *De diagnose van Tuberculosis incipiens (Geneesk. Bl.* 1898, No. X).

2) Van 15 erfel. onbelaste families en 113 personen stierven 19 = 16.81 % aan tuberculose, van 31 erfel. belaste families en 241 personen stierven 128 = 58 09 % aan tuberculose. Dr. Th. Haaksma Tresling, *Besmettelijkheid of erfelijkheid van Tuberculose* (*Ned. Tijdschrift voor geneeskunde*, 1902, I, bl. 1488).

Dr. T. Folmer Reddingius kwam tot gelijke resultaten. l.c. 1902. I. bl. 801. Er bestaat een statistiek van Leudet, die in 45 jaar praxis in 143 families met 1485 personen 50 % erfelijkheid constateerde.

3) Dr. B. H. Stephan, *Sterfte en ziekten bij Joden en niet Joden* (*Ned. Tijdschrift voor Geneesk.* 1904, II, bl. 1688).

dat onder de Joden, zelfs wanneer zij overigens in ongunstige levensverhoudingen verkeeren, minder tuberculose voorkomt dan onder de Christenen.

Bolk[1]) neemt verschil in vatbaarheid aan bij de verschillende rassen, die ons Nederlandsche volk samenstellen. Volgens andere waarnemingen heeft verschil van ras niet alleen invloed op 't aantal gevallen, maar ook op het verloop der ziekte.

Effertz[2]) beweert, dat de tuberculose bij zuiver-tropische Indianen zeldzaam is, doch sneller tot het »bitter eind" voert dan bij blanken. Dit verloop is niet toe te schrijven aan het klimaat, immers volgens denzelfden schrijver neemt de ziekte onder dezen invloed bij Europeanen juist een slepend karakter aan.

De *sekse* oefent geen overwegenden invloed, al is het aantal der vrouwen, aan tuberculose overleden, ietwat grooter dan dat der mannen.

De invloed van den *leeftijd* is niet zoo geheel na te gaan. De vraag is niet: hoe oud was de lijder toen hij stierf? — zelfs kan men niet vragen: hoe oud was hij toen de eerste verschijnselen zich openbaarden? Men weet nooit recht of de ziekte is een pas onstane of wel een opvlammen van een reeds jaren bestaand, verborgen haardje.

Volgens algemeen gevoelen is tuberculose meer een ziekte van jeugd en middelbaren leeftijd dan van ouderdom. Toch komen, naar mijn ervaring veel meer gevallen van tuberculose op hoogen leeftijd voor dan men oppervlakkig denkt.

Het *klimaat*[3]) is een te samengesteld begrip, dan dat men mag verwachten een vaste meening omtrent den invloed van het klimaat uitgaande.

---

[1]) Prof. L. Bolk, *Tuberculose en ras* (*Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde* 1905. I blz. 1089).

[2]) Dr. Otto Effertz, *Over Hereditaire Immuniteit* (*Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1904, I, bl. 685).

[3]) »*Climats* — Des nombreuses discussions qui ont eu lieu à propos de l'influence du climat, il résulte que la phtisie s'observe dans tous les lieux

Maar in een *zelfde* klimaat kunnen de bewoners aan invloeden blootstaan, die zoodanig uiteenloopen, dat ook de vatbaarheid voor tuberculose grootelijks gaat verschillen. De opeenhooping van menschen in de *groote steden* werkt zeer nadeelig. Ofschoon de *sterfte*cijfers [1]) niet beslissend zijn, eenige waarde hebben zij toch wel om deze feiten toe te lichten.

Verschillende invloeden werken in de groote steden samen om den mensch te sloopen en dus vatbaarder te maken voor tuberculose. De jacht naar eer, fortuin, genot, die in de stad zooveel wilder is dan op het land, doet zich gelden, eischt slachtoffers. Ongetwijfeld ademt de stadbewoner ook minder zuivere lucht in dan op 't platteland voorhanden is. Niet alleen is in de steden de lucht scheikundig van andere samenstelling, maar ook is 't uitgemaakt, dat zij rijker is aan mikroben [2]).

Ten slotte zal men in de steden door 't verkeeren in fabrieken, werkplaatsen, schouwburgen, concertzalen, koffie-

---

habités par l'homme, comme elle semble aussi être de tous les temps. Elle paraît cependant plus rare dans les pays froids que dans les pays chauds, et elle est surtout commune dans les *pays tempérés*. Mais cette fréquence de la phtisie dans les pays à climat moyen tient peut-être à ce que les agglomérations humaines y sont plus nombreuses et plus denses que partout ailleurs." Marfan, l.c. p. 148.

[1]) In Parijs..... 49 sterfgevallen aan tuberculose per 10.000 inwoners
In steden met minder
dan 5000 inwoners... 18,1 » » » » » »
G. H. Roger, l.c.

Voor ons land bestaan volgens de »Jaarcijfers" niet zulke ongunstige cijfers. Per 10.000 inwoners sterven aan longtuberculose:

	Amsterdam,	Rotterdam,	's-Hage,	Utrecht,	het Rijk	
					mannen	vrouwen
in 1901	15.11	14.73	12 88	12.51	13.99	13.48
1902	13.93	13.43	12.22	10.05	13.69	12.82

Bij het beoordeelen dezer cijfers vergete men niet, dat de ongunstige verhouding van Amsterdam en Rotterdam ook haar invloed doet gelden op het cijfer voor het Rijk.

Waar, zooals in sommige steden van Amerika, verplichte aangifte bestaat van de tuberculose gevallen, vond men deze in de meest onhygienische buurten, in sloppen en stegen in ware opeenhooping.

[2]) Toch moet men 't gevaar niet te zwaar tillen. Zelfs Cornet schrijft: »Man hört oft die Gefahren der Inhalation auf der Strasze betonen. Doch mit Unrecht! Unendlich grosz ist freilich die Zahl der im Freien abgesetzten Tb.

huizen, die alle dikwijls zeer onvoldoend gelucht en door den zon verlicht worden de verhouding nog meer ongunstig maken [1]).

't Doet er zeer weinig toe, of men aanhanger is van de inademingsleer dan wel of men aanneemt een grootere vatbaarheid van de longtoppen om de in het lichaam rondzwervende tuberkelbacillen vast te houden en te doen nestelen: de volgeling van de eene leer zoo goed als die van de andere zal het schadelijke van bedorven lucht toegeven. Of wel men neemt aan, dat de besmettingskans door 't inademen van meerdere bacillen vergroot wordt, of wel men meent, dat door 't inademen der gifgassen het geheele lichaam verzwakt wordt en de weerstand tegen besmetting verminderd.

B. aber unendlich wirksam auch ihre Vernichtung durch die frei waltenden Naturkräfte.... Der minimale Prozentsatz infektionsfähiger Tb. B., der übrig bleibt, wird durch alle Winde verstreut und in so enorme Luftquantitäten verteilt, dasz ihre Einatmung sehr unwahrscheinlich ist. Sie verlieren sich im unermeszlichen Luftmeer und gehen dort — les extrêmes se touchent — an der intensiven Austrocknung und der allseitigen Belichtung rasch zu grunde. Auch eine Kontaktinfektion ist auf der Strasze, wenigstens für Erwachsene so gut wie ausgeschlossen". l. c. S 105—106.

1) »Demnach ist offenbar auf der Strasze die Verbreitung der Bazillen und die Gefahr einer Infektion weit geringer als in der Wohnung. Dort übernimmt die Natur den sonst aussichtslosen Vertilgungskampf, hier aber werden nur zu oft die natürlichen Hilfskräfte, Licht und Luft, ausgeschaltet". Cornet l. c. S. 107.

»Einen gewissen Maszstab für die erhöhte Infektionsgefahr in bewohnten Häusern gegenüber dem Freien gibt uns der Keimgehalt der Luft. Während sich die Luft auf dem Atlantischen Ozean und in den Berner Alpen 3000 M. hoch als keimfrei erwies, fanden sich in 1 cM³. Luft.

In Paris in der Rue de Rivoli	3480	Kolonien.
„ London (Ryder Street)	240	„
„ Berlin	258	„
dagegen in geschlossenen Räumen:		
in einem bewohnten Zimmer	6241	„
im Schulzimmer vor dem Unterricht	2000	„
„ „ während des Unterrichtes	16 000	„
in einem Kasernenzimmer	41.000	„
„ „ „ 6 Uhr morgens / beim Aufstehen	220.000	„

Cornet l.c. S. 410.

Inderdaad hebben opzettelijke proeven [1]) geleerd, dat niet alleen het verbruik van zuurstof, maar stellig ook het aanwezig zijn van deels nog onbekende afscheidingsstoffen van den mensch de uitgeademde lucht giftig maken.

Toch . . . met vreugd ademen we dit alles in, wanneer we ons in onze vergaderlokalen bevinden. Een verontschuldiging is, dat deze vervuiling geleidelijk optreedt en daardoor weinig bemerkt wordt, doch ieder, die van een frisch doorwaaide straat een vol vergaderlokaal binnentrad, weet zich te herinneren hoe beklemmend, ja soms walgingwekkend, hem de in te ademen lucht voorkwam. Peter zegt 't weer zoo pittig: »Tel refuserait avec horreur de boire de l'eau de l'égout collecteur, qui respire sans sourciller l'air d'une salle de concert ou de théâtre, véritable égout aérien".

Met opzet heb ik in bovenstaande regels, toen de gelegenheden genoemd werden, waar slechte lucht valt in te ademen, de kerken ongenoemd gelaten, niet omdat daar de lucht steeds zuiver is, maar omdat zij niet pasten in de tegenstelling tusschen stad en land.

Ook de kerken moesten beter gelucht. Over het algemeen wordt aan deze stof uiterst weinig zorg besteed en dat terwijl we uit de kerken niet — zooals uit vergaderlokalen — willekeurig kunnen wegblijven, maar verplicht zijn daar te komen.

Niet alleen de inademing van gasvormige onreinheden maakt de long vatbaarder voor tuberculose, maar ook 't *inzuigen van stofdeeltjes*, die door hun vorm prikkelend en beschadigend kunnen werken.

Zooals bekend is worden steenhouwers gewoonlijk niet oud [2]).

Merkwaardigerwijze schijnen kalkbranders, die toch ook veel

---

1) In onvoldoend geluchte ruimten ademt men feitelijk lucht in, die reeds door anderen eenige malen in- en weder uitgeademd is. Uit deze lucht hebben Brown-Séquard en d'Arsonval een krachtig vergif weten te halen (poison organique énergique).

2) »So betrug die Sterblichkeit an Tb. bei den Porzellan-, Diamant- und Metallschleifern 50—60 pCt., bei den Glasschleifern 70 pCt., bei den Steinmetzen und Feuersteinarbeitern 89.3 pCt." Cornet l. c. S. 500.

stof inademen van de ziekte vrij te blijven [1]). Volgens een valsche redeneering heeft men in dit feit aanleiding gezocht, tuberculoselijders door inademing van kalk te genezen ; — zooals te verwachten was, viel de uitslag dier poging niet mee.

Van oudsher is tuberculose geweest de ziekte van *gevangenissen, krankzinnigengestichten, kazernes.* Hier moesten verschillende schadelijke invloeden samenwerken, maar vooral de opeenhooping van menschen.

Hetgeen hierboven genoemd werd, 't waren alle van buitenaf komende schadelijke invloeden — daarnaast doen zich omstandigheden voor van niet minder belang, die aan de persoon gebonden zijn.

De uitdrukking »een tering zetten door verdriet" is gemeen goed. Waar een waarneming zoo door ieder erkend wordt, is vermoedelijk een grondslag van waarheid aanwezig. *Verdriet* en *zorg* ondermijnen de lichaamskrachten, maken den weerstand tegen schadelijke invloeden geringer. Aldus opgevat moge de uitdrukking gelden.

In denzelfden geest werken *zwangerschap* en het *zoogen.*

Ieder arts herinnert zich gevallen van lijdsters aan tuberculose, die na iedere bevalling verergerde, of wel heeft ervaren, dat de ziekte na de eerste zwangerschap aan den dag trad.

Terwijl een slepende ziekte van de ademhalingswerktuigen, zooals emphyseem, de vatbaarheid der longen voor de nesteling der tuberkelbacillen schijnt te verminderen, geven de acute ziekten vaak aanleiding tot het optreden of het verergeren

---

1) »Kalkofenarbeiter erkranken gleichfalls selten an Tb. (Hirt. u. a.). In der Versammlung des Deutschen Gipsvereins wurde konstatiert, dasz unter 400 Arbeitern innerhalb 17 Jahren keiner an Tb, erkrankte (Reckzeh). Wie mir scheint, liegt auch da das Punctum saliens in der Verhütung der Infektion. Die Luft ist hier ganz ausnehmend trocken und — les extrêmes se touchent — die Bazillen gehen in dem frisch gebrannten, gierig die Feuchtigkeit aufsaugenden Kalkstaub durch Vertrocknung zu grunde, ganz abgesehen von einer desinfizierenden Wirkung und den hohen beim Ablöschen des Kalkes entstehenden Warmegraden". Cornet l. c. S. 432.

der tuberculose. Dit verklaart, waarom men veel longlijders hun ziekte hoort toeschrijven aan een verzuimde koude. Even vaak sluit in hun herinnering het lijden zich aan bij een doorstane influenza.

Roodvonk en kinkhoest maken de lijders geschikter om het slachtoffer te worden van tuberculose.

De gang van zaken moet men zich aldus denken: die ziekten maken — evenals een slag, stoot of kneuzing van de borstkas — een plaats van de longen minder weerstandbiedend tegenover de bacillen, welke soms reeds te voren aanwezig zijn.

Ook ziekten, die haar schadelijken invloed niet zoo streng plaatselijk uiten als bv. kinkhoest, waarbij een aandoening van de luchtwegen sterk spreekt, maar die een meer algemeen verzwakkenden invloed uitoefenen, kunnen de tuberculose doen opvlammen.

Een slechte spijsvertering, een maag, onvoldoend werkend door kanker of maagzweer, syphilis, suikerziekte, zijn voorbeelden van aandoeningen, waardoor de weefsels, slecht gevoed, meer geschikte kweekbodems worden voor tuberkel-bacillen.

Vooral de suikerziekte staat in een slechten reuk. Een groot deel der lijders aan deze kwaal sterft tengevolge van tuberculose, vooral in de lagere klassen der bevolking, waar het zeer moeilijk gaat te doen, wat bij deze »dure ziekte" noodig is.

Meer dan al deze oorzaken werkt het *alkoholmisbruik* [1])

---

1) »Cette action de l'alcool et des huiles essentielles est si puissante, qu'elle détermine la tuberculose chez les sujets exempts de toute tare héréditaire. La phtise acquise, chez l'ouvrier des villes qui a atteint l'âge mûr, serait presque toujours due à l'alcoolisme". Marfan, l. c. p. 157.

»Es bleibt jedoch im ganzen ein die Krankheitsentstehung fordernder Einflusz sehr wahrscheinlich. Nach Förster und Pegurier sind auch die Kinder von Alkoholikern zur Tb. disponiert. Auch Bunge spricht sich in diesem Sinne aus. Er fand:

Alkohismus des Vaters	Zahl der Fälle	Tb. bei den Kindern
nicht gewohnheitsmäszig . . .	149	8.7 pCt.
gewohnheitsmäszig, mäszig . .	169	10.7 »
» » unmäszig .	67	16.4 »
Potator	60	21.7 »

Cornet l. c. S. 498.

ongunstig, en binnen dit gebied zijn 't weer bitter, jenever, brandewijn en dergelijke, die gevaarlijker zijn dan wijn en bier.

Een *verminderde vatbaarheid* zou voorkomen, behalve bij het reeds genoemde emphyseem, bij sommige hartkwalen en bij jicht. Volgens enkele schrijvers zouden tuberculeuse halsklieren in de jeugd, werken als een beschermende enting en de bezitters dus ook minder vatbaar maken.

(Slot volgt.) H. J. DAMEN.

DE GULDEN MIS.

IV.

(Vervolg en slot van bl. 394 vv.).

Nog een ander punt, dat voor de vraag naar het ontstaan van de G. M. van essentieel belang is, meen ik thans in den loop van mijn betoog duidelijk te hebben gemaakt, dat namelijk de plechtige Mis op den Q.T.Wd. van den Advent en de Gulden Mis twee dingen zijn, die in hun oorsprong niet noodzakelijk bij elkander behooren. Wij hebben immers in de ontwikkeling van de plechtige Mis op den Q.T.Wd. gezien, dat het begrip Nood-Mis, uitgedrukt door de benaming »Gulden-Mis", daar geheel buiten staat, en dat het dus enkel en alleen aan de positieve keuze van onze voorvaderen in België en Nederland te danken is, dat de bestaande plechtige Mis van den Q.T.Wd. een Gulden Mis, d.w.z. een Nood-Mis is geworden. Evengoed hadden zij hun Gulden-Nood-Mis kunnen vieren op Paschen of Pinksteren of op het feest van een of andere(n) populaire(n) Heilige.

Vanzelf doet zich nu de vraag voor: Wat heeft onze voorvaderen bewogen, het idee van Nood-Mis en de daaraan beantwoordende benaming »Gulden Mis" juist aan de bestaande plechtige Maria-Mis »Rorate coeli desuper" van den Q.T.Wd. te verbinden, en aan geen andere?

Voordat ik op deze vraag een duidelijk antwoord kan geven, moet ik eerst spreken over twee onderwerpen, die door tal van schrijvers verkeerdelijk in verband worden gebracht met onze Gulden Mis, en die tot veel misverstand aanleiding hebben gegeven, namelijk:

a. Het feest der Verwachting van O. L. Vrouw (Exspectatio Partus B. M. V.) op 18 December.

b. De vooral in Duitschland, Polen en Boheme in zwang zijnde Rorate-Missen.

a. In welke betrekking staat onze Gulden Mis tot het feest der Verwachting van O. L. Vrouw, dat in verschillende streken op 18 December wordt gevierd?

Toen ik in mijn eerste artikel het uitvoerig getuigenis van George Colvenerius († 1649) over de G. M. in België aanhaalde, is het misschien sommigen lezers opgevallen, dat ik daarbij verwees naar zijn »*Kalendarium Marianum*, ad diem 18 Decembris"[1]). Inderdaad spreekt Colvenerius over de G. M. ter plaatse waar hij de Mariafeesten behandelt, welke in verschillende landen op den 18^en^ December vallen. Blijkbaar zoekt hij dus verband tusschen de G. M. en dien datum; en dat hij zich daarvan wel bewust is, blijkt uit de volgende woorden, die hij even later duidelijk met opzet neerschrijft: »De Quatertemperwoensdag van den Advent, die omstreeks 18 December valt"[2]). Behalve Colvenerius zoeken ook Wichmans[3]), Grundmayr e. a.[4]) eenig verband tusschen den Q.T.Wd. en den 18^en^ December, en onze vriend Burius weet zelfs te vertellen, dat men het oude feest van 18 December verplaatst heeft naar den Q.T.Wd., omdat het soms verhinderd werd door den 4^en^ Zondag van den Advent[5]).

---

[1]) Zie boven, Dl. CXXX, blz. 445, noot 3.

[2]) Colvenerius, *l.c.*, col. 1351: »quae occurrit circa 18 Decembris".

[3]) Wichmans, A., *Apotheca spiritualium pharmacorum* etc. (Antverpiae 1626), p. 15: »atque inde [uit het feest van 18 December], puto, remansit consuetudo, ut circa ea tempora, ubique fere in Ecclesiis celebretur hoc mysterium, cum Missa quam vocant, *De gulde Misse*, id est, *Missa aurea*". — Vriendelijke mededeeling van Pater J. A. F. Kronenburg, C. SS. Red.

[4]) Grundmayr, F., *Liturgisch wooraenboek der R.-K. kerkgebruiken* ('s Bosch, 1824), blz. 69. Zie ook Gaume, J. *Catéchisme de persévérance*, 4e éd. par un prêtre du Diocèse de Malines, VII (Brux. 1842), p. 456 note 2.

[5]) Burius, *Onomasticon*, (ed. 1675, p. 77; ed. 1769, p. 491) i. v. Missa aurea; »Sed quia dies illa 18 Decembris interdum Dominica Adventus vel alio modo impeditur, ideo certa dies, nempe feria quarta Quatuor Temporum Adventus assignata postmodum fuit, quando nimirum Romae statio est ad S. Mariam. Hetzelfde bij Kuckeisen, *Isagogicon*, ed. cit., pag. 8.

Daartegen meen ik te mogen beweren, dat er tusschen het feest van 18 December en den Q.T.Wd. van den Advent, geen enkel direct verband bestaat, en dat beide zich zelfstandig en geheel los van elkaar hebben ontwikkeld. Dit zal ik in 't kort aantoonen.

Het Kerstfeest wordt in de Westersche Kerk van oudsher gevierd op 25 December, en daarom wordt het feest van Maria-Boodschap, dat oudtijds ook den teekenenden naam »Conceptio Christi", d. i. »Ontvangenis van Christus" droeg, negen maanden vroeger geplaatst, dus op 25 Maart. Doch nu bestond in de eerste christelijke eeuwen de gewoonte, om gedurende de 40-daagsche Vasten geen feesten van Heiligen te vieren, en daardoor kwam men voortdurend in moeilijkheden met het feest van Maria-Boodschap, omdat dit bijna altijd in de Vasten valt. Te Rome maakte men daarom een uitzondering voor het feest van 25 Maart, en evenzoo geschiedde in de Oostersche Kerk. Daarentegen heerschte in Spanje verschil van gevoelen, of men de Romeinsche gewoonte zou overnemen of niet; en om tot eenheid te komen, werd de zaak ter beslissing voorgedragen op het 10e Concilie van Toledo in 656. Het Concilie ging in deze niet met Rome mee, doch bepaalde, dat het feest van Maria-Boodschap niet op 25 Maart, maar op 18 December, dus 8 dagen voor Kerstmis, plechtig met Octaaf zou worden gevierd [1]). Zoo bleef eeuwen lang dit verschil tusschen Spanje en het overige gedeelte der Roomsche Kerk bestaan, totdat men eindelijk omstreeks het begin der 16de eeuw van beide kanten begon bij te draaien. Spanje

[1]) Min of meer nauwkeurige gegevens over het Spaansche feest van 18 December vindt men bij ongeveer alle schrijvers over liturgie, welke ik passim heb aangehaald. Zie ook Tetamus, F., *Diarium liturgico-historico-morale*, ad 17-18 Dec. (ed. Romae 1896), t. IV, p. 178—180; Duchesne, L., *Le liber pontificalis*, I (Paris 1886), p. 318, n. 43; Morin, G., *Liber Comicus sive Lectionarius Missae* (= *Anecdota Maredsolana*, I), Maredsous 1893, p. 14—16. enz. — Ook de Ambrosiaansche ritus te Milaan, viert Maria-Boodschap onmiddellijk voor Kerstmis, nl. op den 6en (d.i. den laatsten) Zondag van den Advent. Daar is men dus ook niet met Rome meegegaan. De laatste week voor Kerstmis noemt men daar »Hebdomada de Exceptato" (corruptie van »Expectato"). Vgl. Ducange i. v. Feriae de Excepto (sic) en Missa de Exceptato.

conformeerde zich aan Rome in zoover, dat het ook op 25 Maart het feest van Maria-Boodschap ging vieren; maar tevens bleef men daar het feest van 18 Dec. handhaven [1]), wat in 1573 door Paus Gregorius XIII werd goedgekeurd [2]). Van den anderen kant werd het Spaansche feest van 18 December ook in den Romeinschen ritus opgenomen, en vanaf de 17de—18de eeuw op vele plaatsen verspreid, doch onder een anderen titel en benaming, namelijk als feest der Verwachting van O. L. Vrouw [3]).

In rechte lijn stamt dus het feest van 18 December af van het oude Spaansche feest van Maria-Boodschap, en staat het dus in geen enkel direct verband met den Q. T. Wd. van den Advent. Ik zeg: in geen »direct" verband. Of echter de oude Spaansche ritus indirect invloed heeft gehad op de ontwikkeling van den Q. T. Wd. is een vraag, welke ik hier zal trachten te beantwoorden, een nader oordeel aan meer deskundigen overlatend. Mocht mijne beantwoording minstens in groote lijnen hun goedkeuring wegdragen, dan wordt er tegelijkertijd iets opgehelderd, wat mij in de historische ontwikkeling van den Q. T. Wd. niet duidelijk is, namelijk: hoe het komt, dat de plechtigheid op den Q. T. Wd. zich eerst vanaf de 11de—12de eeuw en wel het eerst in Zuid-Frankrijk begon te ontwikkelen.

De onrustige Benedictijner-monnik Raoul (Radulfus) Glaber, die omstreeks het jaar 1050 zijn *Historiarum libri V* schreef, verhaalt ons de volgende bijzonderheden:

»Toentertijd (begin 11e eeuw) hielden vele bisschoppen in Italië en Gallië eenige bijeenkomsten om over verschillende kwesties te beraadslagen.... [o. m. over het vasten en over het zingen van het

---

[1]) Men kan dit o. m. zien in Weale, W. H. J., *Analecta liturgica. Clavicula Missalis Rom.-Kalendaria* (Insulis—Brugis 1889), waar men in het Kalendarium van Toledo (an. 1512) en in dat van Sevilla (Hispalense, an. 1507), zoowel op 25 Maart als op 18 December aangegeven vindt: »Annunciatio beatae Mariae". Cf. pp. 159. 164. 218. 225.

[2]) Vgl. Benedictus XIV, *Commentarius de D. N. J. Christi Matrisque eius festis*, t. II (Lovanii 1761), p. 491, bij 't feest der »Exspectatio Partus". Cf. Holweck, p. 292.

[3]) Holweck, p. 291—293.

Te Deum laudamus]. En ook hebben diezelfde prelaten niet weinig erover gedisputeerd, of het feest van de Boodschap der Menschwording, dat op 25 Maart wordt gevierd, niet beter kon gezet worden op een anderen tijd, buiten de 40-daagsche Vasten. Want sommigen vertelden, dat men, evenals de Spanjaarden, dat feest zonder bezwaar op 18 December kon vieren. Want toen ik later met andere medebroeders in het klooster van Cluny was, kwamen daar uit Spanje vele monniken van onbesproken levensgedrag, die reeds lang volgens de gewoonten van hun eigen land hadden geleefd. Toen nu de dag van de Geboorte des Heeren naderde, vroegen voorzegde monniken aan den eerbiedwaardigen abt Odilo van Cluny [† 1 Jan. 1049], of zij op hun manier de Boodschap der Menschwording mochten vieren. Toen zij dit afgescheiden van de anderen gedaan hadden, zagen twee oude kloosterlingen dienzelfden nacht in een visioen, dat een van de Spanjaarden met een vuurhaak een knaapje van het altaar haalde, en het in een pot vol gloeiende kolen wierp, terwijl het kind riep: Vader, vader, wat gij gegeven hebt, dat nemen zij weer weg. Wat zal ik er verder van zeggen! Bij ons hield de oude gewoonte de bovenhand, en dat was ook niet meer dan billijk" [1]).

Uit dit verhaal blijken — afgezien van dat zoogenaamde visioen — twee dingen: Eerstens, dat men in de 11de eeuw vanuit Spanje pogingen aanwendde, om het feest van Maria-Boodschap ook in Frankrijk en Italië te doen verplaatsen naar den 18en December; en ten tweede, dat men daarvan, minstens te Cluny, niet gediend was. En in het licht van dit verhaal komen ook de woorden van Glaber's tijdgenoot, den schrijver van den *Micrologus*, tot hun volle beteekenis, waar deze, na vermeld te hebben, dat Spanje het feest van Maria-Boodschap op 18 Dec. viert, met fierheid daarop laat volgen: »Maar wij, die ons liever houden aan de H. Roomsche Kerk, vieren dat feest onder de Veertigdaagsche Vasten" [2]).

---

1) Raoul Glaber, *Les cinq livres de ses histoires*, ed. M. Prou, (*Coll. de textes pour servir à l'étude et l'enseignement de l'histoire*, Paris 1886), lib. III, cap. 3, *ed. cit.*, p. 61—62, n. 12. — Vgl. Martène, *ed. cit.*, IV. 200. 204; Casalius, J. B., *De veteribus sacris Christianorum ritibus* (Romae 1647), p. 422 s; Benedictus XIV, *op. cit.*, II, pag. 294 s; Kellner, S. 148.

2) *Micrologus*, Cap. 48: »Sed nos magis Sanctae Romanae Ecclesiae morem gerentes, infra quadragesimam illam celebramus" (ed. Hittorp, col. 759 s.). Hetzelfde bij Rad. Tungrensis, *De canonum observantia*, Propositio XVI (ed. Hittorp, col. 1136).

Maar ofschoon men nu in Frankrijk de Spaansche gewoonte niet wilde invoeren, toch ligt het voor de hand, dat de beweging niet zonder invloed bleef. Want al was Glaber persoonlijk nòg zoo'n tegenstander ervan, uit zijn bericht blijkt toch, dat de H. Odilo aan zijn Spaansche onderdanen verlof gaf om afzonderlijk hun feest te vieren. Dat feit alleen was reeds een tegemoetkoming. Daarbij moet men wel in aanmerking nemen, dat juist in dezen tijd in Zuid-Frankrijk een tijdvak van hoogopgevoerde Mariavereering aanbrak. En wanneer men dus in de *Consuetudines* der kerken en kloosters in Frankrijk, juist omstreeks het einde der 11de eeuw, de liturgische viering van den Q. T. Wd. van den Advent tot ontwikkeling ziet komen — zooals wij boven uitvoerig hebben medegedeeld — en ten slotte den H. Bernardus († 1153) de kroon op het werk ziet zetten, door zijne heerlijke »Sermones IV super *Missus est*", die juist voor den Q. T. Wd. waren bestemd [1]), dan ligt er meer dan een vermoeden voor de hand, dat het streven van Spanje niet zonder vrucht gebleven is. Zeker, den datum van het feest van 18 December nam men niet over; men hield zich immers aan de »Heilige Roomsche Kerk". Maar diezelfde Heilige Roomsche Kerk had reeds sedert de 4de eeuw de liturgische teksten van den Q. T. Wd. van den Advent, die steeds in de nabijheid van, soms zelfs òp den 18en December viel, zóó gekozen, dat vooral de Boodschap van Christus' Menschwording aan Maria daarin werd vereerd. Een zijdelingsche invloed van het oude feest der Spanjaarden op het »Romeinsche" feest der Fransche kerken en kloosters kan dus op grond van de voorgaande beschouwing minstens als waarschijnlijk worden aangenomen.

Nog verder strekte zich evenwel Spanje's invloed uit, en daarmee komen wij aan de tweede vraag welker behandeling van belang is voor onze Gulden Mis, namelijk:

b. Welk verband bestaat er tusschen de Mis van den Q. T. Wd. en de zgn. Rorate-Missen, welke reeds in de

[1]) Zie boven, art. III, blz.405.

14de eeuw vooral in Duitschland, Polen en Boheme van 18 tot 24 December, hier en daar zelfs op iederen dag van den Advent werden en nog worden gevierd?

Dàt er verband moet bestaan met Spanje, is duidelijk, minstens voor de Rorate-Missen van 18—24 December. En daar de Rorate-Missen, welke op iederen dag van den Advent worden gevierd, blijkbaar weer een verdere ontwikkeling zijn van de Missen van 18—24 December, houden wij ons verder alleen met deze laatste bezig.

Dat men in Spanje het feest van 18 December al aanstonds, gelijk wij boven (blz. 466) gezien hebben, met een Octaaf verrijkte, was een bijna noodzakelijke consequentie. Men had immers het feest van Maria-Boodschap met zijn Mis »Rorate" juist op den 18en December geplaatst, wegens zijn inwendigen samenhang met het Kerstfeest, dat acht dagen later op 25 December viel. En dat die viering van een vóór-Octaaf voor het Kerstfeest bij geestelijkheid en volk in eere stond, blijkt vooral daaruit, dat men op die dagen de zoogenaamde O-antiphonen met de grootste plechtigheid zong, een gebruik dat zich vanuit Spanje ook naar andere landen verspreidde, en later zelfs officieel in de Romeinsche liturgie werd opgenomen [1]). Tegelijkertijd ontwikkelde zich in Spanje het gebruik om op iederen dag van het vóór-Octaaf, dus van 18—24 December, een plechtige Mis ter eere van Gods Moeder op te dragen, een gewoonte welke zich, evenals de

---

[1]) Zie over het »festum O" (naam van het Spaansche feest van 18 December) en de O-antifonen der volgende dagen de reeds aangehaalde werken van Martène, Guéranger, Benedictus XIV, Tetamus enz. enz. — De volgorde der O-antifonen is in ons hedendaagsch brevier deze: O Sapientia, O Adonai, O Radix, O Clavis, O Oriens, O Rex, O Emmanuel, waarvan de laatste op den kerkelijken feestdag van 24 December valt. De beginletters van deze antifonen vormen, van achteren naar voren gelezen, het acrostichon »ERO CRAS", d.i. »Morgen zal ik er zijn". Vroeger werden deze antifonen »getriumfeerd" zooals men dat noemde (Martène, *ed. cit.*, III. 30), d. w. z. zij werden driemaal gezongen als op een driedubbel feest (zie boven, Dl. CXXX, blz. 449, noot 1). Een overblijfsel daarvan is het thans nog geldende voorschrift der Rubrieken, dat de O-antifonen steeds ritu duplici moeten gebeden en gezongen worden.

O-antiphonen, ook reeds vroegtijdig naar andere landen verspreidde [1]).

Daaruit blijkt dus, dat de Rorate-Missen van 18—24 December, evenals het feest-zelf van 18 December, zich geheel onafhankelijk van den Q.T.Wd. van den Advent ontwikkelden. En daarom acht ik het ook verkeerd, het zóó voor te stellen, alsof onze Nederlandsche plechtige Mis op den Q.T.Wd. slechts een overblijfsel zou zijn van de Rorate-Missen, of met een van deze gelijk zou staan, zooals Dr. Wap [2]), het *Kirchenlexikon* [3]), *Le Beffroi* [4]), Eppink [5]), Businger—Van de Wee [6]), en Van der Heijde [7]) ieder op hun eigen manier doen.

Nu wij een, naar ik meen, bevredigend antwoord op de twee incidenteel gestelde vragen *a* en *b* hebben ontvangen, kunnen wij overgaan tot de beantwoording van de reeds boven (blz.

---

1) Guéranger, *l.c.*, p. 540. — Duidelijk zijn ook van onmiddellijk Spaanschen oorsprong de zgn. Aguinaldo-Missen (*Las misas de aguinaldo* of *aguilando*), welke heden ten dage nog op Portorico, en ongetwijfeld nog in andere Zuid-Amerikaansche landen, met grooten luister worden gevierd en wel op echt populaire manier. Het woord »Aguinaldo" wordt door sommigen afgeleid van »aguinaldo" = kerstgeschenk, en zou dan herinneren aan de vroegere gewoonte, dat de kinderen omstreeks Kerstmis zingende langs de huizen trokken, hopende op een »aguinaldo". Uitvoerige mededeelingen omtrent deze Missen ontving ik door bemiddeling van den Zeereerw. Pater G. A. Meijer, O. P., te Zwolle. — Ducange, *Glossarium*, i. v. Missa de Aguinaldo, verklaart het verwante woord »Arguinaldo" eveneens door »Kerstgeschenk" (lat. *strenae*; fr. *étrennes*) en vermeldt tevens een besluit van het Concilie van Mexico van het jaar 1585: »Missae vero quas Hispanice de Aguinaldo vocant, antequam dies illuxerit, ne celebrentur". Zie ook beneden, blz. 476, noot 1.

2) *De feestvierende katholyke kerk in Nederland* [door Dr. J. J. F. Wap], Venlo 1863, blz. 3; 5e dr. (Venlo 1897), blz. 8.

3) *Kirchenlexikon*, a. a. O., art. Engelamt.

4) *Le Beffroi*, I. 178.

5) Eppink, Fr., *Het gulden wierookvat*, 4e uitg. (Utrecht, z. j. [1902]), blz. 377. Hetzelfde in *Handboek voor de Congregatie der H. Maagd Maria* (Utrecht z. j. [1900]), blz. 115.

6) Businger—Van der Wee, *Het leven O. H. J. Christus* enz. ('s-Bosch 1874), blz. 248—249. Heeft het Duitsche origineel van Businger het niet anders en beter?

7) Van der Heijde, E., *Kerkelijk Mis- en Lofboekje*, 3e dr. (Turnhout 1899), blz. 217.

464) gestelde vraag: Wat heeft onze voorvaderen bewogen, het idee van Nood-Mis en de benaming »Gulden Mis" te verbinden aan de reeds bestaande Mis »Rorate coeli desuper" van den Q.T.Wd. van den Advent, en aan geen andere Mis?

Dat is moeilijk uit te maken, althans wanneer men alleen combinaties en geen positieve, uitdrukkelijke gegevens van tijdgenooten tot zijn beschikking heeft, zooals hier feitelijk het geval is. In laatste instantie kan dus het antwoord op de vraag: »Waarom?" geen ander zijn dan de nuchtere verklaring: »Sic voluerunt patres: De vaderen hebben het zoo gewild". Het is echter niet uitgesloten, dat wij met grootere of kleinere waarschijnlijkheid kunnen gissen, hoe zij tot dat besluit gekomen zijn.

Een van die gissingen heb ik in mijn tweede artikel op het voetspoor van Burius reeds voorgesteld (zie art. II, blz. 184), namelijk, dat de Oratie van de Mis van den Q.T.Wd., welke vraagt om »bijstand in het tegenwoordige leven en... het loon der eeuwige gelukzaligheid", aanleiding zou hebben gegeven, om aan de Mis »Rorate" van den Q.T.Wd. een bijzondere kracht ter afwering van lichamelijke en geestelijke nooden, en dus ook de benaming »Gulden Mis" toe te kennen. Maar daarmee zou dan ook alles gezegd zijn, of liever, feitelijk zouden wij nog niet veel verder wezen, daar er in het Missaal van oudsher tal van Oraties voorkomen, welke ongeveer dezelfde allures hebben als de Oratie van den Q.T.Wd. Aanstonds zou dus de vraag weer terugkeeren: Maar waarom koos men juist de Oratie van déze Mis tot uitgangspunt van zijn redeneering?

Ik meen derhalve een andere wijze van oplossing te moeten voorslaan. Ik heb er twee.

De eerste is, dat het volk van Nederland en België uit eigen vinding en eigen keuze aan de uit Frankrijk overgeleverde plechtige Mis van den Q.T.Wd. het karakter van Nood-Mis en de daarmee samengaande naam »Gulden Mis" zou hebben toegekend. Deze weg is recht en dus ook de kortste.

De tweede oplossing zou ik zóó willen formuleeren: In

Duitschland worden vanuit Spanje de Rorate-Missen van 18—24 December ingevoerd (reeds in de 14de eeuw bestonden ze in Boheme). De plechtigheid waarmede die Missen gepaard gaan, gevoegd bij de in Duitschland zoo sterk ontwikkelde neiging om Nood-Missen, d. i. »Gulden" Missen te scheppen, geeft aanleiding ertoe, dat men ook aan het formulier der Rorate-Mis het karakter van Nood-Mis en den naam »Gulden Mis" gaat toekennen. Zoo ontwikkelt zich »dy gulden mess" tot de Nood-Mis bij uitnemendheid, en juist daardoor maakt zij zich los van den oorspronkelijken datum (18—24 December), zoodat zij op iederen dag van het jaar kan gelezen worden. Nu wordt die Mis »Rorate" in hare hoedanigheid van Nood-Mis verspreid vanuit Duitschland naar Noord-Nederland, en vandaar wederom naar België. In deze beide landen bestaat echter reeds sedert eeuwen eene steeds plechtig gevierde, en door een mysteriespel nog sterker in het oog loopende Mis »Rorate", en wel op den Q.T.Wd. van den Advent. Aan die reeds bestaande Mis, hecht zich dus het uit Duitschland ingevoerde karakter van Nood-Mis en dus ook de benaming »Gulden Mis" vast.

Zooals men ziet is deze weg van oplossing, in tegenstelling met den vorigen, lang en vol kronkelingen. Toch zou ik mij, wanneer ik moest kiezen, voor dezen langen weg verklaren. Om deze redenen:

1°. De benaming »Gulden Mis van de H. Maagd", waarmede wel geen andere dan de Mis »Rorate" bedoeld kan zijn, treffen wij het eerst aan in Duitschland in het testament van Richildis van Sobernheim, ten jare 1367 (zie art. II, blz. 164). In 1439 vindt daarna Jan Busch de beroemde »Gulden Mis van de H. Maagd" te Hildesheim, en wel als een oud gebruik met de van oudsher bekende benaming »Gulden Mis" [1]).

---

[1]) Zij werd reeds in de 13e eeuw te Hildesheim ingesteld door abt Hildebrand van Sint Godehard. Vgl. Franz, *Die Messe*, S. 285, en boven, art. II, blz. 162, noot 3. Of zij echter reeds aanstonds den naam »Gulden Mis" droeg is niet bekend. Zeker is het echter dat Busch dien naam als reeds bestaande in 1439 aantrof.

Ook deze Maria-Mis is wel geen andere geweest dan de Mis »Rorate".

2°. Eenigen tijd later dan in Duitschland zien wij de benaming »Gulden Mis" — en nu voor de Mis »Rorate" van den Q.T.Wd. van den Advent — verschijnen in Noord-Nederland, het eerst te Delft in 1444, daarna te Tholen (1489), Alkmaar (1536?), Leiden (1538) en in het bisdom Roermond (1603).

3°. Wederom later dan in Noord-Nederland vinden wij den naam »Gulden Mis" in België. Zeer belangwekkend zijn onder dit opzicht de rekeningen van de St. Jacobs-kerk te Leuven. Terwijl de rekeningen van het aldaar gehouden mysteriespel in 1477, 1478, 1479, 1484, 1486, 1487 en 1531 nergens spreken van de »Gulden Mis", doch alleen van »den woensdaeghs quatertemper voer Kersse", »de misse des goendaechs in de quatertempere voer Kermesse" of zoo iets, wordt eerst in de rekening van het jaar 1541 uitdrukkelijk gezegd: »op den woensdaghe quatertemper voer kerssie alsmen die Gulde misse dede" [1]). Alhoewel dus de plechtige Mis met mysteriespel op den Q.T.Wd. reeds in 1477 te Leuven bestond, zien wij eerst ruim 50 jaren later de benaming »Gulden Mis" voorkomen. Omstreeks dienzelfden tijd (circa 1535) zien wij ook de »Gulden Mis" ontstaan te Doornik en te Brugge, en voor Brugge treffen wij nog dit opmerkelijke feit aan, dat de stichtingsbrief zegt, dat de Mis van den Q. T.Wd. »ook Gulden Mis zal genoemd worden" [2]). Waaruit dus kan worden afgeleid, dat die plechtige Mis reeds vroeger bestond, doch dat zij eerst omstreeks 1535 den naam »Gulden Mis" ontving [3]).

---

1) Vgl. de werken van Van Even, welke ik boven (Dl. CXXX, blz. 444 noot 2) heb aangehaald.

2) Zie boven, Dl. CXXX, blz. 447 vv.; den Latijnschen tekst zie art. II, blz. 176, noot 1.

3) Eenige moeilijkheid leveren echter de woorden op: »que matutine vulgariter auree vocantur" (zie art. II, blz. 176, noot 1). Heetten de Metten van den Q. T. Wd. reeds »Gulden Metten" voordat de Mis »Gulden Mis" heette? Zie echter art. II, blz. 176 v.

4°. Eigenaardig is het ten slotte, dat men in Frankrijk, waar de plechtigheid op den Q.T.Wd. zich het eerst heeft ontwikkeld, den naam »Gulden Mis" in 't geheel niet kent, terwijl daarentegen de Mis »Rorate" in hare hoedanigheid van »Gulden Mis" in Duitschland minstens vanaf het begin der 15de eeuw bekend is, alhoewel, voor zoover wij weten, de plechtige viering van den Q.T.Wd. daar nooit heeft bestaan [1]).

Daar nu, zooals blijkt, de benaming »Gulden Mis" het eerst in Duitschland, daarna in Noord-Nederland, en eerst een halve eeuw later in België verschijnt, terwijl zij Frankrijk heelemaal niet bereikt heeft, meen ik te mogen besluiten, dat onze Noord-Nederlandsche voorvaderen door de Duitsche Nood-Mis »Rorate" ertoe gebracht zijn, om aan hun reeds bestaande plechtige Mis »Rorate" van den Q. T.Wd., het begrip van Nood-Mis en de benaming »Gulden Mis" te verbinden. En toen zij die twee eenmaal zoo hadden verbonden, hebben zij ze ook verspreid in de Zuidelijke Nederlanden.

Dit alles is echter slechts hypothese, waarvan de waarde eerst na uitgebreider onderzoek kan worden vastgesteld.

Nog eenige bijkomende vragen.

Boven (blz. 471) heb ik betoogd, dat er tusschen de Rorate-Missen en onze G. M. geen enkel historisch verband bestaat. Toch zou men op het eerste gezicht meenen, dat zulks wèl het geval is. Want zooals ik reeds meermalen gezegd heb, wil de traditie, dat de G. M. nog heden ten dage vroeg in den morgen en met veel licht wordt gevierd. En

---

1) Het eenige werk, waarin ik met reden hoopte iets te vinden over den Q. T. Wd. in Duitschland is: *Die pfarramtlichen Aufzeichnungen (liber consuetudinum) des Florentius Diel (1491—1518)* in *Erläuterungen ... zu Janssens Geschichte des Deutschen Volkes*, Bd. IV, Heft 3 (Freiburg 1904). Doch aan het oude document ontbreken de eerste bladen; het begint eerst met den 4en Zondag van den Advent. — In *Der katholische Seelsorger*, XVI (Paderborn 1904), S. 258, lees ik: »Die Goldene Messe [d. w. z. de vroegere G. M. te Hildesheim] ist wesentlich unsere noch jetzt *missa aurea* genannte missa de Beata in adventu". Het artikel is van A. Perger, S. J. te Charlottenlund (Denemarken). Heet dus de Advents-Mis van de H. Maagd nog heden in Duitschland of in Denemarken »Gulden Mis"? Hoe is die benaming ontstaan en hoe oud is ze?

zie, juist hetzelfde vinden wij terug bij de Rorate-Missen, en het vroege morgenuur zelfs bij de Missen, die in Spanje en elders van 18 tot 24 December worden gecelebreerd. Hoe is die overeenkomst te verklaren?

Laten wij eerst dat vroege morgenuur bespreken.

Dat dit bij de Rorate-Missen een onmisbaar element is, zou ik met getuigenissen uit Spanje, Portugal, Zuid-Amerika, het H. Land, Polen, Boheme, Duitschland enz. kunnen staven [1]). Ik bepaal mij evenwel tot één getuigenis van de 14e eeuw, afkomstig uit Boheme.

De Jesuiet Balbinus verhaalt in zijn levensbeschrijving van Arnestus van Pardubitz, bisschop van Praag († 1364), het volgende:

»*Rorate* wordt reeds van oudsher bij de katholieken in Boheme die gezongen Mis geheeten, welke gedurende den tijd, dat de geboorte van Christus uit de H. Maagd verwacht wordt (welken tijd wij met een in de liturgie algemeen bekende benaming *Advent* noemen), gewoonlijk opgedragen wordt vóór zonsopgang, onder grooten toeloop van het volk. De geloovigen komen deze Maria-Mis bijwonen onder het zingen van eenige van oudsher bepaalde liederen. Die Mis[sen] bestond[en] reeds ten tijde van Arnestus, of anders heeft hij ze ingevoerd" [2]).

---

[1]) Onder meer uit de oude Gardellini-uitgaven van de Decreten der Riten-Congregatie. De nieuwe authentieke uitgave is voor historische nasporingen absoluut waardeloos, niettegenstaande de aandacht, die men aan het historisch element in de Decreten heeft willen schenken. Van belang voor dit opstel is o. m. het thans vervallen decreet *Granaten.* 24 Jan. 1682 (Gardellini, ed. 3a, n. 2972 ad 2 et 3), waar gezegd wordt, dat de Missen in Spanje heeten: »vulgo de Aguilando" (vgl. ook n. 2811 ad 7, *Hispalen.* 16 Jan. 1677), en omtrent het doel daarvan: »cum devotio antiqua et immemorabilis.... applicet has Missas pro agris nuper seminatis et pro salute totius populi" (zie boven, blz. 471, noot 1, en Dl. CXXX, blz. 454).

[2]) Balbinus, B., s. j., *Vita venerabilis Arnesti*, Cap. XIII. (Pragae 1664), p. 369; vgl. *Analecta hymnica*, hrsg. von G. M. Dreves, Bd. I (Leipzig 1886), p. 25. De gezangen welke op elken dag van de week in Boheme tijdens de Rorate-Missen werden gezongen, zijn afgedrukt in *Anal. hymnica*, II (1888) S. 24 f. — Dat ook gewone Missen ter eere van de H. Maagd vroeg in den morgen gezongen werden blijkt uit F. Tadra, *Cancellaria Arnesti, Formelbuch des ersten Prager Erzbischofs* (Wien 1880), S. 175; cf. *Anal. hymn.* I. 26, nota 1.

Vanwaar komt nu in Boheme (en in zoovele andere landen) dat vroege morgenuur bij de Rorate-Missen? Daar dit element overal wordt aangetroffen, moet het iets zijn, dat met den oorsprong-zelf der Rorate-Missen samenhangt. En op grond daarvan zou ik meenen, dat het bij de Rorate-Missen denzelfden oorsprong heeft als bij de Mis van den Q. T. Wd., namelijk, dat de Missen van 18—24 December reeds bij hun eerste ontwikkeling in Spanje onmiddellijk na de Metten werden opgedragen. Weliswaar kan ik voor dit laatste geen positieve getuigenissen aanhalen — ik had overigens geen gelegenheid om in die richting nasporingen te doen — maar dat ook in Spanje analogie gezocht werd tusschen de plechtige Mis van den Kerstnacht, en de plechtige Missen, welke gevierd werden gedurende het voor-Octaaf van Kerstmis, ligt voor de hand.

Daarbij kwamen voor de sterk-ontwikkelde symboliek der Middeleeuwen nog tal van andere beschouwingen, welke ertoe moesten leiden om de Moeder Gods bijzonder in het vroege morgenuur te vereeren.

Niet alleen heeft de Liturgie op Haar steeds toegepast den Bijbeltekst: »Die 's morgens vroeg om mij waken zullen mij vinden" (Qui mane vigilant ad me, invenient me. — Prov. VIII. 17), maar ook heeft zij Haar steeds begroet als den Dageraad (Progreditur quasi aurora consurgens. — Cant. VI. 6), waaruit Christus, de Zon der gerechtigheid is voortgesproten (Quia ex Te ortus est sol justitiae, Christus Deus noster. — Robertus, † 1013), en als de Morgenster, welke onder Gods leiding is opgegaan tot een licht voor de volkeren (Ave praeclara maris stella, in lucem gentium divinitus orta. — Herman Contractus, † 1054) [1]). In dienzelfden gedachtengang ligt ook de middeleeuwsche beschouwing, dat in de Aurora- of Dageraad-Mis van Kerstmis meer bijzonder de geboorte van Christus uit de H. Moeder-Maagd wordt her-

---

1) De hymni enz. van Robertus en Herm. Contractus staan in *Summa aurea de laudibus B. V. M.*, III. 1627-28. Nog tal van andere beteekenissen, waarin men Maria in verband brengt met den Dageraad, zie in de Indices der *Summa aurea*.

dacht, zoodat men die Mis zelfs noemde: »ons lieff Vrouwe Myss, die men op de heilige Kerstnacht in Aurora singt"[1]).

Doch wat er ook van al deze beschouwingen zij, en hoe ook dat vroege morgenuur bij de Rorate-Missen moge ontstaan zijn, zeker is het, dat het vroege morgenuur van de Gulden Mis een eigen, redelijke en voor-de-hand-liggende verklaring heeft, te weten, de van oudsher gebruikelijke aansluiting aan de Metten, uit welker plechtige Evangelie-lezing de Gulden Mis in laatste instantie ontstaan is[2]).

En nu het vele licht.

Ik moet hierbij opmerken, dat men deze traditie bij de Gulden Mis niet zoo sterk uitgesproken vindt, noch in boeken, noch in den volksmond, als die van het vroege morgenuur. En ook als vereischte bij de Rorate-Missen vindt men ze slechts spaarzaam vermeld. Alleen Staudenmaier levert ons een getuigenis. Nadat deze schrijver op fantastische wijze beschreven heeft, hoe het volk zich in de donkere wintermorgens naar de Rorate-Missen spoedt, voegt gij erbij: »Dieser Glanz des Gotteshauses wird dadurch noch vermehrt, dasz

---

1) Van Schevichaven, H., *De St. Stephenskerk te Nijmegen* (Nijmegen 1900), blz. 276. Hetzelfde te Oldenzaal, zie *Archief-Utrecht*, XV (1887), 371.

2) Ik moet hier nog een eigenaardig iets vermelden, dat niet alleen aan mijn verklaringsvermogen, maar ook aan mijn contrôle ontsnapt. Op sommige plaatsen bestaat, zegt men, de gewoonte, dat de G. M. ook bij voorkeur wordt bijgewoond door vrouwen van besproken levensgedrag. Waarom? Is dat alleen om een relletje te hebben, zooals tegenwoordig in groote steden de Nachtmis van Kerstmis door allerlei tuig wordt verontrust? Of is het soms om het indrukwekkend schouwspel van een plechtige Mis in een rijk-verlichte kerk te genieten? Mij dunkt geen van beide. Eerder zou ik een andere verklaring willen geven. Mijns inziens hangt het samen met het idee Nood-Mis, het bevrijd blijven van ongelukken, dus ook van een plotselingen dood, of een dergelijk zwaar ongeval. Daar immers een mensch niet spoedig heelemàal slecht is, en de vrees voor het andere leven er wel een beetje inblijft, ook al beantwoordt het praktische leven daar niet aan, zou ik vermoeden, dat in casu het bijwonen van de G. M. nog een uiting is van het betere gevoel, dat nog overgebleven is. Nu kan men wel zeggen, dat deze verklaring volgens de officieele theologie niet in den haak, en met de ascese vierkant in strijd is, maar iedereen weet, dat het volksbewustzijn, naast de officieele theologie, nog een eigen manier van theologische redeneering er op na houdt. Om van ascese maar niet te spreken.

Jeder für sich eine Wachskerze anzündet und vor sich auf seinem Kirchenstuhle befestigt [1]).

Of nu dat vele licht slechts een uitvloeisel is van de plechtigheid der geheele functie (immers, hoe plechtiger, hoe meer licht), òfwel in symbolischen zin samenhangt met de begroeting van Maria als »Dageraad", òfwel eenvoudig een gevolg is van de duisternis van het morgenuur, of ten slotte een overblijfsel is van den ouden Offertorium-ritus [2]), zooals nog heden ten dage bij de toediening der H. Wijdingen, alle Wijdelingen een brandende kaars offeren, op dat alles kan ik geen zeker bescheid geven, noch wat betreft de Rorate-Missen, noch wat de Gulden Mis aangaat. 't Is overigens van weinig belang. Het zou zelfs mogelijk zijn, dat het vele licht bij de G. M. ook hier een eigen wordingsgeschiedenis heeft, namelijk als overblijfsel van de ceremonies bij de plechtige lezing van het Evangelie, of ook van het mysteriespel, of eindelijk van de duif, die met licht omgeven, van boven nederdaalde, en die feitelijk de »clou" van de geheele plechtigheid vormde.

Waarom de Rorate-Missen, vooral die in Spanje, in bijzondere vereering worden gehouden door toekomstige moeders, behoeft wel geen verklaring. De »dagen der Verwachting", d. w. z. het voor-Octaaf voor Kerstmis, gaven vanzelf daartoe aanleiding. Even duidelijk is het, waarom ook de Gulden Mis veel door zwangere vrouwen wordt bezocht. De oorspronkelijke viering van den Q.T.Wd. als bijzonder toegewijd aan de toekomstige Moeder van den Verlosser, gaf daartoe gereedelijk aanleiding. Wellicht heeft ook het idee van Nood-Mis eenigen invloed uitgeoefend.

Ten slotte heb ik nog een eigenaardig gebruik te vermelden, dat hier en daar in Duitschland bestaat. Zoodra na

---

1) Staudenmaier, F., *Der Geist des Christenthums, dargestellt in den heiligen Zeiten,* 3e Aufl. I (Mainz 1843), S. 143. — De Protestantsche bewerker van dit boek, I. Busch Keiser (*Christelijk feestboek,* Groningen 1861), heeft natuurlijk alles wat op de Rorate-Missen betrekking had weggelaten, omdat zoo iets geen »zuiveren Evangelischen geest" ademt (Zie de Voorrede).

2) Zie *Kirchenlexikon,* 2e Aufl., IX. 627—629 i. v. Oblationen.

de Rorate-Missen de zegen gegeven is, begint een knaapje, dat den engel Gabriël voorstelt, luid te zingen: »Ave Maria gratia plena: Wees gegroet Maria, vol genade", en het volk zingt verder: »Benedicta tu in mulieribus: Gezegend zijt gij onder de vrouwen" enz. [1]).

Is dit nog een overblijfsel van een mysteriespel op het einde van de Mis? Waarom dan op het einde? Was dat om analogie te hebben met de vroeger algemeen verspreide plechtige voorlezing van het Evangelie »Liber generationis", die meestal voor, doch hier en daar ook na de Nachtmis van het Kerstfeest plaats had (zie boven, blz. 418)? Of is het wellicht een overblijfsel van een mysteriespel, dat vroeger onder de Mis, zooals bij ons, plaats had, doch dat onder den invloed van Rubrieken en Rubricisten naar het einde van de Mis is verschoven? Een Duitscher kan dat beter uitzoeken dan ik.

Van Rubricisten gesproken — met hen heb ik ook nog iets te verhandelen.

Men moet allen eerbied hebben voor die verdienstelijke mannen, die hun gansche leven wijden aan die ééne zorg, dat alle plechtigheden in Gods Huis ordelijk en op stichtende wijze worden verricht, en de kerkelijke wetten der Liturgie stipt worden gehandhaafd.

Maar evenals voor alle wetten, in zoover zij van menschelijken oorsprong zijn, bestaan ook voor de liturgische wetten grenzen. En waar de Decreten van de H. Congregatie der Riten en ook de Rubrieken bijv. verklaren, dat iedere gewoonte tegen Rubrieken en Decreten een »misbruik" is, moet dat cum grano salis verstaan worden. Dat zegt niet alleen het gezond verstand en de dagelijksche praktijk — ik meen die praktijk, welke in goed-geregelde bisdommen onder het oog van de Bisschoppen bestaat — maar ook zou zulks nog wel van andere zijden kunnen bewezen worden. Ik bedoel

---

[1]) Reinsberg—Düringsfeld (O. von-), *Das festliche Jahr, in Sitten, Gebräuchen una Festen der Germanischen Völker* (Leipzig 1863), S. 358.

dus te zeggen, dat het niet aangaat, elke Rubriek of elk Decreet maar per fas et per nefas door te drijven, overal over de heele wereld precies eender, onverschillig of daardoor oude, eerbiedwaardige volkstradities worden aangerand, die niet alleen met en in het volk zijn opgegroeid, maar die zelfs een stuk van zijn geschiedenis vormen . . . wellicht van een geschiedenis, die getuigt van vervolging en marteling ter wille der Roomsche Moederkerk, van diezelfde Roomsche Moederkerk, zeg ik, in wier naam men nu, onder voorwendsel van »Liturgische éénheid", de geschiedenis van datzelfde volk gaat afbreken.

Ook in de Liturgie heeft dus ieder volk zijn historische rechten, en wanneer men die alle, zonder onderscheid, met behulp van Rubrieken en Decreten zou moeten vernietigen, dan zou ten slotte de geheele kerkelijke Liturgie, die met zooveel zorgen en onder de leiding des H. Geestes door den loop der eeuwen tot één heerlijk geheel is opgebouwd, niet meer leiden tot eenheid, maar tot een doodende eenvormigheid. En dit is de geest der Katholieke Kerk nooit ofte nimmer geweest, en kan het ook nooit worden.

Dat echter door de Rubricisten, vooral die der laatste eeuwen, meer dan eens daartegen werd gezondigd, kan iedereen zien, die iets aan traditie en geschiedenis hecht. En tegelijk kan hij het betreuren, dat men wel bibliotheken heeft volgeschreven om duidelijk te maken, hoe dat en dat liturgisch voorschrift tot in nietigheden moet worden onderhouden, maar dat men zich van de veel voornamere vraag: wat beteekent nu dat voorschrift? afmaakt met een Jantje-van-Leiden. En toch, de beteekenis der Liturgie is juist het voornaamste fundament voor een duurzame onderhouding van de wetten der Liturgie!

En zoo heeft men dan ook tegen de Gulden Mis zijn ongerechtigheden gepleegd.

Zooals iedere theologant weet, is de Gulden Mis tegenwoordig — d. w. z. nadat het feestelijk Maria-officie van den Q.T.Wd. is afgeschaft — een Votiefmis. Een der hoofdregels nu voor de Votiefmissen is deze: Wanneer een Votief-

mis moet gecelebreerd worden op een dag, waarop reeds een commemoratie of een officie staat van denzelfden Heilige of van hetzelfde Mysterie, waaraan die Votiefmis is toegewijd, dan mag die Votiefmis niet gedaan worden, maar dan moet men de eigen Mis lezen van den Heilige of van het Mysterie, welke op dien dag worden gevierd. Nu wil het geval, dat onze Gulden Mis krachtens dezen regel nog al eens in 't gedrang komt. Zij kan vallen op een van de dagen vanaf 14 tot en met 20 December, en juist in dien tijd treft men in het Romeinsch Kalendarium minstens twee dagen, elders zelfs drie of meer, waarop de Gulden Mis samenvalt met een Commemoratie of een Officie van de H. Maagd. Immers den 14^{en} December heeft men per se een Commemoratie van het Octaaf der Onbevlekte Ontvangenis van Maria, op den 15^{en} den Octaafdag zelf, en op den 18^{en} December valt in vele bisdommen het feest der Verwachting van O. L. Vrouw.

Wat doen nu de Rubricisten? De ouderen, zooals Janssens[1]), Brassinne[2]), en het werkje *Ritus sacri*[3]) etc., bepaalden wijselijk, dat men de Gulden Mis »Rorate coeli desuper", met al hare voorrechten van een Missa votiva solemnis zou laten bestaan[4]), ook al trof zij samen met den 7^{en} dag onder het Octaaf, of met den Octaafdag van het feest der Onbevlekte Ontvangenis.

Neen, zegt daarop De Herdt, dat mag niet; zoo iets is tegen de Decreten. De Gulden Mis heeft, omdat zij al zoo lang bestaat, wel eenige voorrechten, zoo bijvoorbeeld, dat

---

1) Janssens, H., *Explanatio rubricarum Missalis Romani* (Antverpiae 1755), p. 25, n. 16; ed. 3a (Antv. 1757), p. 22, n. 9.

2) Brassinne, A., *Elucidatio dubiorum in celebratione Missarum praesertim votivarum occurrentium* (Lovanii 1733), p. 12, n. XVI, die zegt, dat hij in deze overeenstemt »cum pluribus Ritualistis".

3) *Ritus sacri a sacerdotibus aliisque servandi* (Leodii, s. a. [c. 1761]), p. 7.

4) Door verschillende Rubricisten, o. a. reeds door Burius (*Onomasticon*, ed. 1675, p. 77; ed. 1769, p. 491 s.), wordt nog een van oudsher bestaand gebruik vermeld — hetwelk nog heden bij velen onderhouden wordt — dat in de plechtige Gulden Mis de Celebrant met Diaken en Subdiaken knielen, wanneer in het *Credo* gezongen wordt »Et incarnatus est" etc. Zooals blijkt, is deze Rubriek ontleend aan het feest van Maria-Boodschap.

zij op een festum duplex, zelfs op een feest-2de klas mag gevierd worden; maar wanneer zij valt op 14, 15 of 18 December, dan celebreert men eenvoudig de Mis van dien dag en geen andere. De Gulden Mis moet dus maar het veld ruimen! En dat staat niet alleen in de 1e uitgave van De Herdt van 1851, maar ook in de 10de editie van het jaar 1902 [1]). Geen wonder dan ook, dat andere Rubricisten van den laatsten tijd De Herdt hierin getrouw navolgen [2]).

Tegen die tien uitgaven van De Herdt, die sedert meer dan een halve eeuw als »klassiek" gelden vooral in België en Nederland, zou men bijna den moed verliezen om de historische rechten van de Gulden Mis »Rorate" te gaan verdedigen, ware het niet, dat men zich tegenover De Herdt kon beroepen op iemand, die niet alleen bekwaam Rubricist, maar ook een hooggevierd Moralist van Europeesche vermaardheid is — en waarlijk om een gezond Rubricist te zijn, moet men ook Moralist wezen, of althans goed weten, dat er nog een traktaat: »De obligatione legis" bestaat.

Tegen den klassieken De Herdt plaats ik dus het gezag van den even klassieken Pater Aertnys, C. SS. Red., die met beroep op een der meest elementaire principen van de praktische theologie: »lex generalis non derogat consuetudini particulari" tot het redelijke besluit komt, dat de Gulden Mis »Rorate" moet gehandhaafd blijven, ook al valt zij op 14 of 15 December. »Et fatendum est — voegt Pater Aertnys

---

1) De Herdt, P., *Sacrae liturgiae praxis*, t. I, pars 1, n. 10, sub. V (ed. 1, Lovanii 1851), p. 35—36; ed. 10 (Lovanii 1902), n. 32, p. 39.

2) Victorius ab Appeltern, *Manuale liturgicum*, t. I (Mechliniae 1901), Q. 61, sub 2, pag. 152. Voor zijn gevoelen verwijst de schrijver in noot 5 waratje naar Pater Aertnys! Daarover aanstonds. Vgl. ook Van der Stappen, J, *Tractatus de rubricis Missalis Romani*, ed. 2a (Mechliniae 1902), Q. 283, p. 267. — Wat Romsée, T., *Praxis celebrandi Missam* (*Opera liturgica*, t. I), Leodii 1791, pag. 28 wil hebben, is mij niet duidelijk. Met beroep op den Rubricist Spiridion Talu (wat is dat voor een schrijver?) zegt hij, dat de G. M. alleen vervalt op het feest *Exspectatio Partus*. Ik voor mij zie niet in waarom. De G. M. heeft een eigen historischen oorsprong, en bestond reeds lang voor het feest *Exspectatio Partus*. Zij heeft dus ook eigen en oudere rechten, ook als Missa (votiva) s o l e m n i s.

erbij — Missam de Immaculata Conceptione nullatenus respondere significationi Missae aureae." Dat zegt Pater Aertnys niet alleen in de 1e uitgave van zijn *Compendium* der Liturgie, van het jaar 1895, maar ook in de 4e uitgave van 1904 [1]).

Inderdaad, dit is niet alleen van juridisch, maar ook van historisch standpunt de juiste oplossing. Geen enkele kerkelijke wet bedoelt, of kan ook maar bedoelen, alle eerbiedwaardige oude gewoonten zoo maar met één pennestreek af te schaffen. En daarenboven, een Gulden Mis, zonder het formulier »Rorate" is eenvoudig geen Gulden Mis. Krachtens haren historischen oorsprong bedoelt de Gulden Mis Maria te vereeren als Moeder van den komenden Verlosser, en zij drukt dit uit door het eeuwenoude Misformulier »Rorate coeli desuper." Gaat men nu daarvoor in de plaats stellen het formulier »Gaudens gaudebo" van de Onbevlekte Ontvangenis van Maria, dan breekt men met alle recht en met alle historie. En ten slotte, wanneer op den Quatertemperwoensdag van den Advent ons echt-geloovige volk, getrouw aan zijn oude traditie, in het vroege morgenuur naar de kerk komt om de Gulden Mis, de eenig overgebleven Nood-Mis, bij te wonen, en daar ter wille van Christus' gezegende Menschwording en door de voorspraak van Zijn nooit-volprezen Moeder, bevrijding van gevaren naar ziel en lichaam komt afbidden; en wanneer onze stoere schippers, met hun gebruinde, verweerde koppen, in hun Schippers-Mis een Weesgegroetje komen stamelen ter eere van de »Ster der Zee", zooals zij dat van hun vader en hun grootvader hebben geleerd, dan hebben zij het recht, dat de priester, met wien zij mede-

---

[1]) Aertnys, J. c. ss. r., *Compendium liturgiae sacrae*, ed. 1 (Tornaci 1895), n. 125, p. 93; ed. 4 (1904), n. 126, p. 97. Ik geloof zelfs dat een der nieuwste Decreten Pater Aertnys volkomen gelijk geeft. In het Decreet *Wilnen.*, 16 Febr. 1906, antwoordt de Congregatie, dat »iuxta Decreta" de Mis *Rorate*, waar zij op elken dag van den Advent wordt gevierd, moet gezongen worden zonder *Gloria* »praeterquam in Sabbatis et infra Octavam festi B. Mariae Virginis". De Mis *Rorate* blijft dus »infra Octavam" bestaan. Het »iuxta Decreta" slaat zonder twijfel op n. 2378 (Cracovien. 22 Aug. 1744) ad 7, waar feitelijk hetzelfde wordt beslist. — Pater Aertnys zondert met Romsée het feest *Exspectatio Partus* uit. Zie daarover de vorige noot.

offeren, het traditioneele formulier »Rorate coeli desuper" bidde, en het niet vervange door een in casu niets-beteekenend surrogaat [1]).

* * *

Het wordt tijd, dat ik eindelijk eens overga tot eene gedétailleerde samenvatting van mijne conclusies omtrent den oorsprong en de ontwikkeling der Gulden Mis, en alles wat daarmede samenhangt. Bij ieder onderdeel zal ik verwijzen naar de vier artikelen, waaruit mijn opstel bestaat, en de respectieve bladzijden daarbij aangeven. Tevens zal ik van de gelegenheid gebruik maken, om hier en daar een kleine aanvulling of verbetering te geven, doch gemakshalve zal dat steeds aan den voet der bladzijde geschieden.

De benaming »Gulden" Mis is niet afkomstig van gulden letters in de oude Missalen, daar men heden nergens iets van dien aard vind (II. 458); ook is zij niet afkomstig van de pracht waarmede die Mis vroeger werd gevierd, eene verklaring, welke men uit het *Chronicon Windeshemense* van Jan Busch meende te moeten halen, en die door 't *Glossarium* van Ducange allerwege is verspreid (II. 161). Evenmin komt de naam »Gulden" van de grootheid van het Mysterie, waaraan de G. M. is toegewijd (II. 165), noch ook van eventueele presentie-giften (II. 163 noot 2 en 165).

Grammaticaal beteekent het woord »gulden" niets anders dan »voortreffelijk". Dat blijkt uit het spraakgebruik van alle eeuwen (II. 165). En de voortreffelijkheid van de G. M. bestaat practisch daarin, dat men haar een bijzondere kracht toekent. Datzelfde werd immers gezegd van alle Missen, die men in de Middeleeuwen »gulden" noemde (II. 168). Daarom is het ook niet aan te nemen, dat de benaming „gulden"

[1]) Algemeen wordt voorgeschreven, dat het formulier van de G. M. moet zijn, de *M. Votiva B. M. V. tempore Adventus*. Meer in overeenstemming met de historische ontwikkeling van de G. M. zou ik vinden: het formulier van de feriaal-Mis van den Q.T.Wd., met *Gloria* en *Credo*, en alle voorrechten van een Missa votiva solemnis.

ontleend zou zijn aan den Quatertemperdag, waaraan de G. M. verbonden is (II. 176).

De kracht die men aan de G. M. toeschrijft werd op verschillende tijden en plaatsen verschillend geformuleerd. De meest algemeene formuleering vindt men bij »dy gulden mess" in Duitschland (II. 171 en 179). Een andere vindt men in België, eind 17e eeuw (II. 180) Het scherpst is de formuleering in Noord-Nederland, waar men zegt, dat wie de G. M. bijwoont »het geheele jaar geen ongelukken krijgt" [1]). Het ontstaan van deze formuleering is wel daardoor te verklaren, dat het Noord-Nederlandsche volk steeds de scheepvaart sterk heeft beoefend. Daarmede hangt dan ook samen de naam »Schippers-Mis" (II. 178 en 181—83). Deze benaming en ook die van »Reizigers-Mis" staan daarbij geenszins in verband met het aanstaande Kerstfeest, alsof de schippers de G. M. zouden bijwonen omdat zij met Kerstmis op zee waren (II. 186), of om de reis van Maria en Josef naar Bethlehem te gedenken (II. 187).

Op vele plaatsen in België en Nederland werd de G. M. in de 15e en 16e eeuw gevierd. Of de »Schippers-Mis" welke te Amsterdam zeker reeds in de 16e eeuw bestond ook de G. M. was, is niet met zekerheid te zeggen (I. 459) [2]). In het bisdom Roermond werd zij omstreeks 1603 officieel door den Bisschop aanbevolen (I. 460), maar in het oude bisdom Utrecht is zij nooit officieel gevierd, ofschoon zij toch in een Utrechtsch

---

[1]) Dat aan de G. M. een bijzondere kracht tegen »alle gevaren op land en water" verbonden wordt, vindt men ook bij Wap, *De feestvierende kath. kerk*, 5e dr., blz. 251 (vgl. boven art. II, blz. 180, noot 1). — Op blz. 181, 2e reg. v. boven verbetere men »12e" in »11e" eeuw.

[2]) In de Nieuwe of Catharina-kerk, waar men volgens Syvaertsz. en Lelong een »Bergevaerders Misse" op het »Bergevaerders Altaer" placht te zingen (I. 459), was sedert het jaar 1501 »een euwige Misse" gesticht door Andries Boelensz. De Heer Bernard de Bont, die deze mededeeling doet in *Bijdragen*.... *Haarlem*, XIX (1863), blz. 271, voegt erbij, dat deze Mis de Gulden Mis van den Q. T. Wd. van den Advent is. Wellicht zal de bekwame schrijver ons verder willen inlichten, welke betrekking er bestaat tusschen deze G. M. en de Bergevaerders-Mis. En met reden mag men daarbij nog op andere mededeelingen hopen omtrent het bestaan van de Gulden Mis te Amsterdam.

Missaal schijnt te worden vermeld (I. 461). Waar de G. M. bestond, was zij eene private instelling, meestal echter gesteund door een fundatie, welke vooral diende om een mysteriespel, dat bij de G. M. jaarlijks plaats had, te bekostigen. Zoo was het bijv. te Delft (I. 456), Tholen (I. 443) [1]), Alkmaar (I. 443), Leiden (I. 454), en in België te Leuven (I. 444, 446) en te Doornik en te Brugge (I. 447—452), van welke twee laatstgenoemde plaatsen wij uitvoerige inlichtingen bezitten omtrent de inrichting van het mysteriespel.

In den loop der tijden heeft men aan de G. M., vooral in België, allerlei namen [2]) en volksgewoonten verbonden, en heeft het volk ook allerlei doeleinden aan de bijwoning van de G. M. vastgeknoopt (I. 453).

Op de vraag hoe men aan dat mysteriespel op den Q. T. Wd. komt, en waarom men dat spel en de benaming »Gulden" Mis, plus het daardoor uitgedrukte karakter van Nood-Mis, juist op den Q. T. Wd. van den Advent heeft geplaatst kan het volgende antwoord worden gegeven.

Uit het feit dat in de eerste christelijke eeuwen te Rome op de Q. T. dagen (III. 398) de H. Wijdingen werden verricht, waarbij op den Q. T. Woensdag van December eene Statio werd gehouden in de kerk van Sint Maria de Meerdere, volgt als vanzelf dat de liturgie van dien Q. T. Wd.

---

1) T. a. p. leze men in plaats van »zeven": »vier" jaren later, in 1493.

2) Den Q. T. Wd. noemde men ook »Engel-Woensdag". Zie Reinsberg—Düringsfeld, *Calendrier belge*, II (Bruxelles—Zutphen 1862), p. 316. Juist hetzelfde, met dezelfde pagineering en druk in Reinsberg—Düringsfeld, *Traditions et légendes de la Belgique*, II (Bruxelles 1870), p. 316. (Vgl. art. I, blz. 444 noot 2). Elders noemt men de G. M. ook »Daelders—Messe", wat wel in verband staat met den naam »Duvekedaels-Messe" (vgl. I. 453). — Dr. L. A. Kesper te Gouda, heeft m. i. de moeilijkheid omtrent »Gouden kermysse" en »Goukermysse" (I. 465) opgelost. In het stadsarchief te Gouda vond hij in een fabricageboek (1 Aug. 1554—1 Aug. 1555) de volgende post: »den selven bet[aelt] van een ardens te maken deur onthiet van de burgemeesters op goude kermisdach voor de scoelkinderen VI sc. ordinaris". Daar nu uit de overige posten blijkt, dat de uitbetaling geschied is in September 1554 ligt het wel eenigszins voor de hand, dat »goude kermisdach" hier beteekent den Zondag na St. Jacob (25 Juli), welke gewoonlijk «Goudsche kermis" wordt genoemd.

zich zoodanig ontwikkelde, dat men in de liturgische teksten van dien dag een bijzondere plaats schonk aan de vereering van Maria (III. 403 v.). Op dezen grondslag begon de Q. T. Wd. zich allengs te ontwikkelen als feestdag van Maria, vooral in de 11e—12e eeuw in Frankrijk. Eerst liet men het feriaal karakter van den Quatertemperdag bestaan, en bepaalde men zich tot een plechtige lezing van het Evangelie bij de Metten (III. 408), waarvoor men het ceremonieel ontleende aan de plechtige Mis (III. 412).

Allengs verspreidde zich de plechtigheid naar noordelijker streken, met name naar België en Nederland. Daar maakte men echter den Q. T. Wd. al spoedig tot een formeelen feestdag in liturgischen zin, en las daarop de getijden en de Mis als op het feest van Maria-Boodschap (III. 414). Tegelijkertijd verplaatste men de plechtige lezing van het Evangelie van de Metten naar de Mis, en werkte de plechtigheden daarbij uit tot een formeel mysteriespel (III. 416). Toch bleef men steeds de Mis aanstonds na de Metten vieren, wellicht als voorbeeld daarvoor nemende de plechtige Nachtmis van Kerstmis (III. 418).

Nu werd er in België en Nederland aan deze bestaande plechtige Mis een element toegevoegd, dat oorspronkelijk daaraan geheel vreemd was, namelijk het karakter van Nood-Mis en de naam »Gulden Mis" (IV. 472). Onze voorvaderen schijnen juist de Mis van dezen Q. T. Wd. daarvoor te hebben uitgekozen, niet zoozeer wegens den inhoud van de Oratie, welke in de Mis van den Q. T. Wd. voorkomt (II. 184 en IV. 472), ook niet onmiddellijk uit eigen vinding (IV. 472), maar het schijnt hun uit Duitschland te zijn toegekomen, waar men reeds lang een Mis »Rorate" had, welke als krachtige Nood-Mis gold (IV. 473).

Dat de G. M steeds zoo vroeg wordt gevierd, heeft zijn eigen oorsprong, en wel daarin, dat zij zich eertijds onmiddellijk aansloot aan de Metten (IV. 477). Zij staat in haren oorsprong dus niet in verband met de zgn. Rorate-Missen, ofschoon ook deze vroeg in den morgen worden gevierd (IV. 476), noch ook met het feest van de »Verwachting van

O. L. Vrouw" op 18 December, daar dit feest in rechte lijn afstamt van het feest van Maria Boodschap, dat vroeger in Spanje op 18 Dec. stond (IV. 466), terwijl op hun beurt de Rorate-Missen weer in dit feest van 18 Dec. en zijn Octaaf hun oorsprong vinden. Het is echter mogelijk, dat het Spaansche feest van 18 Dec. in de 11^e-12^e eeuw een indirecten invloed heeft uitgeoefend op de vrij plotselinge ontwikkeling, welke wij dan in de plechtigheden van den Q. T. Wd. zien (IV. 467).

De oorsprong van het vele licht bij de G. M. kan nog niet voldoende worden opgehelderd (IV. 479). Daarentegen verklaart zich vanzelf het gebruik, dat de G. M. bij voorkeur door toekomstige moeders wordt bijgewoond (IV. 479).

Zoowel van juridisch als van geschiedkundig standpunt moet ten slotte het oude gebruik worden gehandhaafd, dat de G. M. het formulier »Rorate coeli desuper" en alle rechten van een Missa votiva solemnis behoudt, ook al valt zij samen met een Maria-feest (IV. 482).

* * *

Aan het slot van mijne onderzoekingen gekomen, moet ik op de eerste plaats mijn dank betuigen aan allen die mij bij mijne studie behulpzaam zijn geweest. De namen van hen, die mij wetenschappelijke inlichtingen verstrekten, heb ik ter plaatse reeds dankbaar vermeld. Langs anderen weg mocht ik veel hulp ontvangen van de bibliotheek van het Groot-Seminarie te Warmond en ook van Mgr. G. W. van Heukelum, Pastoor van Jutfaas, in wiens rijke boekerij ik menig werk mocht consulteeren, waarnaar ik elders tevergeefs zou gezocht hebben [1]).

---

[1]) *Vraag.* Er bestaat een werkje van den Franciscaan Arnoldus Mermannus (gest. 1578 te Leuven), dat tot titel heeft: *De rogationibus, peregrinationibus, hymnis et solemnibus supplicationibus cum lucernis et omni religionis panoplia libri III,* Lovanii apud J. Bogardum, 1566, in-8°. Tot nu toe heb ik tevergeefs naar dit boekje gezocht. Wellicht verschaft het gegevens over de Gulden Mis. Kan iemand mij een exemplaar aanwijzen? Op catalogen zal natuurlijk zoowel op het woord »Merman(nus)" als op »Meerman(nus)" moeten gezocht worden.

Reeds meermalen heb ik er op gewezen, dat mijn opstel slechts het karakter draagt van een voorloopig onderzoek, en dat mij dus niets aangenamer zal zijn, dan dat belangstellenden mijne resultaten eens vergelijken met hunne bevindingen. Alle inlichtingen, opmerkingen, aanvullingen en verbeteringen, zoowel in druk als in schrift, zal ik in dank aanvaarden. Vooral reken ik daarbij op hulp uit België, omdat daar, zooals gezegd, de G. M. met hare plechtigheden, volksgebruiken en volkslegenden het meest verspreid is, en men in dat land in den loop der tijden minder te lijden heeft gehad van eene richting, welke op het gebied van godsdienst en cultuur, de rechten der historie meer dan ooit heeft miskend.

Vooral met het oog op de hulp die ik uit België verwacht, heb ik pogingen aangewend, om de vier artikelen als »Overdruk uit *De Katholiek*", afzonderlijk tegen den laagst mogelijken prijs uit te geven. Dat is mislukt. Om echter te doen wat in dit geval mogelijk was, heb ik een grooter getal afdrukken van mijne vier artikelen laten maken, welke ik beschikbaar houd voor belangstellenden.

Nog één verzoek. Mochten er aanvullingen of verbeteringen op mijne onderzoekingen worden gegeven in tijdschriften of andere bladen, dan richt ik tot de schrijvers daarvan de dringende vraag, of zij mij minstens met een enkel woordje willen melden, dat en waar er iets van dien aard is verschenen. Want bij den tegenwoordigen reuzenvloed van tijdschriften en bladen is het natuurlijk onmogelijk alle publicaties te achterhalen, ook niet met behulp van de meest volledige bibliographieën.

Pater fr. BONAVENTURA KRUITWAGEN,
Minderbroedersklooster, Woerden. O. F. M.

HET ROODE KRUIS IN JAPAN.

In deze Juni-maand zullen voor de tweede maal de afgevaardigden der mogendheden te 's Gravenhage samenkomen om te beraadslagen over de dingen des vredes. Menigeen begroet die hooge vergadering met een sceptischen glimlach. Sommige mompelen zelfs van onbereikbare vredesidealen, die zonder veel oprechtheid omhoog worden gestoken ter bewondering voor de argeloozen. En zeker het zou dwaasheid zijn de wereldvrede te verwachten van... een conferentie. Daar is niet meer of minder bij betrokken dan 's menschen innigste en meest eigen natuur. Bovendien ligt er voor ons iets tegenstrijdigs in de samenstelling eener vredes-conferentie, die aan den hoogen vertegenwoordiger van den »Vorst des vredes" geen plaats heeft gegund.

Maar al wachten wij van deze conferentie geen verwezenlijking van idealen en al beantwoordt al dadelijk hare samenstelling niet aan ons ideaal, toch is hare tweede samenkomst, ook zóó als zij is, in de vreedzame »Hage" onzer gevierde koningin, voor ons een verblijdend feit. Niet enkel omdat de eerste conferentie in 1899 wel degelijk goede vrucht heeft gedragen [1]) en omdat ook thans weder dadelijk uitvoer-

[1]) Zie Edgar de Melville, *De Haagsche overeenkomst betreffende de vreedzame beslechting van internationale geschillen en het Permanente Hof van Arbitrage.* I. Rhenen, B. van de Watering, 1907. Van deze »beschrijvende, critische en historische studie, naar officieele en officieuse bronnen", opgedragen aan Mr. W. H. de Beaufort, Oud-Minister van Buitenlandsche Zaken en Eere-Voorzitter der [eerste] Vredesconferentie, is enkel nog het eerste deel (552 bl.) verschenen. Wij lezen daar op bl. 73 van de geschiedkundige inleiding: »Wij, die absolute tegenstanders zijn van een wederkeer van 's Pausen wereldlijk gezag, zoowel uit doctrinair als staatkundig oogpunt, wij aarzelen niet te verklaren, dat 's Pausen uitsluiting van de Vredesconferentie aan de internationale arbitrage een der machtigste steunpilaren heeft ontnomen".... Deze onverdachte getuigenis is het overschrijven en onthouden waard.

bare verzachtingen van de oorlogsverschrikking op het program staan; maar ook omdat alleen reeds het ernstig streven naar vrede onder de menschen en de leniging en beperking van de gruwzaamheden des krijgs al onze belangstelling verdienen. En daarin ligt, dunkt mij, nog iets meer dan loutere humaniteit en zedenverzachting. Het is eene humaniteit, die, bewust of onbewust, onder den invloed staat van het christelijk ideaal. Immers bij de hoogstbeschaafde volkeren van den voorchristelijken tijd zien wij over het algemeen een heel andere humaniteit in eere, en de moderne »Uebermensch" van Nietsche is mede van geheel andere gezindheid.

Onder dit opzicht acht ik het belangwekkend de wijze na te gaan, waarop bij het niet-christelijke volk van Japan, dat zich in onzen tijd zoo verbazingwekkend ontwikkeld heeft, het Roode Kruis ingang heeft gevonden. Wij hebben juist daaromtrent uitstekende berichten in een artikel, dat verleden jaar in *De Gids* is verschenen (Febr. 1906). Dat artikel is niet een van die naamlooze »buitenlandsche correspondenties", maar het berust op authentieke gegevens van den heer S. Hirajama, secretaris-generaal van het Roode Kruis te Tokio, en is geschreven door een zoo uitnemend bevoegde als Dr. Chr. F. Haje, die in 1900 samen met J. M. Simon uitgaf: *Les origines de la Croix Rouge*[1]).

Wat in die medegedeelde feiten vooral mijne belangstelling wekte is iets, dat door den schrijver zelf niet opzettelijk in het licht is gesteld, omdat het buiten zijn oogmerk lag. Juist daarom zij het veroorloofd er even op te wijzen. Ik bedoel: de eigenaardige wijze, waarop een christelijk idee, zooals in het Roode Kruis belichaamd is, namelijk naastenliefde zonder onderscheid en in volstrekten zin, door de Japanners is overgenomen. Zij beginnen met hunne deelneming op andere beweegredenen dan onze christelijke te grondvesten en zij voorzien hunne instelling van een geheel eigenaardig nationaal merk. Maar de richting der zaak zelve en hare beoefening brengt hen van zelf verder en voert hen dichter naar het christenideaal dan zij zelf vermoeden. Zulk een feitelijke, onbewuste

[1]) Stuttgart en Amsterdam, 2e uitg. 1901 (thans uitverkocht).

hulde, die zonder iemands toeleg uit de zaak zelve spontaan voortkomt, acht ik opmerkelijk genoeg om er met een paar woorden de aandacht onzer lezers voor te vragen.

* * *

Henri Dunant, de stichter van het Roode Kruis [1]), had zich aanvankelijk één enkelen wereldbond voorgesteld zonder onderscheid van nationaliteit. Dit bleek echter spoedig onuitvoerbaar. Maar toch blijven de afzonderlijke landsinstellingen van het Roode Kruis internationaal met elkander verbonden tot het ééne gemeenschappelijke doel. Hulp aan allen zonder onderscheid, vriend en vijand, heeft van den aanvang af vastgestaan bij allen. Naar christelijke opvatting spreekt dat van zelf.

Hoe de Japannees er over denkt, kunnen we vernemen van den Japanschen Professor Nagao Ariga in zijn: *La Croix Rouge en Extrême-Orient* (Paris 1900). Hij erkent, dat deze Westersche vereenigingen en de Geneefsche conventie, die ze mogelijk heeft gemaakt, rusten op een beginsel van humaniteit en menschenliefde. Maar hij voor zich geeft de voorkeur aan het fundamenteele beginsel, dat Japan aan hare vereeniging ten grondslag heeft gelegd en dat hij omschrijft als »schuld aan het vaderland en hulp aan de soldaten". Ook deze hulp moet aan alle soldaten, vriend en vijand, bewezen worden, al was het alleen maar uit welbegrepen eigenbelang, namelijk om op wederkeerige goede behandeling van den vijand aanspraak te kunnen maken *(Gids*, t.a.p. 289).

Het verschil tusschen beide opvattingen is karakteristiek en zal niemand ontgaan. Maar als we nu de geschiedenis van het Japansche Roode Kruis, naar de gegevens van

---

[1]) Toen hij in 1901 den welverdienden Nobel-prijs ontving, was hij tengevolge van velerlei tegenspoed bijna tot armoede en vergetelheid vervallen na zijn schitterend verkeer met gekroonde hoofden in 1860. Een zijner voornaamste medewerkers bij de stichting (Oct. 1863) is geweest de Nederlander Dr. Basting, van het Regiment der Grenadiers en Jagers. Paus Leo XIII zond hem in 1896 een waardeerend woord met zijn portret.

Dr. Haje, in groote omtrekken overzien, dan blijkt, hoe zij door den aard der zaak verder worden gebracht dan uit hun theorie te verklaren is.

* * *

Het zaadkorreltje werd door Henri Dunant zelf gestrooid, toen hij in 1864 aan het Japansche gezantschap te Parijs een exemplaar zond van zijn bekend *Souvenir de Solférino*. Een paar jaar later, bij gelegenheid van de wereldtentoonstelling in 1867, werd bij den vertegenwoordiger der Japansche Regeering, graaf Sano, levendige belangstelling gewekt door het paviljoen van het Roode Kruis en door de internationale besprekingen aldaar gehouden. Teruggekeerd in zijn vaderland, gaf hij zich veel moeite om zijne landgenooten voor de zaak te winnen. In 1873 vertegenwoordigde hij wederom zijne regeering bij de tentoonstelling van Weenen en knoopte betrekkingen aan met het Oostenrijksche Roode Kruis. En toen in 1877 de opstand der zwaardvechters in Japan uitbrak, richtte hij eene vereeniging op tot hulp aan zieke en gewonde krijgslieden onder den naam Hakoeai-zja. Deze naam, waarvan de vertaling met eenig verschil wordt gegeven als: *Society of Benevolence*, *Société de Bienfaisance*, *Enlarged Charity Association*, wijst al dadelijk iets meer aan dan bovengenoemde professorale theorie, en vooral is opmerkelijk, dat met goedkeuring des Keizers zoowel de rebellen als de eigen soldaten verpleegd werden.

Na het dempen van dezen opstand — een ware burgeroorlog — bleef de vereeniging. Maar aanvankelijk waren de gouverneurs uit den ouden leenadel weinig ingenomen met deze Westersche nieuwheid, totdat de Keizer en de Keizerin zelven in een openbaar staatsstuk hun hooge bescherming over de vereeniging uitstrekten en dientengevolge de bekende minister Markies Ito de zaak ter hand nam. Dit was beslissend. In 1886 trad Japan toe tot de Geneefsche Conventie. De bestaande vereeniging (Hakoeai-zja) sloot zich aan bij het internationaal verbond, wijzigde in dien geest hare statuten

en veranderde haar naam in den officieel erkenden: Nippon Sekijioeji, d.i. Het Roode Kruis van Japan. Voor haar vlaggen en bandelieren nam zij zonder eenige aarzeling het kruis over — rood op een wit veld — maar gaf aan haar personeel witte armbanden, die met roode rechthoeken en niet met een kruis gemerkt zijn. Het merkwaardigste echter van alles is, dat weldra nu ook, in 1887, een dames-vereeniging van het Roode Kruis werd opgericht en dat wel door prinsessen en Japansche vrouwen uit de allerhoogste standen. Dat was namelijk noodig om den tegenzin der midden-klassen te overwinnen. Want ziekenverpleging buiten het huisgezin was in Japan sedert eeuwen in groote minachting en bleef aan de allerlaagsten overgelaten. Geen eerbare vrouw leende zich tot zulk een dienst, vooral niet bij soldaten. Niet minder dan een sociale omwenteling was hier noodig. En ziet, thans heeft het Roode Kruis van Japan een talrijke schare van verpleegsters, die de algemeene achting genieten en aan wier opleiding hooge eischen worden gesteld. Zoo werd een onchristelijk maar in de volkszeden diep vastgeworteld vooroordeel overwonnen.

Het Japansche Roode Kruis stond nu gelijk met de zustervereenigingen in het Westen en zond hare leden naar de vijfjaarlijksche internationale conferentiën te Rome (1892) te Weenen (1897) te Petersburg (1902) en te Geneve.

In 1894 brak de oorlog met China uit. Nu zou het Japansche Roode Kruis zijne proef leveren. En 't was een harde proef. Hier was geen wederkeerigheid te hopen. Hun eigen soldaten, die in de handen des vijands vielen, werden ouder gewoonte veelal doodgemarteld, en de meeste Chineesche gevangenen waren door hun schromelijke onzindelijkheid en door het onverstaanbare patois, dat zij spraken, allerminst aantrekkelijke patiënten. Niettemin werden te land 1500 Chineezen in verpleging genomen en slechts 7 stierven. En toen de herstelden naar hun vaderland teruggezonden werden, zag men er velen aan de spoorwegstations bij het afscheid nemen van hunne verplegers weenen van ontroering: de bewezen liefde hadden die onoogelijke klanten dan toch zonder woorden verstaan. De omvangrijkste arbeid echter werd door het

Roode Kruis van Japan ter zee verricht op de evacuatie-schepen, waar meer dan 33000 lijders in behandeling kwamen.

Daardoor vooral leerde Japan het overwegend belang van transportschepen in oorlogstijd. Zoodra de vrede gesloten was, beraamde het Roode Kruis maatregelen, om zich eigen hospitaal-schepen aan te schaffen. Twee werden er, naar 't ontwerp eener deskundige commissie van Japanners in Schotland op stapel gezet. In 1898 konden zij uitloopen en werden genoemd — gedoopt zou ik haast zeggen: Hokoeai *(Liefde zonder grenzen)* en Kosai *(Weldoen zonder ophouden)*. Dat men al doende geleerd had, teekent zich in deze namen af. Op de eerste Haagsche vredesconferentie wist nu de Japansche afgevaardigde te bewerken, dat ook deze schepen onder de vlag van het Roode Kruis veilig zouden zijn, en bij het Haagsche verdrag van 22 Juli 1899 werd de Geneefsche Conventie ook voor oorlog ter zee aanvaard.

Zoo stond Japan voor de reuzenworsteling met Rusland. Dat het Roode Kruis daarbij onschatbare diensten heeft bewezen, is algemeen bekend. Maar er bestaan nog geen authentieke gegevens daaromtrent: Dr. Haje, de schrijver van het *Gids*-artikel, kon op zijne aanvrage niet meer loskrijgen dan een gedrukte brochure over het begin van den oorlog zonder veel beteekenis. Over 't algemeen trachtte het Japansche Roode Kruis zelf in alles te voorzien en zoo weinig mogelijk vreemdelingen toe te laten. Waarschijnlijk geschiedde dit op last van de militaire overheid. Gelden en hospitaal-behoeften werden van de Europeesche zustervereenigingen dankbaar aanvaard, maar aanbod van personeel werd beleefdelijk ter zij gesteld met de verzekering, dat eigen personeel voldoende aanwezig was. De toeleg was blijkbaar vreemdelingen, — zeer enkelen uitgezonderd, als Mevr. Mc. Gee en Mevr. Richardson — op eerbiedigen afstand te houden; zelfs vertegenwoordigers van de pers met een groote P. zagen zich met een kluitje het riet ingewerkt. Maar hulp en verpleging, zoo goed mogelijk, werden zonder eenig onderscheid aan vriend en vijand bewezen.

Vermeldenswaardig is wat omtrent de eerste Russische

zeelieden, die bij de Japanners in verpleging kwamen, wordt meegedeeld. Het waren 22 zwaargekwetsen uit een der eerste zeegevechten opgenomen. Twee stierven spoedig; de overigen herstelden onder zorgvuldige behandeling; maar aan vijf hunner moesten armen of beenen afgezet worden. Nu gaf de Keizerin van Japan aan allen, op haar kosten, kunstledematen, en zóó gingen ze naar hun vaderland terug. Kort daarop hartelijke dankbetuiging van de Russische regeering door middel van den Franschen consul met verzoek om de gemaakte onkosten te mogen vergoeden. De dank wordt beleefdelijk aanvaard maar vergoeding beslist afgewezen. Daarop teekent Rusland's Regeering voor twee millioen jen op het ondersteuningsfonds van het Japansche Roode Kruis. Een lichtstraal toch in den zwarten nacht der verfoeielijke menschenslachting, die we zoo pas nog beleefd hebben! Daagt er langs dien weg niet eenige hoop voor de oorlogsgruwelen onder de menschen?

Nog ééne bijzonderheid van het Japansche Roode Kruis moet vermeld worden: dat het namelijk, onder den sterk centraliseerenden invloed der Regeering, zijne bemoeiing niet beperkt tot hulp in den oorlog alleen, maar ook in vredestijd alle openbare volksrampen binnen zijn werkkring opneemt en aanstonds hulp en verpleging aanbiedt, waar zij noodig zijn. Dit heeft een dubbel voordeel. Want daardoor vinden geteisterde landstreken telkens uitstekende hulp gereed staan, en bovendien heeft de vereeniging zelve zóó gelegenheid om in vredestijd haar eigen personeel in oefening te houden en beter te bekwamen.

* * *

In de verte denk ik niet aan de bewering, dat het Christendom hiermede zijn zegevierende intocht heeft gehouden in Japan. Het scheelt al te veel, helaas! Alleen wilde ik aantoonen, welk een groote zegevierende kracht er in ligt in onze christelijke idealen. Dat is de zekere hoop der toekomst. Wie deze idealen het best in praktijk weet te brengen — niet wie er het hardst voor schreeuwt! — mag rekenen op de eindoVer-

winning. En altoos nog is de christelijke liefde de wegbereidster geweest voor het christen-geloof.

Het Christendom heeft in Japan eene geschiedenis, die eenig is. Bekend is de hooge verwachting, welke de H. Franciscus Xaverius van de Japanners koesterde en welk een wonderbaar welslagen de eerste evangelieprediking bij hen had. Daar heeft reeds een heerlijk bloeiende Japansche Christenheid bestaan [1]).

De meedoogenlooze en werkelijk gelukte uitroeiing van die eerste Christenheid aldaar is een van de allerdroevigste bladzijden uit heel het geschiedboek der Kerk. Oneenigheid tusschen de missionarissen zelven is er niet vreemd aan geweest, en »christelijke" landgenooten van ons hebben zich op 't gruwelijkst daaraan medeplichtig gemaakt [2]).

Thans echter, sedert de constitutie van 1889, heerscht er in Japan volkomen godsdienstvrijheid [3]). In 1891 heeft Paus Leo XIII er de hiërarchie hersteld onder het aartsbisdom Tokio met de suffragaan-bisdommen Nagasaki, Osaka en Hakodaté.

Grooter echter dan vroeger zijn thans de bezwaren. Van de Katholieke Kerk waren alleen nog enkele zwakke sporen

---

1) In de *Wetenschappelijke Bladen* van October 1906 is de aandacht gevestigd op een oud reisverhaal overgezet uit het Spaansch: *Van de reis, die de Japansche Heeren naar Rome deden om hulde te brengen aan Z. H. Paus Gregorius XIII* [† 1582] *en hun terugkeer van Europa naar Indië.* Het beschrijft de Roomsche reis van vier Japansche grooten onder geleide van Pater Alexander. Schrijver van het oorspronkelijke is Luis de Gusmão, S. J.

2) De laatste schuilplaats der Christenen, de vesting Farunojo aan de zeekust, werd met behulp van het grof geschut, dat Koekebakker uit zee in dienst stelde der Japansche Regeering, overweldigd op 15 April 1638, en 35000 christenen werden meedoogenloos neergehouwen.

Omgekeerd heeft ook weer een Nederlander, H. C. I. Heusken, gewichtigen dienst bewezen bij de wederopenstelling van het eilanden-rijk in het midden van de negentiende eeuw. Ongelukkig verloor hij zelf het leven erbij. De onbekende bijzonderheden daarvan zijn door Dr. A. H. L. Hensen meegedeeld in *De Katholiek* van 1895, Dl. CVII, blz. 245, 373 en 416.

3) »L'article 28 de la Constitution fut ainsi conçu: »Les sujets japonais jouiront de la liberté de croyance religieuse en tout ce qui n'est par préjudiciable à la paix et au bon ordre ni contraire à leurs devoirs de sujets". A. Vogt, *Le catholicisme au Japon*, p. 52.

overgebleven. En thans verschijnt het Christendom daar in drievoudige gestalte: de oude Moederkerk, het Russische schisma en de talrijke protestantsche sekten [1]). Daarbij komt dat de Japanneezen, die in Europa hun opvoeding hebben gehad, bijna uitsluitend kennis hebben gemaakt met het volslagen ongeloof of het ontkerstende Christendom der staatsuniversiteiten. En voeg daarbij nog het hooggevoel, dat na de laatste zegepralen al het eigene en inheemsche verre verheft boven hetgeen van buiten wordt ingevoerd.

Maar voor de Kerk van Christus is het bloed van martelaren nooit vergeefsch geweest? Het geschetste verloop van zaken is een vingerwijzing, waar de toegang het meest openstaat. Daarom is het zeker goed gezien, dat een liefderijke verpleging van melaatschen en andere verstootelingen, als bijv. te Kumamoto, een der propaganda-middelen is [2]). Ook de missionarissen zelven hebben, naar de getuigenis van Mgr. Berlioz [3]), goeden moed voor de toekomst. Moge God wat zij in velerlei bekommering zaaien doen opwassen tot een blijden en overvloedigen oogst.

A. M. C. VAN COOTH.

---

1) Volgens eene mededeeling van Mgr. Alexandre Berlioz, Bissehop van Hakodaté, die in 't begin des jaars Engeland heeft bezocht, zijn er met de Mormonen mee ongeveer 30 sekten door Engelsche en Amerikaansche zendelingen vertegenwoordigd (*The Tablet*, 9 Febr. 1907, p. 205).

2) *Oeuvre des malades et des moribonds* a Kumamoto, Diocèse de Nagasaki, Province de Higo: »Le but de l'oeuvre est de soigner et de secourir les malades et les moribonds, surtout païens, de les instruire, de leur procurer le Baptême, d'attirer leurs familles, et de bien disposer le peuple à l'égard de notre sainte Religion".

3) Zie het vermelde artikel in *The Tablet* (9 February 1907, p. 205). Daar vond ik ook aangeteekend dat M. Hara-Kei, Minister van Binnenlandsche Zaken in Japan en Admiraal Ito beiden katholiek zijn.

ZONNE-BRAND.

Blinkend op het lichte blauw
des hemels staat een breede bouw
van witte wolken opgerezen;
onkantelbaar geklonken
aan de verre Veluw-rug:
een burcht-slot, sterk en stug,
met meter-dikke muren,
tin en trans en torens.

De zonne zinkt en valt er
als een vurig-roode fakkel,
neergeslingerd uit de lucht,
in 't hooge dak, en eensklaps vlucht
een vlam den hemel op en
breekt een brand aan alle
kanten uit en staan de lucht
de Veluw-toppen en 't gehucht
daaronder in een lichte laaie,
rooden gloed. De marmer-harde
muren barsten in dien brand
en ver-weg over 't schemerland
straalt iedre breuk een vuurstreep
uit... Maar schichtig valt de
vlam; de gloed verglimt... slechts houdt
de schemering een vaal vergrauwd
en uitgebrand brok puin in haren nevel.

Arnhem. N. R. m. S. C.

ZOMER.

Nu bouwt de rijke zomer weer
zijn wolkenkathedraal
met licht omstraalde koepels op
in 't blauw van schooner dagen,
en 't is ál gloeiend goud, zoover
mijn wondrende oogen dragen,
dat langs de hooge bogen stroomt
dier grootsche tempelzaal.

Een wazig-witte weeldrigheid
van wolkendraperijen
wuift wentlend, in het lachend licht,
stille open . . . verre en wijd,
en hangt in breede plooienpracht
haar streelig-zachte zijen
blank over de effen welving uit
der blauwe oneindigheid.

't Is ál een spelend lichtgelaai
dat door de wolken straalt
en lichtende al om-zilverzoomt
hun franje-teere randen,
ál blanke zijde, al blauw fluweel,
en goud dat langs de wanden
des hemels met een wijdschen zwaai
ter aarde nederdaalt.

Leuven. AUG. VAN CAUWELAERT.

DE NORIA AAN DEN NIJL.

't Kreunend gedeun van de noria
blijft in maat met den buffelgang,
Kruikjes draaien elkander na
met hun gutsende watervang.

Mee met den stander in 't midden draait
op den trekboom te paard een kind,
om zijn lijf bij het zwaaien waait
't dunne kleedje in den avondwind.

't Zet met zijn neuz'lend araabschen zang,
Waarvan 't enkel het slot nog weet,
telkens den buffel opnieuw in gang,
die van moeiheid het gaan vergeet...

Alles in 't wereldsche heeft zijn loop,
draaiend gaat het in vasten kring;
vrees is ijdel en licht de hoop,
moeten regelt het minste ding...

Van al het noria-kreunen loom
lijkt de Nijl: zonder golving gaat
stil de gelige, bruine stroom
met de scheepjes zijn wijde straat.

Langzaam herkleurt in windgezucht
't vaal verschotene hemelblauw,
puntig dringt in azuren lucht
verre weg 't pyramiden-grauw.

Onder de palmen aan de overzij
glimt er vurige gloed nog na;
alles wordt om het slapen blij
in het land van de noria.

Alles is stil, en ik zit nog lang
aan den vloed in het avonduur:
'k droom er stil, en het wordt me bang
in het droomen van levensduur.

Cairo. fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

DE GODSLAMP.

Istam dicam vitam mortalem, an mortem vitalem, nescio. (St. Aug. *Conf.*)

Ik wou gelijk een sterrebrand
om mijne Liefde zweven,
en 'k ben een enkel vlamken vier,
en 'k moet bij olie leven!

Ik moet gekort, gekleind, gedempt
staan glimmen, en 'k wou laaien!
'k Wou vast als 't vier der sterren staan,
en 'k zwenk bij 't minste waaien!

Ik sta, nu veeg, nu levend weer,
zoo lang hier al te branden,
en de olie kruipt zoo traag, zoo traag
beneên de jarenranden!

Hoe diep is nog mijn olievat,
hoe diep moet ik nog zinken,
en 't leven, dat eer sterven is,
hoe lang, hoe lang nog drinken?

Of nu de bodem nader was,
en de olie uitgezogen! —
Blies Jesus liever 't lampken uit,
dan zou ik laaien mogen!

Dr. L. R.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

VIII.

De Heerlyckheit der Kercke van Joost van den Vondel. Met een inleidende studie, verklarende voetnoten en taalkundige aanteekeningen door Dr. H. W. E. MOLLER. — E. v. d. Vecht te Amsterdam en de Naaml. Venn. Keurboekerij te Leuven, 1907. Prijs *f* 4.25.

Proefschriften over Vondel zijn op zich zelf niets nieuws. Zelfs in den Keezentijd vielen er »verhandelingen" over de betrekkingen van dezen man tot de »dichtkunde" en gedruppeld heeft het de heele vorige eeuw door. Maar met elk nieuw geslacht schijnt de Vondelstudie te verfrisschen en uit de verschijnselen, die zich nu voordoen, mogen we, zonder weerprofeet te zijn, veilig een wolkbreuk van Vondeliana voorspellen. Wanneer alle nieuwelingen in 't vak hun taak zoo ernstig opvatten als Dr. Moller, dan kan zulk een overvloed niet anders dan vreugdevol worden verwacht. Moller weet Vondel te lezen; hij ziet hem »bescheidelijk" en openbaart hem aan ieder, die vervaard is voor een kleine foliant, in een helder opstelletje over zijn bekeering [1]).

Van alles nog afgezien, vind ik dit boek al om het onderwerp in hooge mate belangrijk. Geen van Vondels vier groote gedichten is door de officieele letterkunde zoo koppig voorbijgekeken als de *Heerlyckheitder Kercke*. Roomschen als Everts en Baumgartner maken er zich met twee dooddoeners af; Jan ten Brink, die de *Altaergeheimenissen* uit de verte kende, heeft van de *Heerlyckheit* nooit gehoord en Jonckbloet redde er bij geluk den titel van. Het zakelijkst is

[1]) Zie *De Kath.* v. Februari ll. blz. 135 vv.

Verwey met zijn acht regels, waarvan Moller er vier doorhaalt; het uitvoerigst Van Lennep, die met al den lof van zijn kritisch overzicht het wangeluid van zijn noten niet heeft overstemd [1]).

Wezenlijk, een vijfde aparte uitgave van dit roomsche gedicht was geen overdaad en we zijn Moller heel dankbaar, dat hij met zijn aartsvaderlijk kwartijn aan alle geklaag en verwijt een einde heeft gemaakt. — Als hier iets speciaals te prijzen valt, dan noem ik op de eerste plaats de methode. Die zal om de leerzaamheid en logica der geleidelijk uitgroeiende hoofdstukken voor alle beloofde Vondel-uitgaven te aanvaarden zijn. Het vasthouden aan den draad van Vondels leven, waardoor nieuwe vragen worden geopend en oude dwalingen weerlegd, zet dit boek naar biografische waardeering boven een deel van Van Lennep, die onmogelijk àlles weten kon en daarom zijn beginsel van eenheid soms vreemd toepaste. Een royaal boek als dit moet om zijn inrichting en uitvoering prettiger lezen dan Cramers veelgeprezen Lucifer-uitgave, waar de langste verzen in het nauwe bestek moeten krom liggen en de bladzijden verbijsterend zijn bezaaid met zwarte sterren.

Maar prijzen zal ik niet lang, omdat de goede eigenschappen van dit boek van zelf opvallen en zijn leemten misschien niet zoo gauw. De breede, witte rand kwam mij dikwijls te pas; het lijkt of Moller op veel kantteekeningen rekende. — Geleidelijk de hoofdstukken volgend, zal ik hier zakelijk mijn voornaamste bedenkingen maken. De schrijver zelf wil het niet anders en hij heeft gelijk, nu hij zich overtuigd mag houden, dat zijn werk voor een tweede uitgave geboren is.

* * *

Het is de vraag, of Moller diep genoeg teruggaat in Vondels leven, om het begin te krijgen van den draad, die

1) In de *Dichtjuweelen* en *Vondel en de Paus* komen eenige fragmenten uit de *Heerlyckheit* voor. De letterkundige bibliotheek van Tilburg herdrukte kort geleden (no. 19) het eerste boek, met goede inleiding en noten, die ook Moller van dienst waren, wat hij wel had mogen zeggen.

zich afspon in de *Heerlyckheit*. Uit de geschiedenis van den mislukten *Konstantijn* is 't bekend, dat de dichter al vroeg verdiept was in kerkhistorie, waarbij vooral Hugo de Groot hem op de noodige boeken wees. De Keulsche uitgave van Bisciola kende hij stellig al omstreeks 1640, want in verzen van *Peter en Pauwels* zijn de teksten terug te vinden, die Moller aanhaalt (bl. LXXVII). Daarom ook, als de redeneering steek houdt, dat uit analoge verzen de groei van Vondels kerkgedicht kan worden nagegaan, moeten we verder terugzien dan de vijf of zes jaren, die de *Heerlyckheit* voorafgaan. Een vers bijv., aan dat op *De Bestendigheit der Kerke* (1657) en aan de *Heerlyckheit* (1663) sterk verwant, is de *Uitbreidinge des LXXXVI Psalms, spellende de geduurzaemheit en wijtstreckentheit der algemeene Kercke* (1644), dat blijkens dit bovenschrift en vs. 20—24 niet minder een vertaling uit de Vulgaat is (»Gloria civitatis Dei seu Ecclesiae" en vs. 4) dan Vondels 86ste *Harpzang*.

Merkwaardig is juist Vondels groot gedicht om de oude herinneringen, waar het vol van is. Op de *Bespiegelingen* (1662) wees Moller wel, maar niet genoeg op het oudere Altaargedicht (1645), dat om zijn drieëenheid en schriftuurmystiek toch het natuurlijk model was voor het kerkgedicht, om van bijzondere verzen en kantteekeningen niet te spreken. *Peter en Pauwels* herlezen we in het tweede Boek en een gedeelte van *Maeghden* (vs. 901 vv.) in het derde (vs. 433 vv.). Bijbelallegoriën, waardoor Moller verband brengt tusschen *Jephta* en het eerste Boek (bl. XV), beginnen met de voorrede van het *Pascha* (1612); de pracht van Jerusalem en zijn gouden tempelschat (*Heerl.* I, 345) had Vondel al gezien in *Davids Lofzangh van Hierusalem, die heerlycke en heylige Stad Gods* (1620) en daarvóór in *Hierusalem verwoest* (vs. 1367—76). — Dit is het bijbelsche in Vondel, het kerkvaderlijk-bijbelsche, waardoor hij altijd feiten stelde en beteekenissen zocht gelijk Augustinus: »facta audivimus, mysterium requiramus", en wat hij zeker nog eens prachtig heeft uitgevierd in zijn *Heerlyckheit der Kercke*, maar niet voor het eerst.

Het bovenbedoelde vers aan Rebolledo op *De Bestendigheit*

der Kercke, door Moller met het kerkgedicht in verband gebracht, is zeker van belang, al eindigt het ook met een bede om verschoond te blijven van zangplicht. Maar we weten, dat Vondel bij prikkeling dichten kon: het antipaapsche bundeltje *Landt-Levens-Lof* (1658, v. Lenn. VII, 695) met verzen tegen de Roomsche Kerk, persoonlijk aan Vondel gericht, mag er daarom wel worden bijgehaald, te meer omdat een oud dichtje van Vondel *Van d'uiterlycke Kerck* als mikpunt gold en de poëten ervoor zitten gingen, om den Roomschen Justus uit zijn hoek te rijmen.

De bronnenkwestie is voor de Vondelvrienden altijd de pikantste. Ieder boek, dat we na lang wroeten uit een diepe kuil van mogelijkheden opdelven, wordt een lamp in onze handen, die den dicher helderder laat zien. Van Augustinus' *De Civitate Dei* waren enkel de stukken aan te wijzen, die Vondel verwerkte, ook weer niet voor de eerste maal (bl. XXI), want uit de *Altaergeheimenissen* blijkt, dat de dichter het groote werk inderdaad kende »uit eigen aanschouwing", al was het dan op verwijzing van Bellarminus. Zelfs de Nederlandsche vertaling van den predikant Fenacolius kreeg hij hoogstwaarschijnlijk in handen, maar dan de folio-uitgave die in 1646 bij den bekenden Amsterdammer Joost Hartgers verscheen en in de noten wel protestantsch maar in de overzetting uiterst korrekt is [1]).

Grooter eer dan met deze ten deele bekende Augustinusduiding, legt Moller in met het onderzoek naar Vondels bijbelteksten, door den schrijver nu voor goed aan de orde gesteld. Beslist en op vasten grond zijn de hoofdlijnen gelegd, die tot de volle oplossing van deze trouw ontweken kwestie leiden moeten. Zoo'n taai geduld was zeker noodig, om dien stapel folio's te doorgraven en den bijbelschen dichter ergens

---

[1]) De eenige plaats, die Dr. Moller tot bewijs van zijn beschuldiging tegen Fenacolius als partijdig vertaler aanvoert (bl. XXIII) nl. de weergave van »martyrum loca et basilica apostolorum" (I, l.), door »geheyligde plaetsen", is in de uitgave van 1646 onberispelijk: »de plaetsen der Martelaren en de Hooftkercken der Apostelen", terwijl op den kant »Basilica" staat ter verklaring van »Hooft-kercken".

terug te vinden, maar van te voren moest het succes aan dit klare, doordachte werk verzekerd zijn. De calvinistische Bijbel van deux-aes blijkt de schacht, waar de doopersche Vondel zoo weg wist; nà zijn bekeering gebruikte en las hij vooral de Vulgaat »en waarschijnlijk Moerentorf of ook andere overzettingen" ter verklaring (bl. XXXIX). Van die andere wordt geen enkele editie genoemd, zelfs de mooie van Franciscus Costerus S. J. niet, die in 1614 het Nieuwe Testament (blijkbaar naar Moerentorf) bewerkte en voor apologeten bijzonder aantrekkelijk maakte door zijn breedvoerige noten uit de Vaders, voor Vondel om te watertanden! Wat Dr. Moller uit het N. T. van Moerentorf aanhaalt (bl. XXXII vv.) staat letterlijk zoo in dat van Costerus, die bovendien nog met Vondel spreekt van »poortael" (*Heerl.* II, 198 en *Act.* III, 11), waar Moerentorf »portael" heeft (Moller, bl. 151); die den Kamerling van de *Handelingen* VIII den eersten preeker van Ethiopië noemt (Costerus, bl. 369); die met S. Augustinus zal aantoonen »het beginsel ende voortganck en de verbreydinghe der H. Kercke" (bl. 180); en eindelijk eraan herinnert, dat volgens denzelfden Vader de Oude Wet werd *begraven* bij Jerusalems verwoesting, een beeldspraak, door den intuïtieven Vondel prachtig gezien in het »gebalsemt lijck" van Boek II, 795 en die we, wat Moller verzuimt te zeggen, al kenden uit het derde Boek der *Altaergeheimenissen* (v. 695).

Had de volledigheid om verschillende redenen geëischt, dat op de Erasmiaansche herkomst van »offerende" (*Heerl.* II, 357) werd gewezen als vertaling van λειτουργούντων (*Act.* XIII, 2), erger schiet Moller te kort, waar hij álle latijnsche vulgaat-teksten uit Vondel meent op te noemen, maar de grootste helft vergeet [1]).

Bisciola, de eenige historische bron voor de *Heerlijckheit der Kercke*, die Moller aanwijst (bl. XLIV), mogen we voorloopig aanvaarden, zoolang niet bewezen is, dat een der vele

---

1) Zie nl. nog bij v. Lennep IV. 757; VII. 694 en 680; IX. 230 en VII. 609; dezen laatsten tekst haalt Moller zelf aan op bl. XI van zijn boek.

andere uittreksels van Baronius werd gebruikt. Maar de namen van twee boeken mis ik in dit proefschrift, die zeker niet zóó ver afstaan van Vondels gedicht, dat ze geheel verzwegen kunnen worden. Vooreerst het *Compendium Manuale* van Martinus Becanus S. J. (1626), dat in 1649 door Andries van der Kruyssen werd vertaald, onder den titel: *Kort begrijp der Hooftgeschillen.* Ik wijs hierop vooral om de vertaling, die Vondel stellig heeft gekend [1]). Andries van der Kruyssen, vroeger Jesuiet, later Aartspriester van Amstelland, werd het eerst met Vondel in verband gebracht door Prof. J. A. de Rijk in zijn uitgave van *Maria Stuart.* Het blijkt uit dat treurspel van 1646, dat Vondel kennis had aan *Florimond Remonds Opgang, Voortgang en Nedergang der Ketterijen deser Eeuwe,* een vertaling uit 't Fransch door A[ndreas] I. V[ander] K[ruyssen], P[riester], die in 1646 haar eersten en in 1660 een vernieuwden druk beleefde [2]). — De gelijkenis van dezen titel met de hoofdindeeling van Vondels *Heerlijckheit der Kercke* laat iets vermoeden, maar belangrijker dunkt 't me, dat, terwijl de eerste uitgave van dit werk het drukoord Antwerpen vermeldt (»voor de Weduwe van Jan Cnobbaert"), de editie van 1660 evenals de *Heerlijckheid der Kercke,* schijnbaar »te Keulen, in de oude Druckerije" verscheen [3]). — De vraag, die al eenige Vondelaars tot gissingen heeft gebracht, komt hiermee aan de orde: van wien of wat is die Keulsche drukkerij de deknaam? Verschillende antwoorden heeft men hierop vernomen en Dr. Moller voegt er het zijne bij. Unger, die dacht aan Dominicus van-

---

[1]) Citaten uit Becanus over de Kerk, die te denken geven, vindt men in Thijms *Verspreide Verhalen* III. bl. 35 v.v.

[2]) De Rijk, *Maria Stuart* (Amsterdam 1872), bl. 31 en 84, waar echter de titel verkeerd wordt opgegeven. Zie nog over v. d. Kruyssen *Archief v. Utrecht* XI. 137; *Bijdr. v. Haarlem* XV. 351—384; *Verspr. Verhalen* III. 29 en 75; *Jaarb. v. Alb. Thijm* 1897, bl. 166. Uit het *Jaarboekje* van 1904, bl. 96 blijkt, dat v. d. Kruyssen, die geloofsdisputen hield met Geraert Vossius, vóór 1644 al te Amsterdam woonde, wat de Rijk niet durfde uitmaken (t. a. p. bl. 31).

[3]) De kerkelijke goedkeuring van 1646 is door denzelfden Henricus Francken Seirstorff uit Keulen onderteekend, die één jaar te voren het *Imprimatur* op de *Altaergeheimenissen* zette, die ook te Keulen verschenen heeten.

der Stichel als drukker en Abraham de Wees als uitgever, wordt bestreden, maar zoolang Moller niet weet, »op welke gronden deze meening van Unger steunt" (bl. XCIV), is zijn oordeel daarover van weinig belang [1]). — De Tilburgsche uitgave van het eerste Boek hakt de knoop heel geestig door en ziet Keulen eenvoudig voor Keulen aan, maar Moller oordeelt het »niet onmogelijk" (bl. XCVI), dat onder het verzonnen adres Antwerpen schuil ging. Het eenige argument, dat deze gissing wat voet geeft, is de overeenkomst van het titelvignet der eerste uitgave met dat van een Antwerpsch drukje uit 1655. Wanneer Moller aan dit bewijs een schijntje vreugde wil beleven, mag hij het wel degelijk onderstreepen, want al wat hij er bij voegt, maakt wezenlijk een zeer zwakken indruk. De redeneering over de inhoudsopgave, die alle kantteekeningen herhaalt, hoeft niet noodzakelijk op een ongewonen drukker te wijzen, want in andere werken van het einde der XVII^de^ eeuw zien we deze praktische methode tot systeem gemaakt. Dat Vondel op zijn ouden dag met het roomsche kerkgedicht niet tarten wilde (bl. XCVIII), mag waar zijn, maar die *ouderdom* verklaart weinig, als we weten, dat bijna twintig jaar vroeger voor de *Altaergeheimenissen* dezelfde truc werd gebruikt. Ten slotte doet de verwijzing naar het te Antwerpen gedrukt mirakelboekje van Leon. Marius weinig ter zake, omdat de priester zich hierin waarschijnlijk gericht heeft naar Boëtius à Bolswert, die reeds veel vroeger zijn platen bij Hendrick Aerssens van Antwerpen drukken liet [2]).

Tegenover de meeningen van Dr. Moller en Unger waag ik het de mijne te zetten, die met een kleine toelichting de Tilburgsche bijvalt [3]). Zeker bestonden er ernstige bezwaren

---

[1]) Unger (*Bibl.* Nos. 410, 413 en 661) en Dr. Hoeksma (*Leven v. Vondel* bl. 115) houden blijkbaar de *nieuwe* drukkerij van de *Altgeh.* voor identiek met de *oude* drukkerij van *Maria Stuart* en de *Heerl. der Kercke.* — De gronden voor Ungers meening vindt men bij hem aldaar.

[2]) O.a. *Sylva Anachoretica* ... Boetio a Bolswert Sculptore; Antverpiae, Ex Typographia Henrici Aertsii, 1619.

[3]) Van de zwakke zijden dezer meening ben ik mij zeer goed bewust. Maar zoolang deze kwestie niet volkomen is opgelost, heeft iedere gissing met eenige waarschijnlijkheid haar waarde voor het beslissende onderzoek.

voor Vondel, om openlijk zijn roomsche gedichten in Amsterdam uit te geven. Gelijk alle katholieke apologeten uit dien tijd moest ook hij zijn vijanden een weinig uit den weg gaan en zich de hulp en den raad zijner beste vrienden verzekeren. Onder dezen behoorde Dr. Joan Blaeu, de beroemde drukker, die, hoezeer zelf niet katholiek, toch veel voor zijn talrijke roomsche vrienden overhad en ze, zooals de Bollandist Papenbrochius getuigde, begunstigde waar hij maar kon. Die begunstiging bestond eerstens hierin, dat hij nooit anti-roomsche pamfletten op zijn pers toeliet en vooral, dat hij de katholieken dikwijls hielp in druk en uitgave van hun verweerschriften. Maar Blaeu, die een aanzienlijk man was in zijn vaderstad en zelfs herhaaldelijk zitting had in de schepenbank, moest met zijn roomsche sympathieën voorzichtig wezen, te meer omdat de predikanten scherp het oog hielden op de hun vijandige boeken, die de pers verlieten. En daarom zorgde Blaeu altijd, dat die door hem bezorgde boeken het drukoord *Keulen* op den titel vermeldden, soms met bijvoeging van Joost Kalckovius, een Keulschen printer, die blijkbaar de bedoelde werken voor Blaeu drukte en soms zelfs te Keulen van het kerkelijk *Imprimatur* liet voorzien. Dezen geheimen vriendendienst bewees Blaeu o.a. aan zijn eigen boekenkeurder Barth. Nihusius, denkelijk ook aan van der Kruyssen en ten slotte aan den dichter van *Altaergeheimenissen*, *Maria Stuart* en de *Heerlijckheit der Kercke*. Voor het laatste gedicht pleit bovendien nog deze bijzonderheid, dat in 't jaar 1663 toen Vondel het voltooide en opdroeg aan Paus Alexander VII (vroeger Nuntius te Keulen), Blaeu zijn reusachtigen Atlas als een *Heerlijkheid des Aardrijks* gereed had en met even grooten eerbied als de roomsche dichter neerlegde »voor de voeten van den Allerheiligsten Vader, den Opperpriester Alexander VII"[1]).

---

[1]) Zie over Blaeu en 't drukoord »Keulen" de inlichtingen van Pater Allard in *'t Jaarb. v. Alb. Thijm*, 1891, bl. 157; 1897, bl. 175 en *Studiën*, Dl. 67, bl. 21. Zou het hs. van Vondels opdracht aan den Paus met de opdracht van dien Atlas misschien in verband staan?

Van de geschiedkundige op de aesthetische kwestie is een gevaarlijke sprong, die Moller gewaagd heeft en wagen kon, omdat hij goede dingen te zeggen had over Vondels prachtgedicht. Als we uitgaan van de overtuiging, dat zoo'n kenschetsing in een kritische uitgave erbij hoort, dan eischen wij er een, die behalve door haar vormen bekoorlijk, zakelijk en volledig is. Het is heusch geen nieuwtje, dat in de *Heerlijckheit der Kercke* Vondels beste kwaliteiten tot uiting kwamen, maar nòg inleidender tot het gedicht en nòg leerzamer voor ons was een duiding geweest van het bijbelsch en Hollandsch eigenaardige, dat ook hier weer zoo sterk de aandacht trekt. Moller gaf ze niet, maar dit misschien taktisch verzuim lijkt niet zoo bar als de inkonsekwentie, waarmede, al te Hooftiaansch, werd gestreefd naar puurduitsche woorden in een zinsbouw, dien wij met den besten wil niet Hollandsch kunnen noemen.

Van logica gesproken, waarom bracht Moller goede tekstverbeteringen aan, waartoe hij het recht had, maar bleef hij zoo piender op de komma's en punten, die de Keulsche zetter overal te grabbel gooide? Wie korrekte noten schrijft zooals Moller en den tekst zoo makkelijk indeelt (wat de eerste uitgaaf ook al niet heeft!), moest storende leesteekens durven schrappen zoo goed als overbodige letters en woorden. Deze fouten nemen niet weg, dat het tweede gedeelte van Mollers arbeid, de eigenlijke uitgave met de aanteekeningen en woordenlijst, vooral na de verzuimen van het voorwerk, een allergunstigsten indruk maakt. En wie, vroeger de *Heerlijckheit* lezend, door Ungers betweterij haast op elke bladzijde geprikkeld werd, om 't boek dicht te gooien en liever geen Vondel te hebben dan een verknoeiden, moet Dr. Moller dubbel dankbaar zijn voor zijn ernstig werk, dat zwaar bestudeerd en met groote liefde voltooid is. De man die indertijd den schrijver der twaalf groote Vondel-banden terecht prees om zijn »schat van nasporingen, getuigende hoe bewondering geduld kweekt", zou het niet wraken, wanneer we hetzelfde hier zeggen van Mollers uitgave, van zijn aanteekeningen vooral, die een gewichtige bijdrage vormen tot het verlangde Vondel-lexicon.

De doorloopende kritiek op het *Nederlandsche Woordenboek* nemen we als toegiftje gewillig mee, maar twee kommentaren vragen hier nog een oogenblik onze aandacht.

Als Vondel zegt (I, 67):

»toen het onbepaelde ront
Alleen en enckel in Godts eeuwigheit bestont,
En 't godlijck wezen zelf",

en Moller den zin hiervan aldus weergeeft: »Toen de onbepaalde tijdkring alleen en enkel bestond in Gods eeuwig zijn" (bl. 121) — dan blijkt het, dat de uitlegger »alleen en enckel" bijwoordelijk stelt bij »Godts eeuwigheit" (als 't lat. *tantum)*, waaruit volgt, dat de vraag gewettigd is, of »de onbepaalde tijdkring" dan later nog ergens anders in bestond dan in Gods eeuwig Zijn. Behalve dat een »onbepaalde tijdkring" een ondenkbaarheid is (Moller bedoelt »onbepaalde *duur*"), lijkt het me meer logisch »alleen en enckel" bijvoegelijk te stellen bij »het onbepaelde ront" (als 't lat. *solus)* en »in Godts eeuwigheit" te lezen tusschen twee gedachte-komma's als verklaring. Aldus: »toen alleen en enkel nog de onbepaalde duur bestond, namelijk Gods eeuwigheid, welke Gods wezen zelf is". Hiermee schijnt ook Vondels gedachtegang duidelijker, die begint in vs. 65: »toen de tijd er nog niet was", en in vs. 67 in een gevolgtrekking wordt afgerond: »toen de eeuwigheid alleen er slechts was".

Als uitlegging van Boek II, 201:

»Jesus naem, die, waer de hemel draeit,
En 't hemelsche gewelf met starren hangt bezaeit
Geen weêrga heeft in kracht om zielen te behouwen"

lees ik: »Vondel omschrijft met deze twee verzen 201 en 202 de woonplaats van God boven de negen ronden of ringen, waarvan hij dan de twee hoogste: den kristallijnen hemel en den sterrenhemel aangeeft" (bl. 152). — Ik geloof, dat hier geen spraak is van Gods woonplaats, wat ook om het »zielen te behouwen" een verkeerden zin zou geven. De twee verzen zijn niets meer dan een breede omschrijving van

Act. IV, 12: »Want ook geen andere naam onder den hemel *(sub coelo)* is het, die aan de menschen gegeven is, waarin wij moeten zalig worden".

* * *

Nu blijven er wellicht nog wat krabbels in mijn boek staan, maar die teeken ik liever niet na. Tevreden zal ik al zijn, als een enkele mijner meeningen, die ik met min of meer waarschijnlijkheid voordraag, de instemming mag gebeuren van den Vondelkundigen schrijver. Dat Dr. Moller met zijn degelijk boek over Vondels *Heerlijckheit der Kercke* een daad van niet licht te onderschatten beteekenis heeft gesteld, blijft mijn vaste overtuiging. Dit overweldigend gedicht, dat vooral voor roomsche harten van zooveel heerlijkheden is vervuld, heeft Moller ons als 't ware teruggegeven. De katholieke Vondel-studie ging daarbij een verblijdend eind in de goede richting vooruit en het laat zich aanzien, dat met zulke gangmakers de beweging een duurzame wordt. In die overtuiging verwachten wij heel spoedig de tweede editie van Mollers boek.

En dan hoop ik, om dit stuk van tegenspraak eenparig te besluiten, dat die volgende uitgave niet toegankelijk zal worden gesteld voor die rakkers van drukfouten, die niet alleen het naslaan van Augustinus durfden bemoeilijken, maar zelfs één keer, heel oneerbiedig, den grooten Vondel met een kleine *v* hebben bespot!

Huissen. B. H. MOLKENBOER, O. P.

IX.

A. N. J. HUIJBERS, *Sonnetten en Liederen.* — Amsterdam, F. H. J. Bekker, 1907.

Kapelaan Huijbers is naar 't Heilige Land geweest. Men heeft 't in zijn proza *Naar Jerusalem* al kunnen lezen; hij getuigt 't verder — en door zijn vorigen bundel weten wij

dat hij dichter is — in deze poëzie, een reeks van »lijdens-sonnetten". We verkiezen van 't andere boek niets te weten, om alleen bezig te zijn met zijn verzen.

Hoe denkt ge, laat mij vragen, dat een vroom bedevaart-ganger terugkeert uit Palestina? Zijn reizen was genieten, voorzeker, maar zijn gids en gezel is geweest 't bijbelverhaal, dat aan de plaatsen, die hij bezocht, beteekenis gaf en zijn ziel bij 't doorkruisen dier onbekende wereld een roering onder-vinden liet, die van de vreemde, schoone dingen niet kwam, maar van zijn diepst gevoel bij de erinnering aan 't lijdens-drama, welks tooneel hij, reizende, voor oogen kreeg.

Zoo iemand zal u bij zijn wederkomen verhaal doen van 's Heeren passie met een geheel anderen stemklank dan de godvruchtige preekers, die de grenzen van hun land nooit overschreden; en ik verbeeld mij, dat in zijne woorden iets zal lichten en leven, ons — vreemdelingen te Jerusalem — vreemd; daar de onmiddellijke aanschouwing van hetgeen wij slechts zien in troebele verbeelding zijn geloof versterkte en zijn gevoel verinnigde.

Is hij schilder, wat schat van kleuren brengt hij mee op zijn palet; is hij priester, hoe zal zijn hart dan brandende begeerig zijn, in 't hart zijner hoorders liefde te wekken, 't goddelijk lijden meer en meer waardig. En als hij waarlijk dichter is, die biddend toog ter heilige stede, hij zal in een jubel van verzen getuigen van wat er zingt in zijn ziel, of, indien de stonde nog niet is aangebroken »van volle uit-spreekbaarheid", zwijgend die verbeiden in wachtend geduld.

Kapelaan Huijbers ging als dichter op reis; maar onher-kenbaar komt hij in deze lijdenssonnetten tot ons weer. De priester verdwijnt uit den dichter, de dichter verliest zich in klinkklank, en de schilder wordt aan zijne visie ontrouw. Niet, natuurlijk, alsof Huijbers, al dichtende, geen priester ware: maar, hij is 't nergens in de eerste plaats; hij is overal, vóór alles, een samen-binder van woorden, wien de hartstocht van den op 't woord ver-liefden artist vreemd is. Ook van den schilder bemerken we weinig: de verzen, die met relief en diepte zijn gezien, vormen maar een klein getal. Iedereen zou ook aldus gedicht hebben, aleer de

theorieën van '80 besproken waren; maar wie daarvan hoorde en, vooral, wie reeds beter gaf en dus geen beginneling meer is, kan zich niet vergenoegen met een tal van vormen, die, al waren zij vroeger gemeengoed, als uitgeleefde pronk verbeurd verklaard zijn van hun rechten. Wie komt er nog staatsie vieren met een

»lelievorst omringd van maagdendrommen"

of met een

»vol majesteit, met donder,
Bliksem, wolken en ratelslagen zonder
Einde"?

De dichter heeft zich aan woorden vergaapt, — ook aan den versvorm vergrepen. Waar hij die eerste fout beging was zeker alle bezieling hem vreemd, ontroering verre. Maar ook de hoofdregels der woordkunst was hij ongedachtig: waar de theorie 't juiste woord eischt, en dàt alleen; geen twee, waar één voldoende is; en vooral geen klatergoud, maar waarheid.

Lees de eerste bladzijde, 't eerste sonnet:

»De bergen schateren van rinkelbommen.
Geroep, gejuich"...

Geroep is reeds te veel; geen ander juichen begeleidde Hem dan vreugdejuichen, en alle roepen was gejuich. 't Geschater der bergen en de rinkelbommen,... Huijbers kan 't weten.

»Hoog, middenin,
Gezeten op een glanzende ezelin,
De lelievorst, omringd van maagdendrommen!"

Het laatste *omringd* maakt 't (vorige) *middenin* overbodig; *hoog* is te veel gedacht. Waar Huijbers *maagdendrommen* phantaseert — zeker omdat 't een *lelievorst* is — duidt het Evangelie op een gemengde volksmenigte; 't zijn toch geen maagdendrommen, die straks kinderen dragen op hun armen?

»Omringd, gevolgd, voorafgegaan, van palmen
Omwuifd"...

Wie omringd is wordt ipso facto voorafgegaan en gevolgd, en *omwuifd* van palmen is van zelf reeds *omringd*.

»Zijn weg gelijkt een wit tapijt van kleedren"

Waarom niet liever bont? Maar de weg *gelijkt* geen tapijt: van kleedren *is* een tapijt gespreid er over heen.

»Davids Zoon! Gezegend zijt
Gij! Koning! Hosanna! — Hoor 't zegegalmen"

Wij zijn niet doof. We *hoorden* immers al geroep en gejuich en gerinkelbom....

»O zie d'onnoozelen, uw bloedgetuigen"

Zijn uit de latere geschiedenis feiten bekend, die zulk eene voorspelling wettigen? Zoo niet, dan is deze gedachte toch wel wat ver gezocht. Door inschuiving van »eens" zou de tweede helft van dien regel een lap blijken.

»Op moeders arm aan 't huppelen en juichen"

Alweer gejuich!

»Met groene takjes in de kleine vuist."

Dit is de eerste regel, die goed is, en de mooiste tevens van den heelen bundel.

»Maar, goede Meester, waarom stil en treurig
Op 't zien der stad, in d'avond purperkleurig,
Terwijl de lucht van palmen geurt en suist?"

We vragen, waarom hier nu *goede meester* heet, wie zoo pas *lelievorst* genoemd werd, en in welke betrekking dit *meester* hier staat tot 't geheel, waar Christus veeleer verschijnt als triumphator dan als leeraar onder zijn jongeren.

Of 't *purperkleurig* beteekenis had in Huijbers' verbeelding of enkel reden van bestaan vond in 't voorgaande *treurig*?... 'k Vrees, dat 't laatste *juist* ten slotte een overdrijving is: deze meening wordt gestijfd, als we verderop in den bundel zooveel ratelende, lawaaierige woorden ontmoeten. De *teederzuivere Engel*, die *'t kind Joannes* is en *luid begint te snikken*; zoo ook het

»Godlijk Lam, gewoon uit lelielanden
Omhoog te klimmen, in het heilig licht,
Of zoet gestreeld van vleiende englenhanden
Te staren in het hemelsch vergezicht"

zijn àl te, àl te zoet: dubbel met banketschuim belegde confituurtaartjes, waarvan zelfs geroutineerde snoepsters wee konden worden. En wat er volgt in 't zelfde sonnet (*In Montem*) is van dat soort beeldspraak, waarover Kloos foei riep:

»Hoe vind ik U hier afgedwaald in 't dal
Der zonden, in de prikkels van ellenden
Verward, wild voortgedreven val na val
Bergopgestooten tusschen tijgerbenden...."

't Eerste heeft inderdaad betrekking op 't Lam Gods, het tweede — »in de prikkels van ellenden verward" — is veeleer 't afgedwaalde lam van den goeden Herder, en de rest is op den lijdenden Christus toepasselijk in zijn kruisgang, waar 't »bergop gestooten tusschen tijgerbenden", als gij werkelijk aan 't *lam* vasthoudt, een allermalst figuur maakt.

Nergens is veelheid van woorden zoo arm aan zin als in *Tenebrae:*

»Wijder, wijder waaien uit wolkendrommen
Den hemel langs, op 't gieren van den storm,
Zoodat de menschenmassa's, van 't enorm
Machtig gedruisch geschokt, verschrikt verstommen.

»Want nu treedt in vol majesteit, met donder,
Bliksem, wolken en ratelslagen zonder
Einde, de Dood!... De middagzon bloedrood!...

»Duisternis!... Blauwe bliksemslagen troffen...
'k Hoor de paarden en 't volk het dal doorploffen...
Bliksemflitsen!... Ziet Hem, lijkkleurig: Dood!"

Noch puntjes, noch uitroepteekens zijn in staat er iets van te redden: zij voegen 't ontbrekende er niet aan toe, en 't geheel blijft een uitstalling van groote woorden en zinledig gedruisch.

Beter was de beginstrophe van dit sonnet:

»Calvarie's kale heuvelen vergrauwen,
In schaduw ligt de nare doodsvallei,
En hoog in 't bleeke schemerlicht hangt Hij,
De Zoon des Lichts, den Hemel aan te schouwen...."

Deze strophe is niet kwaad, en had tot een mooi vervolg kunnen leiden, als Huijbers b.v. eens Verwey herdacht had

met zijn »O man van smarten". Dáár is bewogenheid der ziel; — bij Huijbers enkel bewegen van woorden. En als een Verwey reeds zulk een emotie vertolkt, wanneer hij, de moderne heiden, toch maar als esthetisch beschouwer naar den Christus opziet —, wat mochten we dan niet verwachten van den pelgrim, keerende uit 't heilig land, den priesterdichter, wanneer hij ons de apotheose van den Golgotha ontsluieren gaat?

't Heeft Huijbers aan zelfkritiek ontbroken. Of leende hij gereede 't oor aan onbedachtzame bewondering en heeft hem goedgeloofschheid tot dezen stap gebracht: de uitgave zijner lijdenssonnetten?

Huijbers moest aan vergelijking gedacht hebben, aan Marie Boddaert b.v., toen hij *Gethsemane* schreef:

»De zwarte ceders stonden zacht bewogen
En stil te ruischen in het sterrenlicht,
Toen in hun schaduwen het spookgezicht
Des doods opdoemde en stond voor Jesus' oogen.

»Doodzweet en bloed beliep zijn aangezicht.
Hing daar een moordenaar Hem aan te staren?
Hoorde hij zijn moeder?... of ritselen blaren?
Stond daar de boom des kruises opgericht?"

Marie Boddaert had een gezicht van dezelfde dingen: doch zij zag beter, onder 't licht der maan:

»Blank was de hemel met de volle maan
Gehangen aan zijn welven; blanker diep
Daaronder lag de lieflijke aarde en sliep.
Ik zag in 't zilvrig licht de boomen staan

»Van eenen hof; zacht suiselden de blaân
Een naam mij toe. Daar knielde een mensch, daar liep
Hem bloedig zweet langs 't voorhoofd; »Vader" riep
Zijn bleeke mond en huivring voer mij aan".

Het heeft Huijbers moeite gekost om zijn twee strofen vol te krijgen! Dat alles is vulwerk: nadat 't »gezicht des doods opdoemde en stond voor Jesus' oogen" waren de vier volgende vraagteekens overbodig, en is 't onnoozel te

vragen vooral, of de bladeren soms ritselen.... die ruischten immers al in 't begin; en Huijbers weet heel goed wat den Christus 't bloedig zweet uit de aderen perst: hij moet 't nog beter weten dan Marie Boddaert. En als deze zich een huivering voelt aanvaren, en des Heeren tranen als drupplen vuurs voelt, zengend op 't hart, dan gaat aan Huijbers huivering en roering voorbij, en heeft hij oogen en ooren alleen om te zien en te beluisteren, wat verder gebeurt, alsof 't een voordracht gold in het theater, waar de helden lijden zonder leed en schreien zonder tranen te storten....

»Rood kleuren plots de ruwe stammen!
Zie toe! Zij komen!... Gloed van hellevlammen,
Rumoer en fakkelen en hoongelach!

»O helsche nacht: de Zoon des menschen zuchtte
De ceders sidderden, Joannes vluchtte,
Aan Jesus' boezem valsche Judas lag. .."

Dit is beslist leelijk. Twee woorden »Joannes vluchtte" omsluiten een wereld van gedachten, die Huijbers onberoerd gelaten heeft. Andere dingen troffen hem te zeer en trokken hem aan: hellevlammen, rumoer en fakkelen en hoongelach: o helsche nacht!... en andermaal sidderen de ceders.

Toen de dichteres van 't andere *Gethsemane* den benauwden kreet van Jesus' lippen had gehoord, toen was er voor haar geen olijfhof en geen wereld meer:

»Toen vielen drupplen vuurs mij, één voor één,
Elk van zijn tranen in dien nacht geschreid,
Zengend op 't hart, tot alle heerlijkheid
En glans der heemlen bleekte en ik alleen
Den man der smart zag in zijn worstelstrijd
Zoo groot, dat naast hem alles glansloos scheen".

Er is nog een ander *Gethsemane* in onze jongste letteren, dat Huijbers eveneens kent, en waaraan hij schijnt gedacht te hebben toen hij in *Ave Rex* schreef:

»Waar blijven nu de duizend legioenen,
Of waren 't schimmen slechts en visioenen,
Of liet de hooge Vader Hem alleen?..."

C. R. de Klerk, in zijn gedicht, verzuchtte:

»Och of nu toch een Englenvlaag
Mocht stormen door die schimmenhaag
Dat heel de hof als Thabor klaarde."

Men herinnert zich dat prachtige passielied:

»In slaap hun lauwe liefde ligt."

De Klerk eindigt in meditatie en spreekt de gedachte uit, die zich den Christen opdrong bij 't beschouwen van dit lijdenstafereel:

»O dag, die rees van Bethlems akker,
Hoe vond uw morgen zielen wakker,
Hoe vindt uw bloedig avondrood
De liefste zielen dof en dood"

terwijl Huijbers tot 't einde toe beschouwer blijft zonder meer.

Ecce Homo is 't beste, omdat er 't meeste moois in samen is. 't Zou nog gelukkiger zijn, als 't niet van zelf denken deed aan Vondels schoonste roode rozen,

»Op den Kruisberg, hard van steen
Waar Jesus' hoofdkwetsuren vloeien."

Met al zijn *rozen* echter en dan die *lelieweelde* en daarbij 't *welig bloemenkind, puer floridus*, heeft dit sonnet wel wat van een bloementuintje. Beter is 't intusschen — wijl minder precieus — dan 't slot van *In Montem*, waar alweer *lelies* bloeien: »de maagdelijke lelies van het dal" en waar »de lijdensweg en berg van mirren" wordt »een heilge berg waar hemelduiven kirren".

Laat ons, met 't begin begonnen, nu ook eindigen met 't eind:

....„Hij zwijgt. Maar de aarde van zijn licht geraakt,
Geeft antwoord nu met sidderen en beven
En schudt de dooden wakker, dat het kraakt
In d' onderwereld, die als 'n zee van leven

Niet meer te bedwingen omhoog aan 't woelen
Slaat, rotsen scheurend, totdat uitkrioelen
De dooden, levenden en dood ten spot!..."

Huijbers wilde de majesteit van den stervenden Christus lichtend doen uitkomen tegen een donkeren achtergrond van huiveringwekkende somberheid. Maar het eerste motief is te zwak en het tweede te opdringerig overdreven. Als wij er koud bij blijven, is het niet onze schuld.

Ook hier als in *Tenebrae* en *Gethsemane* blijkt Huijbers, ongewettigd zijn maat loslatende, van de wijs te raken. Bedwangloos in *niet meer te bedwingen*, vergeet de dichter, dat vrijheid geen ongebondenheid is, en dat, als een betoonde lettergreep en een onbetoonde willen omwisselen, de melodie van 't vers er vrede mee hebben, en 't muzikale oor bevredigd blijven moet; zoo *Hosanna* bl. 7, *Paaschlam* bl. 14.

Eindelijk, wat met zoo vette letters als »sonnetten" aangekondigd staat, bevat niet eenmaal één echt sonnet. Indien Huijbers werkelijk meent, dat een veertienregelig gedicht van $2 \times 4 + 2 \times 3$ verzen de meest geschikte vorm is om een bepaalde reeks van verwante stemmingen te belichamen, dan mag niemand hem die keuze verwijten. Iedere dichtvorm toch, hoe nieuw en vreemd ook, heeft recht van bestaan, als hij waar is en schoon; en ten slotte is de innigst aan de gedachte beantwoordende vorm de beste, die in het gegeven geval mogelijk is.

Doch de zaak verandert, wanneer de dichter den eerenaam van »sonnet" gaat toekennen aan een eigengekweekte cultuur, die van de overal als echt geldende grondtypen zóó is verbasterd, dat ze de meest karakteristieke eigenschappen der moederplant verloren heeft. Wil Huijbers, des ondanks, zijn veertienregelige gedichten tòch »sonnetten" blijven noemen, dan krijgt de kritiek het recht, hem te antwoorden: Verkoop ons geen knollen voor citroenen; uw zoogenaamd sonnet is hoogstens een zeer verarmde, jammerlijk ontaarde variëteit met, bovendien, opvallend hybridisch karakter. Er is iets in overgebleven van de Petrarca- en iets van de Shakespearesoort, doch van de eerste mist uw basterd de essentiëele volheid van rijmklanken; en van de tweede het evenzeer wezenlijk-typische èn van rijmschakeering èn van strophenbouw èn van doorgezette gevoelsstuwing.

Ongelukkig voor de geestelijke liederen, die volgen, trekt van 't eerste de beginstrophe alvast een droevig retorikaal figuur. Duitsche kerk- en congregatiezangen liggen er nog steeds als uitdagende voorbeelden, die maar geen van ons schijnt nabij te komen. Zullen we *liederen* gaan *zingen* misschien, als we eens heelemaal vergeten konden het *sonnetten maken?*

En nu, dichter van *Christus Mysticus*, was er niets méér te plukken op den kruisberg, en hoe komt gij zoo arm weer, uit het land der zware geuren en zonnige kleuren? Waar de verwachting van uw bundel hoog gespannen was, viel de uitslag dubbel tegen. Hebt gij er spijt van, ook wij, die schoonheid liefhebben als een altijd nieuwe levensbehoefte. Gelukkig hij die prijzen mag, gelijk een gids uit schoone streek, wiens handgebaar beduidt: ziet, hoe heerlijk onze landen. Ware deze bundel niet van Huijbers geweest, om een neophiet te schoonen, zou rechtvaardigheid zich gehandschoend hebben. Worde gestrengheid nù ten verwijt, niet echter onbillijkheid, partijgeest allerminst. Spijtig voor kapelaan Huijbers, spijtig ook voor zijn beoordeelaar, die er al dit kwaad van zeide, bedoelende des dichters wèl, al moest het ook worden des schrijvers wee, naar 't schriftuurlijke: »Oordeelt niet. . . ."

De lezer zij hiermede gewaarschuwd, niet dadelijk al onschendbaar te houden wat met 't heilige omkleed gaat. Wat de dichter bepeinzen moet, is vooreerst: dat het talent, waarvan *Christus Mysticus* getuigde, niet mag worden verslonsd: onze katholieke litteratuur heeft er rechten op. En vervolgens dit: hij schrijve geen boeken zoo maar om boeken te schrijven! Op hem rust de plicht van zuiver marmer aan te voeren en edel metaal, om den tempel te helpen voltrekken, die onze Roomsche kunst den Heer heeft toegezegd.

FELIX RUTTEN.

NIEUWE UITGAVEN.

Die Katholische Moral in ihren Voraussetzungen und ihren Grundlinien von VIKTOR CATHREIN, S. J. Freiburg i. B. Herder.

De *Voraussetzungen*, nl.: *Der Mensch, sein Ursprung, sein Wesen und sein Endziel vom Standpunkt der natürlichen Vernunft* en *Der Christ im Lichte der übernatürlichen Offenbahrung*, zijn in dit boek zoo ruim bedacht, dat het eene *Kurzgefasste Apologetik der Christlichen Weltanschauung geworden is.* De schrijver zegt het zelf, en de lezer heeft geen reden zich daarover te beklagen; misschien zal hij zelfs wenschen dat hier en daar — b.v. bij de sacramenten, het eigenlijk karakter der doodzonde, de evangelische raden, den overgang van het twijfelend geweten tot het zekere — het woord *kurzgefasst* minder toepasselijk ware, maar deze vrome wensch zal hem niet beletten het werk van pater Cathrein een bevattelijke en degelijke apologie te noemen en het met veel vrucht te lezen, zelfs als de zaken, waar het over gaat, hem bekend zijn.

De strekking van het werk is tegen hen gericht, die de zedenwet — als 't dan nog wet genoemd mag worden — los willen maken van alle leerstellige waarheid; we vinden er dus den samenhang van de natuurlijke zedenleer met de waarheden, die de rede kan erkennen, en den band tusschen den geopenbaarden godsdienst en de positieve zedenwetten besproken.

Één hoofdstuk: *Einige Einwendungen gegen die christliche Moral* en ééne paragraaf *Moderne Ansichten über Wesen und Ursprung des Gewissens* zijn aan rechtstreeksche weerlegging der dwaling gewijd, voor het overige is het werk eene uit-

eenzetting en toelichting der waarheid, maar die steeds het oog heeft op de moderne en modernste dwalingen.

Juist een boek, dat we in onzen tijd noodig hebben. Velen willen, en moeten ook al, de nieuwere en nieuwste meeningen kennen en met de beste bedoeling wenschen zij ze voor zich zelf of voor anderen te weerleggen. Daarbij is dikwijls hun weten stukwerk: hier iets en daar iets, maar zonder overzicht over het geheel, zonder begrip van den samenhang. Hun is dat boek hoogst nuttig: niet te groot, niet te moeielijk en daarbij vingerwijzingen genoeg voor dieper en uitgebreider studie.

Eene bevattelijke dogmatiek in den zin van dit werk behandeld zou een waardig en noodig vervolg zijn van »Die Katholische Moral".

Roermond. J. M. L. KEULLER.

Choix de textes religieux Assyro-Babyloniens. Transcription, Traduction, Commentaire. Par le P. PAUL DHORME, *des Frères Prêcheurs.* Paris, Librairie Victor Lecoffre, 1907.

Deze bundel van p. Dhorme sluit zich waardig aan bij de collectie der *Etudes Bibliques*, welke onder leiding van p. Lagrange wordt uitgegeven. Hij is eene verzameling van de voornaamste godsdienstige gezangen, welke ons den gemoedstoestand, de beschaving en de religieuse ideeën doen kennen van het volk, dat reeds 40 eeuwen vóór Christus het land tusschen Tigris en Euphraat bewoonde.

Over het ontstaan der aarde en der levende wezens leefden bij de Babyloniërs en Assyriërs verschillende legenden en tradities, welke niet slechts duidelijk de teekenen dragen eener ontwikkeling en volmaking in de godsdienstige begrippen des volks, maar welke tevens den invloed van een onderlingen staatkundigen naijver hebben ondergaan. In de vier chaldeeuwsche scheppingsverhalen, waarmede deze bundel wordt geopend, kunnen we dit gemakkelijk onderzoeken. In de tweede kosmogenie heeft een meer abstract en theologisch

idee over de godenwereld de plaats van de grofst anthropomorphistische mythen en populaire legenden ingenomen. De oude traditie echter van Tigris en Euphraat, waarvan mede de overige scheppingsverhalen de sporen dragen, blijft ook hier bewaard. De aarde komt voort uit Tiâmat, die als eene geweldige watermassa de wereld omringt, en welke door Mardouk of Assour als eene causa materialis wordt aangewend. Terwijl echter in de andere legenden ook de goden en zelfs de opperste godheid worden onderworpen aan de algemeene evolutie uit deze oerzee, zijn hier als met opzet alle verhalen over het ontstaan der goden uitgevallen, die het volmaakter godsbegrip in den weg stonden. Ook zijn de vroegere tradities door patriotisme gewijzigd. Het was natuurlijk van de Assyriërs te veel geëischt om de babylonische godheid Mardouk als oppersten god en als schepper van aarde en menschen te erkennen. Deze rol wordt dan ook eenvoudig overgebracht op hunnen nationaal-god Assour, die onder den naam An-sar in de kosmogenie van Assour optreedt en natuurlijk ook het eerst de stad Assour schept. »De boom van Eridou" is vaak als eene voortzetting van het scheppingsverhaal beschouwd en natuurlijk daardoor als de prototype van den boom des levens uit Gen. II en III. In eene noot geeft de schrijver dit als eenige reden aan, waarom hij dezen korten tekst bij de kosmogenieën dezer reeks eene plaats geeft. Hij komt echter met nadruk tegen deze bewering op, daar hij met Layce en Hommel en meerdere modernen van meening is, dat in dit gedicht slechts sprake is van den heiligen boom bij den tempel van Eridou geplant en wiens takken volgens de volkslegende magische kracht bezaten. Deze verzameling van kosmogenieën heeft hierom ook hooge waarde, omdat zij volledíger is dan alle vroegere en ook de collectie van Jensen »Mythen und Epen" nog heeft kunnen aanvullen met de laatste ontdekkingen van King.

In de drievoudige recensie van het zondvloed-verhaal vindt men de verschillende tradities dezer volken terug, welke in zulk nauw verband staan met het verhaal van Gen. VI. Vooral de Tafel XI 1—205 uit het Gilgamês-epos is van het

grootste gewicht om de overeenkomst maar ook de belangrijke afwijkingen te leeren kennen tusschen de chaldeeuwsche en de joodsche overlevering aangaande deze gebeurtenis. Het is daarom goed gezien om dit gedeelte van het beroemde epos hier eene plaats te geven, om zoo een afgerond geheel te hebben van chaldeeuwsche tradities over den zondvloed en eene vergelijking met het Bijbel-verhaal gemakkelijk te maken.

De oude tradities over het priesterschap, zijn goddelijken oorsprong en zijne verplichtingen zijn vastgelegd in de »Instelling van het Priesterschap", terwijl later in het »Tarief van Sippar" zeer nauwkeurig de inkomsten worden aangegeven, welke de priesters bij de verschillende offers vorderen mochten.

De verhouding van den mensch tot de Godheid wordt ons verhaald in de mythe van Adapa, waarin deze in den hemel de onsterflijkheid zoeken gaat, welke Ea den mensch had geweigerd. Ook in de mythe van Etana is sprake van eene hemelvaart. Etana, door een adelaar van de aarde opgevoerd, vindt in het verblijf van Anou de konings-insignes, welke de goden daar bewaard hielden gedurende den tijd, dat »zij geen koning over de menschen hadden aangesteld". Hiermede niet tevreden, stijgt hij nog hooger naar den hemel van Istar. Doch hij kan dit doel niet bereiken en met de insignes van het koningschap valt hij op de aarde terug. Men heeft hierin vroeger slechts eene zedelijke les gezien tegen de zelfverheffing des menschen. Echter na de ontdekking van een nieuw fragment door Scheil is het duidelijk geworden, dat vooral de goddelijke instelling van het koningschap de hoofdgedachte is van het verhaal [1]). Zoodoende heeft dit gedicht voor de kennis der chaldeeuwsche staatsbegrippen hooger beteekenis gekregen.

Van nog grooter gewicht is de »Nederdaling van Istar naar de onderwereld", omdat het ons vergunt een blik te slaan in de semitische opvattingen over eschatologie en hetgeen daarmede verband houdt. Het Oude Test. is steeds zeer

---

[1]) P. Lagrange, *Etudes sur les Religions sémitiques*, p. 388.

sober als het spreekt over het leven hiernamaals, en het schijnt, alsof het met opzet den sluier heeft uitgespreid over het doodenrijk. Jahveh immers is niet de God der dooden maar der levenden. Vandaar de tegengestelde meeningen over de joodsche eschatologie ook onder katholieken. De Babyloniërs echter vonden in hun polytheïsme geen reden om ons onzeker te laten aangaande hunne begrippen over de onderwereld en hare bewoners. In dit gedicht vinden we eene gedetailleerde beschrijving over de plaats en inrichting van hun »arallû: het huis van stof en duisternis", ook over den toestand van den mensch na dit leven. En als we hier de buitensporigheden zien, waarin eene beschrijving van het leven hiernamaals in dien tijd van polytheïsme moest vervallen, dan wordt het stilzwijgen der H. Schrift zeer verklaarbaar. De meesten dezer ideeën over God, mensch en onderwereld vinden we terug in het bekende Gilgamês-epos, dat hier in zijn geheel wordt afgedrukt, zoover de vaak geschonden tekst dit toelaat.

Naast deze mythen en legenden bezaten de Chaldeeërs tevens eene uitgebreide litteratuur van godsdienstige hymnen en gezangen, die of voor den publieken eeredienst waren bestemd, of slechts de uitingen waren van een religieus gemoed. De schrijver heeft een zestal der voornaamste uitgekozen, welke ons een goed denkbeeld kunnen geven van de godsdienstige adspiraties dezer volken. In de »Hymne aan Istar" ontmoet men bovendien een zuiver type der semitische poëzie in het volkomen parallelisme en de duidelijke sporen van strophenbouw. Niet alleen dus om den inhoud, die vaak zoo levendig aan den oosterschen gloed der Psalmen herinnert, maar ook tot betere kennis van de structuur der Psalmen en andere gedichten des Bijbels zijn zulke teksten van het allerhoogste gewicht. De babylonische Sabbath, terecht door den schrijver met het praedicaat »prétendu" voorzien, en eenige pittige spreekwoorden besluiten dezen belangrijken bundel.

In eene korte introductie geeft de schrijver eenige zakelijke opmerkingen over het ontstaan en den ouderdom der verschillende teksten, terwijl reeds aan de inhoudsopgave der

verschillende gedichten eenige belangrijke beschouwingen worden vastgeknoopt. Van groot nut voor het goed verstaan der chaldeeuwsche poëzie is ook eene heldere uiteenzetting van de godsdienstige ideëen van Babel en Ninive. Ook hiernaar zoeken we niet tevergeefs, daar ons een duidelijk schematisch overzicht wordt gegeven van de assyro-babylonische leer over de goden, over den mensch en zijne verhouding tot de Godheid, over de eschatologie en de doodenwereld. Een zeer nauwkeurig bewerkte tafel van de eigennamen, welke in de teksten voorkomen, maakt eene vergelijking tusschen de verschillende verhalen zeer gemakkelijk.

De methode van den schrijver is streng wetenschappelijk. De oorspronkelijke tekst is in latijnsche karakters naast de vertaling gedrukt, zoodat een scherp toezicht den assyrioloog gemakkelijk is gemaakt. Met opzet heeft de schrijver zich steeds onthouden van elke vergelijking met de verschillende verhalen des Bijbels, hoe verleidelijk dit ook dikwijls mocht wezen. Hij wilde slechts eene uiterst zorgvuldige vertaling geven, een geschikt materiaal voor verdere diepgaande studie, zonder het zelf te exploiteeren. Hierin is inderdaad een groot voordeel gelegen, omdat het vaster waarborg geeft voor eene juiste en onpartijdige vertaling der teksten. Want iedere vrijwillige of onwillekeurige tendenz des schrijvers schokt het vertrouwen in de onpartijdigheid eener vertaling, vooral indien deze bovendien een geschonden tekst door hypothetische aanvulling heeft te herstellen.

Een boek der collectie *Etudes Bibliques* geeft vanzelf het doel des schrijvers te kennen. Inderdaad valt het groote nut niet te loochenen, hetwelk dergelijke uitgaven voor de schriftuurstudie bijbrengen, ook al betreden zij niet het terrein der exegese. Het is zeker, dat zonder speciale inwerking van God onmogelijk bevredigende verklaring kan gegeven worden van de zuiverheid der joodsche Gods- en godsdienstbegrippen en dat ook de geheele geschiedenis van dit volk wijst op eene bijzondere providentie Gods. Hierom behoeft men echter geenzins den invloed buiten te sluiten, welke andere volkeren kunnen gehad hebben op het private en staatkundige leven

des israëlitischen volks, op hun zeden en gewoonten, hunne wetgeving, en niet het minst op de volksverhalen, die bij hen in omloop waren. In de vroegste tijden echter zijn de Joden meermalen in aanraking geweest met de volkeren tusschen Tigris en Euphraat. De Israëlieten zelf hadden hiervan nog eene levendige herinnering, daar de H. Schrift den oorsprong des joodschen volks in Ur van Chaldea plaatst. Ook staat het thans uit de El-Amarna-brieven vast, dat reeds vóór Moses babylonische tradities in Canaän bekend waren. Later tijdens de babylonische overheersching en vooral ook tijdens de babylonische gevangenschap kwamen de Joden vele jaren in het nauwste contact met deze volken. Zoo moet dus het onderzoek naar de zeden en gewoonten der Chaldeeërs, naar hunne godsdienstige en staatkundige tradities, noodzakelijk leiden tot dieper en volledige kennis van het uitverkoren volk, en daardoor tevens van de H. Schrift zelve, welke steeds in innig verband staat tot het joodsche volk, tot zijne maatschappelijke en religieuse ontwikkeling.

Doch hierdoor blijkt tevens, dat het nut dezer uitgave niet slechts tot de schriftuurstudie in engeren zin blijft beperkt, maar dat het werk van p. Dhorme ook groot voordeel kan brengen aan de katholieke apologie, welke hier hand aan hand moet gaan met roomsche schriftstudie. De apologeet werd in de laatste jaren genoodzaakt eene ernstige studie te maken van de geschiedenis der godsdiensten. Hier echter wordt ook voor deze studie geschikt materiaal geboden, welke ons zooveel mogelijk in staat stelt een zelfstandig oordeel te vormen over de wetenschappelijke conclusies der laatste jaren, en vooral ook om de beweringen van andersdenkenden aan scherpe contrôle te onderwerpen. Dat dit laatste absoluut noodzakelijk is, bleek wel het duidelijkst uit den beruchten Babel-und-Bibel-strijd. De ontdekkingen in Babel en Ninive zijn tot een wapen gemaakt tegen de waarachtigheid en goddelijken oorsprong der H. Schrift. En de voorteekenen wijzen er op, dat deze strijd nog slechts in zijn eerste stadium is. Nog eerst voor enkele maanden verscheen het eerste deel van *Das Gilgamesch-Epos in der Weltliteratur* van P. Jensen,

een lijvig deel van 1000 blz., waarin de invloed van dit epos op de verschillende verhalen van O. en zelfs van N. Testament wordt onderzocht [1]). Deze geleerde heeft zóó lang op het babylonisch epos gestaard, dat het hem is gegaan als iemand die geruimen tijd door gekleurd glas heeft gekeken. Hij ziet op bijna iedere bladzijde des Bijbels ook in de historische personen der H. Schrift, van het begin van Genesis tot Jesus Christus toe, slechts een joodsche omwerking van den babylonischen zonnegod en zijn vriend Eabani. Slechts de goede naam, welke Jensen als assyrioloog bezit, zou eenigermate reden kunnen zijn, waarom zijne ziekelijke conclusies hier en daar nog ingang konden vinden. Echter is 't ons eene waarschuwing, dat wij zonder het scherpste onderzoek zelfs niet de resultaten zijner taalkundige studies mogen aanvaarden, omdat wij zekerheid moeten hebben, dat zijne vertaling en vooral zijne restitutie van den ontbrekenden tekst niet door dergelijke geesteskrankheid is beïnvloed. En daarom is de zelfstandige arbeid van p. Dhorme thans ook van actueel belang geworden voor de katholieke geloofsverdediging en wenschen we deze uitgave in de handen van exegeet en apologeet, overtuigd van het groote nut, dat beiden er uit kunnen trekken.

Jerusalem. P. fr. R. L. JANSEN, O.P.

---

1) In zijne voorrede belooft Jensen in het 2de deel eene vergelijking van het Gilgamês-epos met de Grieksche sagen over Odysseus, Menelaus en andere legendarische helden. Over het resultaat zijner onderzoekingen behoeven we niet in twijfel te blijven: »Ja, wie der zweite Band dieses Werkes, soweit er eine Analyse von Gilgamesch-Sagen in Ost und West, in Sud und Nord enthalten soll, aussehen *muss*, dass dürfte dem Vorurteilslosen und Belehrungswilligen, der diesen ersten Band kennt, wenigstens in der Hauptsache klar sein" (p. XI).